

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०५

नारायणकृतवृत्ति-वृत्तपरिशिष्ट-भट्टकुमारिलकारिकासहितम्

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

एतत्पुस्तकं

वे० झा० सं० रानडे इत्युपाह्वर्गोविन्दात्मजपुत्रपोत्तमशास्त्रिभिः ।
संशोधितम् ।

तच्च

डी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमत् ' महादेव चिमणाजी आपटे ' इत्यभिधेय-
महाभागमतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५८ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३१ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं द्वादशाणकाधिकं रूपकद्वयम् (२०१२) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्याऽऽध्यायनशृङ्खलामुत्रस्य पुस्तकानि यैः परहितैकपरतया प्रदत्तानि तेषां नामा-
दीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया प्रदर्श्यन्ते—

- (क.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमसंस्कार्यम् । अस्य लेखनकालः शके १७०२
शार्वरीनामसंवत्सरः ।
- (ख.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० पुण्यपुरनिवासिनां खादिलकरदत्तात्रेयशास्त्रि-
णाम् । मुद्रितम् । मुद्रणकालः शके १८१९ ।
- (ग.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनवास्तव्यानां वे० शा० सं० प्रमुणे रामचन्द्रात्मजकृष्ण-
शास्त्रिणाम् । अस्य लेखनकालः शके १७३२ यमोदनामसंवत्सरः ।
- (घ.) इति संज्ञितम्—पुण्यपुरीस्थानां वे० शा० सं० माटवडेकरत्रयम्भकमठानाम् ।
- (ङ.) इति संज्ञितम्—पुण्यनगरीकृतनिवासिनां वे० शा० सं० करंबेळकरगोपालम-
ठानाम् । अस्य लेखनकालः शके १९८७ ।

गृह्यपरिशिष्टादर्शोल्लेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० प्रमुणेश्चण्डशास्त्रिणाम् । लेखनकालः १९७८
घातुनामसंवत्सरः ।
- (ख.) संज्ञितम्—श्री० ' गदाधरत्रयम्भकमाटवडेकर ' इत्येतेषाम् । अस्य लेखनकालः
१९७९ ।

कारिकादर्शोल्लेखः ।

- (क.) इति संज्ञितम्—' श्री० ग० त्र्य० माटवडेकर ' इत्येतेषाम् । मुद्रितमेतत्पुस्तकम् ।

अपि विद्वांस आनन्दाश्रमप्रणयिनो जानन्त्येव श्रीमन्तो यस्तस्ययाऽनया शालिवा-
हनस्य १८३९ तमेऽब्दे श्रीमदाश्रमनाचार्यप्रणीतस्य सूत्रस्य द्वादशाध्यायात्मको
नारायणवृत्तिसमेतः श्रौतसूत्राखण्डो विभागः श्रीमता करकिसलये सादरं समर्पित
इति । तस्यैव सूत्रत्रयविशेषधुरध्यायात्मको गृह्यसूत्रविभागोऽद्य मवसंनिधौ
समायातीति महदेतत्प्रमोदस्थानम् ।

मान्यप्रवरा अखिलेऽप्यस्मिन्धरणीतलाभोगे विकीर्यतां क्षापि लोचनपुगुलं तत्रत्यं
यत्किमापि श्रीमतः प्रष्टोमयेत्प्रमोदयेद्वा तत्प्रकल्पमपि महीयसा प्रयत्नेन सुसंस्कारयु-
क्तमेव स्यादित्यत्र नास्ति ललु मनागारि संशीनिः । यो वा को वा भवतु सस्तं-
स्कारविशिष्ट एव शोभने नार्भस्त्रुनः । अनर्घमपि हीरकगिरित्तं शानोत्कर्षणादिमं-
स्कारैरेवाऽऽसेवनकृतामाहवति । शब्दादिपाठनेन समीचीनतया सुशिक्षित एव
शुको मञ्जुशालीनः श्रोतृणा हर्षनिर्घरमान्शोल गनि सोऽकण्ठमुत्तमाङ्गानि । मन्नाश्व-
भृषभादयोऽपि निर्यच्च प्राणिनः संस्कारैरेव महनीयतामापद्यन्ते । अयोऽपि हि
सम्भवकृतं रन्त्रीभूतं घट्यालयादिवस्तुपुमयुक्तं मूत्रेण सुवर्णमप्यधरयति, भिष-
वप्रथैराग्निदाहादिना मस्मीकृतं सत्तदेवानि हि महत्ताय कल्पते । अलं भूपसा
कस्कोऽपि वा संस्कारैरेव शोभमानः कार्यसमश्च जायते इति तु निश्चयश्चम् ।

ते च संस्कारा द्वेषा भवितुमर्हन्ति, दृश्या भृदृश्याश्चेति । शास्त्रीया व्यावहा-
रिका वा । व्यावहारिकसंस्काराणा दृश्यफलस्त्वात्तेषा संपादनाय यथा साहजिक्येव
लौकिकी प्रवृत्तिर्दृश्यादृश्यते न त्या शास्त्रीयेषु संस्कारेषु तेषा दृष्टफलविधुरत्वात् ।
तर्ह्यपि मातृशतपि गरीयस्या धृतिमया कथित विप्रादीनां वैदिककर्माहंस्व-
प्रयोजका गर्भाधानादिक्रियाकल्याणकारकाः संस्कारा नाऽप्यतया कतर्ह्यताकोटिपाटी-
कन्ते । एतावता नैकाविधैर्धर्मरूपं स्वर्गादिस्वरूपात्मरूपेणदुभयानिशापि केवलान-
न्दासुभवस्वरूपं मोक्षरूपं मुखं वा लिप्सुभिर्मानवैर्निर्धेयास्ते संस्काराः । नैतद्विषये
कस्यापि विमंवादः ।

पदसि संस्काराः श्रुतिप्रतिपादितास्तथाऽपि श्रुतीनामानन्त्यान्, कतिपयानां श्रुति-
शास्त्रानां लुप्तत्वात्, सतीनां पुनः श्रुतिशास्त्रानामन्तरान्तरस्थितसंस्कारान्भवेणान्ति-
भात्रकृष्टसाव्यतय मा नाम हिरदयेऽप्यव्यवधानादिनाऽपि नना इति सकृन्न-
गमागमप्राप्त्या करुणावह्मालो मयानाश्रयनात्तानां गेऽनायासं संस्कारान्कोप य
धुरध्यायात्मकं गृह्यसूत्रं विरचयामसु । पोटशाध्यायात्मकमिदमाश्रयनीयं नाम्

* सूत्रम् । प्राक्तनेषु द्वादशाध्यायेषु रक्षाविषयकं होत्रं प्रकथयामासाऽऽचार्यः । विवाह-
काले स्वीकृतेऽग्नौ नाम गृह्याग्नौ कर्तव्यानि कर्माणि बाहुल्येनास्मिन्गृह्यसूत्रे निर्दिष्टान्यत
एवास्य गृह्यसूत्रमिति नामधेयम् । तत्र चतुर्विंशतिकण्डिकात्मके प्रथमेऽध्याये प्रायो
वैश्वदेवहोषपद्धर्मनीलादिकर्मकालकन्यापरीक्षाविवाहप्रकाराष्टकपाठप्रातर्होमस्थाळीपा-
कपशुकल्पचैत्रयज्ञमर्माधानपुंसवनवावलोपनसमिन्तोन्नयनजान कर्मनामकरणान्नप्राशन
शौलोगोदानव्रतोपनयनमेघाजननपुनरुपनयनस्त्रिभरणमधुपर्कद्वयो विषया व्याहृताः ।
द्वितीयेऽध्याये दशकण्डिकात्मके श्रवणाकर्मसर्पचरणाश्वयुजीकर्मप्रत्यवरोहणष्टका-
प्रयोगान्वष्टकामाध्यावर्षश्राद्धश्राद्धादिनिर्णयधारोहणशकटारोहणनौकारोहणवास्तुपरी-
क्षाभूपरीक्षावास्तुशान्तिगृहप्रवेशगयानुमन्त्रणादि विषया उक्ताः । तृतीयेऽध्याये द्वाद-
शकण्डिकात्मके पञ्चमहाज्ञलक्षणब्रह्मज्ञदेवतादितर्वणोपाकरणोत्सर्जनकाम्यपाकय-
ज्ञदुःस्वप्नादिशान्त्यगम्यागमनधायश्चित्तिवास्वापप्रायश्चित्तादिसमावर्तनयोगस्नातक-
धर्मदुःशब्दसूचितमथपरिहारविधानादयो विषया निगदिताः । नवकण्डिकात्मके तुरी-
येऽध्यायेऽन्येष्टिप्रयोगामावस्थाशान्तिकर्मनीले + द्वाहवर्षणश्राद्धादिप्रयोगशूलगवा-
दयो विषयाः कथिताः ।

गौतमधर्मसूत्रे चत्वारिंशत्संस्कारा अष्टावात्मगुणाश्चोक्ता । ते च यथा—गर्म-
धानपुंसवनसमिन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणान्नप्राशनशौलोपनयनानि चत्वारि वेदम-
तानि स्नानं सहधर्मिणीमंगोम, पञ्च महायज्ञा अष्टकाः पार्वणश्राद्धं श्रावण्याप्रहा-
यणी चैत्राश्वयुजी सप्त पाशुपज्ञसंस्था अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मा-
स्यान्याग्रयणेष्टिर्निरूपशुक्लः सौत्रामणीति सप्त हविर्वैज्ञसंस्था अग्निष्टोमोऽथमि-
ष्टोम उक्थ्य, षोडशी वाजपेयोऽनिरात्रोऽष्टोर्धाम इति सप्त सोमयज्ञसंस्था इत्येते
चत्वारिंशत्संस्काराः । दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो माह्वल्यमका-
र्षण्यमस्पृहेत्येतेऽष्टा आत्मगुणाः । एभिः संस्कारैर्गुणैश्च संस्कृतो ब्राह्मणो ब्रह्मणः
सायुज्यमाप्नोतीति तेषां संस्काराणामावश्यकं वं स्फुटं भवति ।

स्मृतिसंग्रहे संस्काराणां फलान्यप्युक्तानि तानि चेत्—

निषेकाद्विजिह्वं चैनो गार्भिकं चापमृजते ।

क्षेत्रसंस्कारसिद्धिश्च गर्माधानकल मृतम् ॥

* 'अस्य धारमर्धदिग्धं शारद्विधनोमुषम् । अस्तोममनवर्धं च पूजं सूत्रविदो विदुः ।'
इति सूत्रलक्षणम् । 'संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदेशोऽधिकारश्च पद्विधं
भूतलक्षणम् ।' इति सूत्रलक्षणं तु शाब्दिगानाम् । + 'विद्वल्लोऽनद्वन्' (४ । ६ । ११)
इत्यादि चेत ।

गर्भे भवेच्च पुंसूनेः पुंस्त्वस्य प्रतिपादनम् ।
 निषेकफलरज्ज्वेयं फलं सीमन्नकर्मगः ॥
 गर्भाम्बुयानजो दोषो जातारसर्वोऽपि नश्यति ।
 आयुर्वर्चोमिवृद्धिश्च सिद्धिर्भवद्दनेस्तथा ॥
 नामकर्मफलं त्वेतन्ममुद्दिष्टं मनीषिभिः ।
 सूर्यावलोकनादायुरामिवृद्धिमवेद्भुवा ॥
 निष्कमाशुश्रीवृद्धिरप्युद्दिष्टा मनीषिभिः ।
 अज्ञानान्मातृगर्भमलाशादपि शुध्यति ॥
 बलायुर्वर्चोवृद्धिश्च चूडाकर्मफलं स्मृतम् ।
 उभनीतेः फलं चैतद्द्वैजतासिद्धिपूर्विका ॥
 वेदाधीत्यधिकारस्य सिद्धिर्ऋषिमिरीरिता ।
 देवपित्रर्गापगमो विवाहस्य फलं स्मृतम् ॥

उपरितनममृतिमग्रहोत्सवचनेः संस्कारैः कथं सिद्धिर्भवति तदन्यत्कीभूतम् । यथा
 किंपि यन्त्रं भिन्नभिन्नाव्ययैः पूर्णतां प्राप्नोति तथैव खलु मानवोऽपि विशेषतः
 ब्राह्मणोऽनेकैः संस्कारैरेव संस्कृतो जायते ऐहिकं पारलौकिकं चोभयविधमपि
 संस्कारजन्यफलम् ।

- १ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यनिषेकादिसिद्धिजन्यनाम् ।
- कार्यैः शरीरसंस्कारैः पावनैः प्रेत्य चेह च ॥
- गार्भहोमैर्जातकर्मचौडमौड्डीनिचन्वनेः ।
- बैजकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते ।

इत्यादिभूयोभिर्वचोमिर्मनुनाऽप्युक्तम् । संस्काराकरणे दोषमप्याहर्तुरव्याधलायनी-

- १ स्वे स्वे गृह्ये यथा प्रोक्तान्तथा संस्कृतयोऽखिलाः ।
- कर्तव्या भूतिकामेन नान्यथा सिद्धिर्भवेत् ॥ १
- १ संस्काररहिता ये तु तेषां जन्म निरर्थकम् ॥ १

इत्यादिभिर्वचोभिः । यथापि भिन्नभिन्नस्मृतिग्रन्थेषु संस्कारविधिविणी मनागैव
 विभिन्नता दृग्गोचरी भवति तथाऽपि भूतिकामेन स्वस्वगृह्योक्तता एव संस्कारा विधेयाः ।

अस्य पुनराश्रयायनीयमूत्रस्य मुलभनशाऽवचोषार्थं देवप्रातापरनामवेगे देवस्वामी
 भाष्यं x अकार । देवस्वामिकृतभाष्यानुगोचरेण गृह्यमूत्रेऽग्निनैध्रुवेण दिवाकरात्मने-

x 'सूत्रार्थो वक्ष्यते यत्र पदैः सूत्रानुशासिभिः रूपदानि च वक्ष्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो
 विदुः ॥' इति अत्र रवोशरयादिह्रादिसंग्रहसमाख्येयस्य टीकायां महेश्वरः ।

न नारायणेन वृत्तिरारब्धता । श्रौतसूत्रेऽपि नारायणस्यैव वृत्तिः प्रथितैव । परं श्रौत-
सूत्रवृत्तिप्रणेता गार्भ्यगोत्रोत्तरानो नृसिंहसूनुर्नारायणो गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दिवाकरात्मज-
नैध्रुवगोत्रजनारायणाद्भिन्न एवेति प्रतीयते । वैवल्हनारायणेति नामधेयताभ्यात्,
उभयोर्नारायणयोः पितृनामगोत्रे निपुणमविचार्यैव रमसात्, श्रौतसूत्रवृत्तिकारं गृह्य-
सूत्रवृत्तिप्रणेतरं च केष्वनाभिन्नमेवावगच्छन्ति । परं

आश्वलायनसूत्रस्य भाष्यं मगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं सदानकुलम् ॥
तत्प्रसादान्मयेदानीं क्रियते वृत्तिरीदृशी ।
नारायणेन गार्भ्येण नरसिंहस्य सुनुना ॥ ’

इति श्रौतसूत्रवृत्तिप्रस्तावे गार्भ्यनारायणो व्याख्येयत् । गृह्यसूत्रवृत्तिप्रपापनावसरे च

‘ आश्वलायनगृह्यस्य भाष्यं मगवता कृतम् ।
देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ॥
दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।
नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ ’

इति नैध्रुवनारायणेनोदलोखि । अनेनान्तःप्रमाणेनैव द्वयोः श्रौतगृह्यसूत्रवृत्तिकृतोः
पार्थक्यं स्फुटं भूतमिति निपातयन्तु सारामारविमर्शपटीयांसश्चतुरशेमुषीकाः सुधियः ।

अयं गृह्यसूत्रवृत्तिकृन्नारायणः कतमं जनपदं स्वकीयेन जन्मनाऽलं चकार कतमं च
कुलं विभूयामासेति याथातथ्येन विवेक्तुमैतिह्यज्ञानत्रेधुर्यान्न खलु शक्नुमो
ष्यम् । तथाऽपि पट्टशताब्द्या प्राक्तनोऽयं नैध्रुवो नारायण इति तु निश्चयप्रबन्धम् ।
यतः—प्रायेण पद्यशताब्द्या प्राचीनः प्रयोगपरिज्ञातप्रणेता श्रीनृसिंह . एनं देवा-
कारिं तत्र तत्र नारायणमुल्लिखन्ति, तेन च प्रतीयतेऽयं वृत्तिकृत्सिंहि पट्टशताब्द्या
अर्वाचीन इति ।

सूत्रकारद्वयकृताविष्करणे पटीयसीयं नारायणी नाम वृत्तिः गृह्यसूत्रार्थवाधा-
तट्यप्रणयिनां याज्ञिकधुरीणानां चेतसि प्रमोदातिशयं विदध्यादिति निर्विचिकि-
रसम् । नैतत्परोक्षं ग्रन्थमेवं साक्षात्कृतां चिह्नित्वात्मकशेमुषीजुषाम् । आश्व-
लायनीयगृह्यसूत्रस्यास्य ‘ गृह्यपरिशिष्टम् ’ इति नामधेयं पूर्णं विद्यते । तत्र प्रायः
सूत्रानुक्ता भूयांसो विषयाः संगृहीताः परिशिष्टप्रणेत्रा । परं कदाचन च तत्प्रणीतं
तद्विषयकं किमप्युद्दिश्यन्तु न प्रवर्ततेऽस्मदीयाऽऽकर्णिका । कुमारिलमंटेन प्रकृत-
सूत्रवृत्त्यनुरोधेनैवदूननवशतसंख्याकाः कारिका व्याघ्रादिपत्र । तामामपि याज्ञिक-
पक्रियाशौण्डानां महाह्वलपयोगः स्यादिति गरीयान्बिश्वासः । सूत्रवृत्तिगतरहस्यस्य

कण्ठस्वीकरणार्थं कारिकंणापासां सविशेषमुपयोगो मवेदित्वपि बाटं विधत्सिपः ।
 गृह्यपरिशिष्टं कौमारिककारिकाश्च ग्रन्थेऽस्मिन्नेतदुमयमपि समग्रमिह । अयं कारि-
 कारचयिता कुमारिखो भीर्मापावार्ति-ककृतो गिन्न उत स एवेति निदेष्टुं न किमप्य-
 साधारणं विनिगमकमुत्पश्यामः । परं गृह्यसूत्रवृत्तिकृतो दैवाकरेर्नैधुवनारायणात् ।

मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नारायणस्य तु ।

इति तत्कनोद्धेखेन अर्वाचीन इति प्रनिभाति । एतासु कारिकास्वपि भाष्यं
 विद्यत इति कर्णोपकर्णिकया श्रवणसगणिभाष्यति । आश्वलायनसूत्रोपर्यपि हरदत्तस्य
 भाष्यं जयन्तादीनां कारिकाश्च विद्यन्त इति अन्यत्रेतरग्रन्थकृदुल्लेखान्स्फुटी भवति ।

अत्र केचन संशयान् ' भगवताऽऽश्वलायनाचार्येण स्वकीये गृह्यसूत्रे विवाहा-
 द्योर्ध्वदैहिकान्ताः संस्कारा व्यंरचिपन तत्र षोडशसंस्कारान्तःपातिनां महानांम्नी-
 महात्रनोपनिषदंनारुखसंस्काराणां कथं नु नाम संग्रहो नाकारि ' इति । अत्रेदं
 बोद्धव्यम् । आश्वलायनाचार्येण श्रौतसूत्रस्याष्टमेऽध्याये चतुर्दशोऽंशः ' एतद्विदं ब्रह्म-
 चारिणमनिराकृतिनं० ' तैष्याद्यधीनपूर्वाणामधीतपूर्वाणाम् ' इत्याद्यन्तात्मके खण्डे
 सत्रेषु प्राक्कथितमिति न पुनराग्रेऽदिनमिषा तत्संस्कारत्रयमवाचि ।

आश्वलायनाचार्येण तृतीयाध्याये चतुर्थखण्डे देवतादितर्पणपकरणमुक्तम् । तत्र
 सुमन्तुजैमिनि० ' इत्यारभ्य ' ये चान्ये आचार्यान्ते सर्वे तृप्यन्ति' इत्यन्ते
 चतुर्थे सूत्रे आचार्यतर्पणप्रसङ्गे स्वकीयं नामधेयमप्यवाचि । तेन पश्चाद्विगतं पुरतः
 संयुदिति । आश्वलायनकाले जीवतोऽपि तर्पणपथाऽऽसद्विदुताऽऽश्वलायनानन्तरं केनचि-
 सद्नेवासिना स्वकीयगृह्यगौरवार्थं तन्नामधेयमाश्वलायनसूत्रे समावेशितामिति । अत्रेत्यं
 प्रतिभानि— जीवतस्तर्पणं न संभवति । स्वगृह्यगौरवमावयनाऽऽश्वलायनच्छात्रेणैव तर्पणे
 अगुरुनामधेयप्रसङ्गं प्रसङ्गं तद्देशे वाक्यसंप्रतिपत्तं कालानुसृतप्रसङ्गं प्रकलति ।
 एवमेव सत्यापादगृह्यसूत्रेऽपि तर्पणदेवतोद्धेखे ' सत्यापादं तर्पयामि ' इति सत्या-
 पाद इदं तदीयसूत्रे दृश्यते, तदपि पुनरेवमेवेत्यवगन्तव्यम् । इत्यमेव सर्वप्राप्यह्यम् ।
 आहोभिवदाश्वलायनाचार्येणैव स्वसूत्रानुयायिनां कृते स्वीयमपि नामधेयं समग्राही-
 त्वपि संभाव्येत । यथा कथं वाऽऽतु । आचार्यान्तरं केनचिदस्य सूत्रस्य कियदंश
 एतत्सूत्रे प्रसिद्ध इति न भ्रमितव्यम् ।

श्रौतसूत्रे गार्ग्यनारायणस्य वृत्तिर्गृह्यसूत्रे च नैधुवनारायणीया वृत्तिरिति भिन्नवृ-
 त्तिकृतोर्वृत्तिद्वयं विद्यते तथैव श्रौतं गृह्यं सूत्रमपि विभिन्नगोरेवाऽऽश्वलायनगोः

+ उक्तानुसृतसंस्कारार्थेऽन्ताकारि य वार्तिकम् । * एतत्सूत्रं ७७ परिकल्पितेऽपि त्रि-
 तितम् ।

श्यादिति न संदेश्यम् । ' तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ' ।
 ' अथाग्नी जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ' । ' पिण्डैर्व्याख्यातम् ' । ' उक्तानि वैतानि-
 कानि गृह्याणि वक्ष्यामः ' । इत्यादिदेशपरिमाणासादृश्यादिभिस्तदेककर्तृकत्वं
 निर्विचिकित्सं सिध्यति । श्रुतिसूत्रयोरुपजीव्योपजीवकभावसंबन्धेन सूत्राणामपि
 श्रुतितुल्यत्वं मन्तव्यं न पुनर्मनागपि ततो न्यूनत्वम् । मन्वन्त आश्वलायनाचार्य-
 स्यापि सूत्रेषु तृत्वं सर्व्वान्नायमूलकमेवेति तत्र तत्र विशदी भवति । यथा— ' यज्ञो-
 पवाती नियोदकः संध्यामुपासीत वाग्यत । सायमुत्तरापरामिमुखोऽन्वष्टमदेशं सा-
 वित्री जपैर्दधास्तमिते षण्डले आ नक्षत्रदर्शनात् । एवं प्रातः । प्राहुमुखास्तिष्ठन्ना-
 म् षण्डलदर्शनात् । (का० गृ० सू० ३।७।३-७) इति सूत्रपञ्चकेनाऽऽचार्येण
 संश्लोक्तम् । एतस्याः मूलं तु तैत्तिरीयारण्यके संदृश्यते । ' रक्षाशसि ह वा पुरो-
 भुवके तपोम्रप्रतिष्ठन्त तान् ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति य एवं वेद, ' (तै० आ० प्र० २
 अ० २) एवमेव सूत्रकारेण ये खलु पञ्चमहायज्ञा निर्गदिताः ' अथातः पञ्च यज्ञाः
 इत्यादिना सूत्रचतुष्टयेन तत्रापि शर्ष्व वा एते महायज्ञाः ' सन्ति प्रतायन्ते सन्ति
 संतिष्ठन्ते ' (तै० आ० प्र० २ अ० १०) इत्यारण्यकं मूलमिति बोद्धव्यम् । इत्यमेव
 च ' अथातः स्वाध्यायमधीयीत ऋचा यजूषि सामान्यधर्वाङ्गिरसो नमो विष्णवे
 महते कराभि ' इति ग्रन्थे तत्रापि ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि० प्रज्ञा-
 त्तयेव प्रतिपदाः छदाशसि प्रतिपद्यते । (तै० आ० प्र० ३ अ० ११) इत्यारण्यकमेव
 निदानम् । एवमेवान्यत्रापि ज्ञेयम् । यथा— अन्तुष्टेष्टिप्रकरणे ' अनुस्तरण्या वर्षामु-
 सिख्य शिरोमुखं ' (आ० गृ० ४।१।१९) एवमादिभिः सूत्रैः काथितमनुस्तरणी-
 कर्म ' अग्ने वर्ध परिगोभिर्व्ययस्व सं प्रेणुष्व प्रीयसा मेदसा च । नेत्वा धृष्णुर्हरसा
 जहृषाणा दधृग्विघक्ष्यन्पद्वस्त्रयाते ॥ ' (ऋ० सं० ७।१।२१) अयमेव मन्त्रस्ते-
 त्तिरीयारण्यके मनागिव मिश्रतेषां दृश्यन्ते । तै० आ० ६।१।१-२ इत्यादिभिर्मन्त्रै-
 र्नाचोदणीकृतम् । इदमेवात्रस्य विवेक्षितं यत्, सूत्रकारेण सकलमपि सूत्रं वेदमूलकमेव
 यथाचोदितं अतः खलु सूत्रस्यापि श्रुतितुल्यत्वेव प्रतीतिः । एवमेवान्येषु सूत्रकारि-
 विरचितानां सत्यापाठभरद्वाजापस्तेभ्योपायनेवलानसादिदृष्ट्या यजुर्वेदीयसूत्राणां
 कार्यायनपारस्करादिशुक्लयजुर्वेदीयसूत्राणां सांख्ययोगनाद्वैद्यवेदीयानां छाट्यायनद्रा-
 ष्ठीयणगोमित्रीयखादिरजैमिनीयादिसावेदीयानां कौशिकायथर्वणवेदीयानां च
 सूत्राणां विषये बोद्धव्यम् । सर्व्ववृत्तिकस्यापि सूत्रस्यास्यैवाचयितुः केषांचिद्व्युत्पत्तानां
 परिभाषिकत्वात्तदुक्तबोध्यायनेन सुख्यव्यमग्रे न जायते । अत्रात्रप्रोषां शब्दानां सुलभ-
 तयोद्घोषार्थं परिशिष्टरूपेणैव कोशो न्यषोष । स कोशः पाठकान्स्वीयसाज्ञो-

नापि खलूपकुर्यादिति बलीयसी न. प्रत्याशा । अन्यस्थास्यसंशोधनोवसरेऽङ्काना-
वसरे च संशोधकस्यानवधानादज्ञानाद्वा तथा च सीसाक्षरयोजकानां प्रमदात्,
प्रबलतरवेगवत्सौदामनीप्रचार्यमानस्य मुद्रणयन्त्रस्य बन्ध्मस्यमाणगतिप्रक-
र्षप्रसरेण केषांचिदक्षरावयवानां स्थानभ्रंशादिना वा स्खलितानि लक्षणाव-
सराणि वर्तन्त एव । तानि तु ' गच्छतस्खलनं क्वापि ' इति न्यायेनेति
समवगम्य सोढ्यानि सानुकम्पान्तःकरणैर्विद्वद्भिरिति हार्त्वा विज्ञप्तिः । एकोनत्रिंश-
त्तमे पृष्ठे चतुर्विंशत्पङ्क्तौ ' प्रातप्नुः ' इत्यत्र प्राप्नुत इति ज्ञेयम् । एवमेव पण्य-
वनितमे पृष्ठे द्वाविंशावल्या ' वन्वीत ' इत्यत्र वन्वीतेति बोद्धव्यम् । इत्थं पैकस-
प्तितमे पृष्ठे तृतीयश्रेण्यां, अपसले(व्यै)रम० ' इत्यत्रापसलःपम० इत्थंकारं
मन्तव्यम् । अपि च ' लौकिका. (पृ० ११ प० २९) इत्यत्र लौकिकाः ।
' ऊर्ध्वोः ' (१०९ । १६) ऊर्ध्वोः । एवमादयः कतिचन दोषा अभूवन्, ते
सर्वे प्रागुक्तविज्ञप्त्यनुरोधेन सद्यकोटिभाटीनेरन्निति विश्वासः । अन्यस्थास्य संशोध-
नकाले च वृत्तिस्थश्रीत्रसूत्रगतप्रतीकस्थरनिर्देशादिनिषेधत्रत्यैः प्रमुणुकुलसंभूतै
रामचन्द्रात्मजकृष्णशास्त्रिभिर्निरभिलाषं निरलसं च भूपिष्ठं साहायमन्वष्टपयि, अतः
खलु महामायास्ते घन्यवादाहार्हाः ।

अन्ततश्चेदमेवैकं नो विज्ञाप्यं यत्, विविधग्रन्थरत्नपकाशमैकधृतप्रतया, आनन्दा-
श्रमसंस्थया प्राग्गद्यं प्रागितेनानेन ग्रन्थरत्नेनानुदिवसं कालेककालमहिम्ना पद्माव-
मर्दं संमृद्यमाना तपस्विनी क्वापि कोणे भीतभीतेव निहुत्य संतिष्ठमाना संस्कार-
रपरम्परा पुनरुज्ज्वितु, विलसतु चाऽऽर्याणां चेतःकुहरे निःश्रेयसकरा श्रद्धावल्ली
बोभवन्तु वैदिकवर्धनिस्तारः संवर्धतामास्तिव्यं जायता च निरुपमकल्पणं प्रमोमु-
द्यता च ब्राह्मणमिति सकलचराचरगुहं शशिसखण्डमण्डनं मक्तकमकल्पद्रुमं सकल-
ग्रामदेवतासार्वभौमं लिङ्गेश्वरं साज्जलिबन्धपुर.सरं सपणयं समकत्युन्नेषं च मुहुर्मुहुः
संपार्थ्यं विश्रमयति लेखनी—

भा० प. १०-१८९८ }
पुण्यपुरम् ।

विद्वज्जानानु. म्हालापुकः—
रानडेकुलोत्पन्नगोविन्दात्मजपुरुषोत्तमशर्मा ।

आश्वलायनीयगृह्यसूत्राणां विषयानुक्रमणिका ।
प्रथमोऽध्यायः ।

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
प्रथमं खण्डम् ।		आदेशामावे चतुर्थ्यन्तनामन्त्रेण होमः । १०	
१ गृह्यकर्मव्याख्यानप्रतिज्ञा ।	१	८ अनादेशे देवताकथनम् ।	११
२ पाकयज्ञसंख्या ।	१	९ एकचर्हिरादियज्ञाः समकालिकाः । ११	
३ पाकयज्ञस्वरूपकथनम् ।	२	१० एतद्विषये प्रमाणीभूतयज्ञगाथाक० ।	
४ एतत्कर्मणां प्रशंसा ।	२	चतुर्थं खण्डम् ।	
५ पाकयज्ञानामर्षवादस्वरूपं ब्राह्मणम् ॥	२	१ चौलादीनां कालविचारः ।	११
द्वितीयं खण्डम् ।		२ विवाहस्य केषांचिन्मतेन सार्वका-	
सायं प्रातः सिद्धहविष्यस्य होमकथनम् ४		लत्वम् ।	११
२ होममन्त्राः ।	२	३ आज्यहोमः ।	१२
३ स्वाहाकारेण बलिहरणम् ।	२	४ ऋगाहुतयो व्याहृत्याहुतयश्च ।	११
४ बलिप्रदानदेवतानिर्देशः ।	२	५ एकेषां मतेनोभयाहुतिसमुच्चयः ।	११
५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यश्च		६ एके कापि नेच्छन्ति ।	११
बलिहरणम् ।	२	७ तेषामाहुतिकथनम् ।	११
६ ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च मध्य इति		पञ्चमं खण्डम् ।	
शंसनम् ।	२	कुलपरीक्षा ।	१३
७ मध्ये विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।	२	वरगुणविमर्शः ।	१३
८ दिवसे दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यः ।	२	३ कन्यागुणविचारः ।	१३
९ निशि नक्तचारिभ्यः ।	२	४ लक्षणानां दुर्विज्ञेयत्वम् ।	१३
१० रक्षोभ्य इत्युत्तरतः ।	२	५ क्षेत्राद्यष्टमृत्तिकागोलकैः परीक्षणम् ।	१३
११ पितृयज्ञेऽपसव्यमभ्यत्र सव्यम् ।	२	६ पिण्डग्रहणेन भाविशुमाशुभकल-	
तृतीयं खण्डम् ।		ज्ञानम् ।	१३
१ वक्ष्यमाणकर्मणां होमविधानम् ।	३	षष्ठं खण्डम् ।	
२ पवित्राभ्यामाजयोत्पवनम् ।	३	१ ब्राह्मादिविवाहकथनम् ।	१३
३ पवित्रलक्षणोत्पवनयोः स्वरूपकथनम् ८		सप्तमं खण्डम् ।	
४ आज्यहोमेषु परिस्तरणनिर्णयः ।	३	१ विवाहे देशधर्मादिकर्तव्यकथनम् । १५	
५ पाकयज्ञेऽपवाज्यभागनिर्देशः ।	३	२ वक्ष्यमाणं समानमिति कथनम् ।	१५
६ ब्रह्मगोऽ ^३ (ण आ१)इव कृत्वनिर्णयः ।	३	३ पाणिग्रहणविधानम् ।	१५

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ दुहितृकामेनाङ्गुरयो ग्राह्याः ।	११	७ ईक्षकावलोकनमन्त्रः	११
५ उमपकामेन साङ्गुष्ठाङ्गुलिको हस्तो ग्राह्यः ।	११	८ गृहप्रवेशमन्त्रः ।	११
६ अग्न्युदककुम्भपदाक्षिणाश्लेषे वधूजप- मन्त्रः ।	११	९ उपवेशनदधिप्राशनादि ।	११
७ अदमारोहणे वरजपमन्त्रः ।	१७	१० अक्षचर्षधारणादि ।	२२
८ लाजहोमप्रकारः ।	११	११ त्रिरात्रादिमक्षचर्षधारणम् ।	११
९ यदि वरं जामदग्न्यस्तर्हि त्रिर्लाजा- नावपति ।	११	१२ संवत्सरं वा	११
१० हविषः प्रत्यभिधारः ।	११	१३ अग्रेतं वधूवल्लदानम् ।	११
११ अवत्तस्याप्यभिधारः ।	११	१४ ब्राह्मण्येभ्योऽन्नदानम् ।	११
१२ एवमवदानधर्मः सर्वत्र	११	१५ स्वस्त्ययनवाचनम् ।	२३
१३ वरकर्तृकहोममन्त्राः ।	१८	नवमं खण्डम् ।	
१४ शूर्पपुटेनामन्त्रकं चतुर्धाहुनिदानम् ।		१ पाणिग्रहणादारभ्य गृह्याग्निपरिचर्या ।	
१५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिणयन्ति ।		२ नष्टेऽग्नौ प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनराग्नि- परिग्रहः ।	११
१६ शिल्वाविमुञ्चनम् ।	१९	३ एके नष्टेऽग्नौ पत्न्या उपोषणं वदन्ति ।	
१७ दाक्षिणशिल्वाविमोचनम् ।	११	४ अग्निहोत्रविधानेनाग्निपरिग्रहणम् ।	११
१८ उत्तरामपि ।	११	५ होमादिकालः ।	२४
१९ सप्तपदीगमनप्रकारः ।	११	६ होमद्रव्यम् ।	११
२० उमयोः शिरसि वरकृतृस्त्रिमुदकुम्भ- स्पजलसेचनम् ।	११	७ तदभावे द्रव्यान्तरकपनम् ।	११
२१ मामान्तरगवनेऽन्तरा वपतिः ।	२०	८ सायंप्रातर्होमः ।	११
२२ ध्रुवादिदर्शनोत्तरं वधूर्मीनं त्यजेत् ।	११	दशमं खण्डम् ।	
अष्टमं खण्डम् ।		१ पार्वणस्फालीपाकः ।	११
१ यानारोहणमन्त्रः ।	११	२ मोजननियमः ।	११
२ नावारोहणम् ।	११	३ इध्मानर्हिषोर्बन्धनम् ।	२९
३ उदकोत्तारणम् ।	११	४ देवताकपनम् ।	११
४ यदि वधू रोदिति तदैतां जपेत् ।	११	५ कात्या देवताः ।	११
५ विषाहाग्निनयनम् ।	११	६ निर्घापप्रकारः ।	११
६ देशादौ जपमन्त्रः ।	२१	७ प्रोक्षणकपनम् ।	२६
		८ अवघातप्रोक्षणश्रपणानि ।	११
		९ एकत्र श्रपणं वा ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१० नानाश्रयणप्रकारकथनम् ।	॥	१३ अवदानैः सह वा ।	॥
११ एकश्रयणप्रकारः ।	॥	१४ प्रत्यङ्गं द्विद्विंशदानम् ।	॥
१२ हविरिध्यामिषारणादिः ।	॥	१५ हृदयशूलविषयकं कर्म तूष्णीम् ।	॥
१३ आधाराज्यभागौ ।	॥	द्वादशं खण्डम् ।	
१४ आज्यमागादिककथनम् ।	२७	१ विवष्टकृताः प्राक् चैत्यगृहे मलिता-	
१५ आज्यमागी यज्ञपुरुषस्य नेत्रे ।	॥	नम् ।	१२
१६ यज्ञपुरुषस्योपवेशनप्रकारः ।	॥	२ देशान्तरस्थे चेत्ये दूतद्वारा चट्टि-	
१७ आहुतीनां दिङ्नियमः ।	॥	दानम् ।	॥
१८ हवनीयद्रव्यग्रहणस्य देशनियमः ।	॥	३ भयसंप्रभवे दूतसमीपे शस्त्रं देयम् ।	॥
१९ पञ्चावत्तिनां विशेषः ।	२८	४ अन्तरा नदी चेत्यर्हि तरणसाधनं	
२० स्विष्टकृद्धोमनियमः ।	॥	दातव्यम् ।	॥
२१ स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषो न ।	॥	५ चेत्यो घ्नन्तरिश्रेत्तर्हि पुरोहिताय	
२२ स्विष्टकृद्धोममन्त्रः ।	॥	प्राग्बलिर्देयः ।	॥
२३ पूर्णपात्रनिनयनम् ।	॥	त्रयोदशं खण्डम् ।	
२४ एषोऽवभृथ इति कथनम् ।	॥	१ गर्भलम्पनपुंभवनावलोकनानि ।	१३
२५ पाकयज्ञतन्त्रम् ।	२९	२ पुंसवनस्वरूपम् ।	॥
२६ दक्षिणाप्रकारः ।	॥	३ प्रश्नादिकम् ।	॥
एकादशं खण्डम् ।		४ मिः प्रसृतप्राशनम् ।	१४
१ पशुकल्पः ।	॥	५ दक्षिणासाठां पूर्वां नस्तः करोति ।	
२ पशूपक्षीतम् ।	॥	६ हृदयस्पर्शनम् ।	॥
३ पशुप्रोक्षणम् ।	॥	चतुर्दशं खण्डम् ।	
४ पशुनिनयनम् ।	३०	१ समिन्तोक्षणम् ।	१५
५ तूष्णीं पशुनिनयनम् ।	॥	२ पक्षनक्षत्रकथनम् ।	॥
६ उलमुकाहरणम् ।	॥	३ होममन्त्रः ।	॥
७ शामित्र इति कथनम् ।	॥	४ सीमन्तव्यूहनम् ।	॥
८ पशोरन्वारमन्त्रम् ।	॥	५ चतुर्था ध्यूहनम् ।	१६
९ अर्घ्यैर्द्युजमानमन्वारमते ।	॥	६ वीणागायकप्रेषणम् ।	॥
१० वपाहोपः ।	॥	७ गातव्यगाथानिर्देशः ।	॥
११ स्थालीपाकप्रणयम् ।	३१	८ वृद्धब्राह्मणानामाज्ञमपालनम् ।	॥
१२ पशोरवदानं स्थालीपाकश्च ।	॥	९ दक्षिणा ऋषयः ।	॥
		पञ्चदशं खण्डम् ।	

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१३ दण्डानां वृक्षाः परिमाणं च ।	॥	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रवणं गुरवे	
विंशं खण्डम् ।		निवेदनं च ।	॥
१ सर्वैः सर्वे वा स्वीकार्याः ।	॥	११ होममन्त्रः ।	॥
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्या द्वितीयम् ।	॥
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	॥	१३ महान.न्यादिहोमः ।	॥
४ साङ्गुष्ठपाणिग्रहणप्रकारः ।	॥	१४ तृतीयसृष्टिभ्यः ।	११
५ तन्मन्त्रः ।	॥	१५ चतुर्थं सौविष्टकृतम् ।	॥
६ आदित्यापेक्षणम् ।	॥	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	॥
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ व्रतधारणम् ।	॥
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	॥	१८ मेवाजननम् ।	॥
९ हृदयदेशालम्बनम् ।	॥	१९ उदकुम्भाभिषेकवाचनम् ।	॥
१० ०.मन्त्रकं समिदाधानम् ।	॥	२० अतादेशन्वारुयाशेषः ।	॥
एकाविंशं खण्डम् ।		२१ अनुपेतस्यैव विधिः ।	१२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	॥	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	॥
२ मुखपार्जनप्रकारः ।	॥	२३ केशवपनमेवाजने कृताकृते ।	॥
३ तेजसा मार्जनम् ।	४८	२४ परिदानमनिरुक्तम् ।	॥
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	॥	२५ कालः ।	॥
५ सावित्र्युपदेशः ।	॥	२६ सावित्री ।	॥
६ तद्वाचनम् ।	॥	त्रयोविंशं खण्डम् ।	
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।		१ अग्निम्लक्षणम् ।	॥
द्वाविंशं खण्डम् ।		२ एके यूनो वदन्ति ।	॥
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	॥	३ वरणक्रमः ।	॥
२ ब्रह्मचर्योपदेशमन्त्रः ।	॥	४ वरणविशेषनियमः ।	॥
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकपनम् ।	१३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	॥	६ होतारं प्रथमम्	॥
५ भिक्षाकालः ।	॥	७ होतृवरणमन्त्रः ।	॥
६ समिदाधानकालः ।	॥	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	॥
प्रथमभिक्षाकपनम् ।	॥	९ अध्वर्त्वादिवरणमन्त्राः ।	॥
८ भिक्षामन्त्रः ।	९०	१० होतृपातिज्ञा ।	१४
९ भिक्षाचार्याय निवेदयेत्	॥	११ ब्रह्मरतिज्ञा ।	॥

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१ जातकर्मस्वरूपम् ।	१७	११ केशस्थापनप्रकारः ।	४२
२ मेघाजननमन्त्रः ।	१७	१२ द्वितीयतृतीययोर्मन्त्रौ ।	११
३ अंसांमिदर्शनम् ।	१७	१३ चतुर्थस्य मन्त्राः ।	११
४ नामकरणम् ।	३८	१४ एवं त्रिरुत्तरतः ।	११
५ नामाक्षरादिकथनम् ।	१७	१५ क्षुरघारानिमार्जनम् ।	११
६ चक्षुरक्षरं वा नाम कार्यम् ।	१७	१६ नापितादेशः ।	११
७ नामविषये कामना ।	१७	१७ यथाकुलधर्मं केशसंवेशान्कारयेत् ।	४३
८ द्व्यक्षरं नाम पुंसः ।	१७	अष्टादशं खण्डम् ।	
९ विषमाक्षरं स्त्रियाः ।	३९	१ गौदानम् ।	११
१० अमिवादननाम ।	१७	२ तस्य कालः ।	११
११ मस्तकावघ्राणमन्त्रः ।	१७	३ केशशब्दस्थाने इमश्रुशब्दं योजयेत् ।	११
१२ तूष्णीं कुमार्याः ।	१७	४ इमश्रुवपनम् ।	११
षोडशं खण्डम् ।		५ क्षुरशोषने विशेषमन्त्रः ।	११
१ अन्नप्राशनमासः ।	१७	६ नापितशासनम् ।	११
२ आजर्षांसाशनम् ।	१७	७ आचार्याय वरदानप्रार्थना ।	११
३ ब्रह्मवर्षसकामत्वे तैत्तिरम् ।	१७	८ दक्षिणा गोमिथुनम् ।	४४
४ तेजस्कामत्वे घृतौदनम् ।	१७	९ संवत्सरव्रताचरणादेशः ।	११
५ प्राशनमन्त्रः ।	४०	एकोनविंशं खण्डम् ।	
६ कुमार्यास्तूष्णीम् ।	१७	१ उपनयनकालः ।	११
सप्तदशं खण्डम् ।		२ गर्माष्टमे वा वर्षे ।	११
१ बौलकालः ।	१७	३ क्षत्रियस्य काल एकादशे वर्षे ।	११
२ पूर्णशरावस्थापनम् ।	१७	४ वैशस्य द्वादशे ।	११
३ कुमार्यावस्थानादिकथनम् ।	४०	५ ब्राह्मणस्याऽऽषोडशात् ।	११
४ पिता कुशापिब्ल्नुलाङ्गुलाति ।	१७	६ क्षत्रियवैश्ययोः कालकथनम् ।	११
५ ब्रह्मा वा तान्धारयेत् ।	४१	७ ततोऽध्यापनादिनिषेधः ।	११
६ उदकनिनयनमन्त्रः ।	१७	८ प्रावरणचर्मविचारः ।	४९
७ शिर उन्दनमन्त्रः ।	१७	९ परिधेयवस्त्राणि ।	११
८ कुशापिब्ल्नुलस्थापनमन्त्रः ।	१७	१० मेखलाः ।	११
९ सत्र क्षुरस्थापनम् ।	१७	११ तदनकाराः ।	११
१० केशच्छेदनमन्त्रः ।	१७	१२ दण्डाः ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१ दण्डानां वृक्षा. परिमाणं च ।	"	१० पाकयज्ञविधानेन चरुश्रवणं गुरवे	"
विंशं खण्डम् ।		निवेदनं च ।	"
१ सर्वैः सर्वे वा रवीकार्याः ।	"	११ होममन्त्रः ।	"
२ आचार्योपवेशनस्थानम् ।	४६	१२ सावित्र्या द्वितीयम् ।	"
३ ब्रह्मचारिणः स्थानम् ।	"	१३ महान.स्यादिहोमः ।	"
४ साङ्कुष्ठपाणिग्रहणप्रकारः ।	"	१४ तृतीयसृष्टिविष्यः ।	५१
५ तन्मन्त्रः ।	"	१५ चतुर्थं सौविष्टकृतम् ।	"
६ आदिश्यावेशनम् ।	"	१६ वेदसमाप्तिवाचनम् ।	"
७ जपमन्त्रः ।	४७	१७ अतधारणम् ।	"
८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।	"	१८ मेघाजननम् ।	"
९ हृदयदेशालम्बनम् ।	"	१९ उदकुम्भाभिपेकवाचनम् ।	"
१० ७.मन्त्रकं समिदाधानम् ।	"	२० व्रतादेशव्याख्याशेषः ।	"
एकविंशं खण्डम् ।		२१ अनुपेतस्यैष विधिः ।	५२
१ समिदाहरणं मन्त्रेणेत्येके ।	"	२२ उपेतपूर्वस्य विधिः ।	"
२ मुखमार्जनप्रकारः ।	"	२३ केशवपनमेघाजनने कृताकृते ।	"
३ तेजसा मार्जनम् ।	४८	२४ परिदानमनिरुक्तम् ।	"
४ सावित्र्युपदेशविषये प्रार्थना ।	"	२५ कालः ।	"
५ सावित्र्युपदेशः ।	"	२६ सावित्री ।	"
६ तद्वाचनम् ।	"	त्रयोविंशं खण्डम् ।	
७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे पाणिधारणम् ।		१ ऋत्विग्लक्षणम् ।	"
द्वाविंशं खण्डम् ।		२ एके यूनो वदन्ति ।	"
१ ब्रह्मचर्योपदेशः ।	"	३ वरणक्रमः ।	"
२ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्रः ।	"	४ वरणविशेषानियमः ।	"
३ वेदब्रह्मचर्यकालः ।	४९	५ सदस्यकपनम् ।	५३
४ ग्रहणपर्यन्तं वा ।	"	६ होतारं पथमम् ।	"
५ मिश्राकालः ।	"	७ होतृवरणमन्त्रः ।	"
६ समिदाधानकालः ।	"	८ ब्रह्मवरणमन्त्रः ।	"
प्रथममिश्राकपनम् ।	"	९ अश्वत्थ्यादिवरणमन्त्राः ।	"
८ मिश्रामन्त्रः ।	५०	१० होतृपतिज्ञा ।	५४
९ भेसमाचार्याप निवेदयेत् ।	"	११ ब्रह्मपतिज्ञा ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१२ इतरमन्त्रजप ।	५५	द्वितीयोऽध्यायः ।	
१३ याज्यलक्षणम् ।	५४	प्रथमं खण्डम् ।	
१४-१८ आर्घ्यज्यनिषेधः ।	"	१ अथणाकर्मकालः	"
१९ होमप्रवाकं प्रति प्रश्नः ।	"	२ सक्त्वादस्थापनम् ।	"
२० वार्यविधि ।	५५	३ धानानामङ्गनम् ।	५९
२१ नियमकथनम् ।	"	४ अस्तमिते होम ।	"
२२ आजवाहुतिकथनम् ।	"	५ पुरोडाशावस्थानकथनम् ।	६०
२३ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"	६ पुरोडाशोपर्याज्यहोमः ।	"
चतुर्विंशं खण्डम् ।		७ धानाङ्गनलिहोमः ।	"
१ ऋग्विभक्त्यो मधुपर्कदानम् ।	"	८ अमात्येष्व्यो धानानां दानम् ।	"
२-४ स्नातकादिमन्त्रश्च ।	५५-५६	९ सर्पबलिहरणम् ।	"
५-६ मधुपर्कस्वरूपं प्रतिनिधिश्च ।	"	१० प्रदक्षिणोपवेशनपरिदानमन्त्राः ।	६१
७ आसनादिकथनम् ।	"	११ अमात्यादिपरिदानम् ।	"
८ आसनग्रहीतुः कर्म ।	"	१२ आत्मपरिदानम् ।	"
९ पादप्रक्षालननियमः ।	"	१३ अन्तरागमननिषेधः ।	"
१० शूद्रविषये ।	"	१४ सायंप्रातर्बलिहरणम् ।	"
११ अर्घ्यग्रहणम् ।	५७	१५ प्रकारान्तरेण बलिहरणम् ।	६२
१२ तन्मन्त्रः ।	"	द्वितीयं खण्डम् ।	
१३ मधुपर्कक्षणमन्त्रः ।	"	१ आश्वयुजीकर्षकालः ।	"
१४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्र ।	"	२ स्थालीपाकहोमः ।	"
१५ त्रिरक्षेपणम् ।	"	३ दृषानकहोमः ।	"
१६ मधुपर्कप्राशनम् ।	"	४ आम्रयणस्थालीपाकः ।	६३
१७-१८ सर्वमक्षणतृप्तिनिषेधः ।	५८	५ अनाहिताग्नेर्विशेषः ।	"
१९-२१ अवशिष्टस्यागसर्वमक्षणाच- मनानि ।	"	तृतीयं खण्डम् ।	
२२ द्वितीयाचमनमन्त्रः ।	"	१ प्रत्यवरोहणकालः ।	"
२३ आधान्तोदकाय गोदानम् ।	"	२ पौर्णमास्या वा ।	६४
२४ आलम्बनसत्त्वे जपोऽनुज्ञा च ।	"	३ पायसहोममन्त्रौ ।	"
२५ उत्सर्गच्छायामुत्सर्गः ।	५९	४ त्विष्टकृद्भावः ।	"
२६ अमासो मधुपर्को न भवति ।	"	५ जपमन्त्रौ ।	६५
		७ अमारयसंनिवेशः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
८ ज्यायसोऽनन्तरत्वम् ।	११	९ एतेन माध्यावर्षे व्याख्यातम् ।	७४
९ मन्त्राविदां मन्त्रजपः ।	११	१० माध्यावर्षकर्मणि प्रतिमासं पितृभ्य	
१० उत्पाय त्रिद्वयुः ।	११	एव श्राद्धं करणीयम् ।	११
११ दक्षिणादिमुलाश्चतुर्थम् ।	११	११ नवावरान्भोजयेत् ।	११
१२ स्वस्वयनादिवाचनम् ।	६९	१२ अशक्तावयुजः ।	११
चतुर्थं खण्डम् ।		१३ वृद्धिपूर्तकर्मणोर्युगमान् ।	११
१-२ अष्टकाकर्मकालः ।	११	१४ इतरश्राद्धे विपमसंरुथाकान् ।	११
३ प्राग्दिने पितृभ्यो दानम् ।	११	१५ नान्दीश्राद्धे प्रदक्षिणं कर्म तिलस्थाने	
४-५ ओदनादीनां श्रवणम् ।	६७	यवाः ।	११
६ मन्त्राष्टकेन होमः, यथाकामं वा ।	११	षष्ठं खण्डम् ।	
७ परदिनेऽष्टमामष्टकाः पशुना स्थाली-		१ रथारोहणात्पूर्वं तत्स्पर्शनमन्त्रः ।	७५
पाकेन वा ।	११	२ असस्पर्शनमन्त्रः ।	११
८ अनडुहे यवसदानम् ।	६८	३ आरोहणक्रमतन्मन्त्रौ ।	११
९ सर्वासंभवेऽग्निना कसं दहेत् ।	११	४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः ।	११
१० मनसाध्यानम् ।	११	५ रथगमने प्रवृत्ते मन्त्रः ।	११
११ नानष्टकः स्यात् ।	११	६ शकटाधारोहणेऽप्ययं मन्त्रः ।	११
१२ देवताविकल्पः ।	११	७ रथाङ्गाभिस्पर्शनम् ।	११
१३ वपाहवनमन्त्रः ।	६९	८ नावारोहणमन्त्रः ।	७६
१४ पशवङ्गादिहोममन्त्राः ।	११	९ नवरथे विशेषः ।	११
१५ अष्टमी सौविण्ठत्वाद्भुतिः ।	७०	१० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।	११
१६ स्वस्वयनवाचनम् ।	११	११ गृहसमीपमागमनम् ।	११
पञ्चमं खण्डम् ।		१२ रथारोहणमन्त्रः ।	११
२ अग्नेष्टककालः ।	११	१३ नवरथारोहणमन्त्रः ।	११
३ मामंशहरादि ।	११	१४ जामन्त्रः ।	११
४ पिण्डपितृपक्षकल्पवचनम् ।	७१	१५ पुनर्जामन्त्रः ।	११
५ पितृभ्यः पिण्डदानम्	११	सप्तमं खण्डम् ।	
६ मातृभ्यः पिण्डदानम् ।	११	१ वास्तुपरिज्ञा ।	११
७ अवटसंरुपानिर्गवः ।	११	२ मूलक्षणम् ।	११
८ पित्रादिपिण्डस्थानम् ।	७२	३ भुवोऽपलक्षणम् ।	७७
९ मात्रादिपिण्डस्थानम् ।	११	४ अपरलक्षणम् ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१ विरुद्धवृत्तोत्पादनम् ।	॥	८ अविच्छिन्नजलधारादानम् ।	८१
२ भूमेरुच्चावचत्वनिर्णयः ।	॥	९ स्थालीपाकश्रपणादि शिषवाचनम् ।	॥
७ महानसस्थानकथनम् ।	॥	दशमं खण्डम् ।	
८ फलकथनम् ।	॥	१ गृहप्रपदनम् ।	॥
९ समागृहस्थानकथनम् ।	॥	२ बीजवद्गृहप्रपदनम् ।	॥
१० तत्फलकथनम् ।	॥	३ तत्कालनिर्णयः ।	॥
११ त परस्थाननिर्णयः ।	७८	४ होमकरणम् ।	॥
अष्टमं खण्डम् ।		१-१ दक्षः३तीनां प्रत्यागच्छन्तीनां च	
१ वास्तुपरीक्षणक्रमवर्णनम् ।	॥	गवामनुमन्त्रणम् ।	८२
२ खातकरणं तत्पूरणं च ।	॥	७ अनुमन्त्रणसूक्तान्तरम् ।	॥
३ तत्फलकथनम् ।	॥	८ अगुरुगवीनां समूहोपस्थानम् ।	॥
४ पुनर्जलैस्तत्पूरणं च ।	॥	तृतीयोऽध्यायः ।	
५ प्रशास्तादिकथनम् ।	॥	प्रथमं खण्डम् ।	
६ ब्राह्मणवास्तुकथनम् ।	॥	१-२ पृथक्प्रतिज्ञा तन्नामानि च ।	॥
७ क्षत्रियवास्तुकथनम् ।	॥	३-४ तदावरूपकथनं नित्यकर्तव्यता च ८२	
८ वैश्यवास्तुकथनम् ।	॥	द्वितीयं खण्डम् ।	
९ वास्तुमापदनम् ।	॥	१-२ स्वाध्यायविधित्तलिङ्गमादि च । ८४	
१० समचतुष्कोणं दीर्घं वा	७९	३-४ अकारवशाद्द्विपूर्वकं गायत्री-	
११ वास्तुपरीक्षणम् ।	॥	पठनादि	८५
१२ प्रोक्षणमन्त्रः ।	॥	तृतीयं खण्डम् ।	
१३ अवान्तरगृहमेदाः ।	॥	१ स्वाध्यायक्रमः ।	॥
१४ धूणागर्तेषु विशेषविधिः ।	॥	२ तत्प्रशंसा ।	८६
१५ मध्यमगर्ताविशेषः ।	॥	३ स्वाध्यायेन पितृणां तृप्तिः ।	८६
१६ अनुमन्त्रणं मन्त्रश्च ।	८०	४ सप्ताहितमनसाऽऽपेतव्यम् ।	॥
नवमं खण्डम् ।		चतुर्थं खण्डम् ।	
१-२ वंशाधानं तन्मन्त्रश्च ।	॥	१-४ तर्पणीवदेवतर्वाचार्याः ।	८७
२-४ मणिकप्रतिष्ठापनं तन्मन्त्रश्च ।	॥	५ पितृतर्पणं दक्षिणा च ।	॥
५ मणिकेऽर्पणविधानम् ।	॥	६ ब्रह्मवृक्षावदयकरवकथनम् ।	८८
६ वास्तुशान्तिकरणम् ।	॥	७ मत्स्यज्ञानध्यायः ।	॥
७ तत्प्रोक्षणम् ।	॥		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
यज्ञस्यं खण्डम् ।		३ संध्योपासनम् ।	९४
१-३ अध्यायोपाकरणं तस्काद्यश्च ।	११	४ सायंकाले कर्तव्यनियमः ।	११
४-९ आज्यमागाहुति-दधिसक्त्तु- होमौ ।	८९	५ पातःसंध्या ।	११
१-९ होममन्त्राः ।	११	६ गायत्रीजपकालः ।	११
१० देवताहोमादि-मार्जने ।	११	७ कपोतपाते होमजपौ ।	११
११ जपनियमः ।	९०	८ अर्घ्यं गच्छतो होमजपौ ।	११
१२ व्याहृतिसावित्रीजपे वेदास्मश्च	११	९ नष्टमिच्छतो होमजपौ ।	९९
१३-१४ उत्सर्गाध्ययनकालौ ।	११	१० महान्तमध्वानमिच्छतो होमजपौ ।	११
१५ समावृत्तो ब्रह्मचारिषर्मयुक्तोऽधीयीत	११	अष्टमं खण्डम् ।	
१६ ब्रह्मचारिणामप्यध्ययनम् ।	९१	१ समावर्तने वस्तूपकल्पनम् ।	११
१७-१८ एके समावृत्तो जायां गच्छे- त्प्रजार्थं च तत् ।	११	२ यद्युमपार्थं न लभ्येत तर्ह्यर्चार्था- यैव ।	११
१९ उपाकरणम् ।	११	३ सामिदाहरणनियमः ।	११
२० होमो जलवगाहनं च ।	११	४ कामनाविशेषे सामिजिर्गवः ।	११
२१-२२ सावित्रीचाचार्यादितर्पणम् ।	११	५ उभयीमुपयकामः ।	११
२३ एतदुत्सर्जनम् ।	९२	६ सामिदाधानादिगोदानम् ।	११
पष्ठं खण्डम् ।		७ मन्त्रानात्मवाचं ब्रह्मकुर्वात् ।	११
१ काश्यपकर्मस्थाने काश्याः पाकयज्ञाः ।	११	८ मर्दननियमः	९६
२ पुरोडाशस्थाने षष्ठः ।	११	९ स्नानाङ्गनियमः ।	११
३ कामवाप्तिकण्डम् ।	११	१० कुण्डलवन्धनम् ।	११
४-९ नैमित्तिकहोमस्तन्मन्त्राश्च ।	११	११ अनुलेपननियमः ।	११
६ अशुभस्वप्नदर्शन उपस्थानमन्त्राः ।	११	१२ सन्नवधनम् ।	११
७ मन्त्रान्तरम् ।	९३	१३ वसान्धनियमः ।	११
८ जूम्भणद्वौ जपमन्त्रः ।	११	१४ छत्रादानम् ।	११
९ अग्न्यागमनादावाज्यहोमः ।	११	१५ वैश्वदण्डदानम् ।	९७
१० तत्र सामिदाधानं वा ।	११	१६ मण्वाद्याधानम् ।	११
११ मन्त्रजपो वा	११	नवमं खण्डम् ।	
सप्तमं खण्डम् ।		१ उन्देशमन्त्रादिकल्पनम् ।	११
१-२ सूर्योत्थानमन्त्राः ।	११	२ प्रायश्चित्तं सामिदाधानम् ।	११
		३ मधुपर्कपूजनम् ।	११

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
४ स्नानकालः ।	९८	१४ सौपर्णमन्त्रः ।	"
५-६ व्रतनियमो निषेधनियमश्च ।	"	१५ राज्ञोऽनुकूपेण गमनम् ।	१०२
७-८ निषेधनियमान्तरं स्नातकमा- हात्म्यं च ।	"	१६ युद्धप्रदेशनियमः ।	"
दशमं खण्डम् ।	"	१७-१८ दुन्दुभिवाद्नेषुषिसर्जन- मन्त्रौ ।	"
१ गुरवे नामकथनम् ।	"	१९-२० युध्यमाने राज्ञि पुरो- हितजपमन्त्रो राज्ञो वा ।	"
२-३ उपवेशनानुज्ञा, उच्चैर्नामक- थनं च ।	"	—	
४-५ उपाशुकथनमन्त्रः शिष्यस्थो- पाशुकथनं च ।	९९	चतुर्थोऽध्यायः ।	
६ आचार्यजपमन्त्रौ ।	"	प्रथमं खण्डम् ।	
७-८ जपोत्तरमनुमन्त्रणं तत्प्रशंभा च ।	"	१ व्याधिपीडितस्याऽऽहिताग्नेः कर्तव्यम् ।	"
९-११ पक्ष्याद्यप्रियशब्दश्रवणे म- न्त्रजपः ।	"	२-३ ग्रामकामत्वे तत्रस्थितौ च प्रमाणम् ।	"
एकादशं खण्डम्	"	४-५ अगदः सोषादिमिरग्नि- मिष्टाऽन्मिष्टा वा प्रविशेत् । १०३	"
१ सर्वदिग्घो मयभाषो जपहोषौ । १००	"	६ मृतस्याऽऽहिताग्नेश्चि गभूमि- खननम् ।	"
२ जपमन्त्रः सूक्तशेषश्च ।	"	७ खातस्य निम्नोच्चत्वकथनम् ।	"
द्वादशं खण्डम्	"	८ खा १५थाऽऽशमप्रमाणम् ।	"
१-२ राजसंनाहनं सूक्तजपश्च ।	"	९ तस्य निस्तुतिप्रमाणम् ।	"
३-५ राज्ञे कवचघनुराजं राज्ञो जपमन्त्रश्च ।	१०१	१० तस्यार्थनियमः ।	"
६-७ रवीत्यजपमन्त्र इषुषिदान- मन्त्रश्च ।	"	११ श्मशानदेशनिरूपाणम् ।	"
८-९ रथगमने जपमन्त्रोऽधानु- मन्त्रणं च ।	"	१२ तत्स्थानं बहुलौपचिकं मयेत् । १०४	"
१०-११ इपूनवेऽमाणस्य तर्लं व धनतश्च राज्ञो जपमन्त्रौ ।	"	१३ कण्ठनिवृत्ताद्युद्घासनम् ।	"
१२-१३ सायमग्रे राजनि रा- नायत्रिके च मन्त्रजपः ।	"	१४ निशेषविधिः ।	"
	"	१५ प्रेयस्य केशादिवपनम् ।	"
	"	१६ चर्हगज्यादिसंस्थानम् ।	"
	"	१७ पृथदाजपप्रकारः ।	"

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
	द्वितीयं खण्डम् ।	८-९ कर्णयोः शामित्राहरणे	
१ अग्निवज्ञपात्राधानयनम् ।	१०९ ।	मित्रवैकं चेत् ।	११
२ प्रेतानयनप्रकारः ।	११	१०-११ उदरे पात्री समवत्त-	
३ शकटादिनेत्येके ।	११	धानं चपसं च ।	११
४ अनुस्तरणीकथनम् ।	११	१२-१९ अरण्यादीनामूर्धादिषु	
५-७ गौरजा वैकवर्णा कृष्णेत्येके	११	स्थापनम् ।	११
८ पशोः सव्यः ब्राह्मणवधनपूर्वक-		१६ आसेचनव सु पृषदाज्यपूरणम् ।	११
मानयनम् ।	१०६	१७ उपयुक्तानां पुत्रेण संप्रहः कार्यः ।	११
९ तदन्वमात्यानामागमनम् ।	११	१८ आयुधायोजनम् ।	११०
१० कर्तुः कर्तव्यानियमः ।	११	१९ शिरोमुखाच्छादनमन्त्रः ।	११
११ आहवनीयाधानम् ।	११	२० पाण्योर्वृक्कौ ।	११
१२ गार्हपत्याधानम् ।	११	२१ हृदये हृदयम् ।	११
१३ दक्षिणाग्न्याधानम् ।	११	२२ एके पिष्टडशौ वदन्ति ।	११
१४ चित्ताग्निचयनम् ।	११	२३ वृक्षांभात्रे पिण्डाधानम् ।	११
१५ तत्र प्रेतसंवेशनम् ।	१०७	२४ प्रणीतापणयनानुमन्त्रणम् ।	११
१६ प्रेतस्य पत्न्याः संवेशनम् ।	११	२५ दक्षिणाग्न्यावाज्यहोपः ।	१११
१७ क्षत्रियप्रेताय घनुःसंवेशनम्		२६ प्रेतस्योरसि पक्षमाहुतिस्तन्म-	
१८ पत्न्युत्थापनम् ।	११	न्मथ्य ।	११
१९ कर्तुर्मपमन्त्रः ।	११	चतुर्थं खण्डम् ।	
२० घनुरपनयनमन्त्रः ।	११	१ युगपदग्निज्वालनादेशः ।	११
२१ पुनः कर्तुर्मपः ।	११	२ अनुष्ठितस्य कर्मणः फलविज्ञानम्	११
२२ घनुःक्षेपः ।	११	३ प्रकारान्तरस्य फलविज्ञानम् ।	११
	तृतीयं खण्डम् ।	४ दक्षिणाग्निस्पर्शो फलम् ।	११२
१ पात्रयोजनम् ।	१०८	५ युगपत्पाप्तौ फलकथनम् ।	११
२ जुह्वानयनम् ।	११	६-७ दहनमन्त्रः प्रशंसा च ।	११
३ उपमृद नयनम् ।	११	८ अतिवाहिकशरीरेण ।	११
४ स्पर्शाधानयनम् ।	११	९ पृष्ठतो न पश्येत् ।	११
५ स्थानविशेषे द्रव्यविशेषाधानम् ।	११	१० क्षानजलाह्वलिदानादि ।	११३
६-७ नातित्रापां सुवो सुवैद्वे		११ मूर्धनिस्त्वं दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् ।	११
भित्त्वा ।	१०९	१२-१५३ निष्ठपगमा इत्यादयः	

सूत्रम्	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
केचन नियमाः ।	॥	१८ होमसमापनादि ।	॥
१६ त्रिरात्रमक्षारलवणम् ।	॥	सप्तमं खण्डम् ।	
१७-२७ केचनान्ये दानाध्ययन- स्य निषेधाः ।	११४	१-२ श्राद्धप्रकारो ब्राह्मणनियमादि च ।	१२३
पञ्चमं खण्डम् ।		३-१ ब्राह्मणसंख्या, पिण्डनिपर- णादि, ब्राह्मणाय जलदानम् ।	१२५
१ अस्थिसंचयनकालः ।	११६	६-७ आसनं पुनर्जलदानं च ।	॥
२ स्त्रीपुरुषपदेन कुम्भकथनम् ।	॥	८ पात्रे तिलावणम् ।	॥
३ प्रोक्षणमन्त्रः ।	॥	९-१० विध्वं कर्माप्रदक्षिणमर्घ्य- दानं च ।	१२६
४ संचयनप्रकारः ।	॥	११-१२ अर्घ्यदानात्पूर्वं जलदान- मर्घ्यनिवेदनं च ।	॥
५ संचयनोत्तरमवधानम् ।	॥	१३-१४ अर्घ्यानुमन्त्रणं, अर्घ्यापां प्रपमं पात्रं नोद्धरेत् ।	१२७
६-८ पांसुप्रक्षेप-मन्त्रजप-गर्तपूर- णादि ।	११७	अष्टमं खण्डम् ।	
पष्ठं खण्डम् ।		१-१ गन्धादिदानमशौकरणानुज्ञा प्रत्यनुज्ञा च ।	१२८
१-२ शान्तिवर्माग्निहरणं च ।	॥	४-६ अशौ होमः, पाणौ वाऽभ्यनु- ज्ञायाम् ।	॥
३ चतुष्पथेऽग्निं प्रक्षिप्य तं प्रसभ्यं परियन्ति ।	११८	६ अग्निमुखा देवाः पाणिमुखाः पितरः ।	१२९
[४ अन्यवेक्षणोदिकुशपिञ्जलान्तम् ।]	॥	७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम्	॥
५-६ अग्नेरुत्पादनदीपने ।	१२०	८ हुतशेषाज्जदानम् ।	१३०
७ दक्षिणद्वारपक्षारसंतरामुदकधारा सिञ्चेत् ।	१२१	९ भोजनपात्रेऽधिकज्जदानम् ।	॥
८ अमुहुचर्मण्यमात्यारोहणम् ।	॥	१० मधुमतीश्रावणम् ।	॥
९ परिधिपरिधानम् ।	॥	११ पिण्डार्घमन्नमुद्धृत्य शेषान्न- निवेदनम् ।	॥
१० आहुतिचतुष्टयं पुत्राद्यवलोकनं च ।	॥	१२ अनाचान्तेषु पिण्डदानम् ।	१३१
११ चक्षुरज्जनम् ।	॥	१३ आचान्तेषु तदित्येके ।	॥
१२ कर्ताऽज्जाना युवतीरीक्षेत् ।	१२२	१४ ब्राह्मणानुज्ञानम् ।	॥
१३ अदमाभिमर्शनम् ।	॥		
१४ परिक्रमणजपः ।	॥		
१५ विष्टकृदादिममापनम् ।	॥		
१६ अपोपवेशनम् ।	॥		
१७ अस्वपन्तं आसत ओदयान्	॥		

सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।	सूत्रम् ।	पृष्ठम् ।
१९ आस्तु स्वधेति प्रत्ययज्ञानम् ।	१३२	१९ संज्ञापनदेशस्यं रुधिरं सर्वेभ्य	
नचमं स्वण्डम् ।		उद्दिशति ।	११
१ शूलगवः ।	१३३	२७ सर्वाणि रुद्रनामधेयानि ।	११
२ तत्कालः ।	१३३	२८ रुद्रस्यैव सर्वाः सेनाः ।	१३७
३-४ पशोर्निरूपणं लक्षणं च ।	१३३	२९ उक्त्यानि सर्वाणि तस्यैव ।	११
५-६ कक्षमापमेके वदन्ति, तत्प्र-		३० यजमानं रुद्रः संतोषयति ।	११
कारान्तरं च ।	१३४	३१ अस्य कर्मणो भ्रुवाणं रुद्रो न	
७ पशोर्निपेकः ।	१३४	हिनस्ति ।	११
८ शिरसः पुच्छं यावत् ।	१३४	३२ अस्य हुतशेषं न प्राश्नीयात् ।	११
९ पशुसर्गाः ।	१३४	३३ अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः ।	११
१० तस्य पालनावधिः ।	१३४	३४ अमात्यप्रतिषेधः ।	११
११ तत्र देशनियमः ।	१३४	३५ हुतशेषभक्षणम् ।	११
१२ यत्रत्यो ग्रामं न पश्यति तत्र ।	१३४	३६ शूलगवस्य फलश्रवणम् ।	१३८
१३ कालकथनम् ।	१३४	३७ शूलगवनेष्ट्राऽन्यं पशुमुत्सृजेत् ।	११
१४ यूपनिखननं तत्र पशुबन्धनं च ।	१३५	३८ अनुसृष्टो नैव स्यात् ।	११
१५ प्रोक्षणादि पशुव्यसमानम् ।	१३५	३९ शूलगवावश्यकता ।	११
१६ वपाहोमः ।	१३५	४० शन्तातीयं जपन् गृहं प्रविशेत् ।	११
१७ द्वादशनामको होममन्त्रः ।	१३५	४१ पशुपतापे गोष्ठे यजनम् ।	११
१८ मन्त्रान्तरम् ।	१३५	४२ निःशेषस्पालिषाकहोमः ।	११
१९ एकनामको वा ।	१३५	४३ प्रतिधूर्षं गवानयनम् ।	११
२० षड्विहरणम् ।	१३५	४४ शन्तातीयं जपन्पशुना मस्य-	
२१ दिगुपस्थानम् ।	१३५	मिधात् ।	१३९
२२ सर्वरुद्रघ्नोपवेधम् ।	१३५	४५ आचार्यनयनम् । सपिण्डी-	
२३ तुषादीनामग्नौ प्रक्षेपः ।	१३५	सपिण्डीकरणम्	११
२४ शिवस्यमतेन विशेषः ।	१३५		
२५ शोणितनियनयनमन्त्रः ।	१३५		

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्राणामनुक्रमणी समाप्ता ॥

अथ गृह्यपारिशिष्टविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		द्वितीयोऽध्यायः ।	
१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।	१४१	१ ग्रहयज्ञादि ।	१५३
२ संध्यावन्दनकालादि ।	”	२ ग्रहयज्ञसंमारादि ।	”
३ मार्जनविधिः ।	”	३ अर्चनाङ्गानि ।	”
४ ऊघमर्षणम् ।	१४२	४ पूजाविधिः ।	१५४
५ अर्घ्यादिगायत्र्यर्थान्तम् ।	”	५ ग्रहावाहनमन्त्राः ।	”
६ त्रिकालगार्यश्रीशानादि ।	१४३	६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदे- वताः ।	१५६
७ आचमनमन्त्रादि ।	”	७ ऋषिसाद्गुण्यदेवतावाहनादि ।	१५७
८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दः- क्रमः ।	१४४	८ अग्न्युपधानादि ।	”
९ स्नानविधिः ।	”	९ यजमानामिषेकः ।	१५८
१० मध्याह्नस्नानविधिः ।	१४५	१० होमविधानादिप्रयोगः ।	”
११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।	१४६	११ योजनप्रकारः ।	१६०
१२ वैश्वदेवविधिः ।	”	१२ शयनादिविधिः ।	”
१३ पुण्याहवाचनविधिः ।	”	१३ आद्धविधिः ।	१६१
१४ स्पण्डिकादि ।	१४७	१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।	”
१५ ह्युकुलवादिसेमार्जनम् ।	”	१५ गन्वाद्युपचारः पिण्डपितृय- ज्ञान्तं कर्म च ।	१६२
१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।	१४८	१६ अग्नीकरणादि कर्म ।	१६३
१७ पार्वणस्थाषीपाकः ।	”	१७ पिण्डदानादि आद्धशेषसमा- पनम् ।	१६४
१८ नित्यमौपासनम् ।	१४९	१८ प्रकिरविकिरादि ।	१६५
१९ ष्टेऽग्नौ पुनराधानम् ।	”	१९ अथाम्युदयिकश्राद्धे विशेषः ।	१६६
२० अनेकमार्थस्याग्निविचारः ।	”	तृतीयोऽध्यायः ।	
२१ कन्यावरणादि ।	१५०	१ पितृप्रेषप्रयोगः ।	”
२२ विवाहप्रयोगः ।	”	२ प्रेताग्निदाननियमः ।	१६७
२३ परस्परवधोक्तम् ।	१५१	३ अग्निकार्यसमापनम् ।	१६८
२४ असतारोपणादि ।	”	४ कर्तुरुदकदानविधिः ।	”
२५ ऋशुमतीश्रुत्यादि ।	१५२		
२६ जातकर्मादि ।	”		

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
१ पिण्डक्रिया ।	"	५ मासादप्रतिष्ठाविधिः ।	"
६ नव विषमश्राद्धानि ।	१६९	६ अग्निस्थापनादि ।	१७७
७ अग्निसंचयनम् ।	"	७ अग्निपेकादि ।	१७८
८ दशमदिनकृत्यम् ।	"	८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।	"
९ एकोद्दिष्टश्राद्धार्थः ।	१७०	९ वापीकूपतडागाद्युत्सर्गः ।	१७९
१० महैकोद्दिष्टविधिः ।	"	१० आरामोत्सर्गविधिः ।	१८०
११ सपिण्डीकरणम् ।	१७१	११ होमादिविशेषः ।	"
१२ आमश्राद्धविधिः ।	"	१२ प्राचीं दिशमन्वावर्तने ।	"
१३ अतीतसंस्कारः ।	१७२	१३ दक्षिणदिशमन्वावर्तनम् ।	"
१४ पालाशविधिः ।	"	१४ पश्चिमदिशमन्वावर्तनम् ।	१८१
१५ नारायणवलिः ।	"	१५ उदीचीं दिशमन्वावर्तते ।	"
१६ नागवलिः ।	१७३	१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।	"
१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।	"	१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।	१८२
१८ वृषोत्सर्गविधिः ।	१७४	१८ दिवसमन्वावर्तते ।	"
चतुर्थोऽध्यायः ।		१९ रात्रिमन्वावर्तते ।	"
१ पूर्वोनां प्रकारो विधिश्च ।	"	२० परमन्वावर्तते ।	"
२ वाभ्तुपूजनविधिः ।	१७५	२१ सर्वां दिशोऽन्वावर्तते ।	१८३
३ प्रतिमाद्भ्रूयाणि ।	"	२२ अग्निकार्यफलम् ।	"
४ मासादप्रतिष्ठादि ।	१७६		

इति गृहपरिधिष्टविषयानुक्रमः ॥

अथाऽऽश्वलायनगृह्यकारिकाविषयानुक्रमः ।

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
प्रथमोऽध्यायः ।		४ गर्भाधानप्रयोगः ।	"
१ परिमाणा ।	१८४	५ पुंसवनप्रयोगः ।	१८८
२ स्यालीवाकः ।	"	६ अनवलोपनप्रयोगः ।	"
३ स्वस्तिवाचनम् ।	१८७	७ सन्नितोत्पन्नप्रयोगः ।	"

विषयः ।	पृष्ठम् ।	विषयः ।	पृष्ठम् ।
८ जातकर्मप्रयोगः ।	१८९	४ आययणम् ।	११
९ नामकरणप्रयोगः ।	१९०	५ प्रत्यनरोहणम् ।	२०५
१० निष्क्रमणप्रयोगः ।	१९०	६ पिण्डपितृयज्ञः ।	११
११ अन्नप्राशनप्रयोगः ।	१९०	७ दर्शश्राद्धम् ।	२०६
१२ चूडाकर्मप्रयोगः ।	१९१	८ पूर्वेषुःश्राद्धम् ।	२०७
१३ उपनयनप्रयोगः ।	१९१	९ अष्टमीश्राद्धम् ।	२०८
१४ महानास्त्रीजनम् ।	१९३	१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।	११
१५ महाजनम् ।	१९४	११ माध्यावर्षम् ।	२०९
१६ उपनिषद्गतम् ।	१९४	१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।	११
१७ गोदानजनम् ।	१९५	१३ काम्यश्राद्धम् ।	११
१८ समावर्तनप्रयोगः ।	१९५	१४ मासिमासिश्राद्धम् ।	२१०
१९ स्नातकगमनविधानम् ।	१९६	१५ नन्दीश्राद्धम् ।	११
२० विवाहाङ्गो मधुपर्कः ।	१९६	१६ रथारोहणम् ।	११
२१ कन्यादानम् ।	१९७	१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।	२११
२२ विवाहहोमप्रयोगः ।	१९८	१८ गृहे प्रशासप्रत्यागमनम् ।	२१२
२३ गृहप्रवेशनीयहोमः ।	१९९	१९ क्षेत्रकर्षणादि ।	११
२४ अनोत्सर्गविधिः ।	२००	२० क्षेत्रे नित्यं गवादिमन्त्रणम् ।	११
२५ औपासनहोमः ।	२००	तृतीयोऽध्यायः ।	
२६ देवयज्ञः ।	२००	१ काम्यचरुहोमः ।	२१३
२७ भूतयज्ञः ।	२०१	२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।	११
२८ पितृयज्ञः ।	२०१	३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।	११
२९ ब्रह्मयज्ञः ।	२०१	४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।	११
३० मनुष्ययज्ञः ।	२०१	५ निद्रितेस्तमनादौ प्राय० ।	२१४
३१ संक्षोपासनम् ।	२०२	६ कपोताद्युपघाते प्राय० ।	२१४
३२ उगर्भम् ।	२०२	७ घनार्थगमने विधिः ।	११
३३ उत्सर्जनम् ।	२०२	८ औपासनाग्निनाशे प्रा०	११
द्वितीयोऽध्यायः ।		९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्राय०	११
१ धवणाकर्म ।	२०३	१० नित्यहोवातिक्रमे प्रा० ।	११
२ सर्पमूठः ।	२०३	११ उमवातिक्रमे ।	२१५
३ आघयुज्जकर्म ।	२०४	१२ पुनराधानम् ।	११

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

नारायणकृतवृत्तिसमेतम्—

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः ॥ १ ॥

आश्वलायनमाचार्यं प्राणिपत्यं जगद्गुरुम् ।

देवस्वामिप्रसादेन क्रियते वृत्तिरीदृशी ॥ १ ॥

वैतानिकान्युक्तानि । अतः परं गृह्याणि वक्ष्यामः । वितानोऽग्नीनां विस्तारः । तत्र भवानि वैतानिकानि । बहुश्रिसाच्यानि कर्माणीत्यर्थः । गृह्निमित्तोऽग्निर्गृह्याः । तत्र भवानि कर्माण्यपि लक्षणया गृह्याणित्युच्यन्ते । गृहशब्दो भार्यायां शालायां च वर्तते । यथा 'सगृहो गृहमागतः' इत्यत्र हि पूर्वं गृहशब्दो भार्यावचनः । उच्यते शालावचनः । येषां भार्यासंयोगादुत्पन्ना इमानि कर्माणि प्रवर्तन्ते तेषामयं गृहशब्दो भार्यावचनः । येषां तु दायविभागकालेऽग्निरुत्पद्यते तेषां शालावचनः । 'भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा तस्मिन्गृह्याणि' इति गौतमः । उक्तानुकीर्तनं संबन्धकरणार्थम् । संबन्धकरणे प्रयोजनं कथं सौम्यः परिभाषाः प्राप्नुयुरिति । कथं वा न प्राप्नुयुः । शास्त्रान्तरत्वात् । कथं शास्त्रान्तरत्वम् । सूत्रसमाप्तावाचार्यनमस्कारात् । शास्त्रान्त एवाऽऽचार्यनमस्कार उपपद्यते । इदं प्रतिज्ञासूत्रम् ॥ १ ॥

अथः पाकयज्ञाः ॥ २ ॥

पाकयज्ञाख्यः । त्रिविधा इत्यर्थः । कुतः । हुताः प्रहुता ब्रह्मणिहुता इत्येकैकस्मिन्बहुवचननिर्देशात् । यदि हि त्रिविधत्वं न स्यादेकवचनेन निर्देशं कुर्यात् । तस्मात्त्रिविधत्वमिति । पाकयज्ञा अल्पयज्ञाः प्रशस्तयज्ञा वा । इष्टश्चोमयत्र पाकशब्दः । 'योऽस्मत्पाकतरः' इत्यत्राप्येव पाकशब्दः । 'तं पाकेन मनसाऽपश्यम्' इति 'यो मा पाकेन मनसा' इति च प्रशंसायाम् । तेनाऽऽज्यहोमेष्वपि पाकयज्ञतन्त्रं सिद्धं भवति । यदि हि पाकशब्दः पक्वो वर्तते तर्ह्यज्यहोमेषु तन्त्रं न स्यात् । इष्यते च । तस्मान्न तत्र वर्तते । प्रशस्तयज्ञा इत्युक्तम् । कथं प्रशस्त-

+ मन्त्रव्याख्याष्टाचार्यः ।

त्वम् । उच्यते । यस्मादेतेषु संस्कारा आम्नातास्तैश्च ब्राह्मण्यमवाप्यते । के पुनस्ते संस्काराः । गर्माधानादयः । तस्मात्सर्वेषां पाकयज्ञत्वमिति यदुक्तं तत्सम्पक् १२॥

कथं त्रिविधत्वमित्यत आह—

हुता अग्नौ ह्यमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभो-
जने ब्रह्मणिहुताः ॥ ३ ॥

अग्नौ ह्यमानाः ' हविष्यस्य जुहुयात् ' (गृ० १ । २ । १) इत्येवमादयो हुताः । अनग्नौ क्रियमाणाः ' अथ बछिहरणम् ' (गृ० १ । २ । ३) इत्येवमादयः प्रहुताः । ब्रह्मणमोजने यत्रास्ति ब्राह्मणान्भोजयित्वेति ते ब्रह्मणिहुताः । अग्नाविति वचनमनग्नौ ह्यमानस्य सर्पबलेः प्रहुतत्वार्थम् । सोऽपि हि जुहोतिशब्दचोदितः । हुतादिसंज्ञाविधानं कृत्स्नोपदेशार्थं शब्दतत्त्वार्थतश्च + मृगतीर्थसंज्ञावत् । अथवा त्रैविध्योपदेशार्थम् । पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रमिति वक्ष्यति । अत्र त्रैविध्योपदेशे ऋति, त्रिविधाना च पाकयज्ञत्वे सति तत्र पाकयज्ञग्रहणमपार्थकं सत्समानजातीयानामेव हुताना पाकयज्ञाना तन्त्रं यथा स्यादित्येवमर्थं त्रैविध्योपदेशः । प्रहुतब्रह्मणिहुताना मा भूत्तन्त्रमिति । तेन सर्ववक्ष्यादाववदानधर्मो निवृत्तो ब्राह्मणमोजने च निर्वापादि निवृत्तम् ॥ ३ ॥

अथाप्युच उदाहरन्ति यः समिध य आहुती यो वेदेनेति ॥ ४ ॥

अधिकपादग्रहणमृचोऽधिकस्य द्व्युचस्य ग्रहणार्थम् । न तृचस्य । तृतीयायामर्थ-
विरोधात् । बहुवचनं तु ' अगोरुधाय ' ' आ ते अग्ने ' ' यः समिधा ' इति द्व्युचावमित्येत्वोपपन्नम् । ऋचामुदाहरणं कथम् । एतान्यपि वर्णाणि निर्यानि श्रौते-
स्तुल्यान्याहिताग्नेरपि स्थिरित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

समिधमेवापि अहधान आदधन्मन्येत यज
इदमिति नमस्तस्मै य आहुत्या यो वेदेनेति विद्य-
येवाप्यस्ति भीतिस्तदेतत्पश्यन्नृपिकवाच । अगो-
रुधाय गविषे घृता यदस्यं वचः । घृतास्वा-
दीयो मधुनश्च बोचतेति । वच एव म इदं घृताच
मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति भीतिः स्वादीयोऽस्तिव-
त्येव तदाह । आ ते अग्न ऋचा हविर्हृदा तष्टं

+ आ. श्री. सूत्रे अ. ५ क. ११ सू. २ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

१ क. 'यदाव' । २ ख. 'तीवस्यामव्यर्थ'

भरामसि । ते ते भवन्तूक्षण ऋषमासो वशा
उतेति । एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च
भवन्ति । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति यो नमसा
एषध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै देवा
नमस्कारयति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति
॥ ५ ॥ ख० १ ॥

‘ समिधमेवापि श्रद्धघान आदधन्मन्येत ’ इत्यारभ्य ‘ यज्ञो वै नमः ’ इत्यन्तं
ब्राह्मणं भवति । तत्र समिधेत्यस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं समिधमेवापीति । समिध-
मेवापि श्रद्धघान आदधन् इदं दैवतमिति मन्येतैव । कुतः । नमस्तस्मै । अत्र नमः-
शब्देनात्रमुच्यते । निघण्टुषु नमःशब्दोऽल्लनामसु पठितः । समिदापि तस्मै दैवताय
नमो भवति । अन्नं भवति । प्रीतिहेतुर्मवतीत्यर्थः । श्रद्धघान इत्यनेन श्रद्धायुक्त-
स्यैव पाकयज्ञेऽधिकार इति ज्ञाप्यते । य आहुतीत्यस्य विवरणं ब्राह्मणं य आहु-
त्येति । तत्र ‘ सुपां सुलुक्, इत्यादिना तृतीयैकवनचस्य पूर्वसवर्णादेशः । यो वे-
देनेत्यस्य पादस्य तात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो वेदेनेति विद्ययैवेत्यादि । विद्ययाऽपि
प्रीतिदैवतस्यास्त्येवेत्यर्थः । द्रव्यत्यागाभावेऽपि वेदस्याध्ययनमात्रेणापि प्रीतिरस्ती-
त्यभिप्रायः । विद्यया प्रीतिरस्तीत्येद्द्रव्यायितुं तस्मिन्नर्थे मन्त्रान्तरं सासिंत्वेन
श्रुतिर्दर्शयति—तदेतदित्यादि । तदेतदर्थरूपं पश्यन्पिर्षन्त्रद्रष्टोवाच अगो-
रुषायेत्यादि । अग्निमन्त्रे स्तोतारः प्रत्यक्षीकृताः । एवंभूतायेन्द्राय हे सखायो
वचो वोचत । घृतास्वादीयो भघ्नश्चेति कृत्वेति । वच एवेत्यनेन तु तात्पर्यक-
थनपरेण ब्राह्मणेन देवताः प्रत्यक्षीकृताः स्तूयन्ते । ह इन्द्र, इदं मे मम वच एव
घृताश्च भघ्नश्च स्वादीयः । अस्मिद्धत्वात्स्वादीयत्वस्य प्रार्थनेऽपिभिति दर्शयति—
स्वादीयोऽस्मिन्स्वत्यादिना । स्वादीयोऽस्मिन्स्वत्यासौ सासिंत्वेन ऋषिराहेत्यर्थः ।
अतोऽस्ति प्रीतिः । एवमध्ययनं रसात्स्वादुतरमिष्युक्तम् । मांसादपि स्वादुतरमिति
मन्त्रान्तरं श्रुतिर्दर्शयति—आ ते अन्न इत्यादि । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यकथनं
ब्राह्मणमेत एवेत्यादि । हे अग्ने एत एव मे मत्संभन्धिनः । अत एव ते तवोक्षाण-
श्चर्षमाश्च वशाश्च भवन्ति । भवन्तिवत्यर्थः । भवन्तीति छोट्थे छेट् । विकरणसिप्र-
त्ययादागमेकारदोषास्तु व्यवस्थिताविकल्पत्वात् भवन्ति । के मत्संभन्धिन इति
चेत् । य इमं स्वाध्यायमधीयत इति । अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यमुक्तादिमांसिन तव यावती
प्रीतिस्तावती तत्र विद्ययाऽपि भवतिवत्यर्थः । उत्तरार्धेऽप्येतात्पर्यकथनं ब्राह्मणं यो

नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेणेत्यादि । नमस्कारेणापि योऽग्निमर्चयति सोऽपि स्वध्वरः शोभनयज्ञः । ‘ तस्येदर्वन्तो रंहयन्तः ’ इत्यादिपाकयज्ञानामर्षवादः । नमस्कारेणापि खलु प्रीतिरस्ति । कुतः । न वै देवा नमस्कारमति । अतिरतिक्रमणे । देवा हि नमस्कारं नातिक्रामन्ति । तमप्याद्वियन्त इत्यर्थः । किमिति नातिक्रामन्ति । यज्ञो वै नमः । नमस्कारोऽपि यज्ञ इत्यर्थः । इति हि ब्राह्मणं भवति । इतिशब्दो निर्दिष्टपरामर्शा । समिधमेवेत्यादि, एवमन्तं ब्राह्मणं भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ १ ॥

अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ॥ १ ॥

अथशब्दो विशेषप्रक्रियार्थः । अथ गृह्याप्युच्यन्त इति । अत्र सायंप्रातःशब्दौ छक्षणयाऽहोरात्रवचनौ । कुत एतत् । स्मृतिदर्शनात् । ‘ सायंप्रातरशनान्यामिजु-वेत् ’ इति । अशनं च मध्याह्ने विहितम् । ‘ पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यंदिनो मनु-प्याणामपराह्णः पितृणाम् ’ इति । वैश्वदेवानन्तरमातिथ्यादेर्विधानाच्च । सिद्धं पक्वम् । सिद्धस्येति दध्नः पयसश्च मा मूत् । हविष्यस्येति चणककोद्रवादीनां मा मूत् । कथमहविष्यस्य प्राप्नुयात् । अन्नसंस्कारत्वात् । उभयमपि तर्हि नाऽऽर-भ्यम् । दर्शनादेव सिद्धस्य हविष्यस्य च भविष्यति । यथा—चतुरश्वतुरो मुष्टी-त्तिर्वपतीत्युक्ते हविष्यमेव प्रतीयते । सिद्धं च तद्भवति । अनारभ्यमाणे दोषः । अनादिष्टद्रव्यत्वादाज्यं प्रसज्येत । ‘ आज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये ’ (१।८।९) इति ब्रुवन्तापयति । यत्र द्रव्यं नाऽऽदिश्यते तत्राऽऽज्येन होम इति । तस्मात्त-त्त्ववृत्त्यर्थं सिद्धग्रहणमारभ्यम् । तर्हि हविष्यग्रहणमपार्थक्यम् । नन्वन्नसंस्कारवा-दहविष्यस्यापि स्यात् । अपूर्वार्थत्वाच्च न स्यात् । तर्हि तन्त्रनिवृत्त्यर्थं हविर्ग्रहणम् । कथम् । हविष्यस्य होम एव स्यान्न तन्त्रमिति । ननूत्तरत्र विधानात् तन्त्रं प्राप्नो-तीति च शङ्का न कार्या । एवं तर्हि विवाहेऽपि तन्त्रनिवृत्तिप्रसङ्गात् । तत्र चेष्यते तन्त्रम् ॥ १ ॥

होममन्त्रानाह—

अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतयेऽग्नीषोमाभ्या-
मिन्द्रामिभ्यां चावापृथिवीभ्यां घन्बन्तरय इन्द्राय विश्वे-
भ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ॥ २ ॥

अग्निहोत्रदेवताभ्य इति विधायको नै मन्त्रः । तयाऽर्पप्रतीतेः । अग्निहोत्र-शब्दोऽयं द्रव्ये कर्मणि च वर्तते । तत्राग्निहोत्रदेवताभ्य इति किं द्रव्यदेवता गृह्यन्त उत कर्मदेवता इति संशयः । काः पुनर्द्रव्यदेवताः । ‘ रुद्राद्या रौद्रहविसत् ’

इत्याद्याः श्रुतावुक्ताः । ता न संवेवन्ति । यच्छिवात्रत्वात् । तेन कर्मदेवता
 गृह्यन्ते । एवं वेदशिर्गृहपतिरित्येषमाद्या अपि प्राप्नुवन्तीति शङ्का न कार्या । तासा-
 मनित्यत्वात् । कास्तर्हि । अग्निः सूर्यः प्रजापतिश्चोमयत्र । श्रुतौ चाऽऽसां सम्प-
 गुपदेशः । ' तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य ' इत्यादि । सोमाय वनस्पतय इत्येका-
 ऽऽहुतिः । वनस्पतेर्गुणत्वेन दृष्टत्वात् । ' अग्निर्गृहपतिः सोमो वनस्पतिः ' इति ।
 समाचारश्चैवमेव । इत्युक्तो देवयज्ञः ॥ २ ॥

स्वाहेत्यय बलिहरणम् । ॥ ३ ॥

अग्नेपितयागत्वादेव स्वाहाकारे सिद्धे स्वाहाकारवचनं ज्ञापनार्थम् । एतज्ज्ञा-
 प्यते । अन्यत्र बलिहरणे स्वाहाकारो न भवतीति । तेन वैश्वमलौ नमस्कारो
 भवति । अथशब्द आनन्तर्यार्थः । इतरथा कर्मन्तरत्वात्कालान्तरेऽपि बलिहरणं
 स्यात् । ब्रह्मयज्ञस्त्वेषां पूर्णो वा स्यात् । उचरो वा । मनुष्ययज्ञस्तूत्तर एव ।
 ' वैश्वदेवं वृत्वातिष्ठन्नतिथिमाकाङ्क्षेत् ' इति वचनात् ॥ ३ ॥

एताम्यश्चैव देवताभ्यः । अद्भ्य ओषधिवनस्पति-

भ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेवताभ्यः ॥ ४ ॥

एताम्यः प्रागुक्ताभ्यो देवताम्यश्चकाराद्ब्रह्मयणदेवताम्यश्च बलिहरणं कार्यम् ।
 एवकारः पौनर्वाचिकः । भूमौ प्राक्संस्पर्णा पङ्क्तिं करोति । ब्रह्मणे स्वाहेति हुत्वाऽ-
 न्तरालं मुक्त्वाऽद्भ्य इत्यादिभिर्जुहोति । गृहदेवताम्य इति मन्त्रो न विधायकः ।
 तथा वास्तुदेवताम्य इति च । यदि हि विधायकः स्यादुभयवचनमपार्थक्यं स्यात् ।
 गृहमेव हि वास्त्वित्युक्तं ते ॥ ४ ॥

इन्द्राग्नेन्द्रपुरुषेभ्यो यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय

वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति मति-

दिशम् ॥ ५ ॥

दिग्मरणेन चतस्रो दिशो गृह्यन्ते । यत्रैव प्रधानदेवतास्तत्रैव पुरुषैर्भवितन्यमिति
 कृत्वा प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्य इति मध्ये ॥ ६ ॥

दिग्देवतानां मध्ये पूर्वोक्तेऽन्तराले ॥ ७ ॥

बिन्वेभ्यो देवेभ्यः ॥ ७ ॥

मध्य एव ॥ ७ ॥

सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा ॥ ८ ॥

मध्य एव । दिवाग्रहणं ज्ञापनार्थं क्रियते । तेन वैश्वदेवस्य प्रातरारम्भणं भवति । इतरथा सायंप्रातरुपदेशात्सायमुपक्रमः स्यात् । अग्निहोत्रवत् । तच्चानिष्टम् । अतो दिवाग्रहणम् । तेनाग्रथे स्वाहेति सायं जुहुयादित्यत्र सायमुपक्रमः ॥ ८ ॥

नक्तंचारिभ्य इति नक्तम् ॥ ९ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यस्य स्थाने नक्तंचारिभ्य इति नक्तं भवति ॥ ९ ॥

रसोभ्य इत्युत्तरतः ॥ १० ॥

सर्वासामुत्तरतः ॥ १० ॥

१४धा पितृभ्य इति प्राचीनावीथी शेषं दाक्षिणा

निनयेत् ॥ ११ ॥ ख० २ ॥

‘ यज्ञोपवातशौचे च ’ (श्रौ० १ । १ । १०) इति यत्र + प्राचीनावीथित्वं निषीतित्वं वाऽऽचार्येण न विहितं तत्र यज्ञोपवातित्वं प्राप्तम् । अतः प्राचीनावी-
तित्वं विधीयते । निनयेदिति वचनं क्रियान्तरज्ञापनार्थम् । तेन बलिहरणमिदं न भवति । किमेवं सिध्यति । स्वाहाकारो न भवति । ननु स्वधाकारः प्रदानार्थः स्वाहाकारश्च प्रदानार्थ इत्युभयोरैककार्यवारित्वेन समानजातीयत्वात्स्वधाकारस्य चाधिको भवति । नैतदेवम् । समानार्थयोः समुच्चयो दृश्यते । यथा ‘ सोमाय पितृ-
मते १४धा नमः ’ इति १४धानगरवारयोः । तद्वदग्राप्याशङ्का स्यात् । का पुनरियं क्रिया । पितृयज्ञः । एवं च कृत्वा पितृयज्ञार्थं ब्राह्मणभोजनमन्वहं न कर्तव्यमिति सिद्धम् । शेषग्रहणमानन्तर्यार्थम् । असत्यस्मिन्क्रियान्तरत्वात्कालान्तरे वा स्यात् । एवमुक्तं वैश्वदेवं यस्मिन्वस्मिन्विदशौ वैश्वदेवं कार्यम् । न गृह्य एवेति नियमः । कुतः । प्राग्विद्वानाद्विवाहादग्रेः । यदि हि तत्रामिप्रेतमपविष्यत्तमेव पूर्वं मूयात् । पाणिना च वैश्वदेवं वार्यम् । न पात्रान्तरेण । शक्यत्वात् ॥ ११ ॥ २ ॥

अथ खलु यत्र क्व च होप्यन्त्स्यादिपुमाप्रारं सर्वतः स्थण्डिलमुपलिप्तोद्धिरुय पट्टलेखा उदगा-
यता पश्चात्प्रागायसे नानाऽन्वयोरितिस्रो मध्ये त-
दभ्युक्ष्यार्थि प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय परिसमुद्य परि-
स्थीर्य पुरस्तादाक्षिणतः पश्चादुत्तरत इत्पुद-
यसंस्थं तूर्णो पर्युक्षणम् ॥ १ ॥

+ उत्तरतः प्रथमं प्रोह्यते दक्षिणे करे । प्राचीनावीथमन्वरिनिषीतं चण्डलमित्यम् ।

अपशब्दोऽधिकारार्थः । इत् उत्तरं यानि वक्ष्यन्ते तेषामेवायं होमविधिर्भवतीति । तेन वैश्वदेवे क्वचग्रहणेन प्राप्यमाणो होप्यद्धर्मो न भवति । खलुशब्दोऽपार्थकः । मिताक्षरेऽनर्थक इति वचनात् । यत्र क्वचग्रहणमहरहःक्रियान्तरविध्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यत्र क्व च होप्यन्त्यादिति होममनुद्य धर्मविधिः । तर्हि यत्रैतयेवास्तु । क्वचग्रहणमनर्थकम् । न । तन्त्रप्रतिषेधविषयेऽप्यौपासनाग्निपरिचरण एतस्सूत्रविहितपरिसमूहनपरिस्तरणपर्युक्षणानां प्राप्त्यर्थं क्वचग्रहणम् । खेलादयो न सन्तीति वक्ष्यामः । इपुमात्रा मात्रा यस्य स्पण्डिलस्य तदिपुमात्रम् । एकस्य मात्राशब्दस्य लोपः । उट्टमुखवत् । तच्च तदवरं चेपुमात्रावरम् । अवरं निहृष्टमित्यर्थः । सर्वतः सर्वासु दिक्षु । चतसृष्वित्यर्थः । चतसृष्वपि दिक्षु 'इपुमात्रप्रमाणं ततोऽधिकं वा चतुरस्रं स्पण्डिलं गोमयेनोपलप्य पङ्खेला उल्लिखेत् । पङ्खग्रहणं कपम् । षट्स्वपि खेलासु अग्नेः स्थापनं यथा स्यादिति । केनचिद्यज्ञियेन शकलेन स्पण्डिलमध्ये उदग्दीर्घां प्रादेशमात्रां न्यूनं वा खेलाग्निप्रतिष्ठापनदेशस्य पश्चादुल्लिखेत् । नानेत्यसंसर्गार्थम् । तस्या अन्तर्धानाना असंसृष्टे प्रागायते खेले लिखेत् । ततस्तिखो मध्येऽसंसृष्टाः प्रागायता खेला लिखेत् । शकलं तत्रैव निघार स्पण्डिलमध्ये शकलं निरस्याप उपरपृश्यात्ममग्निं* प्रतिष्ठाप्यान्वाद्वाति । ततोऽतिदेशपाठं बर्हिष इध्मस्य च संनहनं करोति । अन्वाधानं नामामुककर्माह्वत्वेन द्वयोस्तिष्ठुणां वा समिधामभ्याधानम् । ततः परिसमुह्य । परिसमूहनं नामाग्नेः समन्तात्परिमाणनम् । तच्चाग्निहोत्रवत् । ततः परिस्तीर्थ । पुरस्ताद्दक्षिणतः पश्चात्तुत्तरत इत्येवम् । उदक्संस्पवचनमेकैकस्या दिक्षुदक्संस्प्यताप्राप्त्यर्थम् । अथवा—इत्युदक्संस्थितिं पृथग्भोगः । निघातानामनेकार्थत्वादिति शब्द एवं प्रकारे । एवंविधं यत्कर्म सर्वदिवसेष्वहं परिसमूहनपर्युक्षणाशिरस्त्रिन्दुनादिकं तदपरार्जिताया आरभ्योदक्संस्थं कार्यमित्यर्थः । ततस्तूष्णीं पर्युक्षणं करोति । तूष्णींग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये घर्मा अग्निहोत्रदृष्टा भवन्तीत्येवमर्थम् । त्रिखिरेकैकं पुनः पुनरुदकमादायाऽऽश्यायान्ते च कर्मणां पर्युक्षणम् । उभयत्र च परिसमूहनपूर्वकमित्यत्र पुनः परिसमूहनविधानं मध्ये परिस्तरणसिद्धयर्थम् । एतस्मिन्काले उत्तरतोऽग्नेरपः प्रणयति क्षमसेन कार्येन मृन्मयेन वा । उत्तरत्र निनयनदर्शनात् ॥ १ ॥

पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् ॥ २ ॥

कार्यमिति शेषः ॥ २ ॥

* 'अनद्य' इति टथि 'नस्तदिति' इति टिलोपः । + अपराधिता नाम ऐशानी दिक् ।

अथ किंलक्षणे पवित्रे कथं योत्पवनं कार्यमित्येतद्द्वयं निर्णेतुमाह—

अप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नाना-
ऽन्तयोर्गृहीत्वाऽङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां
पाणिभ्यां सवितुष्ट्वा प्रसव उत्पुनाभ्यच्छिद्रेण
पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति प्रागुत्पु-
नाति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् ॥ ३ ॥

प्रशब्दः सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थः । न विद्यतेऽन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तथोक्तौ ।
प्रादेशमात्रौ कुशौ । एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ । नानेत्यसंसर्गार्थम् । पवित्रे
अन्तयोरसंसृष्टे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति
सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । प्रागिति पाठः कार्यः । प्राडिति पुंलिङ्गपाठे तु कर्तुः
प्राङ्मुखात्वं स्यात् । तच्च परिभाषासिद्धम् । ननु कर्षणश्यापि प्राक्त्वं तत एव
सिद्धम् । सत्यम् । तत्तु शास्त्रान्तरदृष्टपुनराहारनिवृत्त्यर्थम् । तेन ज्ञायते 'शास्त्रा-
न्तरदृष्टानामविरोधिनां पात्रासादानादीनामिच्छातः क्रिया' इति । इत्थं हि शास्त्रा-
न्तरे दृष्टम् । परिस्तरणकाले पात्रासादानार्थमुत्तरतोऽग्नेः कांश्चिदर्मानास्तीर्थं ब्रह्मवस्तु
कर्मसु दक्षिणतोऽग्नेरपि कांश्चिदर्मानास्तीर्थं ततोऽग्निं पर्युत्स्योदगग्नेर्दक्षिणेषु द्वंद्वं न्याधि
पात्राण्यसादयति, उपाभ्यां पाणिभ्याम् । अयं पात्रासादनक्रमः—'प्रोक्षणपात्र-
मथ स्रवयुक्तं पात्रमथ प्रणयनाय विशिष्टम् । माननमाज्यहविर्प्रहणार्थं त्विधममथो
परिसादय दर्शान्' इति । आज्यहोमेषु दर्शानसु तु कर्मस्वयं क्रमः—'स्याली
चरोः प्रोक्षणमाननं च दर्शानसु सादय दर्शहोमे । पात्रं प्रणीतार्थमपाज्यपा-
त्रमिधं क्रमेण क्रमविस्फुरोश्च' ॥ 'ततोऽपच्छिन्नाग्रवित्युक्तलक्षणे पवित्रे
गृहीत्वा प्रोक्षणपात्रे निषायाय आसिच्य ताभ्यां त्रिरुत्पुयोत्तानानि पात्राणि
कृत्वा विस्तरयेत्सं सर्वाणि पात्राणि त्रिः प्रोक्षति । ततः प्रणीतापात्रं प्रत्य-
ग्नेर्निषाय तस्मिन्ने पवित्रे अन्तर्धायाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि मसिच्य पाणिभ्यां
पात्रं नासिकान्तमुद्गस्योत्तरतोऽग्नेर्दक्षिणेषु निषाय दर्शः प्रच्छादयेदिति । आचार्यस्य
तु मते पूर्णपात्रं नित्यं कार्यम् । अन्यस्य तु करणेऽभ्युदयः । अकरणे न प्रत्ययाव
इत्याशयः । इत्थं चान्यशास्त्रे दृष्टम् । 'पूर्णपात्रनिषानानन्तरं तत्रस्ये पवित्रे
गृहीत्वाऽऽवस्थास्वा निषायाऽऽवमातिस्योदगद्वाराणपोष, तेष्विधित्याऽऽव-
मवग्रास्य दर्शमे प्रच्छिद्य, प्रसास्याऽऽग्नें प्रास्य, पुनर्ज्वरता तेनेवोत्पुणेन
त्रिः परिहरेयेनावग्रासनं कृतम् । ततः शनैः शनैरुद्गुद्रास्याद्वाराणतिगृह्य तत्रस्य-

मेवाऽऽज्यमुत्पूय, पवित्रे अद्भिः प्रोक्ष्यामौ प्रक्षिपेदिति । आचार्यस्योत्पवनं
 नित्यम् । अन्यत्तु पाक्षिकम् । पूर्ववादिभ्याकूनम् । स्वस्त्युवसंभार्जनमप्यन्यशास्त्रे
 दृष्टम् । तस्यापीच्छातः क्रिया । अनयोः संमार्ग उच्यते—‘ दक्षिणेन हस्तेनोभौ
 गृहीत्वा सवयेन कांश्चिदर्मानादाय सहैवाग्नौ प्रताप्य जुहुं निधाय दक्षिणेन पाणिना
 स्तुवस्य बिलं दर्माग्निः प्रागारभ्य प्रागपवर्गं त्रिः संमृज्याघस्तादग्नेौवाभ्यात्मं त्रिः
 संमार्ष्टि । ततो दर्माणां मूलेन दण्डस्याघस्ताद्विल्लपृष्ठादारभ्य यावदुपरिष्ठाद्विलं
 तावन्निः संमार्ष्टि । अथाद्भिः प्रोक्ष्य स्तुवं निष्टप्याऽऽज्यस्याख्यां निधायोदकसपृष्टैरेव
 दधैर्जुहुं चैवमेव संमार्ष्टि । ततो दर्मानद्भिः प्रक्षाल्याशावनुप्रहरेत् ’ । एवं संमार्गः ।
 स्विष्टकृदन्ते चैधमसंनहनानामग्नौ प्राप्तं दृष्टम् । अन्यदपि यदसमच्छास्त्राविरुद्धं
 परशास्त्रे दृष्टं तदपीच्छातः कार्यमिति ज्ञापयितुं प्रागुत्पुनातीति पुनराहारप्रतिषेधः
 कृतः । किञ्च—उत्पुनाति त्रिरित्येव वाच्यं लाघवार्थम् । तथा सति ‘ सर्वत्रैव
 कर्मावृत्तौ ’ (श्रौ० सू० १ । १) इत्यनेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सिध्य-
 ति । एवं सिद्ध इदं वचनं गृह्ये कर्मावृत्तौ मन्त्रावृत्तिर्मविष्यतीत्येवमर्थम् । तथा च
 सति पूर्वयोगः किमर्थः । आज्याधिकारार्थ इति चेत् । तर्हि प्रागुत्पुनात्याज्यमित्यत्रैव
 वाच्यम् । अथ पवित्रसंज्ञार्थः । तर्हि कुशौ पवित्रे इत्यत्रैव वाच्यम् । उच्यते ।
 पूर्वोणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् । तत्र वैतानिकेऽमन्त्रकं गृह्ये
 कर्माणि समन्त्रकमित्येवं विनिवेशः ॥ ३ ॥

कृताकृतमाज्यहोमेषु परिस्तरणम् ॥ ४ ॥

कृतिरेव कृतम् । कृतं चाकृतं च यस्य तत्तथोक्तम् । आज्यमेव यत्र हविः स
 आज्यहोमः । अन्यथाऽऽज्यग्रहणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । सर्वत्र ह्याचारादयः सन्त्येव ।
 आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्यं वा न वेत्यर्थः । अथ च परिस्तरणविकल्पो यत्राऽऽ-
 ज्यग्रहणमस्ति यथा ‘ आज्याहुतीर्जुहुयात् ’ (१ । ४ । ३) इति तत्रैव भवति ।
 न पुनरनादिशाज्यहोमेषु । यद्यनादिष्टहोमेष्वप्ययं विकल्पः स्यात्तत्राऽऽज्यग्रहण-
 मपार्थक्यं स्यात् ॥ ४ ॥

तथाऽऽज्यभागौ पाकयज्ञेषु ॥ ५ ॥

तथेति । कृताकृतावित्यर्थः । पाकयज्ञेषु सर्वेष्वज्यभागौ कार्यौ वा न वेत्यर्थः ।
 पाकयज्ञग्रहणमाज्यहोमाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मा च धन्वन्तरियज्ञशुलगववर्जम् ॥ ६ ॥

तथेत्यनुवर्तते । पाकयज्ञेष्वपि च । ब्रह्मा च सर्वेषु पाकयज्ञेषु कृताकृतौ

भवति । घन्वन्तरियज्ञं शूलगवं च वर्जयित्वा । अथ तयोर्नित्यो भवति । उत नैव भवति । नित्यो भवतीति ब्रूमः । कुतः । तयोरुपदेशात् । ' ब्रह्माणमग्निं चान्तरा ' (११२५) ' वैधं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य ' (४, ९, १४) इति च । तर्हि तस्मादेव नित्योऽस्तु किमनेनेनि च शङ्का न कार्या । अरिमन्विकल्पप्रतिषेधेऽस्त्युपदेशस्य पक्षे कृतार्थत्वात् । तयोरपि ब्रह्मा चोत्पत्कृताकृतः स्यात् । ब्रह्माऽस्ति चेतप्रणीताप्रणयनात्पूर्वं समस्तपाण्यद्गुष्ठो भूत्वाऽग्नेर्नाग्निं परीत्य दक्षिणतः कुशेषु ' निरस्तः परावसुः ' इति तृणमद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाम्बां प्रत्यङ्गदक्षिणां निरस्य ' इदमहमर्वावसोः सदने सीदामि ' इति मन्त्रेणोपविशेत् । ततः ' बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय ' इत्यन्तं ब्रह्मजपं जपेत् । ततो ' ब्रह्मजपः प्रप्रेष्यामि ' इति कर्त्राऽतिमृष्टः ' भूर्भुवःस्वर्गहृहस्पतिप्रसूतः ' इति जपित्वा ' ॐ प्रणय ' इत्यतिसृजेत् । केचिदतिसर्जनं प्रत्यतिसर्जनं च नेच्छन्ति । वर्मान्ते सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपं च कुर्यात् । सर्वदा यज्ञमना मधेदुदद्बुमुलक्ष्य ॥ ६ ॥

अमुष्मै स्वाहेति जुहुयात् ॥ ७ ॥

कचिन्नामधेयेन होम उक्तः । ' सावित्र्यै ब्रह्मगे ' (३ । ५ । ४) इत्यादि । कचिन्मन्त्रेण होम उक्तः । ' अग्ने नय सुराधा राये अस्मान् ' (२ । १ । ४) इति चतसृमिरिति । यत्र तु नोमयं तत्र तु नामधेयेन कथं होमः स्वादिरयेतस्मृत्म् । ' प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा ' (१ । ३ । ७) ' काम्याश्चरवः ' (३ । ६ । १) इत्यादौ ॥ ७ ॥

अग्निर्ब्रह्मः प्रजापतिर्बिम्बेदेवा ब्रह्मेत्यनादेशे ॥ ८ ॥

यत्र होमस्यानादेशः कर्मणश्चाऽऽदेशस्तत्रैता देवता होतव्याः । कुत्र । जातकर्मादौ । तर्हि स्वारोहणेऽपि स्यात् । एवं तर्ह्यन्वया व्याख्यास्यामः । यत्र होमोऽधोघते न मन्त्रश्चोत्कर्मादौ ' नैके कांचन ' (गृ० १ । ४ । ६) पक्षे तत्रैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति मन्त्रानादेश इतीयमेव व्याख्या साध्या । मन्त्रप्रकरणत्वात् । तेन जातकर्मादौ न होमोऽस्ति । अन्ये तु पूर्वोक्तदोषपरिहारेण वर्णयन्ति । * यत्र परराद्ये होमधोघते स्वशाद्ये तु कर्ममात्रं तत्रैता देवता भवन्तीति । क । जातकर्मादौ ॥ ८ ॥

एकवर्हिराज्यस्विष्टकृतः स्युस्तुल्यकालाः ॥ ९ ॥

एक(कं)वर्हिरादिये(दि ये)र्षां पाकपज्ञानां ते तथोक्ताः । तुल्यकाला एक-
कालाः । एकस्मिन्काले यद्यनेके पाकपज्ञाः कार्यत्वेन प्राप्तास्तदा ते समानतन्त्राः कार्या
इत्यर्थः । किमुदाहरणम् । यदा पर्वणि रात्रौ काप उत्पद्यते तदा काम्यपार्वणयो-
रेककालत्वम् । यदा वाऽऽग्रयणाश्वयुजी कर्मणी आश्वयुज्यां क्रियेते तदा तयोरेक-
कालत्वम् ॥ ९ ॥

वर्हिरादिग्रहणस्य तन्त्रोपलक्षणार्थतां स्पष्टयितुं यज्ञगायामुदाहरति —

सदेयाऽभि यज्ञगाया गीयते । पाकयज्ञान्समासाद्य
एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि
सति दैवते ॥ १० ॥ इति ॥ ख० ३ ॥

तस्मिन्नर्थे एषा यज्ञगायाऽभिगीयते पठ्यते । बहूनाकयज्ञानेकस्मिन्काले समा-
साद्य प्राप्यैकाज्यानेकवर्हिष एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानाऽपि सति दैवते । न प्रति-
दैवतं तन्त्रमावर्तयितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ३ ॥

उदगयन आपूर्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौल-
कर्मोपनयनगोदानविवाहाः ॥ १ ॥

अनेन चौलकर्मादीनां कालो विधीयते । उदग्यदा गच्छत्यादित्यस्तदुदगयनम् ।
तथा लोकप्रसिद्धः । आपूर्यमाणस्य चन्द्रस्य यः पक्षः स तथोक्तः । स हि मा-
सस्य च पक्षस्य च कर्ता । अथवा—आपूर्यमाणश्चासौ पक्षश्चाऽऽपूर्यमाणपक्षः । स
हि चन्द्ररश्मिभिरापूर्धते शुक्लपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिःशास्त्राविरुद्धं कल्याणं नक्षत्रम् ।
चौलकर्मैति चौलस्यैव संज्ञान्तरं न तु व्रतादेशानामयं काल इष्यते । स कर्षं प्राप्नो-
ति । उपनयनातिदेशात् । तर्ह्यत्र गोदानग्रहणमपार्थक्यम् । चौलातिदेशात् । उच्यते ।
समावर्तनार्थं गोदानग्रहणम् । ‘गौदानिकं कर्म कुर्यात्’ (३८, ६) इति कर्म-
ग्रहणं यथा कर्मणोऽन्यनियमे वाग्धमनादिकं निवर्तयति तथा कालमपि निवर्तयेत् ।
तस्माद्गोदानग्रहणं यत्र गोदानमै-धोऽप्यस्ति तत्रापि यथा स्यात् । तर्हि समा-
वर्तनग्रहणमेव कार्यम् । उच्यते । छाषवार्थं गोदानग्रहणम् ॥ १ ॥

सार्धकालमेके विवाहम् ॥ २ ॥

एक आचार्याः सर्वस्मिन्काले विवाहमिच्छन्ति । नोदगयनादिनियमः । तेषां
कोऽभिप्रायः । दोषश्रवणान् ‘ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति’ इति ।
अन्ये च लौकिका दोषाः समुत्पद्यन्ते ॥ २ ॥

तेषां पुरस्ताच्चतस्र आज्याहुतीर्जुहुयात् ॥ ३ ॥

तेषां ग्रहणं किमर्थम् । विवाहस्थानन्तरत्वात्सर्वेषां प्राप्त्यर्थमिति चेत् । तत्र दर्शनात्सर्वेषां स्युः । यदयं विवाहे चतुर्थीमित्याह । उच्यते । तेषां संघघिन्योऽन्तर्बर्तिन्य एता आहुतयो भवन्ति । न तु तेभ्यः पूर्वं भवन्तीत्येवमर्थं तेषां ग्रहणम् । तर्हि पुरस्ताद्ग्रहणमपार्थक्यम् । न । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः । संख्यावचनं किमर्थम् । तत्रैके ब्रुवते । ' यत्र परिमाणवचनं प्रत्युचग्रहणं वा नास्ति ' चाता ददातु दाशुष इति द्वाभ्याम् ' (१।१४।३) इत्यादौ तत्र कथं प्रत्यादेशं होमः स्यात् इति । तदसत् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् । अपि च 'स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैः ' (श्रौ. १।१।१) इति प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः प्राष्ठः । स च प्रदानार्थः । न च तमतिक्रम्य होतव्यमिति युक्तं वक्तुमस्य विद्यमानार्था गतौ । तेन सर्वत्र प्रत्युचमेव होम इति सिद्धम् । का पुनरस्य गतिः । तत्रैके नियमार्थमिति प्राहुः । ' समुच्चयपक्षेऽपि कथं चतस्र एव स्युर्न बहुच इति । कथं प्रयोगः । एकैकस्या ऋचोऽन्ते एकैका व्याहृतिः ' । तदप्यसत् । प्राधान्येनाऽऽहुतिविधिप्रकरणत्वादाहुतिसमुच्चय एव । न मन्त्रसमुच्चयः । किमर्थं तर्हीदं नियमार्थमेव चतस्र एव स्युरिति । तेनाऽऽज्यभागो न भवतः । तर्हि स्विष्टकृदपि न स्यात् । न । पुरस्तान्नियमार्थं हि पुरस्ताद्ग्रहणं कृतम् । आधारौ तु स्त एव । अनाहुतित्वात् । आज्यग्रहणं परिस्तरणविकल्पार्थम् ॥ ३ ॥

अग्न आयुषि पत्रस इति तिसृषिः प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति च व्याहृतिभिर्वा ॥ ४ ॥

चतस्रिः । चतसृणामेव हि सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । व्याहृतिमिश्र भूः स्वाहेत्यादिभिः ॥ ४ ॥

समुच्चयमेके ॥ ५ ॥

एक आचार्या ऋगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां च समुच्चयमिच्छन्ति । तेनाष्टाऽऽहुतयः ॥ ५ ॥

नैके काचन ॥ ६ ॥

एक आचार्याः कामप्याहुतिं नेच्छन्ति । नैक इत्येव वक्तव्ये काचनग्रहणमृगाहुतीनां व्याहृत्याहुतीनां चार्थं प्रतिषेधो यथा स्यात् । अन्यास्स्वाहुतयो होतव्या इत्येवमर्थम् । किंशब्दस्य सर्वनामत्वात् । सर्वनाम्नां च प्रकृतपरामर्शित्वात् । तेनानादेशाहुतयः सिद्धाः ॥ ६ ॥

त्वमर्थमा भवसि यत्कनीनामिति विवाहे चतुर्थीम् ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

अत्र संशयः । पूर्वस्या बाध उतोत्कर्ष इति । उत्कर्ष इति ब्रूयः । असमानजा-
तित्वात् । समानजातेरेव हि बाधो विहितः । ' एष समानजातिधर्मः ' (श्रौ. १ ।
१) इति । तच्छब्दोद्योदितश्च समानजातिर्मवति । यथा ' अथ सामिधेन्यः '
(श्रौ. १ । २) ' ताः सामिधेन्यः ' (श्रौ. १ । ८) इति । अत्र स्वतच्छब्द-
द्योदितत्वात् बाधोऽपि तूत्कर्षः । यथा ' प्रतिपस्थाता वाजिने तृतीयः ' (श्रौ.
२ । १७) इत्यत्राऽऽग्नीध्रस्योत्कर्षस्तद्वन्नापि । अपि च संख्यानिर्दिष्टो न पूर्व
बाधते । यत्र तु बाधते तत्र स्थानग्रहणं करोति । यथा ' तृतीयाह-स्थाने महाम-
तम् ' (श्रौ. १० । २) । तस्मादुत्कर्ष इति सिद्धम् ॥ ७ ॥ ४ ॥

कुलमग्रे परीक्षेत ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

कुलशब्देनोभौ वंशौ महापातकादिरहितावतिशुद्धौ तथाऽवशारादिदोषरहिता-
विति । कुलमग्रे प्रथमं परीक्षेत । कथम्, ये मातृतः पितृतश्चेति यथोक्तं पुरस्तात् ।
' ये मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो
नात्राक्षयं निनयेयुः पितृतश्चैके ' (श्रौ. ९ । ३) इति । अग्रेवचनं वधुवरगु-
णेभ्यः कुलमेव प्रधानं स्यादित्येवमर्थम् ॥ १ ॥

अथ वरगुणमाह—

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ॥ २ ॥

अर्थदर्शिनी बुद्धिः । कोऽर्थः । यः शास्त्राविरुद्धः । तद्वते बुद्धिमते कन्यां प्रय-
च्छेत् ॥ २ ॥

अथ कन्यागुणानाह—

बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नापरागाप्रपयच्छेत् ॥ ३ ॥

बुद्धिरूपशीललक्षणैर्युक्तां रोगवर्जितां कन्यामुपयच्छेत् स्वी कुर्यात् । यत्र स्वमनो
रमते तद्भ्रमम् ॥ ३ ॥

लक्षणानां दुरधगाहस्वं मत्वा परीक्षान्तरमाह—

दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति ॥ ४ ॥

लक्षणानि दुर्विज्ञेयानीति कृत्वैवं परीक्षेत ॥ ४ ॥

अष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठा-
तम् । यदियं कुमार्यामिजाता तदियमिह प्रतिपद्यता यत्सत्यं
तद्दृश्यतापिति पिण्डानमिमन्व्य कुवारीं ह्युयादेपापेकं गृहा-
णेति ॥ ५ ॥

सेत्रादिभ्योऽष्टम्यो मृदमाहत्याष्टौ पिण्डान्कृत्वा ' ऋतमग्रे ' इत्यनेन मुष्पिण्डा-

नमिमन्त्र्य कुमारं व्यादेपामेकं गृहणेति । पुनः पिण्डग्रहणं कुमार्या अमिमन्त्रणं
मा भूत् । साऽपि हि द्वितीया निर्दिष्टा ॥ १ ॥

क्षेत्राच्चेदुभयतः सस्याद्गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्यतीति
विद्याद्गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्ब्रह्मवर्चस्विन्यविदासिनो हृदात्स-
र्वसंपन्ना देवनात्कितवी चतुष्पथाद्द्विप्रत्राजिनीरिणादधन्या इम-
शानात्पतिप्री ॥ ६ ॥ ख० ५ ॥

उभयतःसस्यात्क्षेत्रादाहृतं मृत्पिण्डं गृहीयाच्चेदस्याः प्रजा अन्नवती भविष्यतीति
विद्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । यदेकस्मिन्संवत्सरे द्विः फलति तदुभयतःसस्यं
क्षेत्रम् । अपवृत्ते कर्मणि या वेदिस्तस्याः पुरीषम् । अविदासी हृदो नामाशोभ्यो हृदः ।
देवनं द्यूतस्थानम् । द्रौ प्रव्रजतीति द्विप्रवाजिनी । सौरिणीति यावत् । यत्रोद्यं
बीजं न प्ररोहति तदिरिक्लणम् । पतिं हन्तीति पतिघ्नी । अत्र पतिस्तुतिनिन्दाद्वारेण
सैव स्तुता निन्दिता चेति मन्तव्यम् । उत्तरैस्त्रिमिर्वाक्यैः सैव निन्द्यते ॥ ६ ॥ १ ॥

अलंकृत्य कन्यामुदकपूर्वा दद्यादेव ब्राह्मो विवाहः । तस्यां
जातो द्वादशावरान्द्वादश परान्पुनात्युभयतः । ऋत्विजे वितते
कर्मणि दद्यादलंकृत्य स दैवो दशावरान्दश परान्पुनात्युभयतः ।
सह बर्धं चरत इति प्राजापत्योऽष्टावरानष्ट परान्पुनात्युभ-
यतः । गोमिथुनं दत्त्वोपयच्छेत स आर्यः सप्तावरान्सप्त परा-
न्पुनात्युभयतः । मिथः समयं कृत्वोपयच्छेत स गान्धर्वः ।
घनेनोपतोभ्योपयच्छेत स आसुरः । सुप्तानां प्रमत्तानां वाऽपह-
रेत्स पैशाचः । हत्वा मिच्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदद्भ्यो
हरेत्स राक्षसः ॥ १ ॥ ख० ६ ॥

कन्यामलंकृत्योदकपूर्वा दद्यात् । एव विवाहो ब्राह्मसंज्ञो भवति । तस्यां
कन्यायां जातो द्वादशावरानुत्पत्स्यमानान्द्वादश परान्पुनाति । उभयतो मातृतः
पितृतश्चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । वितते कर्मणीति । वैतानिके कर्मणीत्यर्थः ।
मिथःसमय+करणं नाम त्वं मम भार्या भव अहं तव भर्ता भवामीत्येवं(ऋग्वेदी
विवाहो गान्धर्वसंज्ञः । कन्यापित्रे धनदानेन यो विवाहः स आसुरसंज्ञः । सुप्तैभ्यः
प्रमत्तैभ्योऽपवधनेभ्यः कन्यामपहृत्य यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः । युद्धं कृत्वा क-

* इरिणं शून्यमूपरम् । + शपयः । × कंसस्थितो ग्रन्थः क. ग. संज्ञकपुस्तकयोर्नास्ति ।

न्यामपह्न्य यो विवाहः स राक्षससंज्ञकः) । एवमेतेऽष्टौ विवाहाः । तत्र पूर्वेषु चतुर्षु पूर्वपूर्वः प्रशस्तः । उत्तरेषु चतुर्षुत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्र पूर्वं ब्राह्मणस्य । इतरयोः प्रतिग्रहामावात् । आर्त्विज्यामावाच्च । गान्धर्वः क्षत्रियस्य । पुराणे दृष्टत्वात् । राक्षसश्च तस्यैव । युद्धसंयोगात् । सामुरस्तु वैश्यस्य । घनसंयोगात् । इतरे त्रयोऽनियताः ॥ १ ॥ ६ ॥

अथ खलूच्चावचा जनपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान्विवाहे प्रतीयान् ॥ १ ॥

अपशब्दोऽधिकारार्थः । यद्दृश्यते तद्विवाहे वेदितव्यमिति । खलूक्तः । उच्चावचग्रहणं कथम् । एते जनपदधर्मादयो नानाकाराः क्रियेरन् । वैक्रेण कर्त्वा समुच्चीयेरन्निति । जनपदधर्मा देशधर्माः । ग्रामशब्देन नगरमुच्यते । धर्मशब्दादेव द्वितीयानिर्देशे सत्यन्वये सिद्धे तानिति वचनं कुलधर्मा अपि कार्या इत्येवमर्थम् । तान् । तादृशानित्यर्थः । विवाहाधिकारे पुनर्विवाहग्रहणं कृत्वा विवाहे यथा स्युरित्येवमर्थम् । इतरथोपयमनकालादुत्तरकालं विहितत्वादुपयमने न स्युः । उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणम् । प्रतीयानिति । कुर्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

यत्तु समानं तद्दृश्यामः ॥ २ ॥

किमर्थमिदम् । यथाऽन्यान्पुपदेशादेव सर्वत्र भवन्ति पार्वणादीनि तथेदमपि स्यात् । नियमार्थं तर्हि जनपदादिधर्माणां वक्ष्यमाणधर्माणां च विरोधे सति वक्ष्यमाणमेव धर्मं कुर्यान्न जनपदादिधर्ममिति । यद्दृश्यामस्तत्सर्वत्र समानमेवेत्यर्थः । वैदेहेषु केषुचिदेशेषु सद्य एव व्यवयो दृष्टः । गृह्ये तु ब्रह्मचारिणी त्रिरात्रमिति ब्रह्मचर्यं विहितम् । तत्र गृह्योक्तमेव कुर्यान्न देशधर्ममिति सिद्धम् ॥ २ ॥

पश्चादग्नेर्द्वेषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपुरस्तादुदकुम्भं समन्वारव्यायां हुत्वा तिष्ठन्त्यद्गुम्भं प्राद्गुम्भ्या आसीनाया गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयाद्यदि कामपीत पुषंस एव मे पुत्रा जायेरन्निति ॥ ३ ॥

वेदिकायामग्निप्रतिष्ठापनोत्तरकालं पश्चादग्नेर्द्वेषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्योत्तरपूर्वदेशे उदकुम्भं प्रतिष्ठापयेत् । तत आङ्गस्य बहिष्प्यासादनान्तं कर्म कृत्वा, समन्वारव्यायां वक्ष्यामिद्गुम्भं प्राद्गुम्भ्या आसीनाया अद्गुम्भेव गृह्णीयात् । गुम्भ्यामोत्पुक्त्वा पुत्रकामश्चेत् । मन्त्रान्तुरपोरपि हस्तग्रहणयोर्भवत्येवायम् । दृष्टप्रसिद्धा । अश्मा

तत्पुत्रकः । तत्रोभयोः प्रतिष्ठापनं सिद्धम् । एवं चेद्दोषः । ' अश्मानमारोहयति ' (गृ० १ । ७ । ७) इत्यत्र पुत्रकारोहणं स्यात् । तर्ह्यश्मग्रहणं तस्य विशेषणं स्यात् । दृषदमश्मानमिति । अश्ममयीमित्यर्थः । मृन्मय्यपि हि लोके दृषद्विद्यते । तर्हि पुत्रकप्रतिष्ठापनं न स्यात् । न । स्यादेव । मङ्गलार्थत्वात् । दक्षिणतः पत्न्युप-
विशेदुच्चरतः पतिरिति शास्त्रान्तरे दृष्टम् । जुषेण होमः । साधनान्तरानुपदेशात् ।
' एवंभूतो व्यक्तहोम० ' (श्रौ० १ । ११) इत्यनेनैवावस्थाने सिद्धे ' तिष्ठन्स-
मिधमादध्यात् ' (३ । ८ । १६) इत्यत्र तिष्ठन्ग्रहणं कथम् । अन्यत्राऽऽ-
सीनस्य कर्माणि स्युरित्येवमर्थम् । ततोऽत्राप्यासीनपार्श्वौ तज्जिवृत्त्यर्थं तिष्ठन्ग्रहणम् ।
प्रत्यङ्मुख इति प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । ' तस्य नित्याः प्राञ्चश्रेष्ठाः ' (श्रौ०
१ । १ । ८ इत्यनेन प्राङ्मुखत्वे सिद्धे प्राङ्मुख्या इति वचनं प्रत्यङ्मुखत्वनिवृ-
त्त्यर्थम् । आसीनाया इत्येतत्कथम् । इत उत्तरं वध्वा विहितं कर्म तिष्ठन्त्याः
स्यादित्येवमर्थम् । ' उत्तानेनोत्तानं पाणिं गृहीयात्रीचेन चोत्तानम् ' इति शास्त्रा-
न्तरे दृष्टम् । पुत्रशब्दः पुंसि स्त्रियां च स्पृशौ दृष्टः । ' अकृता वा कृता वाऽपि
यं विन्द्रेत्सदृशास्सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात्पिण्डं हरेद्धनम् ' (मनुः
९ । १३६) इति । दौहित्रेण मातामहः पौत्री भवतीत्यर्थः । लोके च दुहितरि
पुत्रशब्दं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते । एहि पुत्रेति । मन्त्रे च दृश्यते । ' पुमांस्ते पुत्रो
जायताम् ' इति । तस्मात्पुमांसः पुत्रा इति विशेषणम् । अथवा । ' पुंनाञ्चो नर-
काद्यस्मात्पितरं प्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा ' (मनुः
९ । १३८) इति । एवंविधः स पुत्रो जायेत न प्रथमप्रकृतिमात्रमित्येवमर्थमुप-
योर्ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अङ्गुलीरेव स्त्रीकामः ॥ ४ ॥

एषकागोऽङ्गुष्ठनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीकामो दुहितृकाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकामः ॥ ५ ॥

उभयकामः पुत्रदुहितृकामोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीभिः सह हस्तं गृहीयात् ॥ ५ ॥

प्रदक्षिणपार्श्वमुदकुम्भं च त्रिः परिणयञ्जपति । अमोहमस्मि
सा त्वं सा त्वमस्यमोहं द्यौरहं पृथिवी त्वं सामाहमृषत्वं तापेह
धिवहावहै । प्रजां प्रजनयावहै संभियौ रोचिष्णु सुमनस्यमानौ
जीवेव शरदः शशमिति ॥ ६ ॥

अग्निमुदकुम्भं च त्रिः प्रदक्षिणं षधूं स्त्रीं परिणयञ्जपति । अमोहमस्मीति ।
उदकुम्भग्रहणमन्त्रेषां सर्वेषां दक्षिणाश्राणां बहिष्करणार्थमित्येके । अन्ये तु विवाहे

यदन्यदूहृष्टं पात्रमश्मा तस्यैव बहिष्करणार्थमिति । त्रिर्ग्रहणं परिणयनेन संबध्यत उत जपेन । यदि पूर्वेण तर्हि सकृज्जपः स्यात् । अथ जपेन तर्हि सकृत्परिणीतिः । पूर्वेणेति ब्रूमः । कुतः । परिणीय परिणीयेति तस्य बहुत्वं दर्शितम् । अपश्च परिणयाङ्गमितिः* कृत्वा यावत्परिणयनमावर्तते ॥ १ ॥

परिणीय परिणीयाश्मानमारोहयतीषमश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव । सहस्रं पृतनायत्रोऽभितिष्ठ पृतन्यत इति ॥ ७ ॥

वीप्साद्विर्वचनं सर्वपरिणयनेष्वश्मारोहणं कारयित्वाव्यमित्येतदर्थम् । अपास्य कर्मणः कः कर्ता । आचार्यः । कुतः । वक्ष्यति—‘ शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ’ (गृ० १ । ७ । २०) इति । स्वयंकर्तृत्वे सत्त्ववत्तेचनं कर्तुं न शक्यत इति । तदसत् । पर एव कर्ता आचार्येणै ह्ययं विसृष्टो विवाहं करोति । उदकुम्भग्रहणं तु तत्रस्यमुदकं लक्षयति ॥ ७ ॥

वध्वञ्जलावुपस्तीर्य भ्राता भ्रातृस्थानो वा द्विर्जाजानावपति ॥ ८ ॥

ततो वध्वञ्जलावुपस्तीर्य वध्वा भ्रात्रादिर्द्विर्जाजानावपति । वरो नामदम्यश्चेन्निः+ । ततः शेषमभिघार्यवदानं च प्रत्यभिघारयति । एवमवदायावदाय त्रिभिर्मन्त्रैर्जुहोति । भ्रातृस्थानः पितृव्यपुत्रो मातुलपुत्रश्च ॥ ८ ॥

त्रिर्जामदग्न्यानाम् ॥ ९ ॥

पश्चावत्तिनामित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रत्यभिघार्य हविः ॥ १० ॥

हविःशब्दः शोषे वर्तते । यथा ‘ नाम्न हवीषि प्रत्यभिघारयति ’ (१ । १० । २१) ॥ १० ॥

अवत्तं च ॥ ११ ॥

अवदानमित्यर्थः । उपस्तरणाभिघारणे कः करोति । भ्राता । कुतः । समानकर्तृत्वनिर्देशात् । तदयुक्तम् । यदि ह्यत्र भ्राताऽभिधेतः स्याद्वध्वञ्जलो भ्रातोपस्तीर्येभ्योवक्ष्यत् । तस्माद्द्वर एव करोति । यत्तुक्तं समानकर्तृत्वनिर्देशादिति । तत्र ब्रूमः । असमानकर्तृत्वेऽपि हि क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते । यथा ‘ आजपाहुतिं कृत्वा मुख्यं घनं दद्यात् ’ (श्रौ० ३ । १३) इति । होमे ब्रह्मा कर्ता । दाने यजमान इत्यादिषु पूर्वकाञ्चनामात्रमेव विवक्षितं तद्वदत्रापि ॥ ११ ॥

* अद्रस्य प्रधानं तुगुत्तरादिति भावः । + अत्र मानं त्रिर्जामदग्न्यानामित्यभिधं सूत्रम् ।

एषोऽवदानघर्मः ॥ १२ ॥

'यत्र यत्रावदानमस्ति तत्र तत्रैव घर्मो भवतीत्यर्थः । 'मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽव-
घति' (१ । १० । १८) इत्यादौ ॥ १२ ॥

अर्यमणं तु देवं कन्या अग्निमयसत । स इमां देवोऽर्यमा प्रेतो
मुञ्चातुनामुतः स्वाहा । वरुणं तु देवं कन्या अग्निमयसत । स
इमां देवो वरुणः प्रेतो मुञ्चातुनामुतः । स्वाहा । पूषणं तु देवं
कन्या अग्निमयसत । स इमां देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातुनामुतः
स्वाहेत्यधिकच्छिन्दत्यञ्जलिं स्रुचेव जुहुषात् ॥ १३ ॥

को जुहोति । वधूः । कुनः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिमिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । कस्यैते
मन्त्राः । वधाः । कुतः । 'सा हि जुहोति । मन्त्रलिङ्गात् । कन्या अग्निमयसतेति ।
तदसत् । न हि स्त्रीणां मन्त्रेष्वधिकारोऽस्ति । ननु कथं पत्नीवाचने । तत्र वच-
नमस्ति । अत्र तु संदिग्धम् । तस्माद्द्वरस्य मन्त्राः । मन्त्रलिङ्गाच्च । 'स इमां
मैः' इति हि परोक्षनिर्देशः । यदि हि वधाः स्युः स इमां देव इति न स्यात् ।
तूर्कं सा हि जुहोतीति । तत्र ब्रूमः । अन्यस्यापि मन्त्रो दृश्यते । 'अध्वर्यु-
होति' 'होता वपट्करोति' । यत्तूर्कं मन्त्रलिङ्गादिति । तत्र ब्रूमः । न
त्रेयं कन्याऽभिधीयते । अन्वा एव तु कन्याः । यदीयमभिधीयते बहुवचनं
। पचते । तथामृतश्च प्रत्ययः । तस्माद्द्वरस्येति सिद्धम् ॥ १३ ॥

अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूर्णीं चतुर्थम् ॥ १४ ॥

अप्राप्तनिषेधः किमर्थः । चतुर्थहोमं कृत्वा कथममन्त्रकं परिणयनं स्यादित्येव-
मर्थमित्येके । अन्ये तु त्रीणि परिणयनान्यानन्तर्येणोक्तानि । तथा त्रयो होमाः ।
अत्र कथं पूर्वं पूर्वं परिणयनं कृत्वा पश्चाद्धोमः स्यादिति ज्ञापयितुमिति । शूर्पपुटः
क्रोणः । तूर्णीवचनं प्रजापतिज्ञानार्थम् । चतुर्थग्रहणं कथम् । एतस्य द्रव्यस्य
स्विष्टकृतं न स्यात्स एव च कर्ता यथा स्यादिति । तेन वधूर्जुहोति ॥ १४ ॥

ओष्वोष्य हेके छानान्परिणयन्ति तथोत्तमे आहुती न संनि-
पततः ॥ १५ ॥

अमिमत्तार्थज्ञापनार्थो हशब्दः । एके छानानोष्वोष्य पश्चात्परिणयन्ति ।
किमिति । तथा सत्युत्तमे आहुती न संनिपतत इति कृत्वा । पूर्वस्मिन्पक्षे पक्ष उत्तमे
आहुती संनिपततः । कोऽयं संनिपातो नाम । यदि पूर्वाहुतिशिरसि प्रक्षेपः । न
तर्हि क्वचिदप्यसाविष्यते किं पुनः पूर्वस्मिन्पक्षे । अपाऽऽनन्तर्यम् । न तर्ह्यसौ दोषः ।
पार्वणादी दृष्टवान् । तस्मादप्यमर्थः । यथोत्तमे आहुती न संनिपततस्तथा कर्त-

व्यम् । उत्तमयोराहुत्योर्मध्ये परिणयनं कर्तव्यमित्यर्थः । कथं वा न स्यात् ।
 अपरिणीय शूर्पपुटेनाभ्यात्मामिति । अन्यार्थं कृतमपीह मध्ये परिणयनं
 निवर्तयेत् । अपवा पूर्वास्मिन्नाक्ष उत्तमे + संनिपततः । अत्र तु न संनिपतत
 इति वदन्नपरिणीयवचनं चतुर्थपरिणयनार्थमित्यास्मिन्नपि पक्षे पूर्वं परिणयनं कृत्वा
 पश्चाद्धोमो न चाऽऽनन्तर्येण होम इति ज्ञापयति । यदि त्वानन्तर्येण होमः स्यात्स-
 र्वाप्तमेव संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वास्मिन्पक्षे संनिपात इति नोपपद्यते ॥ १५ ॥

अयास्यै शिखे विमुञ्चति यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

अथशब्द इदानीं स्विकृत्त्रिवृत्त्यर्थः । अस्या इति वरस्य निवृत्त्यर्थः । यदीत्य-
 निस्ये । देशघर्मादिना यदि कृते भवतः ॥ १६ ॥

के कृते भवत इत्याह—

ऊर्णास्तुके केशपक्षयोर्वद्धे भवतः प्र त्वा मुञ्चापि वरुणस्य
 पाशादिति ॥ १७ ॥

प्र त्वा मुञ्चामीति दक्षिणां शिखां विमुञ्चति ॥ १७ ॥

उत्तरामुत्तरया ॥ १८ ॥

प्रेतो मुञ्चामीत्युत्तरा शिखां विमुञ्चति । वरस्य तु शिखे तूष्णीं विमुञ्चति ॥ १८ ॥

अथैनामपराजितायां दिशि सप्तपदान्यभ्युत्क्रामयतीप एकपद्यूर्णे
 द्विपदी रायस्पोपाय त्रिपदी मायोमच्याय चतुष्पदी मजाभ्यः
 पञ्चपद्यूर्भ्यः षट्पदी सखा सप्तपदी भव सा मामनुव्रवा भव ।
 पुत्रान्विन्दशावहै वहंस्ते सन्तु जरदष्टय इति ॥ १९ ॥

अपशब्दः पूर्वेण तुल्यः । एनां वधुम् । अपराजिता प्रागुदीची । तत्र सप्त
 पदान्यभ्युत्क्रामयति वधुं सप्तभिर्मन्त्रैः । वाक्यस्य साकङ्क्षत्वाद्भवादेश्च योग्यत्वात्सं-
 निहितत्वाच्च पर्येकं संबध्यते । यथा रहस्य उल्लिखामीति शब्दः 'प्राणाय त्वाऽप्रा-
 नाय स्वा उपानाय स्वोल्लिखामि' इत्यन्त्ये वाक्ये पठितोऽपि पूर्वत्रापि संबध्यते तद्व-
 द्भ्रापि । ऐतरेयिभिरप्युक्तं 'मत्रादि सर्वत्र सभानम्' इति । तेन 'इप एकपदी
 भव सा मामनुव्रता भव' इति सर्वत्र संबन्धनीयम् ॥ १९ ॥

उभयोः संनिधाय शिरसी उदकुम्भेनावसिच्य ॥ २० ॥

सप्तमे पदेऽभ्युत्क्रामिते तत्रस्य एवोभयोः शिरसी संनिधाय केनचिदुदकुम्भमा-

— + 'व संनिपातादुत्तमयोराहुत्योः पूर्वं' इति घ. पुस्तकेऽधिको ग्रन्थः । × षष्ठपर्यं चतुर्था ।

नाय्य तत्ररथेनोदकेन शिरसा अवसिध्यति । अथाऽऽज्येन स्विष्टकृतं जुहोति ।
साकाङ्क्षत्वात् ॥ २० ॥

ब्राह्मण्याश्च वृद्धाया जीवपत्न्या जीवमजाया अगर एतां रात्रीं
वसेत् ॥ २१ ॥

ग्रामान्तरगमने यद्यन्तरा वसतिः स्यात्तदैवंगुणयुक्ताया ब्राह्मण्या गृहेऽ-
नन्तरां रात्रीं वसेत् । वसतिं कुर्यादित्यर्थः । स्वग्रामे विवाहश्चेज्जायं विधिः ॥ २१ ॥

ध्रुवमरुन्धरीं सप्तऋषीनिति दृष्ट्वा वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं
प्रजां विन्देयेति ॥ २२ ॥ ख० ७ ॥

समाप्ते होमे रात्रीं ध्रुवादीन्दृष्ट्वा वाचं विमृजेत् 'जीवपत्नीम्' इति मन्त्रेण ।
इदानीं वाग्विसर्जनविधानाद्धोमादारम्यैतावन्तं कालं वाचो नियम इति गम्यते ।
कस्यायं वाग्विसर्गः । वध्वाः । कुतः । मन्त्रालिङ्गात् । तथा हि—जविः पतिर्यस्याः
सा जीवपत्नी । जीव इति कर्त्तरि पचाद्यच् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (४।१।३३)
'विभाषा सपूर्वस्य' (४।१।३४) इति ङीप्पत्ययो नश्चान्तादेशः ॥ २२ ॥ ७ ॥

प्रयाण उपपद्यमाने 'पूषा त्वेतो नयतु हस्तगृह्णेति' यानमारो-
हयेत् ॥ १ ॥

विवाहहोमानन्तरं स्वगृहं गन्तव्यम् । तत्र यदि ग्रामान्तरे स्वगृहं स्यात् ।
तथा सति तत्र प्रयाणे यदि यानमुपपद्यते । तथा सस्युपपद्यमाने याने यानमारोह-
येद्द्वैधुं पूषेत्यादिना मन्त्रेण । तेन प्रयाणे यानस्यानियमः । यानादन्येन शिविका-
दिना प्रयाणे च न स्वति मन्त्रः । स्वग्रामविवाहपक्षे स्वगृहगमने नायं विधिः ॥ १ ॥

अश्वन्वत्तीरीयसे संरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेत् ॥ २ ॥

यद्यन्तरा नान्या नदी स्यात्तदाऽनेनार्धर्चेन नावमारोहयेत् । वधूमिति शेषः ॥ २ ॥

उत्तरेणोत्क्रमयेत् ॥ ३ ॥

उत्तरेणार्धर्चेन वधुमुदकादुत्तारयेत् ॥ ३ ॥

जीवं रुदन्तीति रुदत्याम् ॥ ४ ॥

नीयमाना वधूर्धदि रोदिति बन्धुविद्योगात्तदैतां जपेत् । अयं विधिः स्वग्रामेऽपि
भवत्यविशेषात् ॥ ४ ॥

विवाहाग्निमग्रतोऽजस्रं नयन्ति ॥ ५ ॥

विवाहाग्निमग्रमग्निविशेषनियमाभावात्कानिश्चयार्थम् । अजस्रमग्रहणं ध्रियमाणस्य

+ 'इदिकारुदकिनः' इतिगणसूत्रेण रात्रीराज्योऽपि प्रागु ।

नियमार्थम् । तेनान्यत्र प्रथाणे समारोपणं कृत्वा नयनं गम्यते । अयं च विधिः स्वग्रामेऽपि भवत्यविशेषात् ॥ ५ ॥

कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु चाविदन्परिपन्थिन इति जपेत् ॥ ६ ॥

कल्याणेषु विवाहादिशोभनेषु देशवृक्षचतुष्पथेष्वेताञ्जपेत् ॥ ६ ॥

वासे वासे सुमङ्गलीरियं वधूरितीक्षकानीक्षेत् ॥ ७ ॥

वसतौ वसतावीक्षकाः सन्ति चेतानेतयेक्षेत् । वासादन्यत्रेक्षणे न मन्त्रः । (*वीक्षाद्विवचनं प्रतिवसति मन्त्रप्राप्त्यर्थम्) ॥ ७ ॥

इह मियं प्रजया ते समृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेत् ॥ ८ ॥

अनया वधूं गृहं प्रवेशयेत् । एवमादयो विधयः स्वग्रामेऽपि विवाहे भवन्ति ॥ ८ ॥

विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्री-
वमुत्तरलोम तस्तिन्नुपविष्टायां समन्वारब्धायाम् । आ नः प्रजां
जनयतु प्रजापतिरिति चतसृभिः प्रत्यूचं हुत्वा समञ्जन्तु विश्वे-
देवा इति दध्नः प्राश्य पतिमयच्छेदाज्यशेषेण वाऽनक्ति हृदये
॥ ९ ॥

अग्निर्पैतिष्ठापनान्तं कृत्वाऽग्निमुपसमादधाति । समिधः प्रक्षिप्य प्रज्वलयतीत्यर्थः ।
ततः पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तृणाति । प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम (+ ऊर्ध्वलोम) । ततोऽ-
न्याचानाद्याज्यस्य बर्हिषि सादान्तं कृत्वा तस्तिमश्चर्मण्युपविष्टायां समन्वारब्धायाम्
वध्वाभिध्माधानाद्याज्यमागान्तं कृत्वा ' आ नः प्रजाम् ' इति चतसृभिः प्रत्यूचं
हुत्वा ततः ' समञ्जन्तु ' इत्युक्त्वा दध्न एकदेशं स्वयं प्राश्य वध्वै प्राशनार्थं शिष्टं
दाधि प्रयच्छेत् । सा तूष्णीं प्राश्नाति । सकृत्प्रयुक्तस्य मन्त्रस्योभयप्राशनार्थेवात् ।
उपयार्थत्वं तु नाविति मन्त्रे द्विवचनात् । आज्यशेषेण सोमयोर्हृदयेऽनक्ति तेनैव
मन्त्रेण । हृदये अत ऊर्ध्वमिति विवृत्त्या पाठः कार्यः । प्रगृह्यत्वात् । ततः स्थिष्ट-
कृदादि समापयेत् । विवाहाग्निग्रहणमन्यनिवृत्त्यर्थम् । कथं पुनरन्याग्निप्राप्तिशङ्का ।
' गृह्याणि वक्ष्यामः ' (गृ० १।१।१) इति प्रतिज्ञातम् । उच्यते । दायविभाग-
कालेऽग्निः परिगृह्यते चेद्ब्राह्मणोऽग्निः प्रसज्येत तन्नित्यूच्यर्थमिदम् । अपि चान्न
विवाहाग्निग्रहणान्न विवाहहोममात्रेणाग्नेर्गृह्यात्वासिद्धिः । किं तर्हि गृहप्रवेशनीयहोमे

* धर्तुलक्षस्यो मन्त्रः क. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । + धंस्यिता पद्धिः क. घ. प. पुस्तकेषु
नास्ति ।

कृते । एवमुपमाभ्यां होमाभ्यां गृह्यत्वसिद्धिर्नैकेनेति ज्ञाप्यते । तेन गृहप्रवेशनी-
यहोमादर्वाभ्यर्शपूर्णमासप्राप्तौ पार्वणस्यालीपाको न कार्यः । परिचरणहोमस्तु कार्य
एव । ' पाणिग्रहणादि ' (गृ० १।२।१) इति वचनात् । वैश्वदेवं च कार्य-
मेव । तस्याग्निविशेषविध्यभावात् । तेनाग्निनाशे होमद्वयं कार्यमिति सिद्धम् ।
उपसमाधायेत्यास्तरणकालोपदेशार्थम् । अपवा समानकर्तृकत्वसिद्धयर्थम् ।
तेन यत्रोपसमाधानग्रहणं नास्ति तत्रान्यो वोपसमाधानं कुर्यात् । तस्मिन्निति वचनं
चर्मास्तरणानन्तरं तन्प्रान्तरमिति ज्ञापनार्थम् । प्रत्युचग्रहणं कथम् । ऋगन्ते होमः
स्यान्न स्वाहाकारान्त इत्येवमर्थम् । स्वाहाकारं पठञ्जुहुयादित्यर्थः । तेन यत्र
प्रत्युचग्रहणं नास्ति तत्र स्वाहाकारं कृत्वा पश्चाद्धोमः । अऽऽशेषेण वेति सिद्धवदु-
पदेशादनादेशयाज्येन होम इति गम्यते ॥ ९ ॥

अक्षारालवणाग्निौ ब्रह्मचारिणावलंकुर्वाणावधःशायिनौ
स्याताम् ॥ १० ॥

विवाहादारभ्य एते नियमा भवन्त्युपयोः । ' हैडिम्बिका राजमापा मापा
मुद्गा मसूरिकाः । लङ्कादक्याश्च निष्पावास्तिलाद्याः क्षारसंज्ञिताः ' गृहप्रवेशनीय-
होमात्प्रागपि नियमानामिष्टत्वाद्योगविभागः कृतः ॥ १० ॥

उत्तरावधिमाह—

अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रम् ॥ ११ ॥

अतो गृहप्रवेशनीयहोमादूर्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा नियतौ स्याताम् ॥ ११ ॥

संवत्सरं वैक ऋषिर्जायत इति ॥ १२ ॥

संवत्सरं वा नियतौ स्यातामेक ऋषिकल्पः पुत्रो जायत इति कृत्वा । अन्ये
त्वाहुः—नियमान्त एक ऋषेः संपद्यते । पितृगोत्रं विहाय पतिगोत्रं मज्जा
इत्यर्थः ॥ १२ ॥

चरितग्रतः सूर्याविदे बधूवस्त्रं दद्यात् ॥ १३ ॥

ग्रतानन्तरं सूर्याविदे बध्वोपयमनकाले उपहितं वस्त्रं दद्यात् । सूर्यया दृष्टो मन्त्रः
सूर्या । यथा धृपाकपिरिति । सा च ' सस्येनोत्तमिता ' इति सूक्तम् । कथं तत्पु-
नरसौ वेति स्वरतो वर्णत इत्यादि ॥ १३ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यः ॥ १४ ॥

अन्नं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ॥ १४ ॥

अथ स्वस्त्ययनं वाचधीत ॥ १५ ॥ ख० ८ ॥

ॐ स्वस्ति भवन्तो युवन्त्विति । ते च ॐ स्वस्तीति प्रत्युचुः ॥ १५ ॥ ८ ॥

पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्स्वयं पत्न्यपि वा पुत्रः
कुमार्यन्तेवासी वा ॥ १ ॥

पाणिग्रहणप्रभृति गृह्यमग्निं परिचरेत्स्वयं पत्न्यादयो वा । पाणिग्रहणादिवचनं गृह्यप्रवेशनीयहोमानन्तरकाले प्रारम्भाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । यद्विधास्यते तत्परिचरणम् । पत्नीकुर्मार्थो न होमकर्म कुर्यातामित्येके । कुतः । स्त्रीणां मन्त्रानविकारात् । अन्ये तु सहोमकम् । कुतः । वचनात् । पत्नीसंहनवत् । अन्तेवासी शिष्यः ॥ १ ॥

नित्यानुगृहीतं स्यात् ॥ २ ॥

अनुशब्दः परिशब्दस्य स्थाने । नित्यं परिगृहीतं स्यादित्यर्थः । किमुक्तं भवति । यदि विवाहाग्निर्नष्टः स्यात्ततो नष्टाहरणप्रायश्चित्तं कृत्वा परिचरेदिति । अथवा । आत्मनः पत्न्या वा समीपे कथं नित्यः स्यात् । न । उमयोरन्यतरः स्थापयितव्य इति । अथवा । होष्यद्धर्मस्योपलेपनादेर्निवृत्त्यर्थम् । तदपि हि क्व-ग्रहणेन प्राप्नोति परिसमूहनादिवत् ॥ २ ॥

यदि तूपशाम्येत्पत्न्युपवसेदित्येके ॥ ३ ॥

यदि प्रादुष्करणकाल उद्वासयेत्ततोऽन्यस्माद्धोमकालात्पत्न्युपवसेदित्येके । एके-ग्रहणाद्यजमान उपवसेदित्येके । 'अयाश्वाग्ने' इत्येकावाहुतिं जुहुयादित्येके । कुतः । शास्त्रान्तरे दर्शनात् । अन्ये तु पूर्वसूत्रमेवं व्याचक्षुः । नित्यशब्द उक्तार्थः । 'नित्यमाचमनम्' (श्रौ० २।१) इति यथा । अनुशब्दः पश्चाद्बचनः । एतदुक्तं भवति । यदि वैवाह्यो न गृहीतो दायाविभागकाले गृह्याने । गृहीतोऽपि नष्टो वा द्वादशरात्रमतिक्रान्तः । तत उक्तया क्रियाया पश्चाद्गृहीतो भवति । तत्र विवाहाज्या-हुतयो लाजाहुतयो गृह्यप्रवेशनीयाज्याहुतयश्च हृदयाजनं च भवति । नान्यत् । कन्यासंस्कारत्वात् । होमद्वयं चात्र समानतन्त्रं स्यात् । लाजहोमोऽप्रापि पत्न्यज-लिना कार्यः । तद्धोमे तस्य साधनत्वेन दृष्टत्वात् । लाजाजनं तु स्वयमेव करोति । न भ्राता । दायाविभागकाले गृह्यमाणे प्रयोगविशेषोऽन्वेप्यः ॥ ३ ॥

तस्याग्निहोत्रेण ॥ ४ ॥

तस्यग्रहणं योगविभागार्थम् । तस्याग्निहोत्रेणैव विधिर्भवति नान्येन । तेन पाक-यज्ञतन्त्रं न भवति ॥ ४ ॥

तर्हि प्राशनादयोऽपि स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—

प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्यातौ ॥ ५ ॥

प्रादुष्करणं नाम 'अपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वल्य' (श्रौ० २ । २) इति । एवं प्रातर्न्युष्टायाम्' (श्रौ० २ । २) इति च । 'प्रदोषान्तो होमकालः संग-
षान्तः प्रातः' (श्रौ० ३ । १२) इति । एतावेव भवतो नान्यदित्यर्थः ॥५॥

हौम्यं च मांसवर्जम् ॥ ६ ॥

हौम्यं चाग्निहोत्रेण व्याख्यातम् । 'पयसा नित्यहोमः' (श्रौ० २ । ३) इत्यादि पञ्च द्रव्याण्यान्नातानि । मांसवर्जमिति मांसपतिपेषाच्छास्त्रान्तरे दृष्टमपि हौम्यं भवतीति गम्यते । 'पयो दधि यवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः । सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु' । द्रवद्रव्याणि स्तुवेण जुहोति । कठिनानि तु पाणिना । येन द्रव्येण सायं जुहोति तेनैव प्रातः । प्रतिनिधिवर्जम् । ६ ॥

कामं तु व्रीहियवतिलैः ॥ ७ ॥

कामग्रहणं पूर्वोक्ताभावे कथमेतेषां ग्रहणं स्यादित्येवमर्थम् । वीह्यादयश्च प्रत्येकं साध-
नानि । न मिश्राणि । तच्च न्यायतोऽवगन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अग्रये स्वाहेति सायं जुहुयात्सूर्याय स्वाहेति प्रातस्तूर्णौ
द्वितीये उभयत्र ॥ ८ ख० ९ ॥

तूर्णौ द्वितीये आहुती जुहोति । तूर्णौग्रहणं प्रजापतिष्वानार्थम् । उभयत्र सायं प्रातश्चेत्यर्थः । अग्निं परिसमुद्भूतं परिसतीर्य पर्युक्ष्य होमद्रव्यस्याग्निहोत्रवत्तूर्णौ संस्कारं कृत्वा ततोऽग्रये स्वाहेति जुहोति । ततः प्रजापतय इति चतुर्थ्यन्तं शठद्वयं ध्यात्वा स्वाहेत्युपांशुक्त्वा द्वितीयाहुतिं जुहोति । ततः परिसमूहनपर्यु-
क्षणे । एवं सायम् । प्रातर्होमे तु पूर्वमन्त्रस्थाने सूर्याय स्वाहेति विशेषः ॥८॥९॥

अथ पार्वणः स्यात्कीपाकः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । पर्वणि भवः पार्वणः । स्यात्कीपाक इति कर्मनामधेयम् । (+उद्योति-
ष्टोमादिवत्) । दर्शपूर्णमासातिदेशात्काले सिद्धे पार्वणवचनं पाणिग्रहणाद्यहरहः-
क्रियाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । विवाहादनन्तरं या पौर्णमासी तस्यामस्य प्रथमः प्रारम्भः । प्रतिपद्यौपासनं हुत्वा ततः परिसमूहनादि प्रारभेत ॥ १ ॥

तस्य दर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासः ॥ २ ॥

तस्य ग्रहणं नियमार्थम् । तस्यैवोपवासो यथा स्यात्तदतिदिष्टानां मा मुद्रिति । दर्शपूर्णमासाविति वर्धनामधेयम् । उपवास इत्येकमोदनम् । सर्पिर्मिश्रं दधिमिश्र-

मसारलवणमाशितम्मित्याद्यश्च नियमा लक्ष्यन्ते । तस्य ताम्यामुपवासो व्याख्यात इत्यर्थः ॥ २ ॥

इध्माचर्हिपोश्च संनहनम् ॥ ३ ॥

अनयोश्च बन्धनं ताम्यां व्याख्यातम् । ' इध्मः पञ्चदशदारुकः ' इति शान्तिकर्मणि सायविष्यामः ॥ ३ ॥

देवताशोपांशुयाजेन्द्रमहेन्द्रवर्जम् ॥ ४ ॥

देवताश्च ताम्यां व्याख्याताः । उपांशुयाजादिवर्जम् । तेनाग्निरग्नीषोमौ पौर्णमास्याम् । अग्निरिन्द्राग्नी अमावास्यायाम् । (+ तदुक्तं शौनकेन—' पौर्णमासी तु संप्राप्ताऽपि विवाहादनन्तरम् । ततः ऋक्म्य कुर्वति स्थालीपाकं तु कर्मसु ॥ तत्र यद्यप्यमावास्या विवाहानन्तरं यदा । तथाऽपि पौर्णमास्यादि(दिः) स्थालीपाकक्रिया स्मृता ') ॥ अथेन्द्रमहेन्द्रयोर्निषेधः किमर्थः । संनयत एव हि ते विहिते । ' इन्द्रं महेन्द्रं वा संनयतः ' (श्रौ० १ । ३) इति । न चात्र सांनार्यं विहितम् । उच्यते । गृह्यकर्माणि तावदाहिताग्नेरपीष्यन्तेऽर्वाधान औपासनाग्नी । सर्वाधाने तु कर्मणि कर्मणि पुनः संस्कुर्वीत् । संनयत इति कर्तृविशेषणम् । दर्शे चासौ संनयन् भवति सोमेनेष्टवाश्चेत् । तेनात्रापि तस्य प्राप्नुतः । तस्मान्निषेधः । तर्हीन्द्राग्नी न स्यातामसंनयत इति वचनात् । उच्यते । इन्द्राग्नी अस्यापि देवता भवत्येव । अत्र ह्यसावसंनयति कृत्वा । न चात्रामावः कर्तृविशेषणम् । अत्रामावस्याविधेयत्वेन कर्तृविशेषणत्वाभावादित्यर्थः ॥ ४ ॥

काम्या इतराः ॥ ५ ॥

उक्तान्योऽन्या या उपांशुयाजाद्या देवतास्ताः काम्या भवन्ति । कामे सति कर्तव्या इत्यर्थः । ' विष्यं सुभुष्यजेत ' इत्येवमाद्याः काम्याः । ' अथ काम्यानां स्थाने ' (३ । ६ । १) इत्येव सिद्ध उपांशुयाजादीनामपि निषेधः कृतः । तच्चात्र काम्यत्वेनापि न क्रियेरन्निति भ्रान्तिः स्यात्तन्नित्यर्थमिदं वचनम् । अथात्र किं द्रव्यमुपांशुयाजस्य तावदाज्यम् । तस्य त्रिघमानत्वादादिष्टत्वाच्च । इन्द्रमहेन्द्रयोस्तु चरुः । सांनार्याभावात् ॥ ५ ॥

तस्यै तस्यै देवताभे चतुरश्वतुरो मुष्टीभिर्वपति पवित्रे अन्तर्धा-
यामुभ्यै त्वा जुष्टं निर्धपाभीति ॥ ६ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालं शूर्पं पवित्रे अन्तर्धाप वीहिन्यवान्वाऽपमवेऽन्यान्वा

हौम्यानेकैकस्यै देवतायै चतुरश्वतुरो मुष्टीर्निर्वपति । ' अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामि ' इति । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने चतुर्ध्या विभक्त्या देवतां निर्दिशेत् । चतुरश्वतुर इति वीप्सावचनमकैकस्यै देवतायै चतुर्मुष्टिप्राप्त्यर्थम् । पवित्रे व्याख्याते ॥ ६ ॥

अथैनान्प्रोक्षति यथानिरुत्तममुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ७ ॥

अथशब्दः कथम् । सर्वासामेव देवतानां निरुत्तेषु प्रोक्षणं स्यादित्येवमर्थम् । एतानिति बहुवचनं संश्लिष्टानेव प्रोक्षेन्न विभज्येत्येवमर्थम् । यथानिरुत्तमिति । तस्यै तस्यै देवतायै चत्वारि चत्वारि प्रोक्षणानि समन्त्रकेषु निर्वापेषु समन्त्रकाणि, अमन्त्रकेष्वमन्त्रकाणि पवित्रे अन्तर्घाय कुर्यादित्येवमर्थम् । निर्वापप्रोक्षणे एकस्मिन्नेव पात्रे भवतः । उत्तरत्र विभागविधानात् ॥ ७ ॥

अवहर्त्वास्त्रिःफलीकृतान्नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

कृष्णाग्निं उल्लूखलं कृत्वा पत्न्यवहन्यात् । त्रिःफलीकृतानिति । त्रिःशुक्लीकृतानित्यर्थः । पिण्डपितृयज्ञे सकृत्प्रक्षालयेति सकृद्ग्रहणादत्र त्रिः प्रक्षालयेत् । ततो नाना श्रपयेत् ॥ ८ ॥

समोष्य वा ॥ ९ ॥

एकत्र वा श्रपयेत् ॥ ९ ॥

यदि नाना श्रपयोद्विभज्य तण्डुलानभिमृशेदिदममुष्मा इदममुष्मा इति ॥ १० ॥

यदि पृथक् श्रपयेत्तथा सति तण्डुलानभिमृशेत् । ' इदममुष्मा इदममुष्मै ' इति । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् ॥ १० ॥

यद्यु वे समोष्य व्युद्धारं जुहुयात् ॥ ११ ॥

यदि समोष्य श्रपयेत् । तथा सति चरुं व्युद्धृत्य, एवमभिमृश्य ततो जुहुयात् । व्युद्धारमिति व्युद्धृत्येत्यर्थः । व्युद्धरणं नाम पश्चात्तरे पृथक्करणम् । जुहुयादिति वचनं होमकाले व्युद्धरेदित्येवमर्थम् ॥ ११ ॥

शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्रास्य नहिंष्यासाद्येध्वमभिघार्यार्यं त इध्म आत्मा जातवेदस्तेनेध्वस्व वर्षस्व चेद्ध वर्षय चारमन्मजया पशुभिर्भक्षवर्षसेनाम्नाद्येन समेषय स्वाहेति ॥ १२ ॥

उत्तरतोऽग्नेराज्यमुष्वाग्नेः पश्चाद्दर्हिंरास्तीर्षाऽऽज्यमासाद्य, ततः शृतानि हवींष्यभिघार्योदगुद्रास्य नहिंष्यासाद्य तत इध्ममभिघार्यं ' अयं ते ' इति मन्त्रेणाम्नावादध्यात् । नहिंष्यासाद्य पुनरभिघार्येति केचित्पठन्ति ॥ १२ ॥

तूष्णीमाघारावापार्याऽऽज्यमागौ जुहुयादमये स्वाहा सोमाय स्वाहेति ॥ १३ ॥

तुष्णीग्रहणं मन्त्रवर्जमन्ये घर्माः शास्त्रान्तरदृष्टाः कथं प्रवर्तेरन्निति । उत्तरपाश्चि-
माया आरम्य दक्षिणपूर्वा प्रत्यविच्छिन्नामाज्यधारां हरेत् । तथा दक्षिणपश्चिमाया
आरम्य उत्तरपूर्वा प्रत्याधारयेत् । स्रुवेणोमौ जुहुयात् । कुतः । यत्राऽऽज्यहोमे
साधनान्तरानुपदेशस्तत्र स्रुवेण होम इति साधितम् 'एवंभूतोऽव्यक्तहोमा०'
(श्री. १ । ११) इति सूत्रे । व्याख्यातृभिर्यावन्मात्रं स्वशास्त्रानुक्तमपोक्षितं ताव-
न्मात्रं ग्राह्यं ननु स्वशास्त्र उक्तमपि । 'आज्यभागौ जुहुयादग्नये स्वाहा सोमाय
स्वाहा' इति । आज्यभागविन्यनयोः सङ्गा ॥ १३ ॥

उत्तरमाग्नेयं दक्षिणं सौम्यम् ॥ १४ ॥

अग्नेरुत्तरपार्श्वे आग्नेयमाज्यभागं जुहुयात् । दक्षिणपार्श्वे तु सौम्यम् । स्रुवेणोमौ
जुहुयात्पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विज्ञापते चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ ॥ १५ ॥

आज्यभागौ 'यज्ञस्य चक्षुषी' इत्येवं श्रूयेते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ततः किमित्याह—

तस्मात्पुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं
भवत्युत्तरं दक्षिणम् ॥ १६ ॥

यज्ञपुरुषस्य हि प्रत्यङ्मुखस्याऽऽसीनस्य दक्षिणमक्ष्युत्तरं भवत्युत्तरं दक्षिणम् ।
तस्माद्दक्षिणसंस्पैव शक्या कर्तुम् । नोदकसंस्पेत्यर्थः । श्रुत्याकर्षोऽन्यत्र क्वचिदुद-
कसंस्पताऽपि यथा स्यादिति । तेन बलिहरणे प्रधानानामुत्तरतः पुरुषेभ्यो बलिहर-
णं सिद्धम् ॥ १६ ॥

मध्ये हवींषि प्रत्यक्करं वा प्राक्संस्थान्युदकसंस्थानि वोत्तरपुर-
स्तात्सौषिष्टकृतम् ॥ १७ ॥

अग्नेर्मध्यप्रदेशे हवींषि जुहोति । प्रत्यक्करे वा देशे हवींषि जुहोति । प्रायक-
रमिति द्वितीया सप्तम्यर्थे । तत्रापि देशे प्राक्संस्थानि वा जुहोत्युदकसंस्थानि वा ।
ननु प्राक्संस्थानीरयस्मिन्नस्यप्युदकसंस्थानि वेति वाशब्दप्राप्त्या प्राक्संस्थया सह
विकल्पे सति पक्षे प्राक्संस्थत्वमपि सिध्यति किमर्थं प्राक्संस्थवचनम् । उच्यते ।
देशद्वयस्य संस्थाद्वयस्य चाऽऽनन्तर्ययोगो वा भूदित्येवमर्थम् । तेन देशद्वयेऽपि
संस्थाद्वयस्य यथासंख्यता नास्तीति सिद्धम् । अग्नेरुत्तरपूर्वदेशे सौषिष्टकृतं हवि-
र्जुहोति ॥ १७ ॥

मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोऽवघाति ॥ १८ ॥

हविषो मध्यात्पूर्वार्धाच्चाद्गुणपर्वमात्रं हविरवघातीति देशो नियम्यते ॥ १८ ॥

मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादिति पञ्चावत्तिनाम् ॥ १९ ॥

पञ्चावत्तिना तु मध्यात्पूर्वार्धात्पश्चार्धादित्येवमवदानं भवति । पश्चार्धाच्चित्येताव-
तैव सिद्धे मध्यात्पूर्वार्धादिति पुनर्बचनं प्रत्यक्संस्थता यथा स्यात् । प्राक्संस्थता
ना भूदित्येवमर्थम् ॥ १९ ॥

उत्तरार्धात्सौषिष्टकृतम् ॥ २० ॥

सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्स्विष्टकृदर्थमवदानं प्रधानादानाद्भूयः सकृत्सकृदर्थलण्ड-
यति । पञ्चावत्ती त्वेवं सकृत्सकृद्गृहीत्वा पुनरपि पूर्वावदानदेशस्य पुरस्तात्सकृ-
त्सकृदवधेत् । तथा दृष्टत्वात् । ततो द्विरुपरिष्ठादभिघारयति पञ्चावत्ती चतुरवत्ती
च ॥ २० ॥

नात्र हर्षीपि प्रत्यभिघारयति स्विष्टकृतं द्विरभिघारयति ॥ २१ ॥

स्विष्टकृति हविःशेषं न प्रत्यभिघारयति । अत्रग्रहणमत्रैव नाभिघारयति न
प्रधानहविः पित्येवमर्थम् । हविः शब्दः श्लेषे वर्तते । नावते । यद्यवत्ते वर्तते चतुर-
वत्ततोहानिः स्यात् । तन्न चेष्यते ॥ २१ ॥

यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृ-
द्विद्वान्तसर्वं स्विष्टं सुहुतं करोतु मे । अग्नये स्विष्टकृत्वे सुहुतहुते
सर्वप्रायश्चित्ताहुतीनां कामानां समर्घयित्रे सर्वाग्नाः कासान्तसम-
र्घय स्वाहा इति ॥ २२ ॥

अनेन मन्त्रेण स्विष्टकृतं जुहुयात् ॥ २२ ॥

घर्हिपि पूर्णपात्रं निनयेत् ॥ २३ ॥

यत्पूर्वं निहितं पूर्णपात्रं तदधुना घर्हिपि निनयेत् । निविद्येदित्यर्थः ॥ २३ ॥

एषोऽवभृथः ॥ २४ ॥

यदिदं पूर्णपात्रनिनयनमेषोऽस्य कर्मणोऽवभृथो भवति । अवभृथवचनमवभृथधर्म-
प्राप्तर्यम् । तेनै तत्कालोऽभ्युक्षणं च भवति । कालस्तु सर्वप्रायश्चित्तेभ्य ऊर्ध्वं
प्राक् संस्थाजपान् । अनेनैवाभ्युषायेन सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानपश्च सर्वत्र कर्त्रा
धार्याणीत्युक्तं भवति । निरसनोपवेशने ब्रह्मजपः सर्वप्रायश्चित्तानि संस्थानप इति
पश्च ब्रह्मणो भवन्तीत्युक्तम् । तत्रैवं क्रमः—पूर्वं कर्ता सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति । ततो
ब्रह्मा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहुणत् । ततः कर्ता पूर्णपात्रं निनयति । ततः कर्ता संस्था-
नपेनोपतिष्ठते । ततो ब्रह्मोपतिष्ठते । ततः कर्तुः परिसमूहनपर्युक्षणे इति । अभ्यु-
क्षणं च 'आपो अस्मान्, इदमापः, सुमिष्या नः' इत्येतैर्मन्त्रैः ॥ २४ ॥

पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ॥ २५ ॥

एतत्तन्त्रं पाकयज्ञानां सर्वेषां भवतीत्यर्थः । पाकयज्ञग्रहणं स्थालीपाकसदृशानां हुतानामेव तन्त्रं यथा स्यात्प्रहृतब्रह्मणिहुतानां मा भूदित्येवमर्थम् । अङ्गसंहतिस्तन्त्रम् । विध्यन्त इत्यर्थः । यद्यपि सर्वमुच्यते तथाऽपि न प्रधानदेवताः प्रसजन्ति । ' देवतागमे निरयानामपायः ' (श्रौ. २ । १) इति वाचदर्शनात् ॥ २५ ॥

हविरुच्छिष्टं दक्षिणा ॥ २६ ॥ ख० १० ॥

उद्विष्टं हविर्दक्षिणां ददाति ब्रह्मणे यद्यस्ति ब्रह्मा । तदभावे ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ २६ ॥ १० ॥

अथ पशुकल्पः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अत्र पशोस्तन्त्रमात्रमुच्यते । न पुनः पशुर्विधीयते । कल्पग्रहणात् । एवं तर्ह्युपाकरणविधानमनर्थकम् । अष्टकाशूलगवयोः प्रतिषेधात् । प्रोक्षणापाकरणवर्जं प्रोक्षणादि समानं पशुनेति च । उच्यते । मधुपर्के ॐ कुरुतेति यदा ब्रूयात्तदाऽर्धवत् । तत्र ' ऋग्विजां नार्हस्पत्यः, स्यातकस्यैन्द्राग्नेः, ऐन्द्रो राक्षः, आचार्यादीनामाग्नेयः, प्रियस्य मैत्रः, वरस्य प्राजापत्यः, अतिथेराशावैश्वानरः ' इत्येवं शास्त्रान्तरे दृश्यते । काम्यपशुषु चार्धवत् ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा पाययित्वा पशुमाप्लाव्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्याग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशयाऽऽर्द्रशाखया पश्चादुपस्पृशेदमुष्मै त्वा जुष्टमुपाकरोमीति ॥२॥

आज्यमागान्तं कृत्वोत्तरतोऽग्नेः शामित्रस्याऽऽयतनं कृत्वा, ततः पशुं पाययित्वा, ततोऽग्निः पशुमाप्लाव्याग्नेः पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखमवस्थाप्य, ततोऽग्निं दूतमिति द्वाभ्यां हुत्वा सपलाशया सपर्णयाऽऽर्द्रशाखयाऽऽशुष्कशाखया । पश्चादिति पृष्ठदेशे । उपस्पृशेत्पशुं ' अमुष्मै त्वा इति ' मन्त्रेण । अमुष्मैशब्दः पूर्ववत् । अग्निं दूतमित्यस्य प्रतीकस्य बहुगतत्वेऽपि हीनपादग्रहणसामर्थ्यात्सूक्तोद्देशग्रहणम् । तर्हि द्वे सूक्ते प्रातप्नुः । न । यत्र सूक्तद्वयमिच्छति तत्र सूक्ते इति करोति । यथा ' उप प्र यन्त इति सूक्ते ' (श्रौ. ४ । १३) इति । तस्मादृची भवत इति सिद्धम् ॥ २ ॥

व्रीहियवमतीभिरग्निः पुरस्तात्प्रोक्षति, अमुष्मै त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति ॥ ३ ॥

व्रीहियवमिधामिरग्निः पशुं पुरस्तादप्रतः प्रोक्षति ' अमुष्मै त्वा ' इति मन्त्रेण ॥ ३ ॥

तासां पाययित्वा दक्षिणमनु बाहुं शेषं निनयेत् ॥ ४ ॥

तासां त्रीहियवमतीनामपामेकदेशं पशुं पाययित्वा दक्षिणं बाहुमनु शेषं निषिञ्चेत् ।
तासंग्रहणं प्रोक्षणप्रतिषेधेऽप्यष्टकायां पारनं यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥

आवृत्तैव पर्याग्निं कृत्वोदञ्चं नयन्ति ॥ ५ ॥

आवृत्तैव पर्याग्निं वृक्षा, पशुमुदञ्चं नयन्ति । आवृत्तैव तूर्णामेवेत्यर्थः । मन्त्र-
प्रतिषेधो मन्त्रवर्जमन्ये घर्मक्षेत्तायां दृष्टाः धर्मं रयुरिति त्रिः पर्याग्निवरणादयः ॥ ५ ॥

तस्य पुरस्ताद्दुल्मुकं हरन्ति ॥ ६ ॥

तस्य पशोः पुरस्तादग्रत उल्मुकं प्रदीप्तं काष्ठं हरन्ति । तस्यग्रहणमग्रतो नयनं
यथा स्यात् । नापि पूर्वेण । नापि प्रथममित्येवमर्थम् । अन्यथा पुरस्ताच्छब्दस्या-
नेकार्थत्वाद्द्विफाल्वाचिनोऽपि ग्रहणं स्यात् ॥ ६ ॥

शामित्र एव भवति ॥ ७ ॥

एषोऽग्निः शामित्रो भवति । तस्मात्प्रागुक्ते शामित्रायतने तस्य प्रतिष्ठापनं
भवति ॥ ७ ॥

वपाश्रपणीभ्यां कर्ता पशुमन्वारमते ॥ ८ ॥

वपाश्रपण्यौ वादमर्ममयौ भवतः । तत्रैका विशाखा परा सशाखा । ताभ्यां
योऽस्य कर्मणः कर्ताऽध्वर्युस्थानीयः स्यात्स पशुमन्वारमते ॥ ८ ॥

कर्तारं यजमानः ॥ ९ ॥

अध्वर्युं यजमानोऽन्वारमते ॥ ९ ॥

पश्चाच्छामित्रस्य प्राक्शिरसं प्रत्यक्शिरसं षोडशपादं संज्ञप्य
पुरा नामेस्तृणमन्तर्घाप वपामुत्खिद्य वपामवदाय वपाश्रप-
णीभ्यां परिगृह्णाद्भिरभिषिच्य शामित्रे प्रस्थाप्याग्नेनमसिं हुत्वा
दक्षिणत आसीनः श्रपयित्वा परीत्य जुहुयात् ॥ १० ॥

शामित्रस्य पश्चिमे देशे बार्हिरुपास्तृणाति कर्ता । ' तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति
तदध्वर्युर्बेहिरघस्नादुपास्यति ' इति श्रुतेः । ततस्तस्मिन्बार्हिपि प्राक्शिरसं प्रत्यक्-
शिरसं षोडशपादं पशुं संज्ञपयति शमिता । उदक्पादमित्येव सिद्धे प्राक्शिरसं
प्रत्यक्शिरसं वेति वचनमूर्ध्वशिरसः संज्ञपनं वा मूदित्येवमर्थम् । ततः कर्ता पुरा
नामेरवाद्नामेर्दक्षिणतो नामेरासीनो वपास्थानं ज्ञात्वा, तत्र तृणमन्तर्घाप, तिर्यक्
उत्त्वा, वपाश्रपितेदेदुद्धरेत् । वपास्थानं तु दक्षिणस्य पार्श्वस्य विविक्तप्रदेशः ।
यदि पशुः प्राक्शिराः संज्ञप्तः । तथा सति दक्षिणं पार्श्वमुत्तानं वृत्वा तृणान्तर्घा-

नादि कुर्यात् । ततो वषामवदायावत्पृथ्व्य पुनर्वषाग्रहणं कृत्स्नावदानार्थम् । तेना-
न्येष्ववदानेष्वकृत्स्नानि ग्रहणानि भवन्ति । ततो वषाश्रवणीभ्यां परिशृष्ट्याद्भिरमि-
पित्य प्रक्षार्य शामित्रे प्रताप्य । प्रतापनं तु धर्ममात्रम् । श्रवणस्योत्तरत्र विचा-
नात् । ततः शामित्रस्योत्तरतो गत्वाऽग्नेनमौषासनमग्निं वषां हृत्वाऽस्य दक्षिणत
आसीनः श्रपित्वा श्रपिता तां वषाममिचार्य बर्हिषि प्लक्षशाखासु निषाय, उमा-
वप्यग्नी यथागतं परीत्य जुहुयादमुष्मै स्वाहेति । वषाश्रवणकाल आउपेनाऽऽसिष्य
श्रपयति । ' तामध्वर्युः स्रुवेणामिधारयन्नाह ' इति श्रुतेः । ' यद्यपि चतुरवत्ती
यजमानः स्यात् । अथ पञ्चावत्तैव वषा ' इति श्रुतेर्वषा पञ्चावत्ता भवति । भाउयं
हिरण्यशल्को वषा हिरण्यशल्कमाज्यमिति । हिरण्यमावे तु द्विराज्यं ततो वषा
पुनर्द्विराज्यमिति ॥ १० ॥

एतस्मिन्नेवौषासौ स्थालीपाकं श्रपयन्ति ॥ ११ ॥

एतस्मिन्नेवौषासन एवाग्नौ पशुहृत्त्वेन पशुदेवतायै स्थालीपाकं श्रपयन्ति । बहु-
वचनं तु कर्तुरनियमार्थम् । एतस्मिन्निति वचनं शामित्रे मा भूदित्येवमर्थम् । इत-
रथा शामित्रस्य श्रवणार्थत्वात्तस्मिन्नेव स्यात् ॥ ११ ॥

एकादश पशोरवदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽवदाय शामित्रे श्रप-

यित्वा हृदयं शूले प्रताप्य, स्थालीपाकस्याग्रतो जुहुयात् ॥ १२ ॥

पशोर्ग्रहणं यानि त्रेतायामेकादशावदानानि पशोः प्रसिद्धानि तानि यथा
स्युरित्येवमर्थम् । हृदयं जिह्वा वक्ष इत्येवमादीनि । सर्वाङ्गग्रहणमेकादशस्योऽन्या-
भ्यपि यान्यङ्गानि दृगानि तेषामपि विकल्पेन ग्रहणार्थम् । एवमवदाय तानि
शामित्रे श्रपयति । हृदयं शूले कृत्वा तथा प्रतापयति । यथा शृतं भवति । ततः
शृतान्धमिधार्योद्वाप्य । ततः स्थालीपाकस्यैकदेशं पूर्वं जुहुयात्ततोऽवदानानि ॥ १२ ॥

अवदानैर्वा सह ॥ १३ ॥

अवदानैर्वा सह स्थालीपाकं जुहोति । न श्यक् । यदा तु श्यग्जुहोति तदा
स्विष्टकृदपि श्यक्कार्यम् ॥ १३ ॥

एकैकस्यावदानस्य द्विर्द्विरवद्यति ॥ १४ ॥

द्विर्ग्रहणं देशानियमार्थम् । एकैकस्यावदानस्य यस्मिन्कस्मिन्निदेशे द्विर्द्विरवद्यति ।
पञ्चावत्ती तु त्रिद्विरवद्यति । उपस्तरणप्रत्यमिचारणे कृत्वा जुहोति ॥ १४ ॥

आवृत्तैव हृदयशूलेन चरन्ति ॥ १५ ॥ ख० ११ ॥

स्विष्टकृतसर्वप्रायश्चित्तान्तं कृत्वा, तूष्णीं हृदयशूलेन चरन्ति । आवृद्धहणं मन्त्रवर्जमन्ये धर्मास्त्रेतायां दृष्टौ यथा स्युरित्येवमर्थम् । तेन शुष्कार्द्रयोः सांधिदेशे शूलस्योद्घासनम् । तस्योपरिष्ठादप उपस्पर्शनम् । समिद्धहणमुपस्थानं समिदाधान-
मित्येते [धर्माः] कार्याः । ततः पूर्णपात्रनिनयनादि समापयेत् ॥ १९ ॥ ११ ॥

चैत्ययज्ञे प्राक् स्विष्टकृतचैत्याय बलिं हरेत् ॥ १ ॥

चित्ते भवश्चैत्यः । यदि कस्यैचिद्देवतायै प्रतिशृणोति । शङ्करः, पशुपतिः, आर्या, ज्येष्ठा, इत्येवमादयः । यद्यात्मनोऽमिपेतं वस्तु लब्धं ततस्त्वामहमाज्येन स्थाळीपाकेन पशुना वा यक्षयापीति । ततो लब्धे वस्तुनि तस्य तेन यागं कुर्यात्स चैत्ययज्ञः । तत्र स्विष्टकृतः प्राक् चैत्याय बलिं हरेन्नमस्कारान्तेन नामधेयेन । पुनश्चैत्यग्रहणं प्रत्यक्षहरणार्थम् । तेन चैत्यायतन एवोपलेपनादि कुर्यात् ॥ १ ॥

यद्यु वै विदेशस्थं पलाशदूतेन यत्र वेत्य वनस्पत इत्येतयर्चा द्वौ पिण्डौ कृत्वा वीवधेऽभ्याघाय दूताय प्रयच्छेदिमं तस्मै बलिं हरेति चैनं दूताय दयं तुभ्यमिति यो दूताय ॥ २ ॥

यदि विदेशस्थं चैत्यं यनेत्तदा पलाशदूतेन बलिं हरेत् । पलाशेन दूतं वीवधं च कुर्यात् । यत्र वेत्येत्युचा द्वौ पिण्डौ कृत्वा, वीवधेऽभ्याघाय दूताय प्रयच्छेत् । तयोरेकं पिण्डं निर्दिश्य दूतं वदति ' इमं तस्मै बलिं हर ' इति । अपरं दूताय प्रयच्छति ' अयं तुभ्यम् ' इति । एतयर्चेति वचनमन्त्रत्र पादग्रहणेऽपि ह्चित्सूक्तं भवतीत्येवमर्थम् । तेन ' आ स्वा हार्पमन्नरेधि ' इति 'ऋषमं मा समानानाम् ' इति च सूक्तं सिद्धम् । अन्ये पुनरग्नासार्थं मन्यन्ते । पिण्डकरणे, वीवधाम्याघाने, दूताय प्रदान इति ॥ २ ॥

+ प्रतिभयं चेदन्तरा शस्त्रमपि किञ्चित् ॥ ३ ॥

कर्तुश्चैत्यस्य च मध्ये मयमस्ति चेच्छस्त्रमपि किञ्चिद्दद्याद्दूताय ॥ ३ ॥

नाच्या चेन्नयन्तरा पुष्वरूपमपि किञ्चिदनेन वरितव्यमिति ॥ ४ ॥

उपयोर्मध्ये यदि नावा तार्या नदी स्यात्तदा पुष्वरूपमपि किञ्चिद्दद्यादनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

धन्वन्तरियज्ञे ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाग्रे बलिं हरेत् ॥

५ ॥ ख० १२ ॥

+ ' प्रतिभयं मये भीष्मे ' इति हेमकोशः ।

यदि घन्वन्तरिश्चैत्यो भवति तदा ब्रह्माणमग्निं चान्तरा पुरोहितायाम्रे बलिं हरेत्पुरोहिताय नम इति । ततो घन्वन्तरये नम इति । घन्वन्तरौ विदेशस्थे स्वयं विशेषः । घन्वन्तरेष्व पुरोहितस्य चैकः पिण्डो देयः । द्वितीयो दूताय ॥ १ ॥ १२ ॥

उपनिषदि गर्भकम्भनं पुंसवनमनवल्लोभनं च ॥ १ ॥

आम्नातमिति शेषः । गर्भो लभ्यते येन कर्मणा निषिक्तं वीर्यममोघं भवति तद्गर्भकम्भनम् । पुमाल्लोभो जायते येन तत्पुंसवनम् । पुमांस्तु सन्त्येन कर्मणा नावल्लुप्यते तदनवल्लोभनम् । वर्णविकारो द्रष्टव्यः । पृषोदरादित्वात् । एतानि कस्यांचिदुपनिषद्याम्नातानि । न केषलमेतानि । किं तर्हि । गर्भाधानादय आत्म-ज्ञानपर्यन्ता आम्नाताः । अस्मच्छाखायां सा न विद्यते । अतस्तत्कर्म कर्तव्यमि-त्युपदिश्यते ॥ १ ॥

तस्या उत्सन्नत्वाद्यदि तां नाधीयीत तत एवं कुर्यादित्याह—

यदि नाधीयात्तृतीये गर्भमासे तिष्येणोपोषितायाः सरूपव-
त्साया गोर्दधानि द्वौ द्वौ तु मापौ यवं च दधि प्रसृत्तेन प्राश-
येत् ॥ २ ॥

गर्भाधानमाचार्येणानुक्तमिति कृत्वा न कार्यमित्येके । अन्ये पुनः शौनकाद्यु-क्तमार्गेण कार्यमित्याहुः । इदं तु पुंसवनम् । गर्भतदहितो मासो गर्भमासः । तिष्ये-णेति ' नक्षत्रे च लुपि ' इत्याधिकरणे तृतीया । तिष्येणेति प्राशनकर्मणा संबध्यते । तस्य प्रधानत्वात् । नोपवासेन । गुणत्वात् । तेन पुनर्वसुनोपोषितायाः पत्यास्ति-ष्येणेदं कर्म करोति । तत्र प्राजापत्यस्य स्थालीपाकस्याऽऽज्यभागान्तं कृत्वा षक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । समानं रूपं यस्य स सरूपः । सरूपो वर्तते यस्याः सा तथोक्ता । गोप्रहृणं सरूपवत्साया अमावेऽसरूपवत्सा गौर्ग्राह्या । नसरूपवत्सां त्यजेदित्येवमर्थम् । वीर्यतावचनं कथम् । अनिप्रसृतं द्वौ द्वौ मापौ स्वातामिति । यदि वीर्यं न क्रियेत तर्हि स्थालीस्थदक्ष्येव मापयोर्ववस्य च प्रलेपः स्यात् । तस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वात् । तस्मादावृत्त्यर्थं वीर्यताद्विवचनम् । पुनर्दधिप्रहृणं दध्नः प्राशनार्थम् । अन्वयथा पूर्वस्य सप्तमीनिर्दिष्टत्वाद्दध्नः प्राशनं न स्यात् । प्रसृते दधि प्रसिष्य तस्मिन्दधानि मापयवाना प्रलेपणार्थं पूर्वं दधिप्रहृणम् । अण्डरूपेण मापौ दद्यात् । शिशुरूपेण यवम् । तथा दृष्टत्वात् ॥ २ ॥

किं पिचसि किं पिचसीति पृष्ट्वा पुंसवनं पुंसवनमिति त्रिः
प्रतिजानीयात् ॥ ३ ॥

किं पिबतीति प्रश्नः । पुंसवनमिति प्रतिवाक्यम् । तत्र प्रतिप्रश्ने त्रिग्रहणमाचार्येण कृतम् । अतस्तस्यैव त्रिस्वप्राप्तबुपयोस्तुल्यत्वज्ञापनार्थमुपपन्न वीत्साद्विर्वचनम् । तेन प्रश्नोऽपि त्रिर्वाच्य इति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं त्रीन्प्रसृतान् ॥ ४ ॥

अनेन विधिना त्रीन्प्रसृतान्प्राशयेत् । एकस्मिन्प्रसृते प्राप्ते त्रयः प्रसृतास्तुल्यवर्माणो विधीयन्ते ॥ ४ ॥

अथास्यै मण्डलागारच्छायायां दक्षिणस्यां नासिकायामजीतामोपर्धीं नस्तः करोति ॥ ५ ॥

वर्मान्तरत्वात्कालान्तरप्राप्तावानन्तर्यार्थोऽपशब्दः । इदं स्वनवलोमनम् । कुनः । 'माऽहं पौत्रमर्घं नियाम्' (गृ० १ । १३ । ७) इति मन्त्रलिङ्गात् । पुत्रसंबन्धशोभनं माऽहं नियामित्त्वर्थः । अस्यै, अस्याः । मण्डलागारं कृत्वा, तस्य च्छायायामुपवेश्यास्या दक्षिणस्यां नासिकायां दूर्वां नस्तः करोति । दक्षिणग्रहणमिन्द्रियाणामनङ्गत्वज्ञापनार्थम् । अजीतेति गुणनाम । अजीर्णत्वर्थः । सा चौपर्धीं दूर्वां नस्तः करोति । नस्तःकरणं नासिकायां रससेचनम् ॥ ५ ॥

प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां द्वैके । आ ते गर्भो योनिर्भूतः पुमान्च न इवेपुषिम् । आ वीरो जायतां पुत्रस्ते दक्षमास्यः । अग्निरेतु प्रथमो देवतानां सोऽस्यै प्रजां मुञ्चतु मृत्युपाशात् । तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमर्घं न रोदादिति ॥ ६ ॥

प्रजावता दृष्टो मन्त्रः प्रजावान् । जीवपुत्रेण दृष्टो मन्त्रो जीवपुत्रः । यथा सूर्येति । आ ते गर्भ इति सूक्तं प्रजावान् । अग्निरेतु प्रथम इति सूक्तं जीवपुत्रः । आग्नां सूक्तान्यामेके नस्तःकरणमिच्छन्ति । अन्ये तूष्णीम् । हशब्दोऽभिमतत्वज्ञापनार्थः ॥ ६ ॥

माजापरस्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वा हृदयदेशमस्या आलभेत । यत्ते सुसीमे हृदये हितमन्तः प्रजापतो । मन्येऽहं मां तद्विदांसं माऽहं पौत्रमर्घं नियामिति ॥ ७ ॥ ख० १३ ॥

प्रजापत्स्यस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं हुत्वा हृदयदेशं हृदयसमीपमस्या आलभेत सृष्टेत् । 'यत्ते' इति मन्त्रेण । ततः सिष्टशृदादि समापयेत् । इदं कर्म प्रतिगर्भमवर्तते । गर्भमंकारत्वात् । प्रथमगर्भं तृतीयमासि यदि गर्भो न विज्ञानमत्ता घृतुर्भु कुर्यात् । विज्ञाते गर्भे निष्ये पुंसवनम् । 'तच्चृत्वाये मास्यन्यत्र गृष्टे.' इति च स्मरणात् ।

गृष्टिः प्रथमगर्भः । पञ्चमे मास्यद्गन्धिष्वात्तिर्भवति । स्वयमेव चास्य कर्ता । माऽहं
पौत्रमिति लिङ्गात् । तदभावे देवरः ॥ ७ ॥ १३ ॥

चतुर्थे गर्भमासे सीमन्तोन्नयनम् ॥ १ ॥

सीमन्तो यस्मिन्कर्मयुक्तीयते तस्मिन्तोन्नयनम् । चतुर्थे मासि कार्यम् । इदं
कर्म न प्रतिगर्भमावर्तते । स्त्रीसंस्कारत्वात् । नन्वयं गर्भसंस्कारः । ' एवं तं गर्भमा-
घेहि ' इति मन्त्रलिङ्गात् । सत्यम् । तथाऽपि नाऽऽवर्तते । आचारसंस्कारस्य प्राधान-
न्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत् । सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावलात् । आचारस्य
च संस्कृतत्वात् । संस्कृतसंस्कृता यं यं गर्भं प्रसूने, स सर्वः संस्कृतो भवेत् । तेनाऽऽ-
युक्तिर्न भवतीति सिद्धम् ॥ १ ॥

आपूर्यमाणपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् ॥ २ ॥

शुक्लपक्षे यदा पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात्तदेदं कर्म कार्यम् । पुंसा नक्ष-
त्रेण । पुंसापक्षेन नक्षत्रेणेत्यर्थः । तिप्यो हस्तः श्रवणः, इत्यादिना । चन्द्रमा
युक्तः स्यादिति वचनं प्रकर्षेण युक्तं चन्द्रमसि यथा स्यात् । एतदुक्तं भवति ।
' पष्टिघटिकासु मध्ये मध्यमत्रिसदघटिकासु कुर्यादिति ' ॥ २ ॥

अथाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनडुहं चर्माऽऽस्तीर्य प्राग्ग्रीवं-
मुत्तरलोप तस्मिन्नुपविष्टायां समन्वारब्ध्यां घाता ददातु दाशुप
इति द्वाभ्यां राकामहमिति द्वाभ्यां नेजमेप प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्य इति च ॥ ३ ॥

जुहुयादिति शेषः । अथशब्दोऽप्यस्मिन्नपि काले भवतीदं कर्मेति ज्ञापनार्थः ।
कस्मिन् । पष्ठाष्टमयोर्मासयोः । शास्त्रान्तरे चायं कालो विहितः । अग्निमुपसमाधा-
येत्यादि गृहप्रवेशनीये व्याख्यातम् । आज्यमागान्तं कृत्वा ' घाता ददातु दाशुपे '
इत्यादिमिरष्टावाज्याहुतीं जुहुयात् ॥ ३ ॥

अथारस्य युग्मेन शलाटुग्लप्सेन त्रेण्या च शलल्या त्रिभिश्च
कुशापिञ्जलैर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति भूर्भुवः स्वरोमिति त्रिः ॥४॥

अस्यै अस्याः । युग्मेन समेन । केन । शलाटुग्लप्सेन तरुणफलसंघातेन । शला-
टुरित्यपकानां फलानां समाख्या । ग्लप्त इति स्तवक उच्यते । औदुम्बरस्तवकेन ।
शास्त्रान्तरे दृष्टत्वात् । तदभावेऽन्येन । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं व्येणी शलली ।
एतः शुक्ल इत्यर्थः । ' वर्णादनुदात्तात्तोपघात्तो नः ' इति ङीप् तकारस्य नत्वं च ।
ततो ' रषाम्यां नो णः ' इति णत्वम् । कुशापिञ्जलैः कुशतरुणैः । एतैरेकीकृतै-
र्शललाटकेशयोः संविमारम्योर्ध्वं सीमन्तं व्यूहति मन्त्रेण । आ मूर्धमदेशात्केशान्दृ-

भक्तरोतीत्यर्थः । एवं त्रिर्व्यूहति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥

चतुर्वा ॥ ५ ॥

चतुर्वा व्यूहति मन्त्रेण ॥ ५ ॥

वीणागाथिनौ संशास्ति सोमं राजनं संगायेतामिति ॥ ६ ॥

वीणा च गाथा च वीणागाथे । ते ययोः स्तस्तौ तपोक्तौ । तौ संशास्ति
संप्रेष्यति । 'सोमं राजानं संगायेताम्' इति ॥ ६ ॥

तौ चैतां गाथां गायत इत्याह—

सोमो नो राजाऽवतु मानुषीः प्रजा निविष्टचक्राऽसाविति
यां नदीमुपवसिता भवन्ति ॥ ७ ॥

असावित्यस्य स्थाने यस्या नद्याः समीपे वसन्ति तस्या नामाऽऽमन्त्रणवि-
भक्त्या ब्रूयाताम् । निविष्टचक्रा गङ्गे इति ॥ ७ ॥

ब्राह्मण्यश्च वृद्धा जीवपत्यो जीवमजा यद्यदुपदिशेयुस्तत्त-
त्कुर्युः ॥ ८ ॥

एवंगुणयुक्ता ब्राह्मण्यो यद्यद्ब्रूयुस्तत्तत्कार्यम् । प्रियं दत्त्वा स्विष्टकृदादि सर्वं
समापयेत् ॥ ८ ॥

ऋषभो दक्षिणा ॥ ९ ॥ ख० १४ ॥

ऋषभो गौरासेचनसमर्थः । तं दक्षिणां दद्यात् । अत्र तु स्वयमेव कर्ता । कुतः ।
'अस्ये मे पुत्रकामाये' इति लिङ्गात् । कस्मै तर्हि दक्षिणा । ब्रह्मणे । यद्यस्ति
सः । तदभावे संनिहितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः । कर्माङ्गत्वाद्दक्षिणानाम् ॥ ९ ॥ १४ ॥

कुमारं जातं पुराऽन्यैराक्षभा(म्भा)त्सर्पिर्षधुनी हिरण्यनिकापं
हिरण्येन प्राशयेत् । म ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा
प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो
लोके अस्मिन्निति ॥ १ ॥

इदं जातकर्म । कुमारग्रहणं कुमारीनिवृत्त्यर्थम् । ननु कुमार्या अपि भवत्येव जात-
कर्म । कुतः । वक्ष्यति 'आवृत्तेव कुमार्ये' (१।१५।१२) इति । उच्यते । प्रवासा-
दागतस्य विहितं कर्माऽऽवृत्ता भवति । न जातकर्म । अनन्तरत्वात् । एवमेके ।
अन्ये पुनरावृत्तेव कुमार्या इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमार्या अपि जात-
कर्म भवत्येव । मनुनाऽप्युक्तम् 'अमान्त्रिका तु कर्षियं स्त्रीणामावृदशेषतः' (म०
२।१६) इति । तर्हि कुमारग्रहणं कथम् । अधिकारार्थम् । 'अष्टमे वर्षे ब्राह्मण-
मुपनयेत्' (१।१९।१) इत्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्थानं कुमार्या इति ।
ननु ब्राह्मणमिति पुंलिङ्गनिर्देशादेव न भविष्यति । न । जातिनिर्देशे लिङ्गभविष-

क्षितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति ब्राह्मण्यपि न हन्यते । एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्येत । तन्निवृत्त्यर्थं कुमारग्रहणमिति । जातग्रहणमप्यधिकारार्थम् । ' गोदानं षोडशे वर्षे ' (१ । १८ । १) इति जन्मतः प्रभृति षोडशे यथा स्यात् । उपनयनप्रभृति मा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः । अन्यग्रहणमनधिकृतालम्पनात्पाक्कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । सर्पिर्मधुनी हिरण्येन निकापयति । ते हिरण्यसंमृष्टे हिरण्येन प्राशयेत्, मातुरुपस्थ आसीनं ' प्र ते ददामि ' इति मन्त्रेण ॥ १ ॥

कर्णयोरुपनिधाय मेघाजननं जपति । मेघां ते देवः सविता मेघां देवी सरस्वती । मेघां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्तजा-
विति ॥ २ ॥

अस्य कर्णयोर्हिरण्यं निधाय मेघाजननं जपति ' मेघां ते ' इति । उपग्रहणं तस्य मुखसमीप आत्मनो मुखं निधाय जपार्थम् । मेघाजननमित्यस्य मन्त्रस्याऽऽख्या । सकृन्मन्त्रः पर्यायेणोपनिधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

अंसावमिमृशति । अश्या भव परशुर्वेव हिरण्यमस्तृतं भव ।
वेदो वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति । इन्द्र श्रेष्ठानि
द्रविणानि वेद्वास्मे प्रयन्धि मधवन्नृजीपिञ्चि च ॥ ३ ॥

स्तनवाहोर्मध्यप्रदेशोऽसः । अत्र बहुधा विप्रतिपन्नाः । तत्रैके सकृन्मन्त्रं पर्यायेणांसाभिर्मर्शनमिच्छन्ति । द्वार्याभिर्मर्शनवत् । ननु युक्तस्तत्र सकृन्मन्त्रः । द्विवचनयुक्तत्वान्मन्त्रस्य । इह त्वेकवचनयुक्तः । अत आवृत्त्या मवितव्यम् । नैतदेवम् । नात्रांसावुच्येते । किं तर्हि । कुमारः । स चैकः । तस्मान्नाऽऽवृत्तिरिति । अन्ये मन्त्रविभागमिच्छन्ति । ' अश्मा भव ' इत्यनेन दक्षिणमंसमिमृशेत् । ' इन्द्र श्रेष्ठानि ' ' अस्मे प्रयन्धि ' इत्याभ्यां सव्यमिति । कथं पुनर्मन्त्रविभागो ज्ञातः । मध्य इतिकरणात् । नहि क्वचिन्मन्त्रमध्य इतिकरणं पठन्ति । अपरे त्वाहुः । सकृदेव त्रयो मन्त्रा वक्तव्याः । न च मन्त्रविभागः । न च पृष्ठाभिर्मर्शः । द्वार्याभिर्मर्शने त्वशक्यत्वात्पृथगभिर्मर्शः । इह तु शक्यते युगपदसौ स्पृष्टम् । यत्पुनरुक्तमितिकरणादिति । तत्र ब्रूमः । अन्यत्रापि मन्त्रमध्य इतिकारः पठ्यते । यथा—' आसीद सदनं स्वमासीद सदनं स्वमिति मा हिंसीद्वैवपेरितः ' (श्रौ. ३ । १४) इति । अयमेव नः पक्षोऽभिप्रेतः । यस्य त्रयाणामन्यतमः पक्षोऽभिप्रेतस्तस्यापि कुर्वतो न दोषः । सर्वेषां गमकवचनादिति भाष्यकारः । अप्रैके मन्त्रविभागः श्रेयानित्याहुः । मध्य इतिकारात् । नन्यत्रापि विद्यत इत्युक्तम् । तत्रापि विभाग एव । ' किमुत्पतसीति ' (श्रौ. ३ । १४) बर्हिषि निधाय,

मा हिंसीरित्यभिमन्त्रयेत् । कुत एतत् । आनन्तर्ययोगात् । नन्विडायां दृश्यते
 ' हविर्जुपन्तामिति तस्मिन्नुपहृत इति ' (श्रौ. १। ७) इति । अनर्धज्ञो भवान् । इति-
 कारो मन्त्रस्य मध्ये वृथा न पठ्यत इति वयं ब्रूमः । इडायां तु मन्त्रैकदेश इति-
 कारः । युष्मत्पक्षे स्वमिमन्त्रेण इतिकारां वृथैवेति । तदसत् । भगवता माप्यकारेण
 यः पक्षः परिगृहीतः स एव सम्यक् । अन्यत्रापि मन्त्रमध्ये इतिकारदर्शनात् ।
 ' नमो यत्र निर्पादसीति अमुं मा हिंसीरमुं मा हिंसीः ' इति चेति । तेन श्रीमन्मन्त्रा-
 न्तकृदुक्त्वा युगपदेवोभावंसौ स्पृशेदिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

नाम चास्मै दद्युः ॥ ४ ॥

कुर्युरित्यर्थः । नामकरणस्याऽऽचार्येण कालान्तरानुक्तेर्जातकर्मानन्तरं कार्यमित्येके ।
 अन्ये शास्त्रान्तरोक्तः कालो ग्राह्य इत्याहुः । उक्तं च मनुना— ' नामधेयं दश-
 म्यां तु द्वादश्यां वाऽपि कारयेत् । पुण्ये त्रिथौ मुहूर्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते '
 (अ० २। ३०) ॥ इति ॥ ४ ॥

कीदृग्लक्षणं तन्नामेत्याह—

घोषवदाद्यन्तरन्तस्यमभिनिष्टानान्तं द्व्यक्षरम् ॥ ५ ॥

प्रथमद्वितीया वर्गाणामुष्माणश्च हकारवर्जमघोषवन्तः । शिष्टा घोषवन्तः । ते आदौ
 यस्य तत्तथोक्तम् । अन्तर्मध्येऽन्तस्था यस्य तत्तथोक्तम् । यकारादयश्चतस्रोऽ-
 न्तरस्थाः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । सोऽन्ते यस्य तत्तथोक्तम् । अक्षरं स्वरः ।
 अकारादयो द्वादश स्वराः । शिष्टं व्यञ्जनम् । द्वे अक्षरे यस्य तद्द्व्यक्षरम् । व्यञ्ज-
 नमपरिमितम् ॥ ५ ॥

चतुरक्षरं वा ॥ ६ ॥

चतुरक्षरं वोक्तलक्षणं नाम कुर्युः । मद्रः, देवः, भवः, भवनाथः, नागदेवः, रुद्र-
 दत्तः, देवदत्तः, इत्येवंलक्षणानि नामानि भवन्ति ॥ ६ ॥

द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वेति यदुक्तं तत्काम्यमपीत्याह—

द्व्यक्षरं प्रतिष्ठाकामश्चतुरक्षरं ब्रह्मवर्षसकामः ॥ ७ ॥

प्रतिष्ठाम्रह्मवर्षभे च कुमारस्य । तत्संस्कारत्वात् । न कर्तुः ॥ ७ ॥

युग्मानि त्वेष पुंसाम् ॥ ८ ॥

अथवा । युग्मानि युग्माक्षराणि पुंसां नामधेयानि भवन्ति । एवकारोऽवधारणार्थः ।
 कथम् । युग्ममेवाऽऽद्वियेत न पूर्वाणि लक्षणानीति । तेन शिवदत्तः, नाथदत्तः, देव-
 स्वामी, वसुधामा, रुद्रः, जनार्दनः, वेदघोषः, पुरंदरः, विष्णुशर्मा, इत्यादि
 सिद्धम् ॥ ८ ॥

अयुजानि स्त्रीणाम् ॥ ९ ॥

अयुजान्ययुमाक्षराणि स्त्रीणां नामानि भवन्ति । सुमद्रा, सावित्री, सत्यदा, वसुदा, इत्यादि ॥ ९ ॥

सांख्यवहारिकं नाम कृत्वाऽभिवादनीयं च नाम कुर्यादित्याह—

अभिवादनीयं च समीक्षेत तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात् ॥ १० ॥

येन नाम्नोपनीतोऽभिवादयते । तच्च समीक्षेत । कुर्यादित्यर्थः । तच्च मातापितरावेव विद्यातामोपनयनात् । उपनीतस्य त्वाचक्षते—अनेन नाम्नाऽभिवादयस्वेति ॥ १० ॥

प्रवासादेत्पुत्रस्य शिरः परिगृह्य जपति । अङ्गादङ्गारत्संभवासे हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामाऽसि स जीव शरदः शतमिति मूर्धनि त्रिरवघ्राय ॥ ११ ॥

प्रवासादागत्य 'गृहानीक्षेताप्यनाहिताग्निः' (श्रौ० २।१) इत्यादिसूत्रोक्तमार्गेण विधिं कृत्वा पुत्रस्य शिरः परिगृह्य सर्वतो गृहीत्वा मूर्धनि त्रिरवघ्राय ततो जपति—अङ्गादङ्गादिति ॥ ११ ॥

आवृत्तैव कुर्यात् ॥ १२ ॥ ख० १५ ॥

कुर्यात्स्त्वमन्त्रकं कुर्यादिति । अनन्तरस्य चायं शेष इत्येके । अनन्तरस्य जातकर्मणश्चेत्यपरे ॥ १२ ॥ १५ ॥

पष्ठे मास्यजमाशनम् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृति पष्ठे मासे न गर्भप्रभृति । जाताधिकारात् । तत्रान्नप्राशनं नाम कर्म कार्यम् ॥ १ ॥

आजमन्नाद्यकामः ॥ २ ॥

अजस्येदमानम् । तैत्तिरसाहचर्यान्मासस्यात्र ग्रहणम् । न क्षीरदधिघृता-
नाम् ॥ २ ॥

तैत्तिरं ग्रह्यवर्षसकामः ॥ ३ ॥

तैत्तिरिरिदं तैत्तिरम् । आगतैत्तिरयोर्षज्जनस्वेनोपदेशो नाश्रत्वेन । तथा लोके प्रसिद्धत्वात् । तेनान्नमपि सिद्धम् ॥ ३ ॥

घृतौदनं तेजस्कामः ॥ ४ ॥

घृतसंस्कृत ओदनो घृतौदनः । कुतः । ओदनग्रहणात् । यदि हि घृतमिश्रोऽ-
भिषेकः स्याद् 'घृतं तेजस्कामः' इत्येवावश्यत् । ततश्च पूर्ववद्व्यञ्जनस्वेनान्नमपि

सिद्धत्येव । घृतौदनं यत्रेच्छति शृते नेदीयसि घृतसेके कृते घृतसंस्कृतो भवति ।
न तु घृते श्रपणम् । विक्लेदानुपपत्तेः ॥ ४ ॥

दधिमधुघृतमिधमन्नं प्राशयेत् । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहानमी-
वस्य शुष्मिणाः । म प्रदातारं तारिप ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतु-
ष्पद इति ॥ ५ ॥

अकामसंयोगेन दध्यादिमिश्रमन्नं प्राशयेत् ' अन्नपतेऽन्नस्य नः ' इति मन्त्रेण ।
अयं मन्त्रः सर्वप्राशनेष्वपि भवति । कुतः । प्राशनसहितत्वान्मन्त्रस्य । प्राशयेदि-
त्यस्य च सर्वशेषत्वात् । आजं प्राशयेदित्यादि ॥ ६ ॥

आवृतेव कुमार्यै ॥ ६ ॥ ख० १६ ॥

कुमार्यास्त्वमन्त्रकमन्नप्राशनं कार्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १६ ॥

तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वां ॥ १ ॥

कुलधर्मोपदिष्टे वा काले चौलं कार्यम् । जन्मप्रमृति तृतीये वर्षे वा कार्यमिति
व्यवस्थितविकल्पः । केषांचिदुपनयनेन सह स्मर्यत इति ॥ १ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्ब्राह्मिण्यवमापतिलानां पृथक्पूर्णशरावाणि निद-
घाति ॥ २ ॥

प्रणीताप्रणयनोत्तरकालमुत्तरतोऽग्नेर्ब्राह्मिण्यवमापतिलैः पूर्णानि शरावाणि निद-
घाति स्थापयति । पृथग्रहणं द्रव्यभेदार्थम् । पृथक्पृथक् पूरयित्वा निदध्यादिति ।
अन्यथा समासोपदेशान्मिश्रितानां पूर्णं स्यात् । यथा ' सर्पिर्भधुनी हिरण्यनि-
कायम् ' (१ । १९ । १) इत्यग्निश्रितानां प्राशनम् । अथवा । सत्यपि समा-
सोपदेशे यथाकामं ब्राह्मिण्यवतिलैरित्यत्रैकं द्रव्यं भवति । एकेन कृतार्थत्वात् । एव-
मिहाप्येकं द्रव्यं प्रसज्येत । तन्नित्युत्पत्त्यै पृथग्रहणम् ॥ २ ॥

कथं पृथग्मूतानां सर्वेषां द्रव्याणां पूर्णशरावाणि निधीवेरन्निति—

पश्चात्कारयिष्यमाणो मातुरुपस्थ आनडुहं गोमयं नवे शरावे
शमीपर्णानि चोपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

अग्नेः पश्चात्कारयिष्यमाणः कुमारः । तत्प्रयुक्तं हि चौलम् । एवं च कृत्वा
संस्कारकर्मसु व्यवपपरिहारेषु कार्येषु कुमारोऽन्तरतम इति दर्शितं भवति । मातु-
रुपस्थ उत्सङ्ग आस्ते । आनडुहं गोमयं नवे शराव उपनिहितं भवति । शमीप-
र्णानि चान्यस्मिन्नवे शराव उपनिहितानि भवन्ति ॥ ३ ॥

मातुः पिता दक्षिणत एकविंशतिकुशपिञ्जूलान्यादाय ॥४॥

मासुर्दक्षिणतः पितृकविंशतिकुशपिञ्जलान्यादायाऽऽस्ते । मातुर्ग्रहणं मातुः
सकाशाहक्षिणतो यथा स्यादग्नेर्दक्षिणतो मा मृदिति ॥ ४ ॥

ब्रह्मा वेतानि धारयेत् ॥ ५ ॥

एतानि कुशपिञ्जलानि ब्रह्मा वा धारयेत् । यथास्ति ॥ ५ ॥

पश्चात्कारयिष्यमाणस्यावस्थाय शीतोष्णा अपः समानी-
योष्णेन वा य उदकेनेहीति ॥ ६ ॥

आधारान्नं कृत्वा पूर्वोक्ता आहुतीर्हुत्वा कुमारस्य पश्चिमदेशे स्थित्वा शीत-
मुदकमुष्णं चोदकमुमाम्यां पाणिभ्यां गृहीत्वाऽन्वस्मिन्पात्रे युगपत्क्षिनयति, उष्णे-
नेति मन्त्रेण । ' समित्येकीभावे ' । ननु दक्षिणाङ्गकारितया भाव्यम् । कथमुमाम्यां
पाणिभ्यामिति । उच्यते । अनियमे प्राप्ते नियमार्था सा परिभाषा न तु दक्षिणा-
ङ्गविधायिका ॥ ६ ॥

तासां गृहीत्वा नवनीतं दधिद्रप्सान्वा प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति ।

आदितिः केशान्वपत्वाप उन्दन्तु वर्षस इति ॥ ७ ॥

तासामपामेकदेशं गृहीत्वा, नवनीतं च गृहीत्वा, तदभावे दधिद्रप्सान्वा गृहीत्वा,
प्रदक्षिणं शिरस्त्रिरुन्दति क्लेदयति मन्त्रेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । तासांग्रहणं समानी-
ताना ग्रहणार्थम् । इतरथा समानयनस्य शीतोष्णामिराद्भिरन्यमित्यत्र कृतार्थत्वा-
त्तासां ग्रहणमेव न स्यात् । गृहीत्वैत्यस्य च नवनीतेन संबन्धः स्यात् । तस्मिन्स्य
सत्यापो नित्याः । नवनीतदधिद्रप्सयोश्च विकल्पः सिद्धयति ॥ ७ ॥

दक्षिणे केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जलान्यभ्यात्वाग्राणि निद-
धाति—ओषधे त्रायस्वैनधुं ॥ ८ ॥

दक्षिणग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तस्मिन्केशपक्षे त्रीणि त्रीणि कुशपिञ्जलानि कुमा-
रस्याभ्यात्वाग्राणि स्थापयति मन्त्रेण । वीप्सा बह्वर्था ॥ ८ ॥

स्नधिते भैनं हिंसीरिति निष्पीडय लौहेन क्षुरेण ॥ ९ ॥

अनेन मन्त्रेण लौहेन क्षुरेण तानि कुशपिञ्जलानि निष्पीडयति । तेषु क्षुरं
स्थापयतीति-अर्थः । लोके क्षुरो लौह एव प्रसिद्धः । अनेऽत्र तस्यावाच्यत्वाच्चोह-
शब्दस्ताम्रे वर्तते । शास्त्रान्तरे विहितत्वाच्च । लोके लोहशब्दश्च वं रनतादि-
ष्वपि वर्तते । अत्र तु ताम्रे । तथा दृष्टत्वात् ॥ ९ ॥

प्रच्छिन्नचित्ति येनावपत्सविवा क्षुरेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् ।

वेन ब्रह्माणो वपतेदमस्याऽऽपुष्पाञ्जरदृष्टिर्थासदिति ॥ १० ॥

ततोऽनेन मन्त्रेण तेनैव क्षुरेण प्रच्छिनत्ति । प्रोऽनर्थकः । अन्ये सिन्धुर्ध
इत्याहुः ॥ १० ॥

प्रच्छिद्य प्रच्छिद्य प्राग्ग्राह्यमीपर्णैः सह मात्रे प्रयच्छति ताना-
नडुहे गोमये निदधाति ॥ ११ ॥

वीप्सावचनं योऽत्र धर्म उपदिश्यते स सर्वेषु च्छेदेषु यथा स्यादिति । प्राग्-
प्राग्नृत्वा शमीपर्णैः सहैकीकृत्य मात्रे प्रयच्छति ददाति । तानसावानडुहे गोमये
निदधाति स्थापयति । नात्र प्राग्प्रतानियमः ॥ ११ ॥

येन धाता बृहस्पतेरग्नेरिन्द्रस्य चाऽऽयुषेऽवपत् । तेन त आयुषे
वपामि सुश्लोक्याय स्वस्तय इति द्विगीषम् । येन भूपथ राज्यां
व्योक् च पश्याति सूर्यम् । तेन त आयुषे वपामि सुश्लोक्याय
स्वस्तय इति तृतीयम् ॥ १२ ॥

संख्यावचनं मन्त्रान्तरदर्शनार्थम् । मन्त्रमध्येऽपीतिकारो विद्यत इत्युक्तम् ।
कुशपिञ्जलनिधानस्याम्यासविधानार्थं मवितुं नार्हति । अम्यासस्य त्रीणि त्रीणीति
वीप्सयैव सिद्धत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वैर्मन्त्रैश्चतुर्थम् ॥ १३ ॥

सर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैश्चतुर्थवारं छिनत्ति ॥ १५ ॥

एवमुत्तरवस्त्रिः ॥ १४ ॥

यथा दक्षिणे केशपक्ष एवमुत्तरेऽपि केशपक्षे कुर्यात्त्रिः । परिसंख्येयम् । उत्तरे
केशपक्षे त्रिरेव न चतुर्थमिति ॥ १४ ॥

क्षुरध्वजो निमृजेत् । यत्क्षुरेण मर्धयता सुपेशसा वसा वपासि
केशान् । शुन्धि शिरो माऽस्याऽऽयुः प्रमोधीरिति ॥ १५ ॥

ततः क्षुरधारा निमृजेच्छोधयेन्मन्त्रेण । निमाननमवमार्जनम् । 'न्यवेति विनिग्र-
हार्थौ' इति वचनात् ॥ १५ ॥

नापितं शिष्याच्छीतोष्णाभिराद्भिरवर्ष्य कूर्वाणोऽक्षण्णकुशली-
कुर्विति ॥ १६ ॥

नापितं शिष्येण शिष्यात्प्रेष्येत्प्रेषेण । कुशलीकरणवचनं विपरीतलक्षणया
भाषने वर्तते । येन विहितोऽयं मुण्डयति हि श्रूयते ॥ १६ ॥

यथाकुलधर्मं केशवेशान्कारयेत् ॥ १७ ॥

'एकशिखत्रिशिखः पञ्चशिखो वा' इति बौधायनः । पूर्वशिखाः परशिख इति

कुलधर्माः । तेषु यो यस्य कुलधर्मस्तदनुरोधेन तस्य केशसंनिवेशान्कारयेत् । वेवा-
नित्यपि पाठे स एवार्थः । ततः स्थिष्टकृदादि समापयेत् ॥ १७ ॥

आवृत्तैव कुमार्यै ॥ १८ ॥ ख० १७ ॥

आवृत्ता, अमन्त्रकमित्यर्थः । कुतः । येनान्यत्राऽऽवृत्तेत्युक्त्वा तूष्णीमित्याह ।
अपरया द्वारा निम्नयाऽऽवृत्ता सदा द्वार्ये चामिश्रय तूष्णीं प्रतिप्रसर्पन्तीति ।
नैतदेवम् । एवकारोऽत्रावधारणार्थः । ' आवृत्तन्त्रमेव भवति न मन्त्रः ' इति ।
तेनाऽऽवृत्तेत्यस्य तूष्णीमित्यर्थ इति सिद्धम् । एवं चेदोषः । अमन्त्रकं होमः प्राप्नोति ।
इष्टमेव न एतदिति केचिद्वाहुः । अन्ये होमो न भवतीत्याहुः । अमन्त्रकस्य
होमस्य क्वचिदप्यदृष्टत्वात् । ननु ' तूष्णीं द्वितीये उभयत्र ' (१ । ९ । ८) इत्यत्र
दृष्ट इति शङ्का न कार्या । तत्रापि प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रोऽस्त्येव ॥ १८ ॥ १७ ॥

एतेन गोदानम् ॥ १ ॥

व्याख्यातमिति शेषः । एतेनेति कृत्स्नोपदेशः ॥ १ ॥

तत्र विशेषमाह—

षोडशे वर्षे ॥ २ ॥

तृतीयस्यापवादः । अत्र माधुरूपस्थोपवेशनं न भवति । अयुक्तत्वात् ॥ २ ॥

केशशब्दे तु श्मश्रुशब्दान्कारयेत् ॥ ३ ॥

केशशब्दे त्विति जातावेकवचनम् । श्मश्रुशब्दानिति व्यक्तिपरो निर्देशः ।
तेन त्रयः श्मश्रुशब्दाः । तेषु ' अदितिः केशान्वपद्य ' ' वष्टा वपति केशान् '
' दक्षिणे केशपक्षे ' इति त्रिषु ते कार्याः । मन्त्रगतस्य तृतीयस्य केशशब्दस्यामा-
वाद्धिपिगतस्य प्रवृत्तम् । तेन दक्षिणे श्मश्रुपक्ष इति साधितं भवति ॥ ३ ॥

श्मश्रुणीहोन्दति ॥ ४ ॥

शिरउन्दनस्यापवादः ॥ ४ ॥

शुन्धि शिरो मुखं पाऽस्याऽऽयुः प्रमोषीरिति ॥ ५ ॥

क्षुरनिमार्जनेऽयं विशेषः ॥ ५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति संश्लेष्यति ॥ ६ ॥

श्रीतोष्णाभिरद्भिर्वर्ष कुर्वाणोऽस्तण्वन्कुशली केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि
कुर्विति नापितशासनम् ॥ ६ ॥

आप्सुत्य धाम्यतः स्थित्वाऽहःशेषमाचार्यसकाशे वाचं विसृजेत् ।

वरं ददामीति ॥ ७ ॥

तत आप्लुत्य । स्नात्वेत्यर्थः । वाग्यत इत्यमन्त्रयमाणः । स्थिरमेत्युपवेशनप-
तिपेधः । एवमहःशेषं स्थित्वाऽस्तमित आचार्यसमीपे बरं ददामीति वाचं
विसृजेत् ॥ ७ ॥

वरद्रव्यमाह—

गोमिथुनं दासिणा ॥ ८ ॥

ननु भिक्षुरयं कथमस्य गोमिथुनसंभवः । उच्यते—यथाऽस्य प्रावरणादेः संभ-
वस्तपैतस्यापि ॥ ८ ॥

संवत्सरमादिशेत् ॥ ९ ॥ ख० १८ ॥

एवं गोदानं कृत्वा संवत्सरं व्रतमादिशेद्दक्ष्यमाणेन विधिनाऽऽचरेत् । रात्रौ
व्रतादेशनानुपपत्तेरपरेद्युः कार्यम् ॥ ९ ॥

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

जन्मप्रभृत्यष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् । कुमारमिति वर्तते । तच्च कुमारीनिवृत्त्य-
र्थमित्युक्तम् ॥ १ ॥

गर्भाष्टमे वा ॥ २ ॥

गर्मप्रभृत्यष्टमे वोपनयेत् ॥ २ ॥

एकादशे सन्नियम् ॥ ३ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वैकादशे वर्षे सन्नियमुपनयेत् ॥ ३ ॥

द्वादशे वैश्यम् ॥ ४ ॥

जन्मप्रभृति गर्भप्रभृति वा द्वादशे वर्षे वैश्यमुपनयेत् ॥ ४ ॥

आ षोडशाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥ ५ ॥

षोडशवर्षपर्यन्तं ब्राह्मणस्योपनयनकालोऽतीतो न भवति ॥ ५ ॥

आ द्वाविंशत्सन्नियस्या चतुर्विंशद्वैश्यस्यात उर्ध्वं पतितसावि-
त्रीका भवन्ति ॥ ६ ॥

सन्नियवैश्ययोर्द्वाविंशच्चतुर्विंशयोरुपनयनकालोऽतीतो न भवति । षोडशद्वाविं-
शच्चतुर्विंशपर्यन्तैष्वनुपनीताश्चेत्पतितसावित्रीका भवन्ति । संज्ञायाः प्रयोजनं 'पति-
तसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्' इति । अत उर्ध्वमितिवचनं पूर्वसूत्रेणाकारा
अभिविधाविति ज्ञापनार्थम् ॥ ६ ॥

नैनानुपनयेन्नाघ्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्विध्वंशहरेषुः ॥ ७ ॥

ऊर्वाणाम्नाश्वित्तानिति शेषः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदि
केनचिहोमादज्ञानाद्दोषनीताः म्युस्तथाऽपि नैवोत्तराणि कर्माणि पतितसावित्री-
भाषा कुर्यादिति सर्वेषां पाठः क्रियते ॥ ७ ॥

अलंकृतं कुमारं कुशलीकृतशिरसमहत्वेन वाससा संवीतमैणेयेन
वाऽजिनेन ब्राह्मणं रौरवेण सन्नियमाजेन वैश्यम् ॥ ८ ॥

कुशलीकृतशिरसं वापिकशिरसमित्यर्थः । अहतं नवम् । अपुराणमनुपमुक्तमि-
त्यर्थः । तेन वाससा संवीतं प्रावृत्मित्यर्थः । ऐणेयेन वाऽजिनेन चर्मणा प्रावृत्तं
ब्राह्मणमानीय होमं कुर्यात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । एतानि चर्माणि वाससा सह
विकल्पन्ते । उभयेषां प्रावर्णार्थत्वाद्वाशब्दाच्च ॥ ८ ॥

यदि वासांसि वसीरन्रक्तानि वसीरन्काषायं ब्राह्मणो मास्त्रिष्टं
सन्नियो हारिद्रं वैश्यः ॥ ९ ॥

वासांसि वसीरन्जित्येवं सूत्रच्छेद इष्टः । वासांसि वसीरन् । परिदध्युरित्यर्थः ।
यदीत्युत्तरेण संबध्यते । तेन नियमेन परिधानं सिद्धम् । पसे शुक्ल न्यपि सिध्यन्ति ।
यदि रक्तानि वसीरन् । काषायं ब्राह्मणः । मास्त्रिष्टं सन्नियः । हारिद्रं वैश्यः । एवं
रक्तानां वसनमित्यम् । तथा च गौतम —^१ वासांसि क्षौमचीरकुतपाः सर्वेषां
कार्पांसं वाऽविकृतं काषायमप्येके वालकं ब्राह्मणस्य मास्त्रिष्टहारिद्रे इतरयोः^२
इति ॥ ९ ॥

तेषां मेखलाः ॥ १० ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १० ॥

मौज्जी ब्राह्मणस्य घनुर्ग्या सन्नियस्य आवी वैश्यस्य ॥ ११ ॥

मौज्जी नान्यस्य । ब्राह्मणस्य तु मौज्जी वाऽ-या वा न नियमः । एवमुत्तरयो-
र्ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

तेषां दण्डाः ॥ १२ ॥

उच्यन्त इति शेषः ॥ १२ ॥

पालाशो ब्राह्मणस्य औदुम्बरः सन्नियस्य वैश्यो वैश्यस्य
फेशसंमितो ब्राह्मणस्य दलाटसंमितः सन्नियस्य प्राणसंमितो
वैश्यस्य ॥ १३ ॥ ख० १९ ॥

दण्डनियमो मेखलामित्युच्यः ॥ १३ ॥ १९ ॥

सर्वे वा सर्वेषाम् ॥ १ ॥

सर्वे दण्डाः सर्वेषां भवन्ति पालाशादयः ॥ १ ॥

समन्वारब्धे ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते ॥ २ ॥

आज्यस्य बर्हिष्यासादनान्तं कृत्वा, समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीधमाधानाघारान्तं कृत्वा, पूर्वोक्ता आज्याहुतीर्ह्रस्वोत्तरतोऽग्नेः प्राङ्मुख आचार्योऽवतिष्ठते । ब्रह्मचारी तु तीर्थेन प्रविश्याऽऽचार्यस्य दक्षिणतः उपविशेत् । तीर्थं नाम 'प्रणीतानां पश्चिमो देशः' । सर्वत्र तीर्थेनैव प्रविश्य कर्म कुर्यात् ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रत्यङ्मुख इतरः ॥ ३ ॥

आचार्यस्य पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखो ब्रह्मचार्यवतिष्ठते ॥ ३ ॥

* अपामञ्जली पूरयित्वा तत्सवितुर्वृणीमह इति पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयत्यासिच्य देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्यां हरतं गृह्णाभ्यसाधिति तस्य पाणिना पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

अपामुभयोरञ्जली पूरयित्वा स्वस्य पूर्णेनाञ्जलिनाऽस्य पूर्णमञ्जलिमवक्षारयति 'तत्सवितुर्वृणीमहे' इति मन्त्रेण । ब्रह्मचारिणोऽञ्जलावात्मनोऽञ्जलिमवसिञ्चतीत्यर्थः । ततो 'देवस्य त्वा' इति मन्त्रेण तस्य पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णीयात् । आचार्याञ्जलिमर्षादन्यः पूरयति । आसिच्येति वचनं वथम् । आचार्योऽवक्षारणं कुर्यान्न कुमार इत्येवमर्थम् । इतरथा पूर्णेनास्य पूर्णमवक्षारयतीत्युक्ते वस्याञ्जलिं कोऽवक्षारयतीति संदेहः स्यात् । आसिच्येति तूच्यमाने समानकर्तृकत्वनिर्देशाद्यः पाणिं गृह्णाति सोऽवसिञ्चतीति ज्ञायते । तेनाऽऽचार्योऽवक्षारयतीति सिद्धम् । असावित्यस्य स्थाने संपुद्बद्धा ब्रह्मचारिणाम् ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सविता ते हस्तमग्रभीदसाधिति द्वितीयम् । अग्निराचार्यस्तवासाधिति तृतीयम् ॥ ५ ॥

संख्यावचनं प्रथमहस्तग्रहणदृष्टाञ्जलिपूरणादिधर्मप्राप्त्यर्थम् ॥ ५ ॥

आदित्यमीक्षयेत् । देव सवितरेप ते ब्रह्मचारी तं गोपाय स मासृषेत्याचार्यः ॥ ६ ॥

ततो ब्रह्मचारिणमादित्यमीक्षयेन्मन्त्रेणाऽऽचार्यः । आचार्यग्रहणं ज्ञानार्थम् । अन्यत्रेक्षणे ब्रह्मचारिणो मन्त्रो नाऽऽचार्यस्येति । तेनाऽऽदित्यमीक्षयेत् 'मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्षे' (श्रौ० ८।१४) इत्यत्र ब्रह्मचारिणो मन्त्रः सिद्धः ॥ ६ ॥

कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुयनयते काय
त्वा परिददामीति ॥ ७ ॥

जपेदिति शपेः । मन्त्रलिङ्गात् । प्रजापतये ब्रह्मचारी प्रदीयते । तेनाऽऽचार्य-
स्यायं मन्त्रः ॥ ७ ॥

युवा सुवासाः परिधीत आगद्धित्यर्धर्चनैः प्रदक्षिणमावर्तयेत् ॥ ८ ॥

अनेनार्धर्चनैः ब्रह्मचारिणं प्रदक्षिणमावर्तयेत् । एनमिति वचनं कथम् । 'नावर्त-
यितुर्मन्त्रः स्यान्नाऽऽवर्त्यमानो ब्रूयात्कुमारः' इत्येवमर्थम् । अर्धर्चप्रहणमृद्ध-
निवृत्त्यर्थम् । अन्यथा, 'ऋचं पादग्रहणे' (आश्व० १ । १ । १७) इत्युक्-
त्वात् ॥ ८ ॥

तस्याध्यंसौ पाणी कृत्वा हृदयदेशमालभेतोत्तरेण ॥ ९ ॥

अधीत्युपरिभावे । ब्रह्मचारिणोऽस्योरुपरि स्वस्य पाणी कृत्वा, तस्य हृदयदेश-
समीपं सृष्टेदुत्तरेणार्धर्चनं ॥ ९ ॥

अग्निं परिसमृद्धं ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात्तूष्णीं वै प्राजा-
पत्यं प्राजापत्यो ब्रह्मचारी भवतीति विज्ञायते ॥ १० ॥ ख० २० ॥

नन्वत्र परिसमूहनवचनमनर्थकम् । संस्कृतत्वादशेः । उच्यते । सायंपातःसमिदाधाने
परिसमूहनपर्युक्षणे यथा स्यातामिति परिसमूहनवचनम् । अत्र तु परिसमूहनाद्यकृत्वैव
तस्मिन्नेवाशौ ब्रह्मचारी तूष्णीं समिधमादध्यात् । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ।
परमात् 'यत्प्राजापत्यं तत्तूष्णीं ब्रह्मचारी च प्राजापत्य.' इति श्रूयते तस्मात्तूष्णीं
समिधमादध्यात् ॥ १० ॥ २० ॥

मन्त्रेण हेकेऽग्नये समिधमाहार्यं बृहते जातवेदसे । तथा स्वमग्ने
वर्धस्व' समिधा ब्रह्मणा वयं स्वाहेति ॥ १ ॥

एके मन्त्रेण समिदाधानमिच्छन्ति । हशब्दोऽभिमतत्त्वज्ञापनार्थः । तेन पूर्वस्य
श्रुत्याकृष्टेऽप्युपयोस्तुस्यात्वं सिद्धम् ॥ १ ॥

+ स समिधमाधापान्निमुपस्पृश्य मुखं निवारिं निरेजसा मा
समनज्मीति ॥ २ ॥

ब्रह्मचारी समिधमाधापान्निमुपस्पृश्य मुखं निवारिं मन्त्रेण अग्निः । मन्त्रावृत्ति-
रुक्ता । समग्रं समिधौ वा जपेद्वैत्यत्र वक्ष्यमाणो विधिर्भा भूत् । समिद्ग्रहणमुपयो-

रपि पक्षयोरुत्तरो विधिर्यथा स्यादिति । आधायग्रहं 'सायं प्रातः समिधमादध्यात्'
इत्यत्रापि यथा स्यात् ॥ २ ॥

तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं समनक्तीति विज्ञायते ॥ ३ ॥

श्रुत्याकर्षः कथम् । अन्युपस्पर्शनपरि त्रिः स्यादिति ॥ ६ ॥

मयि मेधां मयि प्रजां मयमिस्तेजो दधातु । मयि मेधां
मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु । मयि मेधां मयि प्रजां मयि
सूर्यो भ्राजो दधातु । यत्ते अग्ने तेजस्तेनाहं तेजस्वी भूयासम् ।
यत्ते अग्ने वर्चस्तेनाहं वर्चस्वी भूयासम् । यत्ते अग्ने हरस्तेनाहं
हरस्वी भूयासम् । इत्युपस्थाय जान्वाच्योपसंगृह्य ब्रूयादधीहि
भोः सावित्रीं भोऽ अनुब्रू ३ हीति ॥ ४ ॥

षड्मिरुपस्थाय दक्षिणं जान्वाच्य विधिवदुपसंगृह्याऽऽचार्यं ब्रूयादधीहीति
प्रेषेण ॥ ४ ॥

तस्य वाससा पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाह
पच्छोऽर्धर्चशः सर्वाम् ॥ ५ ॥

तस्य ब्रह्मचारिणः पारहितेन वाससा । प्रावरणस्यानित्यत्वात् । स्वस्य पाणिभ्यां
च तस्य पाणी गृहीत्वा सावित्रीमन्वाह ॥ ५ ॥

यथाशक्ति वाचयीत ॥ ६ ॥

स्वयं पादं पादमुक्त्वा तेन वाचयति । यदि ब्रह्मचारी पादं पादं वक्तुं न
शक्नोति ततस्तेन यथाशक्ति वाचयीत । एवमर्धर्चशः । एवं सर्वाम् ॥ ६ ॥

हृदयदेशेऽस्योर्ध्वाङ्गुलिं पाणिमुपदधाति । मम त्रते हृदयं ते
दधामि मम त्रिचक्रं त्विच्छं ते अस्तु । मम वाचयेत्तत्रतो लुपस्व
धृहस्पतिष्टा नियुनक्तु महामिति ॥ ७ ॥ ख० २१ ॥

ब्रह्मचारिणो ऋषयदेशसमीपे स्वस्य पाणिमूर्ध्वाङ्गुलिमुपदधाति स्थापयति मन्त्रेण
॥ ७ ॥ २१ ॥

मेखलाभावघ्न्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् । १ ॥

ततो मेखलाभावघ्न्य दण्डं प्रदाय ब्रह्मचर्यमादिशेत् ॥ १ ॥

कथमादिशेदित्याह—

ब्रह्मचार्यस्यपोऽशान कर्म कुरु दिवा मा स्वाप्तीराचार्याधीनो
वेदमर्धावेति ॥ २ ॥

इदानीं ब्रह्मचार्यसि । अगोऽशान । मूत्रपुरीषादौ शास्त्रविहितमाचमनं कुर्वित्यर्थः । कर्म कुरु । यच्छास्त्रविहितं कर्म संध्योपासनादि । दिवा मा स्वाप्सी- रिति दिवाशयनप्रतिषेधः । आचार्याचीनो नित्यं भव । वेदमधीष्व वेदाध्ययनं कुरु ॥ २ ॥

द्वादश वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् ॥ ३ ॥

वेदस्य ब्रह्मचर्यं वेदब्रह्मचर्यम् । वेदग्रहणं कथम् । वेदमाग्रस्यायं कालनियमः स्यादिति । ' मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् ' । तेन महानाम्पादीनां जनानामूर्ध्वं द्वादशवर्षेभ्यश्चतस्रः संवत्सराः स्युः । एवं च कृत्वोपनयनप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानं सिद्धम् । वेदग्रहणाद्यमर्थो लब्ध एवमेके । अन्येषु जन्मप्रभृति षोडशे वर्षे गोदानम् । महानाम्पादीनां च जनानां द्वादशवर्षेभ्यश्चतस्रः संवत्सराः तदा सप्तदशे गोदानं स्यात् । तस्माद्यमेव पक्षः श्रेयान् । वेदग्रहणं कथम् । एकैकस्य वेदस्य द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं स्यादिति । तेन द्वयोश्चतुर्विंशतिः । त्रयाणां षट्त्रिंशत् । चतुर्णामष्टाच- त्वारिंशत् ॥ ३ ॥

ग्रहणान्तं वा ॥ ४ ॥

वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्यं भवति प्रागूर्ध्वं वा द्वादशम्यः । एवं ब्रुवता त्रिविधं स्नानं प्रदर्शिनं भवति । विद्यास्नानं व्रतस्नानं विद्यामनस्नानमिति । प्राग्द्वादशम्यो वेदमधीत्य यः स्नाति स विद्यास्नातकः । यस्तु द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽन- धीतवेदः स्नाति स व्रतस्नातकः । यस्तु पुनर्द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचर्यं कृत्वाऽधीतवेदः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः । ननु ' विद्यन्ते गुरुमर्षेण निमग्न्य कृतास्तुङ्गातस्य वा स्नानम् ' (३ । ९ । ४) इति वक्ष्यति । अतः कथं व्रतस्नानस्य संभवः । उच्यते । विद्यान् इति न विद्यासमाधौ स्नानं बोधते । किं तर्हि विद्याया अन्ते न भवे । तेन व्रतस्नातकोऽपि मध्ये वेदमुत्सृज्यान्त्यमारण्यकमधीत्य स्नायात् । रहस्ये चाऽऽरण्यकं प्राधान्येन स्नाननिमित्तं बोधते । वेदमनधीयन्त्स्नातको भवति । इत्यादिना । ततः स्वष्टकृदादि कृत्यं समापयेत् ॥ ४ ॥

सायं प्रातर्भिक्षेव ॥ ५ ॥

अहनि रात्रौ चाऽऽचार्यार्थमशनार्थं चाजं याचेत । तत्र भवत्पूर्वमित्यादिशास्त्रो- न्तरदृष्टो विधिर्दृष्टव्यः ॥ ५ ॥

सायं प्रातः समिधमादध्यात् ॥ ६ ॥

अग्निं परिसमृद्धेत्याद्युपस्थानान्ता घर्मा मवन्तीत्युक्तम् । पुनः सार्धं प्रातर्ग्रहणं
पूर्वेणासंबन्धार्थम् । तेन भैक्षं वा पूर्वं भवति समिदाधानं वेति क्रमानियमः सिद्धः
॥ १ ॥

अप्रत्याख्यायिनमग्ने भिक्षेतामस्याख्यायिनीं वा ॥ ७ ॥

अयं नियमोऽनुप्रवचनीयभैक्षे । कुतः । अनुप्रवचनीये भवान्भिक्षां ददात्विति भैक्ष-
मन्त्रात् ॥ ७ ॥

भवान्भिक्षां ददात्विति, अनुप्रवचनीयमिति वा ॥ ८ ॥

स्त्रीभिक्षा चेदुपयत्र मन्त्रे भवती ददात्विति ब्रूयात् ॥ ८ ॥

तदाचार्याय वेदयीत तिष्ठेदहःशेषम् ॥ ९ ॥

तल्लक्षणाचार्याय निवेद्य तस्मिन्नहनि यावच्छिष्टं तावन्तं काकं तिष्ठेत् । नोप-
विशेत् ॥ ९ ॥

अस्तमिते ब्रह्मोदनमनुप्रवचनीयं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ॥ १० ॥

ब्रह्मस्य ओदनो ब्रह्मोदनः । ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवाचकः । तेन ब्राह्मणभोजनं
निधास्यमानमत एव चरोर्भवति । अनुप्रवचननिमित्तमनुप्रवचनीयम् । पाकयज्ञविधा-
नेन ब्रह्मचार्यनुप्रवचनीयं अपयित्वाऽऽचार्याय वेदयीत ' शृतः स्थालीपाकः '
इति ॥ १० ॥

आचार्यः समन्वारब्धे जुहुयात् । सदसस्पतिमब्रुवामिति ॥ ११ ॥

ततः समन्वारब्धे ब्रह्मचारिणीध्माधानाद्याधारात्तं कृत्वाऽनया जुहुयात् ॥ ११ ॥

सावित्र्या द्वितीयम् ॥ १२ ॥

सोवित्री ' तस्मन्नितुर्वरेण्यम् ' इत्येषा प्रसिद्धा । द्वितीयग्रहणमुत्तरार्थम् ॥ १२ ॥

यद्यत्किंचात ऊर्ध्वमनूक्तं स्यात् ॥ १३ ॥

अत्र सावित्र्येऽनूक्तेति कृत्वा सावित्र्या द्वितीयं जुरोति । अत ऊर्ध्वमपि महा-
नान्पादिग्रहेषु यद्यदनूक्तं तेन तेन द्वितीयं जुहोति । एतदुक्तं भवति । ' महाना-
न्पादिग्रहेषु अथगान्तेऽनुप्रवचनीयहोमः कार्यः । तत्र सावित्र्याः स्थाने ' महाना-
न्नीयः स्वाहा ' ' महाप्रताय स्वाहा ' ' उपनिषदे स्वाहा ' इत्येवं द्वितीयं
जुहोति । अन्यत्समानमिति ' । द्वितीयग्रहणं महानान्पादिनामभेदेन होमार्थम् ।
इतरथा, मन्त्रेण होमे क्रियमाणे प्रतिमन्त्रं स्वाहाकारः स्यात् । स च प्रदानार्थं
इति कृत्वाऽनेका आहुतयः स्युः । तत्रश्चोत्तरासां द्वितीयत्वं न स्यात् । तस्माद्द्वि-
तीयग्रहणम् ॥ १३ ॥

ऋषिभ्यस्तृतीयम् ॥ १४ ॥

तृतीयवचनमृषिभ्य इत्यस्य विधायकत्वं निवर्त्य मन्त्रत्वज्ञापनार्थम् । तेन ऋषिभ्यः स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

सौविष्टकृतं चतुर्थम् ॥ १५ ॥

संख्यावचनं नियमार्थम् । चतुर्थमेव न पठामिति । तेनाग्राऽऽज्यमागौ न भवतः ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्धिं वाचयति ॥ १६ ॥

संस्थाजपान्तं कृत्वा ब्रह्मणान्भोजयित्वा वेदसमार्धिं भवन्तो ब्रुवन्तिवति ब्रूयात् । ते च वेदसमार्धिरस्त्विति ब्रूयुः ॥ १६ ॥

अत ऊर्ध्वमसाराखवणाधी ब्रह्मचार्यधःश्यायी त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ॥ १७ ॥

अत ऊर्ध्वमिति कस्मात् । पूर्वेण संबन्धकरणार्थम् । प्रयोजनमुपरिष्ठाद्दक्ष्यामः । ब्रह्मचारिवचनमाचार्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

चरितव्रतनाय मेघाजननं करोति ॥ १८ ॥

चरितव्रतायेति वचनं मेघाजननेन व्रतस्य संबन्धार्थम् । तेन यत्रोपनयने मेघाजननमस्ति तत्रैव व्रतचर्या । यत्र व्रतचर्या तत्रैवानुपवचनीयः । उपनीतपूर्वस्य मेघाजननाभावे त्रितयमपि निवर्तते ॥ १८ ॥

अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशस्तम्भं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणामुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं वाचयति । सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्येवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति ॥ १९ ॥

इदं मेघाजननम् । तिस्रो अनिन्दिता दिशः । दक्षिणा पाग्दक्षिणा प्रत्यग्दक्षिणेति । अन्याः सर्वा अनिन्दिताः । तस्यां दिग्देवमूलं पलाशं कुशस्तम्भं वा पलाशाभावे । प्रदक्षिणामुदकुम्भेन त्रिः परिपिञ्चन्तं ब्रह्मचारिणं वाचयति 'सुश्रवः' इति मन्त्रम् । एकमूलमशास्त्रवित्पर्यः । पुनः पलाशप्रहणमनेकमूलत्वात्प्यभावे कुशस्तम्भं परिविष्टेदिति ॥ १९ ॥

एतेन वापनादि परिदानान्तं व्रतादेशनं व्याख्यातम् ॥ २० ॥

व्रतादेशनं यद्दस्माभिर्न्यारूपातं 'संवत्सरावमं चारायित्वा मनमनुप्यज्य' (श्री.

८।१४) इति 'संवत्सरमादिशेत्' (१।१८।९) इति च । तत्राप्येतेन प्रकारेण वापनादि परिदानान्तं कार्यमित्यर्थः । वापनादिग्रहणमलंकारनिवृत्त्यर्थम् । 'काय त्वा परिदामि' इत्येतत्परिदानम् । परिदानान्तवचनमुपरितनन्त्रनिवृत्त्यर्थम् ॥ २० ॥

इत्यनुपेतपूर्वस्य ॥ २१ ॥

इति एतदुपनयनविधानमनुपेतपूर्वस्य । उत्तरविषययेदमारभ्यते ॥ २१ ॥

अथोपेतपूर्वस्य ॥ २२ ॥

अनन्तरमुपेतपूर्वस्य विशेषेण वक्ष्यामः ॥ २२ ॥

कृताकृतं केशवपनं मेधाजननं च ॥ २३ ॥

कृताकृतमिति वर्तते ॥ २३ ॥

अनिरुक्तं परिदानम् ॥ २४ ॥

परिदानमनिरुक्तमिति न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

कालश्च ॥ २५ ॥

उदगयनादिर्निरुक्तः ॥ २६ ॥

सत्सचित्तुर्दृणीमह इति सावित्रीम् ॥ २६ ॥ ख० २२ ॥

पूर्वस्याः सावित्र्याः स्थान एतां सावित्रीं प्रयुञ्जीत । प्रायश्चित्तत्वेन पुनरुपनयन-
मासावेवं कुर्यात् ॥ २६ ॥

ऋत्विजो वृणीतेऽन्यानतिरिक्ताङ्गान्ये मातृवः पितृत्वश्चेति
यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १ ॥

प्रमाणतः परिमाणतश्च न्यूनाङ्गाननतिरिक्ताङ्गांश्च ऋत्विजः संभ्रजेते । 'ये
मातृतः पितृतश्च' (१ । ५ । १) इत्युत्तराङ्गशुक्लस्य ते भवेयुः । तत्र प्रमा-
णतो नातिदीर्घा नातिह्रस्वाः । परिमाणतश्चतुरङ्गस्यः षडङ्गस्यो वा न भव-
न्ति ॥ १ ॥

यून ऋत्विजो वृणीत इत्येके ॥ २ ॥

अन्ये कर्मसमर्थानित्याहुः । पुनर्ऋत्विग्रहणं वरणसामान्यादनृत्विजामपि
चमसाध्युप्रमृतीनामेतद्गुणप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थम् ॥ २ ॥

ब्रह्माणमेव प्रथमं वृणीतेऽत्र होतारमयाध्वर्युमयोहोतारम् ॥ ३ ॥

एवकारो नियमार्थः । कथम् । ब्रह्मण एव प्रथमं वरणं स्यादिति । एवं नियमं
सुर्वता होत्रादीनामनियतः क्रमो भवतीत्येतत्साधितम् ॥ ३ ॥

सर्वान्वा येऽर्हानैकाहैर्याजयन्ति ॥ ४ ॥

अर्हानैकाहैर्याजयन्तीति वचनं शमितृनिवृत्त्यर्थम् । कथं वा प्राप्नुयात् । सामा-

न्यवरणप्रसङ्गात् । ' आपो मे होत्राशंसिन्य इति होत्रकान् ' (१ । २३ । ९)
इत्यत्र होत्रकशब्दो मुख्यवर्जितेषु वर्तते । ' होत्रका उण्ह्वयध्वमितितिरान् '
(श्रौ० १ । १) इत्यत्र मुख्यवर्जितेषु होत्रकशब्दस्य दर्शनात् । तैत्थ्य यथा
प्रतिप्रस्थात्रादिषु वर्तते एवं शामिन्नादिष्वपि वर्तते ॥ ४ ॥

सर्दस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समापनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा
भवतीति तदुक्तमृग्भ्यां यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्त इति ॥ ५ ॥

सदसि भवः सदस्यः । सप्तदशग्रहणमृत्विक् सधर्मा भवतीति ज्ञापनार्थम् ।
तेनोपस्थानप्रसर्पणादि सामान्यविहितं सिद्धम् । अथवा नियमार्थम् । कथम् । एक
एव सदस्यः स्यादिति । शास्त्रान्तरेऽनेके सदस्या दृष्टास्तन्नित्यर्थम् । स च कर्मणा-
मुपद्रष्टा भवतीत्येवं कौपीतकिन आचार्या मन्यन्ते । ऋग्भ्यां चायमर्थ उक्तः ॥ ५ ॥

होतारमेव प्रथमं वृणीते ॥ ६ ॥

एवकारोऽवधारणार्थः । होतारमेव न ब्राह्मणमिति । एवं चेत्पूर्वेण विरोधः ।
न । यदा चतुर्णां वरणं तदा ब्रह्मणः प्रथमं वरणम् । यदा सर्वेषां तदा होतुः
प्रथमं वरणमिति ॥ ६ ॥

अग्निर्मे होता स मे होता होतारं त्वाऽमुं वृण इति होता-
रम् ॥ ७ ॥

अनेन होतारं वृणीते । अमुमित्यस्य स्थाने होतुर्नाम वाच्यम् । पुनर्होतृग्र-
हणं होतृवरण आम्नातो मन्त्र उत्तरत्रानुवर्तते इति ज्ञापनार्थम् ॥ ७ ॥

चन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे ब्रह्मा ब्रह्माणं त्वाऽमुं वृण इति ब्रह्मा-
णम् ॥ ८ ॥

हृस्नपाडोऽनुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ८ ॥

आदित्यो मेऽध्वर्युरित्यध्वर्युम् । पर्जन्यो म उद्गातेत्युद्गातारम् ।
आपो मे होत्राशंसिन इति होत्रकान् । रश्मयो मे चमसाध्वर्यव
इति चमसाध्वर्युन् । आकाशो मे सदस्य इति सदस्पम् । स
वृषो जपेत् । महन्मेऽबोचो भगो मेऽबोचो भगो मेऽबोचो यशो
- मेऽबोचः स्तोमं मेऽबोचः बलुति मेऽबोचस्तृप्ति मेऽबोचो भुक्ति
- मेऽबोचः सर्वं मेऽबोच इति ॥ ९ ॥

सप्रहणं कथम् । वरणानन्तरमेव जपः स्यात्सर्वेषां वरणे कृते मा मृदिति ।
भृत्प्रहणं ये ये वृतास्ते ते जपेयुरित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

जपित्वाऽग्निष्टे होता स ते होता होताऽहं ते मानुष इति होता
प्रतिजानाते ॥ १० ॥

जपित्वेति वचनं ' तन्मामवतु तन्मा विशतु ' इत्येतमपि जपं जपित्वेत्येवम-
र्थम् । इहैव तर्हि कामाक्ष पठितः । अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु वक्ष्यामः ॥१०॥

चन्द्रमास्ते ब्रह्मा स ते ब्रह्मा ॥ ११ ॥

पुनर्मन्त्रपाठः प्रतिवचनस्यानुवृत्तिमार्गप्रदर्शनार्थः ॥ ११ ॥

ब्रह्मैवमितरे यथादेशं तन्मामवतु तन्मा विशतु तन्मा जिन्वतु
तेन भुक्षिषीयेति च याजयिष्यन् ॥ १२ ॥

जपतीति शेषः । यदाऽग्न्याघेये चतुर्णां वरणं भवति तदा याजयितारस्ते
न भवन्ति । यत्तु सोमाङ्गं वरणं भवति तत्र याजयितारो भवन्ति । तेन सोमाङ्गव-
रण एवायं जपो नाग्न्याघेये [तेनायमनित्यः ॥ १२ ॥

याज्यलक्षणमाह—

न्यस्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

ऋत्विग्मिर्विवादेन त्यक्तमार्त्विज्यमकार्यम् ॥ १३ ॥

+ अहीनस्य नीचदाक्षिणस्य ॥ १४ ॥

अल्पदक्षिणस्याहीनस्याऽऽर्त्विज्यमकार्यम् । अतो ज्ञायत एकहस्याल्पदक्षिणस्यापी
कार्यमिति । विज्ञायते च ' तस्मादाहुर्दातव्यैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यप्यल्पिकाऽ-
पीति ॥ १४ ॥

व्याधितस्याऽऽतुरस्य ॥ १५ ॥

व्याधितो ऽवरादिगृहीतः । आतुरस्तरूपगतः ॥ १५ ॥

यक्ष्मगृहीतस्य ॥ १६ ॥

यक्ष्मगृहीतः क्षयव्याधिगृहीतः ॥ १६ ॥

अनुदेश्यभिशास्तस्य ॥ १७ ॥

सदेशिनाऽमिशास्तस्येत्येवमेके । अन्ये तु श्राद्धे प्रतिपिद्धस्येत्याहुः ॥ १७ ॥

सिप्तयोनेरिति चैतेषाम् ॥ १८ ॥

सिप्तयोनिर्नाम यस्य माता स्वमर्तरि नावतिष्ठते । अकार्यमिति सर्वत्र संब-
न्धनीयम् । इतिचैतेषामिति वचनमन्येषामप्येवंप्रकाराणां न कार्यमित्येवमर्थ-
म् ॥ १८ ॥

सोमप्रघातं परिपृच्छेत्कौ यज्ञः क ऋत्विजः का दाक्षिणाति ॥ १९ ॥

+ अहीनस्येति । अहर्गणसाध्यमुत्याकस्य ऋतोरित्यर्थः ।

यः सोमं प्रथमं निवेदयतीदं तस्याऽस्मिन्कार्यमिति स सोमप्रवाकस्तमेवं पृच्छेत् ॥ १९ ॥

कल्याणैः सह संप्रयोगः ॥ २० ॥

कल्याणे यज्ञे कार्यम् । कल्याणैर्ऋत्विग्भिः सह कार्यम् । दक्षिणा अपि कल्याण्यो यदि स्युस्तथा सति कार्यम् । नान्यथा ॥ २० ॥

न मांसमश्रीयुर्न स्त्रियमुपेयुरा क्रतोरपवर्गात् ॥ २१ ॥

ऋत्वादिप्रभृत्या अपवर्गादेते नियमा भवन्ति । वरणप्रभृतीति कल्प्यमाने यदि मध्यमोपसदि वरणं भवति तदा प्रागनियमः प्रसज्येत । तस्मात्ऋत्वादिप्रभृतीति युक्तम् । मध्यमोपसदि च शास्त्रान्तरे वरणं दृष्टम् ॥ २१ ॥

एतेनाग्ने ब्रह्मणा वावृषस्वेति दक्षिणाग्नावाज्याहुतिं हुत्वा यथार्थं प्रब्रजेत् ॥ २२ ॥

ऋत्वन्ने स्वस्य दक्षिणाग्नौ ' एतेनाग्ने ' इत्येतयाऽऽज्याहुतिं जुहोति । नैमित्तिकत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनामन्त्रलिङ्गाच्च । चकृमेति हि भूतप्रययः । तेन ऋत्वन्त इति सिद्धम् । यथार्थं प्रब्रजेदिति । यथार्थमाचरेत् । अनियमो भवतीत्यर्थः । हुत्वाऽनियमो भवतीति ब्रुवन् ' समाप्तेऽपि क्रतौ होमपर्यन्तं नियमा भवन्ति ' इति ज्ञापयति । आज्याहुतिश्चनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते न तु परिस्तरणविक-
स्वार्थम् ॥ २२ ॥

एवमनाहिवाग्निर्गृह्य इवामग्ने क्षारणि मीमृषो न इत्येतयर्चा ॥ २३ । ख० २३ ॥

एतयेति वचनमेतया जुहुयादेवेत्येवमर्थम् । तेनात्रापि तन्त्रं न भवति । ऋत्वे-
ति वचनमकृतविवाहोऽप्याऽप्येवमर्थम् । कृतवानेतया लौकिकाग्नौ जुहुयादित्येवमर्थम् ।
मधुपर्कप्रसङ्गादत्र ऋत्विग्वरणमाप्नातम् ॥ २३ ॥ २३ ॥

ऋत्विजो हुत्वा मधुपर्कमाहरेत् ॥ १ ॥

दद्यादित्यर्थः ॥ १ ॥

स्नातकायोपस्थिताय ॥ २ ॥

उपस्थितायेति । कृतसमावर्तनाय । तस्मिन्नहनि गृहानभ्यागताय विवाहार्थिने च ॥ २ ॥

रात्रे च ॥ ३ ॥

उपस्थिताय ॥ ३ ॥

आचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानां च ॥ ४ ॥

आचार्यादीनां पूर्वयोरसमासेर्न निर्देशस्त्वत्पुत्र्यत्वज्ञापनार्थः । तेन स्नातकाय तद-
हरेव देयः । 'यत्रैतं पूजयेष्यन्तो भवन्ति' (३।९।३) इति वचनात् । विवाहा-
र्थिने च । राज्ञे स्वहरहरम्यागताय । आचार्यादीनां प्रति वत्सरोपितागतानां शास्त्रा-
न्तरदर्शनाद्विशेषो लब्धः ॥ ४ ॥

अप्रसिद्धस्वान्मधुपर्कस्वरूपमाह—

दधनि मध्वानीय ॥ ५ ॥

मानयतिरत्र स्नेहनकर्मा । आसिच्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

सर्पिर्वा मध्वलाभे ॥ ६ ॥

इदं वचनं मध्वलाभेऽयमेव प्रतिनिधिर्भवति नान्यस्तैलादिरित्येवमर्थम् ॥ ६ ॥
अल्पत्वाद्वातुः कर्म पूर्वमाह—

विष्टरः पाद्यमर्धमाचमनीयं मधुपर्कं गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं
वेदयन्ते ॥ ७ ॥

विष्टर इत्यासनम् । पाद्यार्थमर्धार्थमाचमनार्थं चोदकं तथोक्तम् । एतेषामिति
वचनमेतेषामेव त्रिनिवेदनं यथा स्नाद्भोजनस्य मा मूदिति । भोजनं च देय-
मिति वक्ष्यामः । ऋत्विजा मधुपर्कदाने द्वे गती संभवतः—पदार्थानुसमयोः काण्डा-
नुसमय इति । तत्र पदार्थानुसमयो नाम सर्वस्यो वरणक्रमेण विष्टरं दत्त्वा ततः
पाद्यं ततोऽर्धमिति । काण्डानुसमयो नामैकस्यैव विष्टरादिगोनिवेदान्तं समाप्य
ततोऽन्यस्य सर्वं ततोऽन्यस्येति ॥ ७ ॥

अर्थं ग्रहीतुः कर्माऽऽह—

अहं वर्धं सजाठानां विष्टुतामिव सूर्यः । इदं तपधिविष्टाभि यो
मा कश्चाभिदासतीत्युदगग्रे विष्टर उपविशेदाक्रम्य वा ॥ ८ ॥

आक्रम्य वा पद्भ्यां विष्टरमाक्रम्य वा । एतथोर्विकल्पः ॥ ८ ॥

पादौ प्रक्षालापयीत दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय प्रयच्छेत् ॥ ९ ॥

पश्चात्सर्वं । कुतः । अग्रेवचनात् ॥ ९ ॥

सर्वं शूद्राय ॥ १० ॥

अग्रे प्रयच्छेत् । पश्च दक्षिणम् । क्षत्रियवैश्यौ यदा प्रक्षालयितारौ तदा सर्वं वा
पूर्वं दक्षिणं वा । नास्ति तदा नियमः ॥ १० ॥

प्रक्षालितपादोऽर्घ्यमञ्जलिना प्रतिगृह्य ॥ ११ ॥

प्रक्षालितपादग्रहणमानन्तर्यार्घ्यम् । प्रक्षालनानन्तरमर्घ्यमेव गृह्णीयादिति । गन्धमा-
हृषादिसंयुक्तमुदकमर्घ्यमित्युच्यते लोके ॥ ११ ॥

अथाऽऽचमनीयेनाऽऽचामति—अमृतोपस्तरणंयसीति ॥ १२ ॥

अथशब्दस्त्वानन्तर्यार्घ्यः । अर्घ्यानन्तरमाचमनीयमेवेति । तेन गन्धमाहृषादीनि
परिसमाप्ते कर्मणि दातव्यानि । आचामतस्यिदकं पिबतीत्यर्थः । अत्र शौचार्थः
माचमनं न भवति । कुतः । स्मृतेः 'मधुपर्के च सोमे च अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
नोच्छिष्टा भवन्ति' इति । उपरत्र विधानाद्य 'आचान्तोदकाय गाम् । (१।२४, २३)
इति । एवमेके । तदयुक्तम् । कुतः । सोमेऽनुच्छिष्टविधानाद्यत्राऽऽचमनं प्रतिषे-
धति तत्र शौचार्थमाचमनं भवतीति गम्यते । आचान्तोदकवचनमन्यार्घ्यम् ॥ १२ ॥

मधुपर्कमाहिपमाणमीक्षेत मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रतीक्ष इति ॥ १३ ॥

मधुपर्कमाहिपमाणमानीयमानमीक्षेत मन्त्रेण ॥ १३ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रति-
गृह्णामीति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य सव्ये पाणौ कृत्वा मधुवाता
ऋतायत इति तृचेनावेक्ष्यानामिकया चाङ्गुष्ठेन च त्रिः प्रद-
क्षिणमालोदय वसवस्त्वा गायत्रेण च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पुर-
स्ताभिमाष्टि ॥ १४ ॥

अनामिकेति केचिन्मध्यमाहाहुः । कुतः । देशेनैव समाहृषा न तु तस्या नाम
विद्यतेऽङ्गुष्ठादिवत् । अन्ये तूपकनिष्ठिकामाहुः । कुतः । कनिष्ठिकया ह्यसौ मध्यप-
दिश्यते न तु तस्या नामास्तीति । आगमाद्विशेषो ज्ञेयः । तृचेनावेक्ष्य ततः सव्ये
पाणौ कृत्वा । प्रदक्षिणमालोदय वसवस्त्विति पुरस्तालिमाष्टि । अङ्गुलिगतं लेपमपन-
यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रुद्रास्त्वा त्रेष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति दक्षिणत आदित्वा-
स्त्वा जागतेन च्छन्दसा भक्षयन्त्विति पश्चाद् विश्वे त्वा देवा
आनुष्टुभेन च्छन्दसा भक्षयन्त्वित्युत्तरतो भूवेभ्यस्त्वेति षष्वा-
चिच्छृह्य ॥ १५ ॥

मन्त्रेण मन्वात्रिच्छृह्य निमाष्टि । ऊर्ध्वं त्रिहस्तातीत्यर्थः । मन्वात्तिहका ॥ १५ ॥

ततो भूमौ निधाय पात्रम्—

विराजो दोहोऽसीवि प्रथमं माभ्रीयाद् विराजो दोमह्नीयेति

द्वितीयं यथि दोहं पद्यायै विराज इति तृतीयम् ॥ १६ ॥

संख्यावचनानि तु सर्वप्राशनपक्षे त्रिभिरेव मन्त्रैर्यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्यादित्येवमर्थानि । एवं भाष्यकारः । अन्ये स्वयमथा व्याचक्षुः—भूतेभ्यस्त्वेति मन्त्र्यान्निरुद्धं विराजो दोहोऽसीति प्रथममुद्ग्राहं प्राश्यात् । विराजो दोहमशीयेति द्वितीयमुद्ग्राहम् । मयि दोहं इति तृतीयमुद्ग्राहम् । तृतीयवचनं सर्वप्राशनपक्षे तृतीयेनै प्राशनेन यथा सर्वं प्राशितं भवति तथा प्राश्यादित्येवमर्थम् । पद्यायै विराज इत्येव विराज इति षष्ठी । कुतः । पूर्वमन्त्रयोस्तथा दृष्टत्वात् । पद्यायै इत्यपि षष्ठ्यां षष्ठ्यर्थे । तेन तदसामानाधिकरण्ये सत्यापि षष्ठ्येवं युक्तां कल्पयितुम् ॥ १६ ॥

न सर्वम् ॥ १७ ॥

प्राश्यात् ॥ १७ ॥

न तृप्तिं गच्छेत् ॥ १८ ॥

तृप्तिं च न गच्छेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टं श्रेयच्छेदकामेऽप्सु ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टमुद्ग्राहं शिष्टमुद्ग्राहं प्रवेच्छेत् । ब्राह्मणाद्योदङ्कुच्छिष्टं निषिञ्चेत् ॥ १९ ॥

सर्वं वा ॥ २० ॥

प्राश्यात् । २० ॥

अयाऽऽचमनीयेनान्वाचामस्तंमृतापिबानमसीति ॥ २१ ॥

यस्य पूर्वमार्चमनीयं निषेदितं तेनान्वाचामति मन्त्रेण ॥ २१ ॥

सस्यं यथाः श्रीर्धियि श्रीः श्रयतामिति द्वितीयम् ॥ २२ ॥

द्वितीयग्रहणमाचमनीयप्राप्त्यर्थम् । इतरथा मन्त्रस्योत्तरेण संय-धः स्यात् ॥ २२ ॥

आचान्तोदकाय गां वेदयन्ते ॥ २३ ॥

आचान्तग्रहणं शौचार्थमाचमनं कृत्वा कर्माङ्गमप्याचमनं कुर्यादित्येवमर्थम् । उदकवचनमाचमनीयनिवृत्त्यर्थम् । तेनाऽऽचमन उदकान्तरं भवति ॥ २३ ॥

हतो मे पाप्मा पाप्मा मे इव इति जपित्वाँकुर्वतेति कारयिष्यन् ॥ २४ ॥

इमं मन्त्रं जपित्वा ॐ कुरुतेति ब्रूयात् । यदि वारयिष्यन्वारयिष्यन्भवति । तदा च दाताऽऽलमेव । तत्र देवताः प्रागुक्ताः ॥ २४ ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनापिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स-
क्षयन् ॥ २५ ॥

मधुस्रक्षयन् भवति तदैतां जपित्वोमुत्सृजनेनि मृयात् ॥ २६ ॥

नामांसो मधुपर्को भवति भवति ॥ २६ ॥ ख० २४ ॥

मधुपर्कं भोजनममांसं न भवतीत्यर्थः । कुतः । मांसस्य भोजनाङ्गत्वेन लोकै-
प्रसिद्धत्वात् । अनेनाभ्युपायेन भोजनमप्यत्र विहितं भवति । पशुकर्णपक्षे तन्मां-
सेन भोजनम् । उत्सर्जनपक्षे मांसान्तरेण । अध्यायान्तलक्षणार्थं द्विर्वचनं प्रह-
लार्थं च ॥ २६ ॥ २४ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे मधुपर्कोऽध्यायः ॥ १ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । सर्पनक्षिण्येप्रयाहार्यम् । श्रवणेन युक्ता श्रावणी । यदा
तु पौर्णमासी श्रवणेन न युक्ता तदाऽपि कर्त्तव्यमेव । पौर्णमासीविशेषलक्षणा-
र्थत्वानसप्तम्यस्य । श्रवणाकर्ममिति कर्त्तव्यप्रथेयम् ॥ १ ॥

अस्रवसक्तूनां त्रहं कृत्वां पूरयित्वा दुर्वा च शक्तिहरणीं त्रवे
शिवये निदधाति ॥ २ ॥

अस्रता नाम यवाः । तैः कृताः सक्तवः । दुर्वा वैकङ्कती लुगाकृतिः । शक्ति-
र्भया हर्ष्या द्विपते सा शक्तिहरणी । एतदुपयं त्रवे शिवये निदधाति सर्पकृत्य-
र्थम् ॥ २ ॥

अथ श्रवणाकर्मोच्यते—

अस्रतृधानाः कृत्वा सर्पिषाऽर्घ्या अनक्ति ॥ ३ ॥

पवैर्धानाः कृत्वाऽस्रकृतेन घृतेनानक्ति । अर्घ्या धानाः प्राधान्ये कृत्वाऽ-
न्याध्यार्घ्या धाना नानक्ति । एतद्वदहि कर्त्तव्यम् ॥ ३ ॥

अस्तापिते स्यालीपाकं थपायित्वैककृपाळं च पुरोलाश्रमये नृप
मुपया राये अस्मानिति चतसृभिः पत्न्युषं हुत्वा पाणिनेकक-
पालमच्युताशु भोमाय स्वाहेति ॥ ४ ॥

धपयित्वेतिवचनं पुरोडाशस्यौपासने धर्मवच्छ्रपणार्थम् । स्थालीपाकस्य तु तन्त्रप्राप्त्यैवौपासने श्रपणं सिध्यति । नन्वन्यस्यापि सिध्यति । नियमार्थं तर्हि । तेन घानासक्तुलाजादीनां लौकिकाग्नौ सिद्धानामेवोपादानं भवति । एतावांस्तु तेषां संस्कारः । आज्यपर्यग्निकरणवेलायां तैः सहाऽऽज्यस्य पर्यग्निकरणं भवेत् । यदाऽऽज्यस्योत्पवनमात्रमेव क्रियते तदा तेषां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् । अवज्वलनं वा दधिवत् । एकस्मिन्कपाले संस्कृतः पुरोडाश एककपालः पुरोडाशः । तमुद्धास्याऽऽज्ये निमग्नं कुर्यात् । मैकटपृष्ठं वा कुर्यात् । चरुं चतसृभिः प्रस्यूचं हुत्वा दक्षिणेन पाणिनैककपालं जुहुयान्मन्त्रेण । उपस्तरणामिधारणे तु सन्धेन करोति । दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् । दक्षिणाङ्कपरिभाषा च द्वयोः प्राप्तयोर्निवामिका न तु प्रापिकेत्युक्तम् । अस्य सर्वहुतत्वादवदानधर्मो लुप्तः । सर्वहुतत्वं तु वक्ष्यामः ॥ ४ ॥

अविप्लुतः स्यादाविःपृष्ठो वा ॥ ५ ॥

व्यारुयातमेतत् ॥ ६ ॥

मा नो अग्नेऽवसृजो अघायेत्येनमाशयेनाभिजुहोति ॥ ६ ॥

एनं पुरोडाशम् । एनमिति वचनं खण्डितोऽयं हुत इति ज्ञापनार्थम् । यस्मिन्नाज्ये पुरोडाशः शायितस्तदाशयम् । तेनाभिजुहोति । खवेणोपरि जुहोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

अं नो भवन्तु वाजिनो हवेष्वित्यक्त्वा घाना अञ्जलिना । ७ ॥

जुहुयादिति शेषः । हस्तद्वयसंघातोऽञ्जलिः । उपस्तरणावदानप्रत्यभिधारणान्यर्पादन्यः करोति ॥ ७ ॥

अमात्येभ्य इतरा दद्यात् ॥ ८ ॥

इतरा अनक्त्वा घानाः पुत्रादिभ्यो दद्यात् । ततो घानाम्यश्वरोश्च गृहीत्वा स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥ ८ ॥

अथ सर्पबलिर्बुध्यते—

कलशात्सक्तुनां दर्वां पूरयित्वा प्रागुपनिष्कम्पं क्षुचौ देशेऽपोऽवनितीय सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति हुत्वा नमस्करोति । ये सर्पाः पार्थिवा य आन्तरिक्ष्या ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इमं बलिमाहार्थं तेभ्य इमं बलिप्रपाकरोमीति ॥ ९ ॥

कश्चाश्व दर्वां च नवे शिक्ये स्थापिते । तत्र कलशाद्गृहीत्वा सक्तुभिर्दर्वां

पूरयित्वा तां गृहीत्वा गृहान्निष्क्रम्य समीपे देशे प्राच्यां दिशि शुचौ देशेऽप आ-
सिच्य मन्त्रेण सक्तञ्जुहोति । प्रक्षिपतीत्यर्थः । संहताभ्यां पाणिभ्यां ततो नमस्करोति
मन्त्रेण । हुत्वेति वचनादग्नौ प्राप्ते तन्निवृत्त्यर्थं शुचौ देश इति वचनम् ॥ ९ ॥

प्रदक्षिणं परीत्य पश्चाद्दक्षेणोपविश्य सर्पोऽसि सर्पतां सर्पाणाम-
धिपतिरस्यन्नेन मनुष्यांस्त्रायसेऽपूपेन सर्पान्यज्ञेन देवांस्त्वपि
मा सन्तं त्वयि सन्तः सर्पा मा हिंसिषुर्ध्रुवां ते परिददामीति
॥ १० ॥

ध्रुवादिति शेषः । प्रदक्षिणं परीत्य बलिम् । पश्चादस्योपविश्याऽऽह मन्त्रम् ।
बलिग्रहणं पश्चाच्छठस्य कालवाचित्वशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कालवाचित्वे सति सर्वा-
हुत्यनन्तरमेव स्यात् । मन्त्रसंज्ञकोऽयं मन्त्रः । तथा चोक्तम् ' इदं कार्यमनेनेति
न क्वचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ' इति । तस्मा-
दुपांशुर्भवति । यथाऽऽहुः—' गृह्यकर्मणि सर्वत्र जपानुमन्त्रणाभिमन्त्रणोपस्थानम-
न्त्रकरणमन्त्रा उपांशु प्रयोक्तव्याः ' इति ॥ १० ॥

ध्रुवामुं ते ध्रुवामुं त इत्यमात्माननुपूर्वम् ॥ ११ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उत्तरत्र दृष्टः परिददामिच्छब्दोऽत्रापि संबध्यते । साकाङ्क्ष-
त्वादस्य मन्त्राय । वीप्साद्विर्वचनं प्रत्यमात्वं परिदानस्याभ्यासः कार्यो न सर्वेषां
नामानि निर्दिश्य सङ्घट्टकन्यमित्येवमर्थम् । पूर्वं पुत्रान्निवेदयति । ध्रुव देवदर्शनं ते
परिददामीति । ततोऽप्रप्ता दुहितुः । ध्रुव सावित्रीं ते परिददामीति । ततो भार्याम् ।
ध्रुव सत्यवतीं ते परिददामीति ॥ ११ ॥

ध्रुव मां ते परिददामीत्यात्मानमन्ततः ॥ १२ ॥

परिदद्यादिति शेषः । उपदेशादेवान्तत इति सिद्धेऽन्ततोवचनं पूर्वेण संबन्धा-
र्थम् । तेन पूर्वत्र परिददामीतिशब्दः सिद्धः ॥ १२ ॥

नैनमन्तरा व्यवेयुरा परिदानात् ॥ १३ ॥

एनं बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुः केचिदपि परिदानपर्यन्तम् । आ परिदा-
नादिति वचनात् । पूर्वमन्त्रस्याध्याक्रिया परिदानमिति गम्यते । परिददामीति मन्त्र-
लिङ्गात् ॥ १३ ॥

सर्पदेवजनेभ्यः स्वाहेति सायं प्रातर्वालिं हरेदा प्रत्यवरोहणात् ॥ १४ ॥

कलशात्सक्तूनां दवां पूरयित्वा शुचौ देशे मन्त्रेण बलिं हरेदा प्रत्यवरोहणा-
त्सायं प्रातश्च । आ चतुर्दश्या आ वीर्णमास्या वा यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति ।

घनोपदेशो निमगार्थः । मन्त्र एव भवति नान्यो विधिरिति । सक्तवस्तावन्न निव-
र्तन्ते । कलशपूरणस्यादृष्टार्थप्रसङ्गात् । दर्वी च न निवर्तते । दर्वी च बलिहर-
णीमित्यत्र ' बलिहरणीम् ' (गृ० २ । १ । २) इति विशेषणस्येदमर्थत्वात् ।
शुचिर्देशश्च न निवर्तते । बलिहरणस्य भूमिसाध्यत्वेन प्रसिद्धत्वात् । अन्यत्सर्वं
निवर्तते ॥ १४ ॥

मसंख्याय द्वैके तावतो बर्हीस्तदहरेवोपहरन्ति । १५ ॥ ख० १ ॥

श्रावणी प्रतिपदमारभ्य यस्मिन्नहनि प्रत्यवरोहणं करोति मार्गशीर्षचतुर्दश्यां
पौर्णमास्यां वा तस्मादर्वाचीनेष्वहःसु यावन्तः सप्तवृद्धिभ्यां परिगणनया प्रातःसा-
यं कालात्तावतो बर्हीस्तदहरेव हृद्यादित्येके मत्स्यन्ते । शशब्दोऽस्मिन्तत्त्वज्ञापनार्थः
सर्वत्र ॥ १५ ॥ १ ॥

आश्वयुज्यामाश्वयुजीकर्ष ॥ १ ॥

आश्वयुग्मां युष्माऽऽश्वयुनी तस्याम् । पौर्णमास्यामिति वर्तते । आश्वयुजीकर्ष-
संज्ञकं कर्म कुर्यात् । अयोगेऽपि पूर्ववत् ॥ १ ॥

निवेशनमलंकृत्य स्नाताः शुचिन्नाससः पशुपतये स्थाळीपाकं
निरूप्य जुहुयुः पशुपतये शिवाय अंकराय पृषातकाय स्वा-
हेति ॥ २ ॥

निवेशनं ग्रहं तत्प्रत्यवरोहणोक्तविधिनाऽलंकृत्य सर्वे गृह्याः स्नान्ति । स्नात-
पृथक् विशेषेण स्नानार्थम् । शौचार्थस्य स्मृतिमासत्वात् । शुचिन्नासोवचनं शुक्ल-
स्त्रप्राप्त्यर्थम् । स्थाळीपाकं जुहुयुरित्येतावनेव सिद्धे पशुपतये निरूपयेति वचनं ' पशु-
पतये त्वा जुष्टं निर्वपामि ' इत्येवं निर्वपप्रोक्षणे कुर्यादित्येवमर्थम् । एवं ब्रुवताऽऽ-
दिष्टमन्त्रेषु प्राकयज्ञेषु त्रिर्वापप्रोक्षणे तूर्ण्यं भवत इत्येतज्ज्ञापितं भवति । स्थाळी-
पाकमिति द्वितीयानिर्देशोऽपि सर्वहुतत्वाशङ्को न कार्या । ' अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ?
(१, १/१) इत्युक्त्वा दधिसक्तून्प्राश्येति शेषभावदर्शनात् । स्थाळीपाकमिति ।
स्थाळीपाकस्यैकदेशमित्यर्थः । जुहुयुरिति बहुवचनं ' गृहिणा होमे क्रियमाणे
पुत्रादयो गृह्यास्तमन्वारमेरन्नित्येवमर्थम् ' ॥ २ ॥

पृषातकमञ्जलिना जुहुयादूनं मे पूर्यतां पूर्णं मे भीषदत्पृषात-
काय स्वाहेति ॥ ३ ॥

' पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्मात्पृषातकम् ' । उभस्तरणामिधारेणे अर्था-
दन्यः करोति । पृषातकं सुवेणावर्षति । चानावदस्य संस्कारः । सर्वत्र द्रवद्द्रव्याणि

ह्रुवेणावधिति । कठिनानि तु हस्तेन । स्थितिना पशुम् । चरो पृथातकाच्च स्विष्ट-
कृतेऽवधेत् । होमशेषं समापयेत् । इतीदमाश्वयुजीकर्म ॥ ६ ॥

अथाऽऽग्रयणमुच्यते—

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरिन्द्रामिभ्यां स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः
सजूर्विधाभिः सजूर्विधेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सजूर्ऋतुभिः सजू-
र्विधाभिः सजूर्वावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्याहिताग्रेराग्रयणस्था-
लीपकः ॥ ४ ॥

अविशेषादाहिताग्रेरपि सिध्यति अर्षणाकर्मदिवत् । आहिताग्निग्रहणं किमर्थम् ।
अत्र ब्रूमः । आहिताग्रेराग्रयणान्तरस्य विहितत्वादेतदाग्रयणं न प्राप्नोति । तस्मादा-
हिताग्निग्रहणम् । अयं चाऽऽपत्काले द्रष्टव्यः । इदं चास्य त्रेतायां भवति नोपा-
सने । तस्य साधयेष्यामः । शास्त्रान्तरे च दृश्यते—‘ आग्रयणदेवताभ्यः स्विष्ट-
कृच्चतुर्थाभ्यः ’ इति । तस्मात्त्रेतायामिति सिद्धम् । इह तु विधानं पाकयज्ञधर्मपा-
त्यर्थम् । ४ ॥

अनाहिताग्रेरपि शालाग्रौ ॥ ५ ॥ ख० २ ॥

अनाहिताग्रेरप्याग्रयणं कार्यम् । तच्च शालाग्रौ भवति । शालाग्निर्नाभौपासनः ।
तर्हि शालाग्निग्रहणमपार्थक्यम् । सत्यम् । निश्चयं तु तत् । अनाहिताग्रेरौपासन
इति । तेनाऽऽहिताग्रेत्रेतायामिति सिद्धम् । स्विष्टकृतं हुत्वा चरोरेकदेशं गृहीत्वा
सध्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणेनाभिष्टोत्रेत् ‘ प्रजातये त्वा ’ (श्रौ. २।९) इति ।
ततो ‘ मद्राक्षः श्रेयः ’ (श्रौ. २।९) इति प्राश्य तत आचम्य तत्रैवाऽऽसीनो
नाभिनालमेत । ‘ अमोऽसि ’ (श्रौ. २।९) इति । पत्नी तु मध्यमं हविःशेषं
तुष्णीं प्राश्नाति । होमशेषं समापयेत् । एतत्प्राशनमाग्रयणद्वयेऽपि भवति । सौक-
र्षार्थमिदमत्र लिखितम् । इदं चाऽऽग्रयणं यदा वर्षस्य तुष्टं स्यात्तदा भवति । शरदी-
त्यर्थः । तथा च वर्चनं ‘ शरदि ब्रहिभिर्यजेत ’ इति । तत्र च वर्षाणि भवति ।
अथाग्रयणं च न कार्यम् । इथागाकैस्तु प्रस्तरं कुर्वाञ्चाऽऽग्रयणम् । दृष्टत्वात् ।
अपि वाऽत्र समानतन्त्रं कुर्वात्सौम्यं चरम् । तस्य च न मध्येन होमः । आग्रयण-
स्थालीपाक इत्यत्र च विशेषणवशात् । आग्रयणं चासौ स्थालीपाकश्चेति । तत्र
स्थालीपाकग्रहणस्येदं प्रयोजनम् । अनाहिताग्रे स्थालीपाक एव कार्यः । ‘ ना(अ)सि-
होत्री वै नानाशुचि वा (श्रौ. २।९) इत्ययं पक्षः कार्यं इति ॥ ५ ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यां प्रत्यचरोहणं चतुर्दशम् ॥ १ ॥

मृगशीर्षेण युक्ता मार्गशीर्षा । पौर्णमास्यामिति वर्तते । सामीप्ये चैवं सप्तमी ।
यथा 'अपामीषोर्मायेण चरन्त्युत्तरवेद्याम् (श्रौ. ४. ११) इति । तेनायमर्थः—
मार्गशीर्ष्याः पौर्णमास्याः सप्तमिषु या चतुर्दशी तस्यां प्रत्यवरोहणं नाम कर्म कर्तव्य-
मिति ॥ १ ॥

पौर्णमास्यां वा ॥ २ ॥

मार्गशीर्ष्यामिति वर्तते । अत्र त्वाधिकरणे सप्तमी । तेन मार्गशीर्ष्या पौर्णमास्यां
वेति पूर्वेण सह विकल्पः । म. प. प्रकारस्तिवत्त्वं विवृतवान्—मार्गशीर्ष्यां पौर्णमासी
यस्मिन्मासे सोऽयं मार्गशीर्षो मासः । 'साऽस्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम्' (पा० सू० ४।
२. २१) इत्यणुस्त्वयः । तस्मिन्मासे मन्वायां चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वेति विकल्प इत्यर्थः ।
नन्वेवं सति चतुर्दशीद्वित्वाद् द्विः कर्म प्राप्नोति । न । सङ्घेदेव कार्यम् । 'सङ्घेदेव
कृते कृतः शास्त्रार्थः' इति न्यायात् । चतुर्दश्यामित्येकवचनाच्च । पौर्णमास्या
सह विकल्पाच्च । नन्वेवमपि शुक्ले कृष्णे वा स्यात् । न । पौर्णमासीसाहचर्याच्छुक्ल
एवेति ॥ २ ॥

निवेशनं पुनर्नवीकृत्य छेपनस्तरणोपस्तरणैरस्तमिते पायसस्य
जुहुयुरपश्वेतपदा जहि पूर्वेण चापरेण च । सप्त च चारुणी-
रिमाः सर्वाश्च राजवान्धवीः स्वाहा । न वै श्वेतश्चाभ्यागारेऽहि-
र्जघान किंचन । श्वेताय वैदार्याय नमः स्वाहेति ॥ ३ ॥

पुनरिति वचनादःश्रयुजीकर्मण्यपीत्यमेवालंकरणमिति गम्यते । नवीकृत्य नवमिव
कृत्येत्यर्थः । तच्चैतैरित्याह । छेपनं कुड्याशीनाम् । स्तरणं च तेषामेवाऽऽच्छा-
दनम् । उपस्तरणं भूमेः समीकरणम् । नवीकृत्येति वचनादपामार्गादीन्विद्युद्वास्यानि ।
एतावदहनि कर्तव्यम् । अपास्तमिते पायसस्यैकदेशं जुहुयुर्मन्त्राभ्याम् । 'तत्काला-
च्चैव तद्गुणा.' इति न्यायादुपछेपनाद्यस्तमित एव कार्यम् । बहुवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

नात्र सौविष्टकृतं ॥ ४ ॥

सौविष्टकृदिति स्विष्टकृदित्यर्थः सर्वत्र । अत्र कर्मणि यः स्विष्टकृतस्त न कार्य
इत्यर्थः । असत्यत्रप्रहणे प्रधानानन्तरमुच्यमानत्वात्प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतं भवती-
त्यर्थः स्यात् । अन्ते च स्यादेव । ननु प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्राप्तिरेव नारित ।
सिपा हि—'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सौविष्टकृतं हुत्वा' (३ । ५। १०) इत्यत्र
सौविष्टकृतं हुत्वेत्येतदपार्थक्यम् । प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतितः प्राप्तवान् ।
तत्कुर्वन्नापयति—अन्यत्र यान्वागन्तून्पद्मानि विहितानि तत्र तानि कृत्वा पश्चा-

स्विष्टकृतकार्यं इति । तर्हि प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतप्रतिषेधाशङ्कानिवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं कुर्वन्ज्ञापयति—अत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृतं भवतीति । तेनान्यत्र प्रधानानन्तरं कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृदिति विकल्पः सिद्धः । अपवा सौविष्टकृतं हुत्वेत्पेताःक्रमार्थम् । अस्मति तु तस्मिन्प्रधानानन्तरमेव प्राशनादि स्यात् । अत्र च प्रधानानन्तरं स्विष्टकृतः प्रकृतिप्राप्तत्वात्तस्य च प्रतिषेधे सति कर्मण्येव प्रतिषिद्धो भवति । काञ्चनतरे प्राप्त्यभावात् । एवं च सत्यत्रग्रहणं कुर्वन्ज्ञापयति—अन्यत्र कर्मणोऽन्ते वा स्विष्टकृद्भवतीति ॥ ३ ॥

अभयं नः प्राजापत्येभ्यो भूयादित्यग्निधीक्षमाणो जपति शिवो नः सुमना भवेति । हेमन्तं मनसा ध्यायात् ॥ ५ ॥

अर्थव्यानस्य मुख्यत्वेऽपि शब्दध्यानमेव कार्यमित्येवमर्थं मनोग्रहणम् । मन्त्र-मुक्त्वा मनसा हेमन्तशब्दं संबुद्धचन्तं ध्यायेन्मध्येण समानाधिकरणत्वाय ॥ ५ ॥

पश्चादग्नेः स्वस्तरः स्वास्तीर्णस्तस्मिन्नुपविश्य स्योना पृथिवी भवेति जपित्वा संविशेत्सामात्यः प्राक्शिरा उदङ्मुखः ॥ ६ ॥

यस्मिन्स्तरणे स्वयं शेते स स्वस्तरः । स स्वास्तीर्णो भवति । स्वयमेव तमा-स्तृणीयादित्यर्थः । तस्मिन्ग्रहणममात्यानामपि तत्रैव प्राणार्थम् । संविशेदिति । शशीतेत्यर्थः । अमात्याः पुत्रादशो गृह्याः । उदङ्मुखवचनं दक्षिणामुखानिवृ-त्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

यथावकाशमितरे ॥ ७ ॥

अमात्या यथावकाशं प्राक्शिरा उदङ्मुखाः संशिशेपुरित्वर्थः । उतरेण विकल्पार्थमिदम् ॥ ७ ॥

उपायाञ्जयायान्वाऽनन्तरः ॥ ८ ॥

यां यां यस्माद्यस्माद्बुद्धतरः स स गृहिर्णाऽनन्तरं सर्वैर्शू । यथावकाशं वीति विकल्पः ॥ ८ ॥

मन्त्राविदो मन्त्राञ्जयेयुः ॥ ९ ॥

स्योना पृथिवीत्यारभ्य स्वस्त्ययनपर्यन्तान्मन्त्रान्मन्त्रविदः सर्वे ब्रूयुर्गृह्याः ॥ ९ ॥

संहाय अतो देवा अबन्तु न इति त्रिः ॥ १० ॥

संहायेत्युत्पायेत्यर्थः । प्राङ्मुखास्त्रिभ्युः ॥ १० ॥

एतां दक्षिणामुखाः मत्स्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्चतुर्थम् ॥ ११ ॥

एतामिति वचनं योगविभागात् । इतरथा त्रिदिङ्मुखास्त्रिभ्युः । चतुर्थं चतु-

वीरं त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थः स्यात् । योगविभागे सति प्राङ्मुखास्त्रिः । त्रिदिङ्मुखाः सकृदित्ययमर्थो लभ्यते । त्रिदिङ्मुखाश्च यथासंख्येन त्रिन्पादान्ब्रूयुः । चतुर्थवचनं त्रिरधिकारनिवृत्त्यर्थम् । सर्वे प्रायश्चित्तादि समापयेत् । ततो यथाशक्यं शेरते ॥ ११ ॥

संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽश्रं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत ॥ १२ ॥ ख० ३ ॥

संहाय संगत्येत्यर्थः । इदानीं संगतिविधानात्पूर्वं यथाशक्यं शेरत इति गम्यते । समागम्योदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपेयुः । 'सूर्यो नो दिवः । उदुस्यं जातवेदसमिति नव । चित्रं देवानाम् । नमो भिन्नस्य' इत्येतेषां सौर्यसंज्ञा कृता । स्वस्तिशब्दवन्ति स्वस्त्ययनानि 'आ नो मद्राः । स्वस्ति नो मिर्माताम् । परावतो ये दिषिषन्त आप्यम्' इत्येतानि । अन्नसंस्कारवचनं चरुशेषाद्ब्राह्मणभोजननिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचने चरुशेषादिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ ३ ॥

हेमन्तश्चिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ॥ १ ॥

हेमन्तशिशिरावृत् । अपरपक्षाः कृष्णपक्षाः । अष्टका इति कर्मनाम । एतदुक्तं भवति । मार्गशीर्षादिचतुर्षु मासेषु ये कृष्णपक्षाश्चत्वारस्तेषु याश्चतस्रोऽष्टम्यस्तास्वष्टकाः कार्या इति । ऋतुद्वयमध्ये यदि मलमास आगच्छति तर्हि तस्मिन्मासे न कर्तव्यमित्येवमर्थं चतुर्ग्रहणम् । अपि च बहुवचनस्य त्रिष्वेव चरितार्थत्वाच्छास्त्रान्तरदर्शनाच्चोर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टका इति तिस्र एवाष्टकाः स्युस्तन्निवृत्त्यर्थं चतुर्ग्रहणम् ॥ १ ॥

एकस्यां वा ॥ २ ॥

एकस्यामेवाष्टम्यामष्टकाः कार्याश्चतस्रुषु वेति विकल्पः ॥ २ ॥

पूर्वेषुः पितृभ्यो दद्यात् ॥ ३ ॥

सप्तम्यामित्यर्थः । पितृशब्देनात्र पितृपितामहपितामहा उच्यन्ते । अन्वष्टक्ये 'पितृभ्यो दद्यात्' (२ । ९ । ७) इत्यस्यां चोदनायां पिण्डदानं दृष्टम् । अतश्चोदनासामान्यादिहापि परिगृह्यते । ब्राह्मणभोजनं च कार्यमिति वक्ष्यामः । तेन पूर्वेषुः पितृभ्यः पिण्डान्भोजनं च दद्यादित्यर्थः । पिण्डदान इतिकर्तव्यतापेक्षाऽस्ति । इह च तस्या अनाम्नानाप्रकरणान्तरविहितोऽपि पिण्डपितृयज्ञकल्पः परिगृह्यते । शक्यते चासौ ग्रहीषुम् । शास्त्रसंन्यकरणात् । अपि चान्वष्टक्येऽपि पिण्डपितृ-

यज्ञकरूपो दृष्टः । स चोदनासामान्यादिहापि भवति , अत्रैव तर्हि पिण्डपितृयज्ञक-
रूपेणेति कामलोक्तम् । स्त्रीभ्यश्चेत्यत्राधिकारार्थं तत्रोक्तम् । स च कश्योऽत्राशौ-
करणे पाकयज्ञतन्त्रस्य बाधको भवति । एककार्यत्वात् । भोजनं तु पार्वणवद्भवति ।
भोजनेऽपि तन्त्रस्थापोसितत्वात् । तच्च भोजनं पैतृकमेवेति कृत्वा पार्वणमेव तन्त्रं
पारिगृह्यते । तस्य पैतृकत्वात् ॥ ३ ॥

तस्य विशेषमाह—

ओदनं कृसरं पायसम् ॥ ४ ॥

पिण्डपितृयज्ञकरूपो भवतीत्युक्तम् । तत्र च नित्येऽशौ चरुश्रपणमस्ति । तस्य
स्थान एतानि त्रीणि नित्येऽशौ श्रपयेत् । ' ओदनस्तु प्रसिद्धः स्यात्पायसः पयसा
शृतः । ओदनरितिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्तितः । तिलकल्कान्विनिसिप्य शृतो वा
कृसरो भवेत् ' इति ॥ ४ ॥

चतुःशरावस्य वाऽपूपान् ॥ ५ ॥

चतुःशरावपरिमितस्य वा चान्यस्य पेषणं कृत्वाऽपूपान्श्रपयेत् । अपूपाः पिष्ट-
मयाः । बहुसाधनसाध्यरवादपूपानां स्त्रीवर्तकत्वाच्च नित्येऽशौ श्रपणं न संभवतीति
गृहसिद्धानामेवोपादानमिच्छन्ति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वाणि वा त्रीणि, इदं
वैकं द्रव्यमिति । भोजने तु नायं द्रव्यनियमोऽपि तु होम एव । ' अष्टका हि
चतस्रः स्युः पूर्वाहानि तथैव च । द्रव्यत्रयत्त्राद्वैकत्वात् यथासंख्यसंभवः । प्रत्य-
ष्टकं हि पूर्वेषुस्त्रीणि द्रव्याण्यथापि वा । अपूपद्रव्यमेकं वा नान्या व्याख्यानक-
ल्पना ' ॥ ५ ॥

उदीरतामवर उत्परास इत्यष्टामिहुत्वा यावतीभिर्वा काम-
पीत ॥ ६ ॥

यावतीभिर्वाऽधिकामिः पितृलिङ्गवामिः कामपीतं तावतीभिर्जुहुयात् । एतदुक्तं
भवति । पिण्डपितृयज्ञविधानेनेध्माधानान्तं कुर्यात् । चरुश्रपणे विशेष उक्तः ।
ततो ब्राह्मणपच्छौचाद्याच्छादनप्रदानपर्यन्तं पार्वणवत्कृत्वा, ओदनादिभ्यस्त्रिभ्योऽन्न-
मुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वाऽनुज्ञाप्याशौकरणमन्त्रयोः स्थाने ' उदीरतामवर उत्परासः'
इत्यष्टामिश्चतुर्दशभिर्वा हुत्वा मेलणमनुप्रदत्तस्य ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानादि शेषनिवेदान्तं
पार्वणवत्कृत्वा मुक्तवस्तु पिण्डपितृयज्ञवाग्निनयनादिषाश्रोत्सर्गान्तं कृत्वा ततः धाद्व-
क्षेपं समापयेदिति ॥ ६ ॥

अथ श्वोभूतेऽष्टकाः पशुना स्थालीपाकेन च ॥ ७ ॥

अपेत्यानन्तर्यार्थः । श्रोभूतेऽष्टम्यामित्यर्थः । या अष्टकाः कार्या इत्युक्तास्ताः श्रोभूते पशुना स्थालीपाकेन च कार्या इत्यर्थः । अषाष्टका इत्येतावत्युच्यमानेऽथ-
 शब्दसंबन्धात्पूर्वेष्टुष्ठाष्टकाः कार्या इत्याशङ्का स्यात् । तस्माच्छ्रोभूतग्रहणम् । पशु-
 क्तभूतस्य स्थालीपाकस्याविधेयत्वात्स्थालीपाकान्तरमिदमिति गम्यते । चशब्दश्चायं
 वाशब्दस्य स्थाने द्रष्टव्यः । तेन पशुना वा स्थालीपाकेन वेत्यर्थः । शास्त्रान्तरे च
 स्पष्टं यद्यनमस्ति 'पशोरमावे स्थालीपाकः प्रवर्तते' इति ॥ ७ ॥

अप्यनहुहो यवसमाहरेत् ॥ ८ ॥

अपिशब्दो विकल्पार्थः । एतदुक्तं भवति । पशुः कार्यस्तस्यासंभवे स्थालीपा-
 कस्तस्याप्यसंभवेऽनहुहो यवसं प्रयच्छेदिति । शकटवहनसमर्थो बलीवर्दोऽ-
 नह्वान् ॥ ८ ॥

अग्निना वा कसमृपोषेत् ॥ ९ ॥

प्रयस्याप्यसंभवेऽग्निना वा कसं दहेत् ॥ ९ ॥

एषा मेऽष्टकेति ॥ १० ॥

यवसदाने वक्षदहने चैवं मनसा ध्यायेदित्यर्थः ॥ १० ॥

न त्वेवानष्टकः स्यात् ॥ ११ ॥

इदमस्य प्रयोजनम् । चत्वारः पक्षा उक्तास्तत्र पूर्वाक्षाम उचरोत्तरः प्रवर्तते
 इति । एवमप्यष्टकाः कार्याः । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः । अथवा शास्त्रान्तरे
 यानि पक्षान्तराण्युक्तानि 'अपि वा अनूचानेभ्य उदकुम्भमाहरेत्' 'अपि वा
 श्राद्धमन्त्रानधीधीत' इति । तथा वा कुर्यात् । न त्वेवानष्टकः स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

तां हैके वैश्वदेवीं शुभ्र आग्नेयीमेके सौर्यामेके प्राजापत्यामेके
 रात्रिदेवतामेके नक्षत्रदेवतामेके ऋतुदेवतामेके पितृदेवतामेके
 पशुदेवतामेके ॥ १२ ॥

एतेऽष्टौ देवताविकल्पाः । तत्र यदाऽऽग्नेय्यष्टका क्रियते तदा वपापशुस्था-
 लीपाकावदानानि त्रीण्यप्यग्नये स्वाहेति जुहुयात् । वैश्वस्थालीपाकमप्यनेनैव
 जुहुयात् । पूर्वमितरेष्वपि ज्ञेयम् । तत्रानाद्यानां पक्षाणामयुक्तत्वज्ञापनार्थमाद्ये हशब्दं
 पठितवान् । मन्त्रास्तावदष्टकार्यत्वेन गृह्यन्ते स्मृतिपारम्पर्येण स्मर्यन्ते । स्मृतिश्च
 प्रमाणम् । एवमष्टकार्यत्वेन प्रमाणावगतेषु मन्त्रेषु तान्पारित्यज्याग्न्यादीनां नामधेयेन
 होम इत्येवदयुक्तमिति हृदि कृत्वा हशब्दं पठितवान् । तस्मात्सर्वदा मन्त्रैरेव होमः
 कार्यो न कदाचिदपि नामधेयेनेति सिद्धम् । एतमेव पक्षमुत्तरत्रापि समर्थयते ।

वैश्वदेवीं ब्रुवत इति बहुदेवत्यां ब्रुवत इति । अयमर्थः—या या मन्त्रेषु लिङ्गिनी सा सा सर्वाऽप्र देवता भवति । नैवान्यादय एकैकेव देवता भवतीत्यर्थः । बहुदेवत्यो हि वैश्वदेवशब्दः श्रूयते । ' यथा प्रशुभैतु देवी मनीषेति वैश्वदेवम् ' इति । उक्तं च नैरुक्ते—' दत्तु किञ्चिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते ' इति । प्रकारान्तरेणामामिर्माप्यकारमतमेवादुसृतमिति निरवद्यम् । अपि चैवं व्याख्या । अग्नेयमिहे । तेषामयमभिप्रायः—' सत्यमष्टकार्यत्वेन मन्त्राणां स्मरणसर्वदा मन्त्रैरेव होमः कार्यस्तथाऽप्याग्नेयी भवति । अग्निरेव सर्वेषु मन्त्रेषु देवयो भवतीत्यर्थः । यानि तेषु देवतान्तरवाचीनि पदानि तानि कथंविद्वीष्या लक्षणया वा योगेन वाऽग्निवाचीनि भवन्ति । यथा प्रयाजानामग्नेयत्वे समिदादिशब्दास्तस्यैव कथंविद्वाचकाः । एवमत्रार्पाति ' । एतन्मुत्तरेष्वपि पक्षेषु योज्यम् । एवं देवताविप्रतिपत्तौ सत्यां ह्यशब्दं प्रयुक्तवान् । बहुदेवत्ये त्वयमेव पक्षो युक्तः । लक्षणाद्याश्रयणे कारणामावादिति ज्ञापयिषुम् । प्रयाजेषु तु कारणं निरुक्ताद्विज्ञेयम् ॥ १२ ॥

पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्जं वषामुत्खिद्य जुहुयात् । वह वषां जातवेदः पितृभ्यो यज्ञेनान्वेत्य निहिताः पराके मेदसः कुरुषा उपैनान्तस्त्रवन्तु सत्या एता आशिषः सन्तु सर्वाः स्वाहेति ॥ १३ ॥

पशुकल्पेनेति वचनं प्रोक्षणप्रतिषेधैः पशुकल्पस्यैव प्रोक्षणस्य भवति न पशु-
ङ्गमत्स्थालीपाकप्रोक्षणस्येरेवमर्थम् । संज्ञाप्येत्यमनुवादः । उल्लिख्येति वचनमु-
त्खिद्य सर्वदाऽनप्यैव वषां जुहुयादित्येवमर्थम् । तेनान्थादिनामधेयेन होम इत्याद्याः
पक्षा निरस्ता भवन्ति ॥ १३ ॥

अथावदानानां स्थालीपाकस्य च—अग्ने नय सुपथा राये अस्या-
निति द्वे । ग्रीष्मो हेमन्त ऋतवः शिवा नो वर्षाः शिवा अयथा
शरन्नः । संवत्सरोऽधिपतिः प्राणदो नोऽहोरात्रे कृणुतां दीर्घ-
मायुः स्वाहा । शान्ता पृथिवी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्यभयं
नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परि-
पान्तु सर्वतः स्वाहा । आपो मरीचीः प्रवहन्तु नो धियो घाता
समुद्रो वहन्तु पापम् । भूतं भविष्यद्भयं विश्वमस्तु मे ब्रह्माऽ-
धिगुप्तः स्वाराक्षराणि स्वाहा । विश्व आदित्या वसवश्च देवा
क्रा गोक्षारो मरुतः सदन्तु । ऊर्जे मजामसृतं पिन्वमानः मजा-

पतिर्षयि परमेष्ठी दधातु स्वाहा । प्रजापते न त्वदेता-
न्यन्यः ॥ १४ ॥

स्थालीपाकशब्देनात्र द्वयं गृह्यते । एकवचनं जात्यभिषायम् । तेनायमर्थः—
'पश्वङ्गस्थालीपाकस्यावदानानां च स्थालीपाकान्तरस्य चैते सप्त होममन्त्रा भव-
न्तीति' ॥ १४ ॥

सौविष्टकृत्यष्टमी ॥ १५ ॥

अष्टमीप्रहणं सर्वदा त्रिष्वर्षायमाहुतिरष्टमी भवतीत्येवमर्थम् । तेन मन्त्रैरेव होमो
न कदाचिन्नामधेयेनेति सिद्धम् । अपि च—यदा पश्वङ्गभूतस्थालीपाकः पृथग्व्युपेत
तदा स्विष्टकृदपि पृथक्कार्यं इत्येतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत्र च पृथग्घोमे स्विष्टकृदपि
पृथक्कार्यः । वस्तुतस्तु पृथग्घोमे ह्यवदानानां सप्त स्थालीपाकस्य च सप्त । ततः
सौविष्टकृती पञ्चदशी स्यात् । सहस्रे त्वष्टमी भवति । एवं च पृथग्घोमनिवृत्त्यर्थम्
अष्टमीप्रहणं वेदितव्यम् ॥ १५ ॥

ब्राह्मणान्मोजयेदित्युक्तम् ॥ १६ । ख० ४ ॥

ब्राह्मणान्मोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयतीति यदुक्तं तदिहापि कार्यमित्यर्थः ।
एतदुक्तं भवति । होमं समाप्य ब्राह्मणपञ्चौचाच्छादनान्तं कृत्वा मोजनार्था-
दन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणौ होमं कृत्वा मुक्तवस्त्वनाचान्तेषु पिण्डान्दत्त्वा
स्वस्त्ययनं वाचयित्वा श्राद्धशेषं समापयेदिति । अथवा ब्राह्मणान्मोजयोदितमनन्तरे
कर्मणीत्युक्तम् । यच्चोक्तं पूर्वद्युः कर्म तत्र च मोजयेदित्युक्तं द्रष्टव्यमित्यर्थः । इति-
शब्दोऽत्र मोजनपरामर्शः । इदमष्टम्यां मोजनं श्राद्धमित्युपदेशः शास्त्रान्तरे च
दृश्यते । तस्माच्छ्राद्धमिति सिद्धम् ॥ १६ ॥ ४ ॥

अपरंशुरन्वष्टवयम् ॥ १ ॥

अपरस्मिन्नहनि नवम्यामन्वष्टवयं नाम कर्म कार्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्यैव मांसस्य प्रकरूप्य दक्षिणामवणेऽग्निमुपसमाधाय परिधि-
त्योत्तरतः परिधितस्य द्वारं कृत्वा समूळं घर्हिस्त्रिरपसलैर(लवण)-
विधुन्वन्परिस्तीर्य हर्षीष्यासादयेदोदनं कृसरं पायसं दधि
मन्यान्मधुमन्यांश्च ॥ २ ॥

योऽष्टम्यां पशुः कृतस्तस्यैव मांसं ब्राह्मणमोजनार्थं प्रकरूप्य संस्कृत्येत्यर्थः ।
मोजनार्थत्वं तु शास्त्रान्तरादवगतम् । दक्षिणामवण इति प्राक्प्रवणनिवृत्त्यर्थम् ।
उपसमाधापोति व्याख्यातम् । अग्निस्त्रिरस्करण्यादिभिः परिधित्योत्तरतो द्वारं

करोति । पुनः परिश्रितस्येति वचनं परिश्रयणस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् । अत्रापि पिण्ड-
पितृयज्ञकल्पोऽस्ति । तत्र विशेषमाह—उभौ परेस्तीर्षेत्पश्मिन्काले समूलं बर्हिर्गृही-
त्वाऽपसलैः(स्यै)रप्रदासिणमविधुवन्नकम्पयंस्त्रिः परिश्रुतीयात् । आषादयेदभिचार्यं स्या-
लीपाकमित्यस्मिन्काल एतानि पश्चाऽऽसादयेत् । एषां नित्ये श्रयणं कार्यम् । गृह्यकर्मणि
सर्वत्र चरुणां नित्येऽशावेव श्रयणं कार्यं न तु लौकिके । अन्यत्र प्रतिषेधात् । अप-
वित्तैककपालं चेत्यत्र श्रपवित्त्वेति वचनस्य चरुवर्जितानां घानादीनां नित्याग्निश्रयण-
निषेधपरत्वेनापि संभवात् । ' सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्याः प्रकीर्तिताः । मधु-
मन्याः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः ' ॥ उल्लेखनकाले द्वे लेखे लिखेत् । उभे च
सक्तुश्चाच्छिन्नैरवस्तृणीयात् ॥ २ ॥

पिण्डपितृयज्ञकल्पेन ॥ ३ ॥

इदं कर्म पिण्डपितृयज्ञविधानेन कार्यमित्यर्थः । (+अग्निपणयनं पात्रं सोमायेत्या-
दिमन्त्रकौ । उपस्थानं प्रवह्यं निनयाद्यतिदिश्यते) ॥ ३ ॥

हुत्वा मधुमन्यवर्जं पितृभ्यो दद्यात् ॥ ४ ॥

इधमाधानान्तं कृत्वा ब्राह्मणवच्छौषाद्याच्छादनान्तं कृत्वोदनादिभ्यश्चतुर्भ्योऽ-
न्नमुद्धृत्य मधुमन्यवर्जं घृताक्तमनुज्ञाप्याशावाहुतिद्वयं हुत्वा मेषणमनुपहृत्य शेष-
निवेदनान्तं कृत्वा पितृभ्यः पिण्डान्निष्टृणीयादित्यर्थः । पिण्डदाने मधुमन्या अपि
ग्राह्याः ॥ ४ ॥

स्त्रीभ्यश्च सुरा चाऽऽचाममित्याधिकम् ॥ ५ ॥

मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पिण्डान्निष्टृणीयात् । तत्र शौदनादिपञ्चभ्यः सुरा
चाऽऽचामं चाधिकं भवतीत्यर्थः । पित्रादित्रयाणामेव पिण्डपितृयज्ञस्य दृष्टत्वात्तद्वि-
धानं स्त्रीणां न प्राप्नोतीति कृत्वा पिण्डपितृयज्ञकल्पेनेत्येतदप्रानुवर्तनीयम् । ' ओ-
दनाप्रमवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । गौडी माध्वी च वैष्टी च सुरा तु त्रिविधा
सृता ' ॥ अधिकवचनं पश्चानाममाधानार्थम् ॥ ५ ॥

कर्पूष्वेके द्वयोः पदसु वा ॥ ६ ॥

द्वयोर्लेखयोरुभयेषां पिण्डनिपरणमुक्तम् । कर्पूनां नामावटाः । कर्पूनी च कर्पूष्व
कर्पूः । तास्येकं इच्छन्ति । यदा द्वे कर्पूनी तदाऽऽयते भवतः । यदा पद् तदा
परिमण्डलाः । द्वयोरिति वचनात्कर्पूनीवित्येकज्ञेयो लब्धः ॥ ६ ॥

+ पतुल्लर्कवस्थितो ग्रन्थः कर्षत्कपुस्तके नास्ति ।

पूर्वासु पितृभ्यो दद्यात् ॥ ७ ॥

पूर्वां च लेखा पूर्वां च कर्षू. पूर्वाश्च कर्षवः । ताः पूर्वाः । एतदुक्तं भवति । द्विलेखाद्विकर्षूपदकूपरूपेण पूर्वस्यां लेखायां पूर्वस्यां कर्षवां पूर्वासु कर्षूपु पितृभ्यो निवृणायामिति ॥ ७ ॥

अपरासु स्त्रीभ्यः ॥ ८ ॥

पूर्ववदेकशेषः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । द्वे लेखे इत्युक्तम् । पितृषु च स्त्रीषु च पृथक्पृथक् नवावरा अयुजो वा ब्राह्मणा भवन्ति । 'प्रकृतौ समर्थनिगमेषु' (श्रौ० ३ । २) । यजुर्निगमेषु विकृतावह उक्तः । तेन स्त्रीपात्रेषु तिलावपने तिलोस्ताति मन्त्रे पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । पार्ष्णं हि तस्य प्रकृतिः । तत्र च पित्रादयस्त्रयोऽभिधातुमभिधेताः । न च पितृशब्दस्त्रीन्वक्तुं समर्थः । अयोच्यते । तत्रापि पितृपात्रभेदास्य प्रकृतिः । उत्तरे विकृती । पितृपात्रे च पितृशब्दः समर्थः । विषक्तिमात्रं त्वसमर्थम् । तेनोत्तरयोः पात्रयोः पितृशब्दस्य स्थाने पितामहप्रपितामहशब्दौ बहुवचनान्तौ वक्तव्याविति । एतदुक्तम् । समानप्रकरणे प्रकृतिविकृतिभावो नास्तीति ज्ञापितमेतद्भाष्यकरेण 'रात्र्यायदेन । इति तु प्रणयेत्' (श्रौ० २ । २) इत्यत्र । तेन त्रिष्वपि पितृशब्द एव प्रयोज्य इति सिद्धम् । यथा तत्र कथञ्चिद्वैष्या लक्षणया वाऽन्यथा वा त्रीनाह तथैवात्रापि मातृरभिदृष्यात् । तेनोहो न कार्यः । अथ तत्रोत्तरयोः पात्रयोरूहोऽम्शुपगम्यने । तर्हि 'शुन्वन्ता पितरः' इत्यत्र त्रयाणां वचनमपार्थक्यं स्यात् । तस्मात्पितृशब्द एव सर्वदा प्रयोज्य इति सिद्धम् । 'शुन्वन्तां पितरः' (श्रौ० २ । १) इत्यत्र तु विषक्तिमात्रमसमर्थम् । प्रकृतिस्तु समर्थम् । तेन तस्या ऊङ् कार्यः । शुन्वन्तां मातरः शुन्वन्तां पितामह्यः शुन्वन्तां प्रपितामह्य इति । 'एतत्तेऽसौ ये च त्वा' (श्रौ० २ । १) इत्यत्र यदि द्वे मातरौ स्यातां पितामह्यौ प्रपितामह्यौ वा तदाऽसावित्यत्र द्वयोरपि नामनी ब्रूयात् । यदा बहुवचनं महानामपि नामानि ब्रूयात् । तेशब्दस्य स्थाने द्वे मातरौ चेद्द्वान्विःसूहः । बहुवचने इत्यूहः । येशब्दस्य केचिद्ब्रूहेन स्त्रीलिङ्गं कुर्वन्ति तद्विचार्यम् । एतत्ते तत्र ये च स्वामशान्तिव्यवस्थापमर्थः— हे तत, एतत्पिण्डरूपमन्नं तुभ्यं ये चान्येऽत्र स्वामनु यन्ति तेष्यश्चेत्यर्थः । अनुपायिनश्च यदि सिय एव स्युस्तदोहो युज्यते । यदि पुमांस एव पुमांसश्च स्त्रियश्च वा तदा न युज्यते । 'पुमान्स्त्रिया' (पा० सू० १ । २ । १७) इति पुंस एकशेषात् । आत्ता-यणाप्युक्तम्—'पुंवनियुने' (श्रौ० ३ । २) इति । 'अनुपायिनश्च पुमांसश्च

द्विपश्चेति प्रतिमाति' इति बौधायनवचनात् । इत्थं हि तेन विण्डदाने पठितो मन्त्रः— 'एतत्ते ततासौ ये ते मातामहा ये त आचार्या ये ते सखायो ये ते गुरवो ये ते ज्ञातयो ये तेऽमात्या ये तेऽन्तेवासिनस्तेऽप्यश्चैतत्ताम्यश्च स्वघा नमः' इति । तेनोहो न कार्यः । आपस्तम्बेन तु 'एतत्ते मातरसौ याश्च स्वामप्राणु' इति मन्त्रः पठित इति कृत्वा केचिद्दूहं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम् । स्त्रीद्वित्वे युवामप्राणु बहुत्वे युष्मानशान्विति । अत्र पितरोऽभिपदन्त पितर इत्यत्र च पितृशब्दस्योहो न कार्यः । प्रकृतावसमर्थत्वात् । विण्डापितृशब्दो हि तयोः प्रकृतिः । तत्र च त्रयोऽभिधातुमभिपेताः । तस्मादनूहः । उमथविण्डानां च सकृदेवानुमन्त्रणं कार्यम् । शक्यत्वात् । न पृथक् । 'असावभ्यङ्क्वासावङ्क्वेति' (श्रौ० २।७) अत्र च स्त्रीद्वित्वे बहुत्वे चासौशब्दस्योहः । अभ्यङ्गायाम्, अभ्यङ्घ्वम्, अङ्गायाम्, अङ्घ्वमिति च यथार्थम् । स्त्रीणां पृथग्नासो दद्यात् । असंसर्गित्वात् । एतद्गः पितर इत्यशोहो न कर्तव्यः । असमर्थत्वादेव । मन्त्रावृत्तिरस्त्येव । पितृविण्डान्स्त्रीविण्डान्च सकृदेवोपतिष्ठते । शक्यत्वात् । न पृथक् । अनूहश्च पूर्ववत् । 'मनोन्नाहुवामहे' इत्यादेश्वानूहः पूर्ववत् । 'तस्माद्दृचं नोहेत्' (श्रौ० ९।४) इति प्रतिषेधाच्च । प्रवाहणं चोमथविण्डानां युगपदेव । शक्यत्वात् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । 'नीरं मे दत्त पितरः' (श्रौ० २।७) इति पितृणां मध्यमविण्डमादायानेनैव स्त्रीणामपि मध्यममाददाति । अनूहश्च पूर्ववत् । 'आवत्त पितरः' (श्रौ० २।७) इति विण्डद्वयं प्राशयेत् । अनूहश्च पूर्ववत् । ऋक्त्वाच्च । यत्र त्वृच्यहमिच्छति तत्र विदधाति 'आत्मानि मन्त्रानसंनमयेत्' (३।८।७) इति । 'इति नम्रे' (श्रौ० २।१४) इति च । एवं निनयनवर्जं पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तम् । तत्र पद्युच्यते । 'पितृशब्दो बहुवचनान्तः पित्रादींस्त्रीनिव षक्तिः साहचर्योत् । यथा मित्राविति वरुणाविति चोक्ते मित्रावरुणौ प्रतीयेते । साहचर्यात् । तद्गदप्रापि । नातृद्, यवञ्च न शक्नोति । तत्साहचर्यस्य काचिदप्यः रतित्वात् । तस्मादनूहः कार्य इति' । तत्र ब्रूयः । असमर्थत्वाद्दूहो नास्तीत्युक्तेव । केवलमभिधानं संपादनीयम् । सापेण्डीकरणेन हि प्रेतत्वं निवर्त्य पितृत्वं नाम संस्कारविशेषः शास्त्रमन्थः प्राप्यते । तच्च मातृव्यविशिष्टमिति मातृव्यमभ्युत्ते पितृशब्दः । एवं च कृत्वेकोद्दिष्टे शास्त्रान्तर्गटेऽपि पितृशब्दप्रतिषेधोऽप्युपपन्नः । ऊहवादिनोऽतिप्रसङ्गश्चास्ति । माप्रादयस्त्रयोऽपि शब्दाः मसज्जन्ते । न साप्येवं पुनरपि । नेप्यते बहुविद्धिर्विचार्य कार्यमित्यलमतिविस्तरेण ॥८॥

एतेन माघ्यावर्षे प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे ॥ ९ ॥

एतेनेति पूर्वद्युःप्रभृति कृत्स्नकर्मातिदेशः । एतदुक्तं भवति । प्रौष्ठपद्याः समीपे योऽपरपक्षस्तत्राष्टम्यां माघ्यावर्षे नाम कर्म कर्तव्यम् । तच्चैतेनाष्टकार्कणं व्याख्या-
'तमिति । अत्रापि त्रिष्वहसु कार्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

मासि मासि चैवं पितृभ्योऽयुषु प्रतिष्ठापयेत् ॥ १० ॥

अपरपक्ष इत्यत्रापि संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषामावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च । तच्च पूर्वपक्षनिवृत्त्यर्थम् । एवमित्यकृत्स्नोपदेशार्थम् । तेनान्वष्टक्यमिहातिदिश्यते । अनन्तरत्वात् । पितृभ्य इति मातृनिवृत्त्यर्थम् । प्रतिष्ठापयेत् । 'कुर्यादित्यर्थः । एत-
दुक्तं भवति । प्रतिमासमपरपक्षेऽयुष्मासु तिथिऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव श्राद्धं कुर्यादिति । समानकाळत्वात्समानकार्यत्वाच्च पार्ष्णस्यास्य विकल्पः । एवं वा सूत्रच्छेदः । 'मासि मासि चैवं पितृभ्यः' । प्रतिमासमपरपक्षेऽन्वष्टक्यवत्पितृभ्य एव कुर्यादित्यर्थः । 'अयुषु प्रतिष्ठापयेत्' । श्राद्धकर्माणि सर्वमयुष्मासु संख्यासु प्रतिष्ठापयेत् । गन्धमालादि सकृद्देयं त्रिः पञ्चकृत्वो वेत्यादि ॥ १० ॥

नवावरान्मोजयेत् ॥ ११ ॥

नवप्रसङ्गः प्रकृतं निवर्तयति । तेनान्वष्टक्ये नवावरान्मोजयेन्नियमेन ॥ ११ ॥

अयुजो वा ॥ १२ ॥

अशक्तौ प्रागप्ययुजो मोजयेत्सप्त पञ्च शनिकं-वा । सप्तपक्ष एकस्यैक इतर-
योऽत्रयस्यः । पञ्चपक्ष एकस्य त्रय इतरयोरेकैकः । इदं चान्वष्टक्य एव ॥ १२ ॥

युग्मान्बुद्धिपूर्वेषु ॥ १३ ॥

पुंसवनसीमन्तोन्नयनचौलकर्मोपनयनविवाहा इति पञ्चाम्नाशेषादीनि च श्रौतानि
वृद्धिश्राद्धस्य विषय इत्येके । अन्ये षोडश संस्काराः अथवाकर्मादयश्च श्रौतानि
चेत्याहुः । 'अनिष्ट्वा तु पितृन्श्राद्धे वैदिकं कर्म नाऽऽरभेत्' इति स्मृतेः ।
वापीकूपतडागाराभायुद्यापनादि पूर्वश्राद्धस्य विषयः । उभयत्र युग्मान्मोजयेत् ॥ १३ ॥

अयुग्मानितरेषु ॥ १४ ॥

पूर्वद्युःपक्षां काम्य एकोद्दिष्ट इति चतुर्विधं विधिः । मासि मासि चेत्यत्रान्व-
ष्टक्यवत् । पार्ष्णे तु यद्गनि । एवमन्विषेष्वापि श्राद्धेषु मास्यपरिमाणमुक्तम् ॥ १४ ॥

प्रदक्षिणमुपचारो यथैस्तिष्ठत्यर्थः ॥ १५ ॥ ख० ५ ॥

बुद्धिपूर्तेऽपि शेषः । अत्र प्रदक्षिणाभिति वचनादितरश्राद्धेषु प्रसव्यमुपचार

इति गम्यते । तिलकार्थं यथाङ्कुर्यात् । यज्ञोपवीतयुगपरुर्मादीनामुपलक्षणमिदम् ॥ १९ ॥ ॥ १ ॥

रथमारोक्ष्यन्नामा पाणिभ्यां चक्रे अमिमृशेत् । अहं ते पूर्वं पा-
दावाऽभेद्वृहद्रथं तरे ते चक्रे ॥ १ ॥

इतिकारोऽध्याहार्यः । अयाणां वर्णानामिदं समानं भवति । रथो नाम बहुयुगो मण्डलाकृतिः । यदा रथमारोहति गमनार्थं ततः पूर्वपक्षे चक्रे पाणिभ्यां नाना अमि-
मृशेन्मन्त्रेण । नानाग्रहणं युगपदेव दक्षिणेन दक्षिणं सत्येन संध्यमामिमृशेन्न पर्या-
येणेत्येवमर्थम् । दूरदेशगमने स्वाद्य एवाऽऽरोहणेऽयं विधिर्नैवर्षप्राष्ठेवारो-
हणेषु ॥ १ ॥

वामदक्ष्यमस इत्यस्याधिष्ठाने ॥ २ ॥

अमिमृशेदिति वर्तते । पाणिभ्यां युगपच्चक्रनाभीं अमिमृशेन्मन्त्रेण ॥ २ ॥

दक्षिणपूर्वाभ्यामारोहेत् । वायोष्टा धीर्येणाऽऽरोहामीन्द्रस्यौज-
साऽऽधिपत्येनेति ॥ ३ ॥

दक्षिणः पादः पूर्वा यतोस्तौ तथोक्तौ । एवंभूताभ्यामारोहेन्मन्त्रेण ॥ ३ ॥

रथमीन्संमृशेदरश्मिकान्वा दण्डेन । ब्रह्मणो वस्तेजसा संमृहामि
सत्येन चः संमृहणामीति ॥ ४ ॥

रथमयः प्रग्रहास्तान्मृशेत् । अथ यद्यश्वा अरश्मिकाः स्युस्तानेव दण्डेन मृशेत् ।
मन्त्रस्तूपमन्त्र समान एव । बहुवचनाद्बहुयुगो रथोऽप्राभिपेत इति गम्यते ॥ ४ ॥

अग्निमवर्तमानेषु जपेत् । सहस्रसन्निं वाजमभिवर्तस्व रथदेव
भवह वनस्पते धीद्वङ्गो हि यूया इति ॥ ५ ॥

अशब्दोऽध्याहार्यः । सारथिना नोदिता अश्वा यदेषां दिशमभिगच्छन्ति तदा
'सहस्रसन्निं' 'वनस्पते' इत्युचं(चौ) जपेत् । एतावदथारोहणम् ॥ ५ ॥

एतयाऽन्यान्यपि वानस्पत्यानि ॥ ६ ॥

अमिमृशेदिति शेषः । अन्यान्यपि शकटप्रभृतीनि वानस्पत्यान्यारोक्ष्यन्नेतया
तान्यामिमृशेत् । एतथेत्यस्मिन्नन्वयान्वयीत्याद्युत्तरसूत्रस्यैव शेषः स्यात् ।
तस्माद्योगविभागार्थमेतथेति वचनम् ॥ ६ ॥

स्विरौ गावौ भवतां बीळु रस इति रथाङ्गमभिमृशेत् ॥ ७ ॥

यद्यदङ्गमस्यामृचि दृष्टं तत्तदमिमृशेत् । गावौ । अक्षं, ईषा, युगं चेत्यर्षः । इदं
चामिमर्शनं शकटादिषु । न रथे । गावाविति लिङ्गात् । न हि रथस्य गीयुक्तत्वं
द्विगीयुक्तत्वं च संभवति । तस्य बहुयुगत्वादश्वयुक्तत्वाच्च ॥ ७ ॥

सुत्रामाणं पृथिवीं घामनेहसामिति नावम् ॥ ८ ॥

आरोहेदिति शेषः । आरूहेमेति मन्त्रलिङ्गात् । यदा यदा च नावमारोहस्युद्-
कतरणार्थं तदा तदैतयाऽऽरोहेत् ॥ ८ ॥

नवरथेन यशस्विनं वृक्षं हृदं वाऽविदासिनं मदाक्षिणं कृत्वा
फलवतीः शाखा आहरेत् ॥ ९ ॥

नवरथेन यदा गच्छति तदाऽयं विशेषः । वानस्पत्यजपान्तं कृत्वेदमपि कुर्यात् ।
नवोऽनुपभुक्तः । यशस्वी यशसा युक्तः । अविदास्यशोष्यः । आम्रजम्बादिशाखा
आहरेत् ॥ ९ ॥

अन्यद्वा कौटुम्बम् ॥ १० ॥

अन्यद्वा कुटुम्बोपयोगि द्रव्यमाहरेत् । आहृत्य ततः ॥ १० ॥

संसदमुपयायात् ॥ ११ ॥

गृहसमीपमागच्छेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्माकमुत्तमं कृषीत्यादिव्यमीक्षमाणो जपित्वाऽवरोहेत् ॥ १२ ॥

जपित्वा नवरथादवरोहेत् ॥ १२ ॥

ऋषभं मा समानानामित्यभिक्रामन् ॥ १३ ॥

एतस्सूक्तं गृहं प्रतिपद्यमानो जपेत् ॥ १३ ॥

वयमद्येन्द्रस्य प्रेष्टा इत्यस्त्वं यात्प्यादित्ये ॥ १४ ॥

जपेदिति शेषः । तमिन्नेवाहनि ॥ १४ ॥

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरिति व्युष्टायाम् ॥ १५ ख० ॥ ६ ॥

जपेत् । प्रीण्येतानि प्रतीकानि । मन्त्रसंज्ञकानि । तस्मादुपाशु स्युः । एतावान-
वरथे विशेषः ॥ १५ ॥ ६ ॥

अथासौ वास्तुपरीक्षा ॥ १ ॥

उच्यत इति शेषः । उक्तोऽर्थः । अत शब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्गृहनिमित्ते समु-
द्विवृद्धी भवतस्तस्माद्वास्तुपरीक्षोच्यत इति । यथेवं काम्यकर्माण्यनर्थकानि । न ।
एतदेवं न्यायविदः परिहरन्ति 'तत्रैव हि कारणं शब्दश्चेति' ॥ १ ॥

एवंलक्षणयुक्ते देशे वाग्तु कार्यमित्याह—

अनुस्वरमविवादिष्णु भूम ॥ २ ॥

भूमशब्दो भूमिवाचकः । यथा 'यवं न वृष्टिर्व्युनक्ति भूम' इति । यत्र
विवादो नास्ति तदविवादिष्णु ॥ २ ॥

औषधिवनस्पतिषु ॥ ३ ॥

मत्तुपो वकारश्छान्दसः । एवंविधं यद्भूम तत्र वास्तु कार्यम् ॥ ३ ॥

यस्मिन्कुश्वीरिणं मभूतम् ॥ ४ ॥

तत्र कार्यम् ॥ ४ ॥

कण्टाकिष्ठीरिणस्तु समूहान्परिखायोद्वासयेदपामार्गः शाकस्ति-
लवकः परिख्याय इति चैतानि ॥ ५ ॥

समूहान्परिखायोद्वासयेदिति वर्तते । अपामार्गादीनां पुंलिङ्गत्वादेतानिति वक्तव्यं
एतानीति नपुंसकवचनमन्यान्यप्येवंप्रकाराणि वास्तुविद्यायां निषिद्धान्युद्वासयानीत्येव-
मर्थम् ॥ ५ ॥

यत्र सर्वत आपो मध्यं समेत्य प्रदक्षिणं शयनीयं परीत्य प्राच्यः

स्पन्देरन्नप्रवदत्यस्तत्सर्वं समृद्धम् ॥ ६ ॥

यस्मिन्देशे आपः सर्वाभ्यो दिग्भ्य आगत्य मध्यं प्राच्यं ततः प्रदक्षिणं शयनीयं
परीत्य प्राङ्मुखो गच्छेद्युः । अप्रवदत्यः । नलोपः छान्दसः । अशब्दवत्य
इत्यर्थः । एतच्छरणयुक्तं वास्तु विद्यावृत्तघनघान्यादिभिः सर्वैः समृद्धं भवति । एवं
द्रुवतैतत्प्रदर्शितं भवति । सर्वत उच्छ्रिता मध्यतो निम्नाभीषच्च प्राक्प्रवणा भूमिं
कृत्वा गृहं कुर्यात् । तत्र प्राच्यां दिशि गृहिण शयनीयं गृहं कुर्यात् । शयनपिगृ-
हस्योत्तरतोऽपि शनैः प्रदक्षिणं निर्गमनार्थं स्पन्दनिक्रमं कुर्यादिति ॥ ६ ॥

समवस्रवे भक्तशरणं कारयेत् ॥ ७ ॥

येन पथाऽऽपो निर्गच्छन्ति स देशः समवस्रवः । प्राच्यां दिशात्यर्थः । तत्र
महानसं कारयेच्छयनीयस्योत्तरतः ॥ ७ ॥

ननु शास्त्रान्तरे प्राग्दक्षिणस्यां दिशि भक्तशरणं दृष्टमतः कथं प्राच्यां दिशात्या-
शब्दस्य प्रकृतस्य स्तुतिमाह—

वह्नयं ह भवति ॥ ८ ॥

ऋद्धिमद्भवतीत्यर्थः । तस्मादत्रैव कार्यम् ॥ ८ ॥

दक्षिणाप्रवणे सभां मापयेत्साऽष्टौता ह भवति ॥ ९ ॥

यत्र गृही श्वैरमास्ते स्वजनेरागन्तुमिच्छन्तः सहा सा समा । ता दक्षिणाप्रवणे कुर्या-
द्दुधीच्यां दिशात्यर्थः । तत्र कृताऽष्टौता द्यूतवर्जिता भवति ॥ ९ ॥

दोषाश्च सन्तीत्याह—

युवानस्तस्याः कितवाः कलहिनः प्रमायुका भवन्ति ॥ १० ॥

अत्र कृता वेद्युवान एव सन्तः प्रमायुका भवन्ति । अल्पयुषोऽत्रियन्त इत्यर्थः ।

फलप्रियाश्च कितवाश्च भवन्ति । ननु द्यूतवर्जितत्वात्कथं कितवा इति । उच्यते ।
कितवा इति दम्भिन इत्यर्थः । तस्मात्तत्र न कार्या । शास्त्रान्तरेऽविहितत्वादनूद्य
प्रतिषिद्धवान् ॥ १० ॥

क तर्हि कार्येत्याह—

यत्र सर्वत्र आपा प्रस्यन्देरम्सा त्वस्त्वयन्यधूता च ॥ ११ ॥ ख० ७ ॥

यस्मिन्देशे सर्वाभ्यो दिग्भ्य आप आगच्छन्ति तत्र कार्या समा, गृहमध्य
इत्यर्थः । सा शुभकर्यधूता च भवति ॥ ११ ॥ ७ ॥

अथैतैर्वास्तु परीक्षेत् ॥ १ ॥

पूर्वलक्षणासंभवे वधमुत्तरेषा बलीयस्त्वं स्यादित्येवमर्थोऽथशब्दः । अथ विशि-
ष्टान्येतान्नाति । वास्तुग्रहणं समाधिकारानिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

जानुमात्रं गर्तं खात्वा तैरेव पांसुभिः प्रतिपूरयेत् ॥ २ ॥

गर्तो नामावटः । तैरेव तत उद्धृतैरेवं ॥ २ ॥

आधिके प्रशस्तं समे वार्त्तं न्यूने गर्हितम् ॥ ३ ॥

पूरिते गर्ताधिके पासुराशौ प्रशस्तं वास्तु भवति । तेन समे वृत्तिमद्भवति ।
तस्मान्न्यूने गर्हितं कुत्सितं भवति । तस्मात्तत्र न कार्यम् ॥ ३ ॥

अस्तमितेऽपां सुपूर्णं परिवासयेत् ॥ ४ ॥

अस्तमिते तमेव गर्तमद्भिः पूरयित्वा तं राशिं परिवासयेत् । ततो व्युष्टाया
निरिक्षेत् ॥ ४ ॥

सोदके प्रशस्तमाद्रं वार्त्तं शुण्के गर्हितम् ॥ ५ ॥

पूर्वेण वृत्त्यम् ॥ ५ ॥

श्वेतं मधुरास्वादं सिकतोत्तरं द्राक्षणस्य ॥ ६ ॥

सिकतोत्तरं सिकताबहुलमित्यर्थः ॥ ६ ॥

लोहितं सन्नियस्य ॥ ७ ॥

मधुरास्वादं सिकतोत्तरमिति वर्तते ॥ ७ ॥

पीतं वैश्यस्य ॥ ८ ॥

अत्रापि द्वय वर्तते । श्वेतं लोहितं पीतामिति त्रयो वर्णाखयाणां वर्णानां विशेषाः ।
अन्यत्सर्वं समानम् ॥ ८ ॥

तत्सहस्रसीतं कृत्वा ययादिवसमचतुरस्रं मापयेत् ॥ ९ ॥

एवं परीक्षितं धारतु बहुसीतं कुर्यात् । बहुशः सीतया कर्षयेदित्यर्थः । ततः सर्वासु दिक्षु समचतुरस्रं स्पण्डिलं कुर्यात् । चतुरस्रं चतुःकोणं मापयेत्कुर्यात् । सहस्रशब्दीऽत्र बहुवाची ॥ ९ ॥

आयतचतुरस्रं वा ॥ १० ॥

प्रागार्यतं चतुरस्रं वा कुर्यात् । आयतं दीर्घम् । तत्रैवं क्रमः—परित्याघ इति चैतानीत्यन्तां माह्ववास्तुपरीक्षां कृत्वा तत आन्तरीं परीक्षामयेतेर्वास्तु परीक्षितेत्याचार्यतं चतुरस्रं वेत्सन्तां कृत्वा यत्र सर्वत्राऽऽपो मध्यं समेत्येत्यादि विज्ञेयम् । ततो वक्ष्यमाणं प्रोक्षणं कुर्यात् ॥ १० ॥

तच्छभीशाखयोदुम्बरशाखया वा शन्तातीयेन त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति ॥ ११ ॥

'शं न इन्द्राग्नी' इति सूक्तं शन्तातीयेमिति प्रसिद्धम् । तेन सूक्तेन त्रिः परिव्रजन्प्रोक्षति । सर्वत्र मन्त्रान्ते कर्षारम्भः । सिद्धं हि करणं भवति नासिद्धम् । परशुना छिनत्तीति परशुवत् । मन्त्रावृत्तिरक्ता । मन्त्रान्ते व्रजनारम्भः प्राचीपारम्भपर्येति' इति ॥ ११ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया । आपो हि एषा मयोभुव इति तृचेन ॥ १२ ॥

त्रिः प्रदक्षिणं परिव्रजन्प्रोक्षति । अत्रापि धारावृत्तिस्तृचावृत्तिश्च । व्रजनगुणत्वात् ॥ १२ ॥

वंशान्तरेषु शरणानि कारयेत् ॥ १३ ॥

यावन्तस्तत्र वंशाः संभवन्ति तत्र द्वयोर्द्वयोर्वशयोरन्तरेषु कुड्यादिभिः पृथक्कृत्वा पवरकादिशरणानि कारयेत् । शरणान्यवन्तरगृहाणि ॥ १३ ॥

गर्तेष्ववकां शीपाळमित्यवचापयेद्भास्याग्निर्दाहको भवतीति विज्ञायसे ॥ १४ ॥

सर्वासां स्थूणानां गर्तेष्ववकां शीपाळं चावदध्यात् । एवं कृते भास्याग्निर्दाहको भवतीति श्रूयते ॥ १४ ॥

मध्यमस्थूणाया गर्तेष्ववधाय मांग्रोदगग्रान्कुशानास्तीर्थं व्रीहियवमतीरप आसेचयेत् । अच्युताय मौमाय स्वाहेति ॥ १५ ॥

अस्या गर्तेऽयं विशेषः ; अवकां शीपालं चावधाय कुशानास्तीर्थं पश्चादासिञ्चे-
न्मन्त्रेण । अवधायवचनमवकाशीपालयोरवधानप्राप्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अथेनामुच्छ्रियमाणामनुमन्त्रयेतेहैव तिष्ठ निमित्ता तिलिवलास्ता-
मिरावर्ता मध्ये पोपस्य तिष्ठन्तीम् । आ त्वा प्रापन्नघायव
आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जायता सह । आ त्वा परि-
श्रिताः कुम्भ आ दध्नाः कलशैरयञ्जिता ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

मध्यमस्थूणा गर्ते आधीयमानामनुमन्त्रयेत मन्त्रान्याम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

वंशमाधीयमानम् ॥ १ ॥

अनुमन्त्रयेतेति वर्तते ॥ १ ॥

ऋतेन स्थूणामधिरोह वंश द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना
इति ॥ २ ॥

अनेन मध्यमस्थूणाया उपर्याधीयमानं वंशमनुमन्त्रयेत । अन्ये तु प्रतिवंशमावृ-
त्तिमिच्छन्ति ॥ २ ॥

सद्वासु चतसृषु शिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयेत्पृथिव्या अधि
संभवेति ॥ ३ ॥

चतस्रः शिलाः स्थापयित्वा तासु दूर्वा निधाय ततो मणिकं प्रतिष्ठापयेन्मन्त्रेण ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः ॥ ३ ॥

अरङ्गरो वावदीति त्रेधा वद्धो वरत्रया । इरामु ह मशंसत्पनि-
रामपवाघतामिति वा ॥ ४ ॥

अनया वा प्रतिष्ठापयेत् ॥ ४ ॥

अथारिमन्त्रप आसेचयेत् । ऐमु राजा वरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने
तिष्ठतु मोदमानः । इरां वहन्तो घृतमुसमाणा मित्रेण साकं सह
संविशन्तिवति ॥ ५ ॥

अथ मणिकेऽपि निविद्यति पूरणार्थं मन्त्रेण ॥ ५ ॥

अथैनच्छमयति ॥ ६ ॥

एतद्वास्तुशान्ति करोति ॥ ६ ॥

कथम् । इत्थमित्याह—

श्रीहिरण्यमयीभिरङ्घ्रिहिरण्यमवधाय शन्तावीपेन त्रिः पदाक्षिणं
परिमनन्भोसति ॥ ७ ॥

अप्तु हिरण्यमवधाय ताभिः प्रोसति ॥ ७ ॥

अविच्छिन्नया चोदकधारया-आपो हि ह्य मयोभुव इति
तृचेन ॥ ८ ॥

उक्तार्थे द्वे सूत्रे ॥ ८ ॥

मध्वेऽगारस्य स्यालीपाकं श्रपयित्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्य-
स्मानिति चक्षुसृभिः प्रत्यृचं हुत्वाऽर्घं संस्कृत्य ब्राह्मणान्भोज-
यित्वा शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति वाचयीत ॥ ९ ॥ ख० ९ ॥

श्रपयित्वेति वचनमस्मात्स्यालीपाकात्प्रागस्मिन्गृहे पाकान्तरं न श्रपयितव्यमि-
त्येवमर्थम् । मुक्तवतो ब्राह्मणान् 'शिवं वास्तु शिवं वास्त्विति भवन्तो ब्रुव-
न्त्विति' वाचयीत । ते च तं 'शिवं वास्तु शिवं वास्तु' इति प्रत्युचुः । उक्ता-
र्थमन्यत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

उक्तं गृहमपदनम् ॥ १ ॥

यदुक्तं गृहमपदनं 'प्रपथेत गृहानहं सुमनसः' (श्रौ० २ । १) इत्यादि तदि-
दानीमिहापि कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु प्राहुः । यदुक्तं मणिकप्रतिष्ठापनादि शिवं
वास्त्वित्यन्तं तद्गृहमपदनसंज्ञं भवति । किं सिद्धं भवति । मणिकस्थापनात्प्रागेव
नीनानि स्थापयित्वा तूर्णानि प्रविशेदिति । अपि च-शास्त्रान्तरेण संस्कृतं विशीर्णं
वा पुराणं गृहं संस्कृत्य प्रविशतो मणिकप्रतिष्ठापनादि सिध्यति ॥ १ ॥

बीजवतो गृहान्प्रपथेत ॥ २ ॥

गृहानिति बहुवचनमाप इतिवत् । बीजवतः प्रपथेत्येतावतैव सिद्धे गृहानिति
वचनं यत्र गृहे प्रविशति शास्त्रान्तरसंस्कृतं विशीर्णं वा संस्कृत्य तत्राप्येवं प्रविशे-
दिति । मणिकादिबीजवत्प्रपदनान्तं तत्रापि कुर्यादित्यर्थः । तेन पूर्वस्याह्वाडापि
साध्यः ॥ २ ॥

क्षेत्रं प्रकर्षयेत्क्षेत्रैः मोष्टपदैः फल्गुनीभी रोहिण्या वा ॥ ३ ॥

फल्गुनीभिरित्यत्राप्युत्तराभिरित्येवं संबध्यते । तेन त्रीणि नक्षत्राणि । नित्य-
कर्मणां द्रव्यसाधनत्वाद्द्रव्यार्थं क्षेत्रं प्रकर्षयेत् । गिचप्रयोगः स्वयं कृपिनिवृत्त्यर्थः ।
तथा चानापदि गौतमः 'कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते' इति । मयुरपि—'अना-
मृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा' (अ० ४ । ४) इति । 'प्रमृतं कर्षणं
स्मृतम्' (अ० ४ । ५) इति । अक्षसूक्ते चैवमेव वृत्तिरुक्ता 'अतैर्मा दीव्य कृपि-
मित्कृपस्व' इति । प्रतिग्रहादयश्चापत्कल्पाः । त्रिषु नक्षत्रेषु कृपिं प्रारमेत ॥ ३ ॥

इदं च प्रारम्भदिवसे कुर्यादित्याह—

क्षेत्रस्यानु वा तं क्षेत्रस्य पदिना त्रयमिति प्रत्यृचं जुहुवाऽज-

पेद्दा ॥ ४ ॥

क्षेत्रस्यानु वा तं देशं गत्वा तत्रोपलेपनादि कृत्वा जुहुयात् । जपेद्वेदं सूक्तं
तत्रस्थ एव । पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् । प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् ॥४॥

गाः प्रतिष्ठमाना अनुमन्त्रयेत् मयोभूर्वातो अभिवातुस्ता इति
द्वाभ्याम् ॥ ५ ॥

मक्षणार्थमरण्यं प्रति गच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहरात्मरिवा अन्वा वा । न
नियमः ॥ ६ ॥

आयतीः । यासामुघश्चतुर्विधं मधोः पूर्णं घृतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्वतीर्वह्नीर्गोष्ठे घृताचपः । उप मैतु मयोभुव ऊर्जं
चौजश्च विभ्रतीः । दुहाना असितं पयो मयि गोष्ठे निविशध्वं
पथा मवाम्युत्तमो या देवेषु तन्वमैरयन्तेति च सूक्तशेषम् ॥५॥

मक्षयित्वा ग्रामं प्रत्यागच्छन्तीर्गा अनुमन्त्रयेताहरहर्यासामित्यृग्म्यां सूक्तशेषेण
च ॥ ६ ॥

आगाचीयमेके ॥ ७ ॥

आयतीनामनुमन्त्रणे ' आ गावो अगमन् ' इत्येतत्सूक्तमेक इच्छन्ति । पूर्वासाम-
नेन वाचः ॥ ७ ॥

गणानासामुपतिष्ठेतागुरुगवीनां भूवाः स्य प्रशस्ता स्य शोभनाः
मियाः मियो वो भूयासं शं मयि जानीध्वं शं मयि जानीध्वम्
॥ ८ ॥ ख० १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भासां गवामगुरुगवीनां संपानुपतिष्ठेताहरहर्भूताः स्पेति- । गुरोर्गावस्तासु
तिष्ठन्ति चैन्नोपतिष्ठेत् । सर्वत्र स्थित्वैवोपस्थेयम् । नोपविश्य । तथा चोक्तम्—
' उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्यानसंयुतम् ' इति । शं मयि जानीध्वमिति सक्त-
देव वक्तव्यम् । अथापपरिस्रवाधिलक्षणार्थं हि द्विर्वचनम् ॥ ८ ॥ १० ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीवायां वृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

ॐ अथातः पञ्चमहाः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । अतःशत्रो हेत्वर्थः । यस्मादेतेर्महतो नि.धेयसस्यावाधित्वा-
स्पृश्यज्ञा नाम यदा वक्ष्यन् इत्यर्थः ॥ १ ॥

इमे त इत्याह—

देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति ॥ २ ॥

॥ २ ॥

तेषां स्वरूपमाह—

तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्भक्तिं करोति स भूतयज्ञो यत्पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत्स्वाध्यायमधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति ॥ ३ ॥

वैश्वदेवे अग्नौ यज्ञा उक्तास्तत्र यदग्नौ जुहोति दशाऽऽहुतीः स देवयज्ञः । यद्भक्तिं करोति 'अप बलिहरणम्' (गृ० १ । २ । ३) इति स भूतयज्ञः । यत्पितृभ्यो ददाति 'स्वधा पितृभ्यः' (गृ० १ । २ । ११) इति स पितृयज्ञः । यत्स्वाध्यायमधीयते 'अथ स्वाध्यायविधिः' (गृ० ३ । २ । १) इत्यनेन विधानेन स ब्रह्मयज्ञः । यन्मनुष्येभ्यो ददाति 'ततोऽतिथीन्मोजयेत्' इति स्मृतिविधानेन स मनुष्ययज्ञः । अपूर्वाणां विधाने सति तद्यदग्नौ जुहोतीति सिद्धवदुपदेशो नोपपद्येत । अग्नौ जुहुयादित्येवावक्ष्यत् । अथ शास्त्रान्तरसिद्धानामनुवादस्तर्ह्यथ स्वाध्यायविधिरिति ब्रह्मयज्ञविधानमपार्थक्यं स्यात् । तस्यापि तत्र सिद्धत्वात् । अथ— इष्टतन्त्रपरिग्रहार्थं ब्रह्मयज्ञस्योपदेशः । न तद्युक्तम् । तन्त्रमेदस्यासिद्धत्वात् । पञ्चयज्ञानां हि तैत्तिरीयारण्यकं मूलम् । 'पञ्च वा एते महायज्ञाः' इत्यादि । तन्मूलत्वे च सति कथं तन्त्रमेदसंभवः । तस्माद्वैश्वदेवादय एव पञ्चयज्ञा इति सिद्धम् । मनुनाऽप्येवमेवोक्तं पितृयज्ञवर्जम् । पितृयज्ञं स्वयथोक्तवान् । 'एकमप्याशयोद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिके । न वैवात्राऽऽशयेत्कंचिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमज्जाघेनोदकेन वा । पपोमूत्रफलेर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिपावहन्' (मनु० ३ । ८२-८३) इति ॥ ३ ॥

तानेवान्यज्ञानहरहः कुर्यात् ॥ ४ ॥ ख० १ ॥

अस्येदं प्रयोजनम् । मोजनार्थात्पाकात्प्रवृत्तिर्वैश्वदेवस्येत्युक्तम् । यस्याग्नौ न क्रियते न तद्भोक्तव्यमिति निषेधात् । अत एव बालसंस्कारार्थम् । तत्र यदा परान्नं मुहुक्त उपवसति वा तदा संस्कार्यस्य पाकस्याभावात्संस्कारकर्मणोऽप्यभावात् स्यात्तन्नित्यर्थमिदम् । तेन पञ्चयज्ञार्थं सर्वथा पक्तव्यमेवेति सिद्धम् । अनेनाभ्युपायेन वैश्वदेवमपूर्वार्थमधीति साधितं भवति । अपि च सर्वथा पाकासंभवे पुण्यैः फलेर्वाऽपि कुर्यादित्येवमर्थं च । उक्तं च 'आपन्न(त्र)मपि दातव्यम् । आकाष्ठ-

मपि जुहुयात् । आकृष्यमपि ब्रह्मयज्ञं कुर्यात् ' इति । ' न चेदुत्पद्यतेऽन्नं तु अद्भि-
रेनान्समापयेत् ' इति च । अकरणे प्रायश्चित्तार्थं च । उक्तं च बोधायनेन—
' एतेभ्यः पञ्चयज्ञेभ्यो यद्येकोऽपि तु हीयते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं
विधीयते ॥ अहं वाऽपि अहं वाऽपि प्रमादादकृतेषु तु । तिलस्तन्नुमतीर्हुत्वा
चतस्रो वारुणीर्जेपत् ॥ दशाहं द्वादशाहं वा विनिवृतेषु सर्वतः । चतस्रो वारुणी-
र्हुत्वा कार्यस्तन्नुमतश्चरुः ॥ ' इति । केचिदाशौचदिवसेष्वपि वैश्वदेवं कार्यमित्येव-
मर्थमिति व्याचख्युः । तदयुक्तम् । ' पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृतजन्मनोः '
इति निषेधात् ॥ ४ ॥ १ ॥

अथ स्वाध्यायविधिः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । विधिग्रहणं विधिरेव वक्ष्यते न क्रम इत्येवमर्थम् । तेन वैश्वदेवस्य
पुरस्तादुपरिष्ठाद्वाऽध्येतव्यं न क्रमनियम इति सिद्धम् ॥ १ ॥

प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आप्स्तुत्य शुचौ देशे यज्ञोपवीत्या-
चम्याह्निन्नवासा दर्माणां महदुपस्तीर्य प्राक्कूलानां तेषु प्राङ्मुख
उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरो पाणी संघाय पवित्रवन्तौ
विज्ञायतेऽर्षां वा एष ओपधीनां रसो यद्दर्भाः सरसमेव तद्ब्रह्म
करोति । घ्राणापृथिव्योः संधिमीक्षमाणः संमील्य वा यथा
वा युक्तमात्मानं मन्येत तथा युक्तोऽर्षीर्षीत स्वाध्यायम् ॥ २ ॥

वाशब्दद्वयमन्यस्यां वाऽनिन्दितायां दिशि कार्यमित्येवमर्थम् । बाहिरसंभवे ग्रामेऽ-
ध्येतव्यमित्येवमर्थं च । तथा च श्रुतिः—' ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीर्षीत ' इति ।
आप्स्तुत्येति । स्नात्वेत्यर्थः । आप इति वचनमपोऽपवाहाद्वा स्नायादित्येवमर्थम् । शुचौ
देशे इति वचनं शुचौ देशे यत्र छाप्यधीर्षीत न त्तिरनियम इत्येवमर्थम् । यज्ञोपवीतिग्रहणं
नियमेनात्र यज्ञोपवीतीत्यादित्येवमर्थम् । तेन दहनकर्मणि प्राचीनावीतिरत्वं सिद्धम् ।
आचम्येति वचनं कर्माह्नाचमनविधानार्थम् । अह्निन्नवासा इति । अनार्द्रवासा भवेत् ।
ततः प्राक्कूलानां दर्माणां महदुपस्तीर्य तेषु प्राङ्मुख उपविश्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरो
पाणी पवित्रवन्तौ संघायेति । महिति । महित्यर्थः । प्राक्कूलानाम् । प्रागमाणा-
मित्यर्थः । प्राङ्मुख इति वचनं नियमेनात्र प्राङ्मुखः स्यादित्येवमर्थम् । तेना-
न्यत्र केचिदुदङ्मुखताऽपि सिद्धा । दक्षिणोत्तरोपस्थं कुर्यात् । अपैत्कृत्वात् ।
दक्षिण उत्तरो पयोः पाण्योस्ती दक्षिणोत्तरो पाणी । पवित्रे व्याख्याते । सधं पाणि
प्रागङ्गुष्ठिमुत्तानं विधाय तस्मिन्प्रागमे पवित्रे विधाय दक्षिणं पाणि न्यधं प्रागङ्-

गुच्छि तेन संदध्यादित्यर्थः । विज्ञायते श्रूयत इत्यर्थः । श्रुत्याकर्षः सर्वमिदं गृह्य-
शास्त्रं श्रुतिमूलमिति दर्शयितुम् । चावापृथिव्योः संघिभीक्ष्णमाणी नोर्ध्वमधस्तिर्यग्भेदे-
तैत्यर्थः । संमील्य वाऽस्तिणी । अन्येन वा येन प्रकारेणाऽऽत्मानं समाहितमनसं
मन्येत तथा युक्तोऽधीयीत । न संघीक्षणसंमीलननियमः । स्वाध्यायवचनं साविध्या
अपि स्वाध्यायधर्मसिद्धयर्थम् । तेन 'सावित्रीमन्वाह' (गृ० ३ । २ । ४)
इति साविध्या अनुवचने सत्यपि सामिधेनीधर्मः, ऐकश्रुत्यं, अगन्ते च प्रणवो न
भवतीति सिद्धम् ॥ २ ॥

ॐपूर्वा + उवाहतीः ॥ ३ ॥

प्रणवमादौ सकृदुक्त्वा ततस्तिहो व्याहृतीः समस्ता श्रूयात् । प्रतिव्याहृति प्रणव-
शङ्का नैव कार्या । सकृत्कृतेनैव प्रणवेन ॐपूर्वत्वसिद्धेः । यथा 'अव्वर्युमुखाः'
(श्रौ० १ । २) । (श्रौ० ८ । १३) इत्यत्रैकेनैवाध्वर्युणा सर्वेऽ-
ध्वर्युमुखा भवन्ति । तद्वदत्रापि । पृथक्कल्पनायां प्रमाणाभावाच्च । ननु चतस्रणां
सूत्रे व्याहृतिसंज्ञा कृता । सत्यं कृता । होमे सु सा । न सर्वत्र । तेनात्र तिस्र
एवेति सिद्धम् । 'मूर्ध्वः स्वारित्येता वाव व्याहृतयः' इति श्रुतिः । अपि च
तैत्तिरियश्रुतिरेपां मूलमित्युक्तम् । तत्र चैवं श्रूयते—'ओमिति प्रतिपद्य मूर्ध्वः
सुवरित्याह । सावित्री गायत्री त्रिन्वाह । पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानम् । स्वाध्याय-
मधीयीत । नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिन्वाह' इति । तस्माद्यदुक्तं तत्स-
म्यक् ॥ ३ ॥

सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्धर्चशः सर्वापिति तृतीयम् ॥ ४ ॥ ख० २ ॥

'सर्वापिति । अनवानमित्यर्थः । तृतीयवचनमुपकरणेऽपि पच्छोऽर्धर्चशोऽनवान-
मित्येवं श्रूयादित्येवमर्थम् ॥ ४ ॥ २ ॥

अथ स्वाध्यायमधीयीत ऋचो यजूंषि सायान्धवर्षाङ्गिरसो
ब्राह्मण्यानि करुपान्गाथा नाराक्षसीरिचिहासपुराणानीति ॥ १ ॥

अथशब्दः पूर्वेण संमन्धार्यः । तेन प्रणवादित्रयं स्वाध्यायस्याङ्गमिति सिद्धम् ।
स्वाध्यायवचनमृगीदिरेव स्वाध्यायो न प्रणवादित्रयमित्येवमर्थम् । तेनर्चमपि ब्रह्मयज्ञं
कुर्यादित्यास्मिन्पक्षे सावित्रीपर्यन्तमुक्त्वा, ऋचमधीयीत । ततो नम इत्येतया परि-
दध्यात् । तेन प्रणवादित्रयस्य परिधानीयायाश्च नित्यत्वं साधितं भवति । अधीयीतेति

+ व्याहृतय इति वैदिकानां पाठः ।

वचनमन्वाहाधिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनानुप्रवचनघर्षो न भवति । सूत्राप्येव कल्पा
 इत्युच्यन्ते । नन्वनित्यानां सूत्राणां नित्यश्रुत्योपदेशो न घटते । नन्वनित्यस्य पशोः
 पशुना यजेतेति विधिर्न घटते । अथ तत्राऽऽकृतोर्नित्यत्वादुपपद्यते । तदत्राप्यविशिष्टम् ।
 सर्वकल्पेषु कल्पत्वं नामानुवृत्तं नित्यमस्ति । गाथा नाम ऋग्विशेषा इन्द्रगाथादयः ।
 ' यदिन्द्रो दाशाराज्ञे ' इति इन्द्रगाथाः पञ्चर्चः । नाराशंसस्यश्च ऋच एव ' इदं
 जना उपश्रुत ' इत्यादयः । ऋक्त्वादेव सिद्धे पुनर्वचनं फलविशेषसिद्धचर्षम् ।
 इतिहासं मारतमाहुः । यत्र सृष्टिस्थित्युत्पत्तिप्रलयाः कथ्यन्ते तत्पुराणम् ।
 अनित्यचोद्यं पूर्ववत् ॥ १ ॥

यद्वचोऽर्थात्ते पयत्राहुतिभिरेव तद्देवतास्त्वर्षयति यद्यजूषि घृता-
 हुतिभिर्यत्सामानि मध्वाहुतिभिर्यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभि-
 र्यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृता-
 हुतिभिः ॥ २ ॥

इह हि द्रव्योत्सर्गनिमित्तं फलं दृष्टम् । अतः स्वाध्यायमात्रेणापि फलमस्तीति
 श्रुतिमुपन्यस्यति ॥ २ ॥

ब्रह्मयज्ञाध्ययनेन देवतास्तृप्यन्तीत्युक्तम् । पितरश्च तृप्यन्तीत्याह —

यद्वचोऽर्थात्ते पयसाः कुल्या अस्य पितृन्स्वधा उपस्ररन्ति यद्य-
 जूषि घृतस्य कुल्या यत्सामानि मध्वः कुल्या यदथर्वाङ्गिरसः
 सोमस्य कुल्या यद्ब्राह्मणानि कल्पान्गाथा नाराशंसीरितिहास-
 पुराणानीत्यमृतस्य कुल्याः ॥ ३ ॥

स्वधेति पितृणामन्नमुच्यते । पयसो नद्यः स्वधामृताः पितृनुपतिष्ठन्तीत्यर्थः । एवमु-
 चरत्रापि नेयम् ॥ ३ ॥

ऋगादिवशकमध्येतव्यामिशुक्तम् । तत्र नियमेन दशानामध्ययने प्राप्त इदमुच्यते—

स यावन्मन्येत तावदधीत्येतया परिदधाति । नमो ब्रह्मणे नमो
 अस्त्वग्रये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो
 यावत्स्पतये नमो विष्णवे महते करोमीति ॥ ४ ॥ ख० ३ ॥

स यावत्कालमेकाग्रमनसमात्मानं मन्येत तावत्कालमेवाधीतीति न दशाप्यध्येतव्या
 इति नियमः । सर्वथा समाहितमनसैवाध्येतव्यम् । नेयत्तानियम इत्यर्थः । एतये-
 तिवचनं सदैतया परिदध्यादित्येवमर्थम् । तेनास्यापि नित्यत्वं सिद्धम् । एषां च
 निर्वाच्या । प्रथमायां दृष्टत्वाच्छ्रुतिदर्शनाच्च ॥ ४ ॥ ३ ॥

देवतास्तर्पयति प्रजापतिर्ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि च्छन्दा-
स्सोकारो वषट्कारो व्याहृणयः सावित्री यज्ञा घावापृथिवी
अन्तरिक्षमहोरात्राणि सांख्याः सिद्धाः समुद्रा नद्यो गिरयः
क्षेत्रीपथिवनस्पतिगन्धर्वाप्सरसो नागा वयांसि गावः साध्या
विमा यक्षा रक्षांसि भूतान्धेवमन्तानि ॥ १ ॥

परिधानानन्तरमेता देवतास्तर्पयत्युदकेन । तर्पणे तस्य प्रसिद्धत्वात् । प्रजाप-
तिरित्यारम्य एकोनत्रिंशद्वाक्येषु तृप्यतु तृप्यतां तृप्यन्त्विति यथार्थमुक्त्वा तर्प-
येत् । एवमन्तानीति पृथङ्मन्त्र एव ॥ १ ॥

अथ ऋषयः शतर्चिभ्यो माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदे-
षोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमान्यः शुद्रसूक्ता महा-
सूक्ता इति ॥ २ ॥

अनन्तरं शतर्चिप्रभृतीन्द्रादशर्धास्तर्पयति । प्रत्यृषिवाक्यभेदः पूर्ववत् । ऋषि-
प्रहणं निर्वातप्राप्त्यर्थम् । 'यज्ञोपवीतशौचे च' (श्रौ० १ । १ । १०) इत्य-
नेन निर्वातित्वात् । तीर्थविशेषस्तु सृष्टित एव सिद्धः ॥ २ ॥

प्राचीनावीती ॥ ३ ॥

प्राचीनावीती भूत्वा वक्ष्यमाणांस्तर्पयति । अयमपि प्रतिप्रसव एव ॥ ३ ॥

सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्या
जानन्तिघाहविगार्यगीतमञ्जाकल्पवाभ्रव्यमाण्डव्यमाण्डूकेया ग-
नीवाचक्रुर्वा बहवापातीयेयी सुलभाभैत्रेयी कहोळं कौपीतकं
महाकौपीतकं पैङ्गयं महापैङ्गयं सुयज्ञं सांख्यायनमैतरेयं महै-
तरेयं शाकलं चाष्कलं सुजातवक्त्रमोदवाहिं महौदवाहिं सौजाभिं
शौनफमाश्वलायनं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति ॥ ४ ॥

प्रयोविंशतिवाक्यानि । तत्र कहोळादिष्वर्धात्तर्पयामिशब्दः कार्यः । सर्वत्र
प्रतिवाक्यं तर्पणं कुर्यात् । एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायात् ॥ ४ ॥

प्रतिपुरुषं पितृस्त्वर्पयित्वा गृहानेतव यद्दाति सा दाक्षिणा ॥ ५ ॥

वितरं पितामहं प्रपितामहं च तर्पयित्वा गृहानेत्य यद्दात्यतिविभोजनमिक्षादा-
नादि सा ब्रह्मयज्ञस्य दाक्षिणा भवति । यद्दातीति सिद्धवदुपदेशान्नापूर्वं विधीयत इति
गम्यते । अपूर्वविधाने सति गृहानेत्य दद्यादित्यवश्यम् । सदक्षिणत्वं ब्रुवता सोमयागसाम्यं

प्रदर्शितं प्रशंसार्थम् । उत्तरत्र च 'मेघोहविर्धानम्' इत्यादि प्रशंसा श्रूयते । प्रति-
पुरुषवचनं पृथक्पृथक् तर्पयेन्न पितृस्तर्पयामीति सकृत्तर्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

पूर्वोक्तोपवेशनासंभवेऽप्येवं वा ब्रह्मयज्ञं कुर्यादिति श्रुतिमेवाऽऽह—

अयापि विज्ञायते स यदि सिद्ध्यन्त्रजन्मासीनः शयानो वा यं
यं क्रतुमधीते तेन तेन हास्य क्रतुनेष्टं भवतीति ॥ ६ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

'न शयानोऽधीतीत नाष्टम्याम्' इत्यादिनिषेधो नित्यस्वाध्यायस्यैव न ब्रह्मयज्ञ-
स्येति श्रुतिमेवाऽऽह—

विज्ञायते तस्य द्वावध्यायौ यदाऽऽत्माऽशुचिर्विशेषः ॥ ७ ॥ ख० ४ ॥

तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावेवानध्यायौ । यदाऽऽत्माऽशुचिः सूतकेन मृतकेन वा मला-
दिना वा । यदा च देशोऽशुचिरमेघ्यादिना तत्रोभयत्रैवेत्यर्थः । कालस्त्वस्य श्रुतौ
श्रूयते—'मध्यंदिने प्रबलमधीतीत य एवं विद्वान्महारात्र उपस्युदिते च' इति
॥ ७ ॥ ४ ॥

अथातोऽध्यायोपाकरणम् ॥ १ ॥

अध्ययनमध्यायस्तस्योपाकरणं प्रारम्भो येन कर्मणा तदध्यायोपाकरणम् ।
लकोऽर्थः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्ब्रह्मयज्ञो नित्योऽतोऽध्यायोपाकरणं ब्रूम
इति ॥ १ ॥

तस्य कालमाह—

ओषधीनां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य ॥ २ ॥

ओषधीनां प्रादुर्भावे सति श्रावणमासस्य श्रवणेन कर्तव्यम् । ओषधीनां प्रादु-
र्भावे इति वचनं यदा श्रावणे प्रादुर्भावो न स्यात्तदा माद्रपदे श्रवणेन कर्तव्यमित्ये-
वमर्थम् । वृष्ट्यपकर्षे कर्मापकर्षशङ्कैव नास्ति । यदा माद्रपदादुत्कर्षो भवति
तदाऽपि कर्मोत्कर्षशङ्का नैव कार्या । वार्षिकमितिसमाख्याबलात् । वर्षासु क्रियत
इति वार्षिकम् । श्रावणमाद्रपदमासौ हि वर्षर्तुः । श्रावणे प्रादुर्भावमावे कर्मा-
करणशङ्काऽप्यनेनैव निरस्ता । श्रवणेनेति । श्रवणेन युक्ते काल इत्यर्थः । 'नस-
त्रेण युक्तः कालः' (पा० सू० ४ । २ । ३) इत्यनेनाण् । 'लुबविशेषे'
(पा० सू० ४ । २ । ४) इति तस्य लुप् । नसत्रे च लुवि' (पा० सू० २ ।
३ । ४९) इति सप्तम्यर्थे तृतीया । नसत्रशब्देषु सर्वत्रैवं योज्यम् ॥ २ ॥

पञ्चम्यां हस्तेन वा ॥ ३ ॥

अत्रापि श्रावणस्येति संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषाभावात्प्रयोजनवत्त्वाच्च ।
श्रावणमासस्य पञ्चमी यदा हस्तेन युज्यते तदा वेत्यर्थः । इति कालत्रयमुक्तम् ॥ १ ॥

आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयात् । सावित्र्यै ब्रह्मणे भद्रायै
मेघायै मह्यायै धारणायै सदसस्पतयेऽनुमन्त्रये छन्दोभ्य ऋषिभ्य-
धेति ॥ ४ ॥

आज्यभागवचनं नित्यार्थम् । द्रव्यानादेशादेवाऽऽज्ये सिद्ध आज्याहुतिवचनमुत्सर्ज-
नेऽप्येता नवाऽऽज्येभ्यैव जुहुयान्नाग्नेनेत्येवमर्थम् । परिस्तरणविकल्पस्यासंभवात् ॥ ४ ॥

अथ दधिसक्तूञ्जुहोति ॥ ५ ॥

दधिमिश्रान्सकतूनित्यर्थः ॥ ५ ॥

मन्त्रानाह—

अग्निमीळे पुरोहितमित्येका ॥ ६ ॥

एकाग्रहणं कुशुम्भकादिवद्द्वृचानिवृत्त्यर्थम् ॥ ६ ॥

कुशुम्भकस्तद्ब्रवीदावदंस्त्वं शकुने यद्रपावद् गृणाना जमद-
ग्निना घामं ते विश्वं भुवनमधिभ्रितं गन्ता नो यज्ञं यन्निपाः सु-
श्रमि यो नः स्वो अरणः प्रतिचक्ष्व विचक्ष्वाऽऽग्ने याहि मरुत्सखा
यत्ते राजञ्छृतं हविरिति द्यूचाः ॥ ७ ॥

एते नव द्यूचाः ॥ ७ ॥

सपानीव आकृतिरित्येका ॥ ८ ॥

एकाग्रहणं द्यूचामन्तरमित्येवैका न वक्ष्यमाणेत्येवमर्थम् ॥ ८ ॥

तच्छंपोरावृणीमह इत्येका ॥ ९ ॥

अत्र चैकाग्रहणं द्यूचामन्तरमित्येवैका न पूर्वत्येवमर्थम् । एवमनयोर्विकल्पः
शाकलसामान्यास्य बाष्कलसामान्यास्य चेदमेव सूत्रं गृह्यं चेत्यध्येतृमसिद्धम् । त-
शाकलानां 'सपानीव आकृतिः' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वात् । बाष्कलान-
श्च 'तच्छंपोरावृणीमहे' इत्येषा भवति । संहितान्यत्वादित्येवं विनिवेशो
युक्तः ॥ ९ ॥

अध्येष्यमाणोऽध्याप्यैरन्वारब्ध एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा
साविष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तून्माश्य ततो मार्जनम् ॥ १० ॥

अध्यापयितव्यैरित्यर्थः । अध्याप्यैरन्वारब्ध इत्येतावतैव सिद्धेऽध्येष्यमाण
इति वचनमध्याप्याभावेऽप्यध्येष्यमाणः स्वयमेव कुर्यादित्येवमर्थम् । 'वर्षासु

च्छन्दांस्युपाकृत्याधीधीरन्' इति श्रुतेः । पञ्चम्यां हस्तेन वाऽधयेष्यमाणोऽध्या-
 प्यैरन्वारब्ध आज्यभागौ हुत्वाऽऽज्याहुतीर्जुहुयादित्येवं वक्तव्य एताभ्यो देवताभ्यो
 हुत्वेति वचनं सावित्र्यादिनवानामग्निमीळभादिर्विशतीनां च देवताग्रहणेन ग्रहणार्थम् ।
 क । एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेन हुत्वा, एता एव देवता इत्यत्र च । स्विकृष्टवचने
 व्याख्यातं प्राक् । दधिसक्तुवचनमाज्यनिवृत्त्यर्थम् । 'परिस्तरणैरञ्जलिमन्तर्घायाप
 आसेचयते तन्मार्जनम्' (श्रौ० १ । ७) । प्राशनादि वेदारम्भणान्तं शिष्याणा-
 मपि कार्यम् ॥ १० ॥

अपरेणामिं प्राक्कृतेषु दर्भेषूपविश्योदपात्रे दर्भान्कृत्वा ब्रह्माञ्जः
 लिङ्कतो जपेत् ॥ ११ ॥

पश्चादग्नेः प्राग्ग्रेषु दर्भेषूपविशन्ति । ततः शरावादातुदकमासिच्य तत्र दर्भ-
 निदध्यात् । ततो ब्रह्माञ्जलिङ्कतो जपेत् । स्वयं शिष्यैः सह । सन्ति चेत्ते । जप-
 तिचोदनायां गृह्यकर्मण्यनित्यमुपांशुत्वामिति ज्ञापयिष्यामः । तस्मादुच्चैरेव जपेत् ।
 अध्यापनविरोधाच्च । ११ ॥

अपूर्वा + व्याहृतीः सावित्रिं च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्
 ॥ १२ ॥

पूर्वमोकारम् । ततस्तिस्त्रो व्याहृतीः समस्ताः । ततः सावित्रिम् । एवमेतन्नित्यं
 त्रिरभ्यस्य वेदादिमग्निमीळ इत्यारभ्य सूक्तमनुवाकं वाऽऽरभेत् । चशब्दः प्रणव-
 व्याहृतीनामप्यध्यासार्थः । अथ सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ १२ ॥

तयोत्सर्गे ॥ १३ ॥

अत्रैतेनेत्यभावाज्ज कृत्स्नकर्मातिदेशः किञ्च वेदारम्भणमात्रमतिदिश्यते ।
 एताभ्यो देवताभ्योऽग्नेने हुत्वेति च प्रचानहोमः । तेन प्राशनमार्जने उत्सर्जने
 न भवति इति सिद्धम् ॥ १३ ॥

पण्मासानधीधीत ॥ १४ ॥

इदं वचनमुपाकृत्य, नियमेन पण्मासानधीधीत नोपरमेतेत्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन ॥ १५ ॥

ब्रह्मचारिर्धर्मरित्यर्थः । स्वाध्यायकाले ये विहिता धर्मा मधुमांसस्त्रीगमनल-
 ट्वादिवाशयनादिवर्जनादयस्तेर्युक्तोऽधीधीत । समावृत्तस्य मेललादयस्तु न भवन्ति ।
 अस्वाध्यायधर्मरथात् ॥ १५ ॥

+ व्याहृतय इति वेदिकानां पाठः ।

यथाभ्यायमितरे ॥ १६ ॥

ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । अस्मिन्नध्ययने ब्रह्मचारिणामपि प्रवृत्त्यर्पमिदम् । इतरथा समावृत्तानामेवेति शङ्का स्यात् ॥ १६ ॥

जायोपेयेत्येके ॥ १७ ॥

समावृत्तो जाया गच्छेदित्येक आहुः ॥ १७ ॥

अतएव गच्छेन्नानृतावित्याह—

प्रजापत्यं तत् ॥ १८ ॥

तद्गमनं प्रजापतिस्वसिद्धयर्थं कार्यम् । प्रजोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । तदर्थं कार्यम् । नानृतावित्यर्थः । अतुगमनं सर्वथा कार्यमिति तेषामभिप्रायः । अगमने दोषक्षयणात् । 'अतुस्त्राता तु यो मार्या संनिधौ नोपगच्छति । घोराया धूणहत्याया युज्यते नात्र संशयः' (मनु० टी० ३ । ४९ पराशरः) इति ॥ १८ ॥

वार्षिकमित्येतदाचक्षते ॥ १९ ॥

एतदुपाकरणमित्यर्थः । आचक्षते इति ब्रुवन्वैदिकीयं संज्ञा न पारिभाषिकीति दर्शयति । अन्वर्थसंज्ञेयमिति दर्शितं प्राक् ॥ १९ ॥

मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवर्षन्ति ॥ २० ॥

मध्यमाष्टकग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम् । तेन तस्याः समीपे माध्या पूर्णमास्यामित्यर्थः । शास्त्रान्तरे चैवं दृश्यते । 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्' इत्युक्तम् । अग्निमीळ इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्थालीपाकग्रहणमकृत्वाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् गृहसिद्धमजं ग्राहामिति दर्शयति । ततः स्विष्टकृत् । ततो वेदारम्भणम् । ततो होमशेषं समाप्यापोऽवगाहन्त इत्यर्थः ॥ २० ॥

एता एव तद्देवतास्तर्पयन्ति ॥ २१ ॥

ज्ञात्वा सावित्र्याद्या नवाग्निमीळ इत्याद्याश्च विशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । अग्ने-
षता आदिश्य तर्पयेयुः । द्विर्तियान्त कृत्वा तर्पयाभीत्येकोनत्रिंशद्वाक्यानि कृत्वा
तावत्कृत्वस्तर्पयेयुः ॥ २१ ॥

आचार्यानुषीन्पितृषु ॥ २२ ॥

यच्च ब्रह्मयज्ञाकं तर्पणमुक्तं तदेतदङ्गत्वेनेदानीमपि कार्यमित्यर्थः । अत्रादौ
देवतास्तर्पणसमुच्चारायार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतास्तर्पयतीत्यत्र
देवताग्रहणमत्रापि समुच्चयार्थम् । क्रमश्च तत्रोक्त एव ॥ २२ ॥

एतदुत्सर्जनम् ॥ २३ ॥ ख० ५ ॥

अस्येयं संज्ञा । ततः षण्मासान्यडङ्गान्यधीयीत । षण्मासानधीयीतेत्यारम्य, एव-
मन्ता धर्मा ग्रहणाध्ययन एवेत्याहुरेके । अन्ये त्वविशेषेणेत्याहुः ॥ २३ ॥ ५ ॥

अथ काम्यानां स्थाने काम्याः ॥ १ ॥

त्रेतायां वा इष्टयः ' पशवश्चाऽऽयुष्कामेष्ट्याम् ' इत्याद्याः ' वायव्यं श्वेत-
मालमेत मृतिकामः ' इत्याद्याश्च तेषां स्थाने काम्याः पाकयज्ञाः कार्या इत्यर्थः ।
काम्यसोमस्थाने सोमो न कार्यः । सोमतन्त्रम्य गृह्येऽविधानात् ॥ १ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

चरवः ॥ २ ॥

त्रेतायां ये पुरोडाशास्तेषां स्थाने चरवः कार्याः । पशुस्थाने तु पशुरेव कार्यः ।
समानजातीयस्यैव हि बाधो भवति । ओषधिसाम्यात् । न पशोः उक्तं च । बौधाय-
नेन—' येऽमुत्र पुरोडाशास्त इह चरवः ' इति । नामधेयेन होम इत्युक्तम् ॥२॥

तानेव कामानाम्नोति ॥ ३ ॥

अन्ये पाकयज्ञा आहिताग्नेरनाहिताग्नेश्च साधारणा इत्युक्तम् । काम्यास्त्वना-
हिताग्नेरेव भवन्तीत्येवमर्थमिदं वचनम् ॥ ३ ॥

नैमित्तिकान्याह—

अथ व्याधितस्याऽऽतुरस्य यक्ष्मगृहीतस्य वा षडाहुतिश्चरुः ॥ ४ ॥

व्याधितो ज्वरादिगृहीतः । आतुरस्तरुपगः । यक्ष्मगृहीतः स्यव्याधिगृहीतः । त्रिपु-
निमित्तेषु षडाहुतिर्नाम चरुः कार्यः । षडाहुतिरिति कर्मनामधेयम् । चरुग्रहणमा-
ज्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ४ ॥

मुञ्चामि त्वा इषिषा जीवनायकमित्येतेन ॥ ५ ॥

प्रत्यृषं षष्ठाऽऽहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात् । अत्र हीनपादग्रहणमेव कथं न
कृतम् । षष्ठमेतेनेति च न वक्ष्यं भवति । उच्यते । एतेनेत्यन्यसूक्तनिवृत्त्यर्थम् ।
क । शौनकेनोक्तं ' रसोन्न. षडाहुतिः ' इति तत्राप्यनेनेव सूक्तेन होतव्यमित्ये-
वमर्थम् । ऐतरोषिमिस्तु ' ब्रह्मणाऽग्निः ' इत्यनेन षडाहुतिराम्नातः । तच्च सूक्तं
रसोहलिङ्गम् । तस्मात्तत्राप्युत्तन्निवृत्त्यर्थमेतेनेति वचनम् । प्रत्यृषमेव षष्ठं हुत्वा
स्विष्टकृतं षष्ठं कुर्यात् । सूक्तमेवाऽऽवस्यं षडाहुतयो मा मूवन्नित्येवमर्थं पादग्र-
हणम् ॥ ५ ॥

स्वप्नममनोऽङ्गं दृष्ट्वाऽद्या नो देव सधितरिति द्वाभ्यां यद्य गोषु
दुष्वप्नमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत् ॥ ६ ॥

अशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा द्वाभ्यां पञ्चमिञ्चोपतिष्ठेत् ॥ ९ ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वेति वा ॥ ७ ॥

अनयैव वा पूर्वामिवा सप्तभिरिति विकल्पः ॥ ७ ॥

क्षुत्वा जम्भित्वाऽमनोऽङ्गं दृष्ट्वा पापकं गन्धमाघायासिस्पर्शने
कर्णध्वनने च सुचक्ष्णा अहमसीभ्यां भूयासं सुवर्चा मुत्सेन
सुश्रुत्कर्णाभ्यां माषे दसक्रतू इति जपेत् ॥ ८ ॥

अमनोऽङ्गं दृष्ट्वाऽपि प्रत्यक्षेण दृष्ट्वेत्यर्थः । यदसु निमित्तेष्वेतां जपेत् ॥ ८ ॥

अगमनीयां गत्वाऽयाज्यं याजयित्वाऽमोक्षं भुक्त्वाऽपि ग्राह्यं
प्रतिशुद्धं चैत्यं यूपं बोपहत्य पुनर्मा मैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुन-
र्भगः । पुनर्द्रविणमैतु मां पुनर्घ्राहणमैतु मां स्वाहा । इमे ये
धिष्ण्यासो अग्रयो यथास्थानमिह कल्पताम् । वैश्वानरो वाष्ट-
धानोऽन्तर्यच्छतु मे मनो ह्यन्तरममृतस्य केतुः स्वाहेत्याज्याहुती
जुहुयात् ॥ ९ ॥

अगमनीयां गत्वेति । स्वमार्या रजस्वलां गत्वा पष्ठ्यादिषु वा प्रतिषिद्धरा-
त्रिषु गत्वा । अयाज्यो न्यस्तमार्त्विज्यमिति निषिद्धः । अमोक्षं लशुनादि गणि-
कान्नादि च । अप्रतिग्राह्यं शौखं विषमित्यादि । अप्रतिग्राह्यं पुरुषद्रव्यं वा । अग्नि-
चयनस्थं यूपं शृष्ट्वा च । तेषु पञ्चसु निमित्तेषु द्वाभ्यामेताभ्यां जुहुयात् । आज्या-
हुतिवचनं तन्ननिवृत्त्यर्थमिष्यते ॥ ९ ॥

समिधौ वा ॥ १० ॥

आदध्वादिति शेषः ॥ १० ॥

जपेद्वा ॥ ११ ॥ ख० ६ ॥

जपपक्षे स्वाहाकारं त्यजेत् । प्रदानामावात् ॥ ११ ॥ ६ ॥

अव्याधितं चेत्स्वपन्तमादित्योऽभ्यस्तामियाद्वाग्बतोऽनुपविशन्ना-
त्रिशेषं भूत्वा येन सूर्य ज्योतिषा वाधसे तम इति पञ्चभिरादि-
त्यमुपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

अव्याधितं स्वपन्तं सन्तं पद्यभ्यस्तमिषाद्रविस्ततो वाग्बतोऽनुपविशंश्च रात्रिशेषं
स्विष्वा तत उदिते पञ्चभिरुपतिष्ठेत् ॥ १ ॥

अभ्युदियाच्चेदकर्मश्रान्तमनभिरूपेण कर्मणा वाग्बत इति समा-
नमुत्तराभिश्चतसृभिरुपस्थानम् ॥ २ ॥

अव्याघितं स्वपन्तं सन्तं विहितकर्मणाऽथान्तमकर्मश्रान्तमभ्युदियाच्चेत् । विहितकर्मणा श्रान्ते तु न भवति प्रायश्चित्तम् । अनभिरूपेणाविहितेन कर्मणा नृत्यादिना श्रान्तमभ्युदियाच्चेद्वाग्यतोऽनुपविशंश्चाह.शेषं स्थित्वाऽपरेद्युरुदित आदित्ये ' यस्य ते विश्वा ' इति चतसृभिरुपतिष्ठेत् ॥ २ ॥

अथ नित्यकर्मोच्यते—

यज्ञोपवीती नित्योदकः संध्यामुपासीत वाग्यतः ॥ ३ ॥

यज्ञोपवीतीति व्याख्यातम् । नित्योदकः मृत्युक्तोदककर्मैत्यर्थः । अतो मार्जनादि कार्यम् । संध्यामुपासीत वाग्यतः । एतावत्संध्याद्वये समानम् ॥ ३ ॥

प्रतिसंध्यमित्यमुपासीतित्याह—

सायमुत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदेशं सावित्रीं जपेदर्धास्तमिते
मण्डल आनस्रदर्शनात् ॥ ४ ॥

सायंकाल उत्तरापराभिमुखः । वायव्यभिमुख इत्यर्थः । तत्रापि नाञ्जसामिमुखः । अपि त्वन्वष्टमदेशमभिमुखः । प्रतीच्यां दिशि य उत्तरो भागस्तदभिमुख इत्यर्थः । सावित्रीं जपेत् । इतः कालादारभ्य आ इतः कालात् ॥ ४ ॥

एवं प्रातः ॥ ५ ॥

एवमेव प्रातःकाल उपासीत ॥ ५ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्राह्मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात् ॥ ६ ॥

प्राह्मुख इति वायव्यभिमुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । तिष्ठन्निस्त्युपवेशननिवृत्त्यर्थम् । अतो ज्ञायतेऽविशेष उपवेशनं भवतीति । पूर्वावविस्वर्धास्तमितेषु नक्षत्रेषु । कुतः । पूर्वस्माद्विपरीतत्वात् । उत्तरावविस्वत्रैवोक्तः ॥ ६ ॥

कपोतध्वेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोत इति प्रत्यूचं जुहु-
याज्जपेद्वा ॥ ७ ॥

कपोतो रक्तपादः शुह्रवर्णोऽरण्यवासी । स यद्यगारमुपहन्यात्पिपीदेत् । तस्मिन्पदं कुर्यादित्यर्थः । अगारसमीपं वाऽऽगच्छेत् । ततोऽनेन जुहुयात् । जपेद्देदं सूक्तम् । प्रत्यूचं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

वयमु त्वा पयस्पत इत्यर्थचर्षा परिष्वन् ॥ ८ ॥

अर्षाय गच्छन्नेन प्रत्यूचं जुहुयात् । जपेद्देदम् । अत्र पादग्रहणेऽपि सामर्थ्यात्सूक्तग्रहणम् ॥ ८ ॥

संपूषन्विदुषेति नष्टमघिजिगमिपन्मूळ्दो वा ॥ ९ ॥

नष्टं वस्तु छव्यमिच्छन्मत्ताहीनो वा जुहुयाज्जनपेद्वेदम् ॥ ९ ॥

संपूषन्नध्वन इति महान्तमध्वानमेप्यन्मतिभयं वा ॥ १० ॥ ख० ७ ॥

महान्तमध्वानं गमिष्यन्नल्पमपि प्रतिमयं मयानकमध्वानमेप्यन्ननेन जुहुयाज्जपे-
द्वेदम् ॥ १० ॥ ७ ॥

अथैतान्युपकल्पयीत समावर्तमानो मणिं कुण्डले बह्वयुगं छत्र-
मुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीपामित्यात्मने
चाऽऽचार्याय च ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । उपकल्पयीतेतिशब्दोऽयं छान्दसः । समावर्तनं नाम संस्कारः । तेन
संस्क्रियमाण इत्यर्थः । अर्धादेवोपकल्पने सिद्ध उपकल्पनवचनमत्राऽऽत्मने चाऽऽ-
चार्याय चैतान्येकादश द्रव्याण्युपकल्पयेदिति विधानार्थम् ॥ १ ॥

यद्युपयोर्न विन्देत्चाऽऽचार्यायैव ॥ २ ॥

यद्युपयोर्न लभेत तदाऽऽचार्यायैव केवलायोपकल्पयेत् ॥ २ ॥

समिधं त्वाहरेदपराजितायां दिशि यज्ञियस्य वृक्षस्य ॥ ३ ॥

यज्ञियस्य वृक्षस्य याऽपराजिता दिक्ततो गृहीत्वाऽऽहरेत् । यज्ञियस्येति
वचनं होमार्थेयं समिधिति ज्ञापयितुम् । तेन ' तिष्ठन्समिधमादध्यात् ' (३ ८ । १९)
इत्यत्रेवामादध्यादिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

आर्द्रामन्नाद्यकामः पुष्टिकामस्तेजस्कामो वा ब्रह्मवर्चसकाम उप-
वाताम् ॥ ४ ॥

उपवातां शुष्कामित्यर्थः ॥ ४ ॥

लभयीमुपयकामः ॥ ५ ॥

आर्द्रंशुष्कामित्यर्थः । एको याग आर्द्रः । अपरो यागः शुष्कः ॥ ५ ॥

उपरि समिधं कृत्वा गामर्शं च ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिकं
कर्म कुर्यात् ॥ ६ ॥

आहतां समिधमुपरि निदध्यात् । न मूमौ । ततो ब्राह्मणेभ्यो गां दक्षिणां दद्यात् ।
कर्माङ्गत्वेन भोजनं च देयम् । ततो गौदानौकं कर्महापि कुर्यात् । कर्मग्रहणं कर्मैव
कुर्यान्नाऽऽच्छ्रुत्य वाग्यत इत्यादिनियमाः कार्या इत्येवमर्थम् । इदं कर्म स्वयमेव
करोति । समावर्त्यमान इत्यधिकारादूहदर्शनाच्च ॥ ६ ॥

आत्मनि यन्त्रान्त्संनमयेत् ॥ ७ ॥

मन्त्रानात्मवाचकान्कुर्यादित्यर्थः । ऊह्यानि ब्रूमः— = 'ओषधे त्रायस्व माम् ।
स्वधिते मा मा हिंसीः । वपतेदं ममाऽऽयुष्मान् । यथासं ते न म आयुषः' इत्यु-
च्यते । 'शिरो मुखं मा म आयुः प्रमोषीः' इति ॥ ७ ॥

एकह्यीतकेन ॥ ८ ॥

उन्मर्दनं कुर्वीतेति शेषः । करञ्जबीजस्य यत्रैकं बीजं तदेकह्यीतकम् । तत्पेययित्वा
तेनोन्मर्दनं कारयेत् ॥ ८ ॥

शीतोष्णाभिरङ्घ्रिः स्नात्वा युवं वस्त्राणि पीवसा वसाये इत्यहते
वाससी आच्छाद्याश्मनस्तेजोऽसि चक्षुर्भे पाहीति चक्षुषी आज्ञ-
यीत ॥ ९ ॥

प्रतिषर्षं मन्त्रावृत्तिः । द्विवचनस्य देवतापरत्वात् । सर्वं पूर्वमञ्जयित्वा ततो दक्षि-
णमाञ्जयीत । 'सर्वं मनुष्या अञ्जते प्रथमम्' इति श्रुतेः । प्रतिचक्षुर्मन्त्रावृत्तिः ॥ ९ ॥

अश्मनस्तेजोऽसि श्रोत्रं मे पाहीति कुण्डले आवर्धनीत ॥ १० ॥

अनेन कुण्डले आवर्धनीत । सुवर्णकुण्डले इत्यर्थः । अत्र दक्षिणं पूर्वं पश्चात्स-
व्यम् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ १० ॥

अनुलेपनेन पाणी प्रलिप्य मुखमग्रे ब्राह्मणोऽनुलिम्पेद्वाहू

राजन्य उदरं वैश्य उपस्यं ऋयूरु सरणजीविनः ॥ ११ ॥

पश्चाद्वाघ्राणि । कुतः । अग्रेवचनात् । अनुलेपनं कुड्कुमादि । बाहू राजन्योऽ-
ग्रेऽनुलिम्पेत् । उदरं वैश्योऽग्रेऽनुलिम्पेत् । उपस्यं ऋयग्रेऽनुलिम्पेत् । ऊरु सरण-
जीविनोऽग्रेऽनुलिम्पेत् । अयं विधिः सार्वत्रिकः । कुतः । स्त्रीविधानात् ॥ ११ ॥

अनार्तोऽस्पृशन्तोऽहं भूयासमिति स्रजमपि वर्धनीत न माळो-
क्ताम् ॥ १२ ॥

माळेऽप्युक्ता स्रजमपि न वर्धनीत ॥ १२ ॥

माळेति धेद्वृद्धः स्रगित्यभिधापयीत ॥ १३ ॥

पद्मज्ञानान्माळेति ब्रूयुस्ततः स्रगित्यभिधाप्य वर्धनीत ॥ १४ ॥

देवानां मतिष्ठे स्थः सर्वतो मा पातमित्युपानहावास्याप दिवश्छ-

न्नासीति च्छत्रमादत्ते ॥ १४ ॥

उपानहो धर्ममयौ ते आतिष्ठेत् । सकृन्मन्त्रः । द्विवचनात् । ततश्छत्रमादत्ते
॥ १४ ॥

वेणुरसि वानस्पयोऽसि सर्वतो मा पाहीति वैणवं दण्डम् ॥ १५ ॥

भादते ॥ १५ ॥

आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रतिमुख्योष्णीषं कृत्वा तिष्ठ-
न्त्समिधमादध्यात् ॥ १६ ॥ ख० ८ ॥

आयुष्यमिति सूक्तग्रहणमायुष्यमित्येतावान्मन्त्र इति शङ्कानिवृत्त्यर्थम् । कुतः
शङ्का । वाक्पस्य परिपूर्णत्वात् । आयुष्यमिति । आयुष्करमित्यर्थः । तेन 'नेज-
मेवः' इत्यस्य खिलत्वेऽपि सूक्तग्रहणं सिद्धम् । मणिः सुवर्णमयः । उष्णीषं
कृत्वा । अहतेन वाससा शिरो वेष्टयित्वेत्यर्थः । तिष्ठन्ग्रहणमन्यत्राऽऽसीमस्य कर्माणि
भवन्तीति ज्ञापनार्थम् ॥ १६ ॥ ८ ॥

स्मृतं निन्दा च विद्या च श्रद्धा मन्ना च पञ्चमी । इष्टं दत्तमधीतं
च कृतं सत्यं श्रुतं व्रतम् । यदग्ने सेन्द्रस्य सप्रजापतिकस्य सऋ-
षिकस्य सऋषि राजन्यस्य सपितृकस्य सपितृराजन्यस्य सम-
नुष्यस्य समनुष्यराजन्यस्य साकाशस्य सातीकाशस्य सानूका-
शस्य सप्रवीकाशस्य सदेवमनुष्यस्य सगन्धर्वाप्सरस्कस्य सहा-
रण्यैश्च पशुभिर्शम्भैश्च यन्म आत्मन आत्मनि व्रतं तन्मे सर्वव्र-
तमिदमहमग्ने सर्वव्रतो भवामि स्वाहेति ॥ १ ॥

स्मृतं च मे अस्मृतं च मे तन्म उमथव्रतमिति द्वादशाप्येवमेवोक्तत्वा ततो
यदग्र इत्यादि यथासूत्रमित्येवमुपदिशन्ति । तत उपानहौ विसृज्य समिदाधानं
कार्यम् । तथा च गौतमः—'सोपानस्क आसनमिषादननमस्कारान्वर्जयेत्' इति
देवतानमस्कारस्यापि तावत्प्रतिषेधः किं पुनर्होवादीनाम् ॥ १ ॥

ममाग्ने वर्ष इति प्रत्यृचं समिधोऽध्यादध्यात् ॥ २ ॥

अत्र खिलस्यापि ग्रहणं भवति । 'अग्नैतस्य समाम्नाप्यस्य' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र समाम्नायग्रहणस्य वितानविशेषणत्वात् । समाम्नापस्य विताने इति । कुन
एतत् । सूत्रे खिलाना पाठात् । इह च प्रतीकग्रहणात् । तस्माद्दशभिर्होम इति सिद्धम् ।
प्रत्यृचमिति व्याख्यातम् । आदध्यादिति प्रकृते पुनरादध्यादिति वचनं पूर्वस्या-
धिकारनिवृत्त्यर्थम् । तेनोपविद्याऽऽदध्यान्न तिष्ठन् । स्थिष्टकृदादिहोमशेषे समा-
पयेत् ॥ २ ॥

यत्रैनं पूजयिष्यन्तो भवन्ति तत्रैतां राश्रीं वसेत् ॥ ३ ॥

यत्राऽऽत्मानं मधुपर्केण पूजयन्ति तत्रैतां राश्रीं वसेद्वसतिं कुर्वात् । कुत एतत् ।

स्नातकायोपस्थितायेति वचनान्मधुपर्केण पूजनमिति लब्धम् ॥ ३ ॥

अस्य कालमाह—

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रय कृतानुज्ञातस्य वा स्नानम् ॥ ४ ॥

विद्यान्ते गुरुमर्थेन निमन्त्रयते—‘कर्ममहं ते करवाणि’ इति । गुरुर्मर्ममाह तं कृत्वा स्नानं करोति । अथवाऽनुज्ञातः स्नायात् । स्नानं समावर्तनमित्यर्थः । विद्यान्त इति व्याख्यातं प्राक् ॥ ४ ॥

तस्यैवानि ब्रह्मानि भवन्ति ॥ ५ ॥

उपदेशादेव ब्रह्मत्वे सिद्ध इदं वचनं नक्तं न स्नायामित्येवं संकल्पयेदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

न नक्तं स्नायान्न नमः स्नायान्न नमः शयीत । न नम्रां स्त्रियधी-
क्षेतान्पत्र मैथुनात् । वर्षति न धावेत् ॥ ६ ॥

न धावेदिति द्रुतगमनप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

न वृक्षमारोहेन कूपमवरोहेन बाहुभ्यां नदीं तरेन्न संशयमभ्या-
पयेत् ॥ ७ ॥

न संशयम् । अन्यांश्च प्राणसंशयात्प्राण्यपयेत् । यस्मादित्यं श्रूयत इत्यर्थः । वर्षति न धावेदित्यादिप्रतिषेधोऽस्य प्राणसंशयात्प्राणपादनप्रतिषेधत्वज्ञापनार्थः । अर्थ-
संशयात्प्राणपादने न दोषः ॥ ७ ॥

महद्वै भूतं स्नातको भवतीति विज्ञापयेत् ॥ ८ ॥ ख० ९ ॥

स्नातको हि महद्भूतमिति च श्रूयते । कर्म पुनः स्नातकस्य महत्त्वम् । उच्यते—‘देवैश्चापि मनुष्यैश्च तिर्यग्योनिभिरेव च । गृहस्थः सेव्यते यस्मात्तस्मा-
च्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥’ इति स्मृतः ॥ ८ ॥ ९ ॥

गुरवे प्रसन्नस्यमाणो नाम प्रब्रवीत् ॥ १ ॥

समावृत्तः सन्निस्तस्यमाणः शिष्यः गुरोर्नाम प्रब्रूयादेवदत्तेति । गुरव इति षतुर्धा पठ्यते । यथाऽस्या इति ॥ १ ॥

इदं वरस्यामो भो ३ इति ॥ २ ॥

तत एव प्रब्रवीत् । इदंशब्दस्य स्थान आश्रमं निर्दिशेत् । देवदत्त गार्हस्थ्यं वरस्यामो भो इति । वरस्याव इति द्विवचनगठेऽर्थोऽनुपपन्नः ॥ २ ॥

उचैरूर्ध्वं नाम्नः ॥ ३ ॥

मास ऊर्ध्वमुचैर्ब्रूयात् । गुरुनाम तूर्पाश्चैव ब्रूयादित्यर्थः ॥ ३ ॥

प्राणापानयोरुपांशु ॥ ४ ॥

ततः प्राणापानयोरुक्त्यच्चा इत्येतं मन्त्रमुपांशु ब्रूयाच्छिष्य इत्यर्थः । ननुतरत्र
वक्ष्यत्यतो वृद्धो जपतीति तस्मादाचार्यस्योपांशु दृष्टत्वादस्याप्युपांश्वेव भविष्यत-
उपांश्विति न वाच्यम् । उच्यते । अर्पितोदनायामुपांशुत्वमनित्यमिति ज्ञापनार्थ-
मिदम् । तेन वेदारम्भेण उच्चैःप्रयोगः सिद्धः । अथवोच्चैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थमि-
दम् । वेदारम्भेण तूच्चैःप्रयोगे (स्त्वे) कारणमन्यदप्युक्तमेव ॥ ४ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति च ॥ ५ ॥

एतं चोपांशु ब्रूयाच्छिष्यः ॥ ५ ॥

अतो वृद्धो जपति प्राणापानयोरुक्त्यच्चास्तया प्रपद्ये देवाय
सवित्रे परिददामीत्यृचं च ॥ ६ ॥

अतो वृद्ध आचार्यो जपत्येतौ मन्त्रौ । अतो वृद्धो जपतीति वचनात्पूर्व
शिष्योऽप्येतौ मन्त्रौ जपतीति ज्ञायते । ऋचं चेत्या मन्द्रैरित्येतामित्यर्थः ॥ ६ ॥

समाप्यौ प्राक्स्वस्तीति जपित्वा महित्रीणामित्यनुमन्त्र्य ॥ ७ ॥

अतिसृजेदिति शेषः । समाप्येति वचनमाचार्य एवो प्राग्भिति मन्त्रं जपेदित्ये-
वमर्थम् । जपित्वा ' महित्रीणामवोस्त्विति ' सूक्तेन शिष्यमनुमन्त्र्य वस्तपयेत्पति-
सृजेत् ॥ ७ ॥

एवपतिसृष्टस्य न कुनश्चिद्भयं भवतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

प्रशंसये श्रुतिमूलत्वदर्शनार्थो ॥ ८ ॥

वयसापमनोज्ञा वाचः श्रुत्वा कनिकदञ्जनुपं प्रद्युवाण इति सूक्ते
जपेहेर्वा वाचमजनयन्त देवा इति च ॥ ९ ॥

वयांसि पक्षिणः । अमनोज्ञा आपियाः ॥ ९ ॥

स्तुहि श्रुतं गर्तंसदं युवानमिति मृगस्य ॥ १० ॥

मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वेतां जपेत् ॥ १० ॥

यस्या दिशो विभीयाद्यस्माद्वा तां दिशमुत्सुकस्यभयतापदीप्तं
प्रत्यस्येन्नम्यं वा प्रसव्यमाळोदयाभयं वित्रावरुणा मह्यमस्त्व-
र्विषा शत्रून्द्दहन्तं प्रतीत्य मा ज्ञातारं मा प्रतिष्ठां विन्दन्तु विषो
भिन्दाना उपयन्तु मृत्युमिति संसृष्टं धनमुभयं समाकृतामिति मन्यं
न्यश्रं करोति ॥ ११ ॥ ख० १० ॥

यस्या दिशो विभीयाद्यमाद्वा विभीयात्पुरुषान्याघ्रादन्यतो वा तां दिशं प्रत्यु-
मयतःप्रदीष्टमुत्सुकं प्रत्यस्येद्भयमित्यनेन । मन्यं वा प्रसव्यमालोड्य तां दिशमभि-
मुखं न्यङ्घं कुर्यात्संसृष्टमित्यनेन । मन्यं न्यङ्घमेव कुर्यान्न प्रत्यस्येदित्येवमर्थं
पुनर्मन्यग्रहणम् ॥ ११ ॥ १० ॥

सर्वतोभयादनाज्ञात्तादष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवी वृता साऽग्निना
वृता तथा वृता वज्र्या यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये स्वाहा ।
अन्तरिक्षं वृतं तद्वायुना वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माद्भयाद्भिभेमि
तद्द्वारये स्वाहा । द्यौर्वृता साऽऽदित्येन वृता तथा वृता वज्र्या
यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये स्वाहा । दिशो वृतास्ताश्चन्द्रमसा
वृतास्ताभिर्वृताभिर्वज्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये स्वाहा । आ-
पो वृतास्ता वरुणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्वज्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि
तद्द्वारये स्वाहा । मजा वृतास्ताः प्राणेन वृतास्ताभिर्वृताभिर्व-
ज्रीभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये स्वाहा । वेदा वृतास्ते छन्दो-
भिर्वृतास्तेर्वृतेर्वज्रेभिर्यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये स्वाहा । सर्वं वृतं
तद्ब्रह्मणा वृतं तेन वृतेन वज्रेण यस्माद्भयाद्भिभेमि तद्द्वारये
स्वाहेति ॥ १ ॥

यदि सर्वतो दिग्भ्यो मयमुत्पद्यते । न च ज्ञायतेऽस्मात्पुरुषादिति । तत्सर्वतोम-
यमज्ञातम् । तस्माद्यदि विभीयात्ततो लौकिकाज्ञावष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात्पृथिवीवृते-
स्त्यौः । अष्टौवचनमाज्यभागस्विष्टकृत्स्निवृत्त्यर्थम् । आज्याहुतिवचनं परिस्तरणविक-
ल्पार्थम् ॥ १ ॥

अथापराजितायां दिशवस्थाय स्वस्त्यात्रेयं जपति यत्र इन्द्र
भयामह इति च सूक्तशेषम् ॥ २ ॥ ख० ११ ॥

स्वस्त्यात्रेयमिति एवस्ति नो विभीतामिति सूक्तं सखिलम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि
समापयेत् । एवमतिमृष्टस्य न कुतश्चिद्भयं भवतीत्युक्तम् । तत्र यद्यमनोज्ञा वाचः
शृणुयाद्भयं बोधयेत्, तत एव कुर्यादिति सर्वमिदमतिमृष्टविषयम् ॥ २ ॥ ११ ॥

संग्रामे समुपोह्ले राजानं संनाहयेत् ॥ १ ॥

संग्रामे समुपोह्ले समुपस्थिते राजानं संनाहयेत्पुरोहितो वक्ष्यमाणविधिना ॥ १ ॥

आ स्वाऽहार्थमन्तरेधीति पश्चाद्भयस्यावस्थाय ॥ २ ॥

जपेदिति शेषः । अत्र ऋषयं मा समानानामित्यत्र च पादग्रहणे सूक्तग्रहणं
भवतीति ज्ञापितं च प्राक् ॥ २ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत् ॥ ३ ॥

अस्य सूक्तस्याऽऽद्या कवचं प्रयच्छेद्भक्षे ॥ ३ ॥

उत्तरया घनुः ॥ ४ ॥

प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ४ ॥

उत्तरां वाचयेत् ॥ ५ ॥

राजानं वाचयेत् ॥ ५ ॥

इयं चतुर्थी जपेत् ॥ ६ ॥

स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पञ्चम्येषुर्धिं प्रयच्छेत् ॥ ७ ॥

इपवो यत्र धीयन्ते स इषुधिः ॥ ७ ॥

आभिप्रवर्तमाने पष्ठीम् ॥ ८ ॥

यथेष्टं दिशमभिप्रवर्तमाने रथे पष्ठीं जपेत् । एवंविधो मन्त्रो मन्त्रसंज्ञः ॥ ८ ॥

सप्तम्याऽश्वान् ॥ ९ ॥

अनुमन्त्रयेतेति शेषः ॥ ९ ॥

अष्टमीमिष्टनवेक्षमाणं वाचयति ॥ १० ॥

इष्टनवेक्षमाणं राजानमष्टमीं वाचयेत् । १० ॥

आहिरिव योगैः पर्येति वाहुमिति तलं नक्षत्रमानम् ॥ ११ ॥

ज्याघातपरित्राणं तलमुच्यते । तलं नक्षत्रमानं राजानमेतां वाचयेत् ॥ ११ ॥

अथेनं सारथमाणसुपानक्ष्णार्थीवर्ते वाचयति म यो धां मित्रावरु-
णेति च द्वे ॥ १२ ॥

सारथिना सारथमाणं राजानं रथं उपारक्षामर्धितेनेति सूक्तं वाचयेत् । प्रयो
वामित्यूचौ च ॥ १२ ॥

अथेनमन्वीसेताप्रतिरथशाससौपर्णैः ॥ १३ ॥

एनं राजानमन्वीसेतैः सूक्तैः । 'आशुः शिशानः' इति सूक्तमप्रतिरथम् ।
'शास इत्येति' सूक्तं शासः ॥ १३ ॥

सौपर्णसूक्तानां बहुत्वाद्विशेषमाह—

मघारयन्तु यद्युनो घृतस्येत्येतत्सौपर्णम् ॥ १४ ॥

एतत्सूक्तं सौपर्णं भवति । नान्यत् ॥ १४ ॥

सर्वा दिशोऽनुपरियायात् ॥ १५ ॥

अथ राजा सर्वा दिशो रथेनानुक्रमेण गच्छेत् ॥ १६ ॥

आदित्यमौशनसं वाऽवस्थाय मयोधयेत् ॥ १६ ॥

यस्यां दिश्यादित्यस्तां दिशमास्यायाहनि चेत् । रात्रौ चेष्यां दिशि शुक्रस्तां
दिशं परिगृह्य योधयेद्राजा । न प्रत्यादित्यं युध्येत । नापि प्रतिशुक्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उपश्वासय पृथिवीमुत धामिति तृचेन दुन्दुभिभिमिशेत् ॥ १७ ॥
राजा ॥ १७ ॥

अवसृष्टा परापतेतीपून्विसर्जयेत् ॥ १८ ॥

राजा ॥ १८ ॥

यत्र वाणाः संपतन्तीति युध्वमानेषु जपेत् ॥ १९ ॥

पुरोहितः ॥ १९ ॥

संश्लिष्याद्वा संश्लिष्याद्वा ॥ २० ॥ ख० १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

====

अथवा राज्ञे पुरोधा आचक्षीतैकार्मिन्काले ' इयमृक् तवेति ' । यथा—आ
त्वाऽहार्षामिति सूक्तं पश्चाद्रथस्यावस्थाय ब्रूहि जमिस्तस्येति कवचं गृहाणेत्येवमादि ।
अध्यायान्तलक्षणं द्विर्वचनम् ॥ २० ॥ १२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रविवरणे नारायणीयायां वृत्तो तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

ॐ आहिताग्निश्चेदुपतपेत्प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्यु-
दवस्येत् ॥ १ ॥

आहिताग्निं चेद्व्याधिरुपतपेत्पीडयेत्तथा सत्त्वाहिताग्निरग्निः सह ग्रामान्निष्कस्य
प्राच्यामुदीच्यामपराजितायां वा दिश्युदवस्येद्गच्छेत् । गत्वा तत्रैव तावत्तिष्ठे-
त्तावदगदो भवति ॥ १ ॥

ग्रामकामा आग्नेय इत्युदाहरन्ति ॥ २ ॥

अग्रयो ग्रामकामा इति ब्रह्मवादिनः प्रवदन्ति । तस्मादुदवस्येत् ॥ २ ॥

ग्रामकामस्ये सत्त्वपि किमित्युदवस्येदित्याश्वलायाऽऽह—

आग्नेयस्येत्त एतं ग्रामप्राजिगामिपन्वोऽग्नेदं कुर्युरिति ह विज्ञायते ॥ ३ ॥

ग्राममागन्तुमिच्छन्तोऽग्नय एनमाहिताग्निमाशंसन्तेऽयमगदो भवेदिति । आशंसन्तश्चैनमगदमरोगं कुर्युरेवं ह श्रूयते । सर्वत्र श्रुत्याकर्षो गृह्यकर्म समुच्छिन्नश्रुतिमूलमिति दर्शनायः ॥ ६ ॥

अगदः सोमेन पशुनेष्ट्येष्ट्वाऽवस्येत् ॥ ४ ॥

अगदोऽरोगः । सोमादिमारिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । अथ कः सोमः कार्यः । अग्निष्टोमः । कुतः । सर्वसोमानां प्रकृतित्वात् । उक्तं च—‘स एव हेतुः प्रकृतिमावः’ (श्रौ० १२ । १५) इति । कः पशुः कार्यः । ऐन्द्राग्नः । निरूदानां प्रकृतित्वात् । इष्टीनां पौर्णमासातिदेशोऽस्ति । ‘सर्वत्र देवतागमे निर्यानामंपायः’ (श्रौ० ३ । १) इति ब्रुवताऽनःगमेऽनपाय इत्यापि दर्शितं भवति । तेनेष्टो पशौ च प्रकृता एव देवता इति सिद्धम् । तर्होष्टो तिलः प्रसजयेरन् । न । अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी इति ब्रुवताऽग्नेः रिषात्वं दर्शितम् । तेनाग्निरेव केवलो भवति । नान्ये द्वे । अत्र ‘पूर्वाश्रम उत्तरोत्तरम्’ (श्रौ० ३।१४) कर्मस्थुपदिशन्ति ॥४॥

अनिष्ट्वा वा ॥ ५ ॥

ग्रामं प्रविशेत् ॥ ५ ॥

संशयते भूमिभागं खानयेदक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा ॥ ६ ॥

अगदे सत्युक्तम् । अथ संशयते मृते सत्युच्यते । मूर्धकदेशं खानयेत् । आग्निस्थां नैर्ऋत्यां वा ॥ ६ ॥

दक्षिणाप्रवणं प्राग्दक्षिणाप्रवणं वा प्रत्यग्दक्षिणाप्रवणविर्यके ॥ ७ ॥

त्वात् दक्षिणाप्रवणं खानयेत् । आग्नेयीप्रवणं वा ॥ ७ ॥

षाबालुद्वाहुकः पुरुषस्तावदापामम् ॥ ८ ॥

षावस्परिमाण ऊर्ध्वबाहुकः पुरुषस्तावत्परिमाणं दीर्घं भवति स्वातम् ॥ ८ ॥

व्यापमार्त्रं तिर्यक् ॥ ९ ॥

पञ्चारत्निमार्त्रं व्यामं भवति । तिर्यग्वा तावन्मार्त्रं भवेत् ॥ ९ ॥

वितस्त्यवाक् ॥ १० ॥

द्वादशाङ्गुलो वितस्तिः । तावन्मार्त्रमघस्तः कुर्यात् ॥ १० ॥

खातलक्षणमुक्त्वा तस्य देशमाह—

अभित आकाशं इपञ्चानम् ॥ ११ ॥

श्मशानग्रहणेनात्र श्मशानद्वयं गृह्यते । कुतः । उत्तरत्र विशेषणादादहनस्य लक्षणं श्मशानस्येति । दहनदेशश्च श्मशानम् । संचित्य यत्रास्थीनि निधीयन्ते तच्च श्मशानम् । तद्द्वयं सर्वत आकाशं भवेत् । अमित आकाशमिति झुवता मध्ये तदनाकाशं भवेदिति ज्ञाप्यते ॥ ११ ॥

बहुलौपधिकम् ॥ १२ ॥

तदुभयं बहुलौपधिकं भवेत् ॥ १२ ॥

कण्टकिक्षीरिणास्तिवति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ १३ ॥

कण्टकिक्षीरिणास्तिवति यथोक्तं वास्तुपरीक्षायां तथेहापि कुर्यात् । कण्टक्यादीनि पडुद्वासयेत् । उभयश्मशानेऽपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

यत्र सर्वत आपः प्रस्पन्देरन्नेतदादहनस्य लक्षणं श्मशानस्य ॥ १४ ॥

यस्मिन्देशे सर्वत्राऽऽपो गच्छन्ति तदादहनश्मशानस्य लक्षणम् । नास्थिनिघानश्मशानस्य । पूर्वाणि तूमयस्येत्युक्तम् । सर्वतो निम्नो मध्यत उच्छ्रितो यो देशः पूर्वोक्तलक्षणयुक्तश्च भवेत्तत्र खानयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीत्युक्तं पुरस्तात् ॥ १५ ॥

केशश्मश्रुलोमनखानीति यदुक्तं पुरस्तात्सूत्रस्य पष्ठाध्याये दीक्षितमरणे तदिहापि कुर्यादित्यर्थः । तत्रैवमुक्तम्—' संस्थिते तीर्थेन निर्हत्यावमृषे प्रेतालंकारान्कुर्वन्ति केशश्मश्रुलोमनखानि वापयन्ति नलदेनानुलिम्पन्ति नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति । निष्पुरीषमेके कृत्वा पृषदाज्यं पूरयन्ति । अहतस्य वाससः पाशतः पादमात्रमवच्छिद्य प्रोर्णयन्ति प्रस्थश्शेनाविःपादम् ' (श्रौ० ६ । १०) नलदमं विपुक्तेभ्यो विज्ञेयम् । मूलं पाशः । अग्रं दशा । प्राक्शिरसं प्रेतं शाययित्वा प्रेतं प्रोर्णयुः । वासोऽग्रं पादतो यथा भवेदित्यर्थः । अवच्छेदं प्रेतस्य पुत्रा अमास्याः कुर्वीरिति । संगृहीयुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

विगुल्फं बहिराज्यं च ॥ १६ ॥

विगुल्फं प्रभूतं बहिराज्यं च । उपकल्पयेदिति शेषः ॥ १६ ॥

दघन्यत्र सर्पिरानयन्त्येतात्पिण्डं पूषदाज्यम् ॥ १७ ॥ ख० १ ॥

अत्र प्रेतकर्मणि दघनि सर्पिरानयन्ति । एतत्पूषदाज्यं भवति । तथ उपकल्पयेत् । आसेषनवन्ति पूषदाज्यस्येत्यत्रैतद्गृहीयात् । अत्रग्रहणं प्रेतकर्मणि सर्वत्रैतदेव पूषदाज्यं भवतीत्येवमर्थम् । तेन निष्पुरीषमेके कृत्वा पूषदाज्यस्य पूरयन्तीत्यत्राप्यस्यैव पूषदाज्यस्य ग्रहणं सिद्धम् । आनयन्तीति बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् ।

विध्यमिति । पितृकर्मसंबन्धि । एतत्—विध्यं पृषदाज्यमित्यर्थः । एवं ब्रुवता प्रेतक-
र्मापि पितृकर्मैत्युक्तं भवति । तेनास्मिन्कर्माणि प्राग्दक्षिणामिमुखत्वं कर्मणं कर्तृणां
च सिद्धम् । प्राचीनाधीतिस्त्वं च भगवता बौधायनेनाप्युक्तम्—किमु खलु प्राची-
नाधीतिना पितृमेघः कार्यो यज्ञोपधीतिना वेति । प्राचीनाधीतिनेत्येव ब्रूयात् ।
' पितृणां वा एष मेघो देवानां वा अन्ये मेघा भवन्ति ' ' निधीतिमस्त्वेवैनं
वहेयुः ' । इति । आग्नेयीं दिशं प्रस्तुत्य ' एषा हि पितृणां प्राची दिगिति विज्ञा-
यते ' इति चोक्तम् ॥ १७ ॥ १ ॥

अथैतां दिक्षमग्नीभयन्ति यज्ञपात्राणि च ॥ १ ॥

यस्यो दिशि भूमिभागः खानितस्तां दिशं प्रत्यग्नीन्यज्ञपात्राणि च नयन्ति
मान्धवाः ॥ १ ॥

अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽमिथुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

यज्ञपात्राणामन्वञ्चं पृष्ठभागतः प्रेतं नयन्ति । अयुजो विषमाः । अमिथुना
स्त्रियः पुरुषाश्च न मिश्राः स्युरित्यर्थः । प्रवयसः । प्रगतवयसो वृद्धा इत्यर्थः ।
उपदेशादेव पृष्ठतोमाने सिद्धेऽन्वञ्चग्रहणं पूर्वत्रानियमज्ञापनार्थम् । तेनाग्नयो वा
प्रथमं नयिरेत्यज्ञपात्राणि वेत्पनियमः सिद्धः ॥ २ ॥

पीठचक्रेण गोयुक्तेनेत्येके ॥ ३ ॥

एके गोयुक्तेन पीठचक्रेण शकटादिना प्रेतनयनं कार्यमित्याहुः ॥ ३ ॥

अनुस्तरणीम् ॥ ४ ॥

अत्राप्येकग्रहणं संबध्यते । मध्यगतत्वस्य विशेषामावात्प्रयोजनवस्वाकच ।
तेनानुस्तरण्यनित्या । वास्यायनेनाप्युक्तम्—' न वाऽस्थिसंदेहात् ' इति ।
अनुस्तरणी कृता चेदस्थिसंचयनकाले कानि यजमानस्यास्थीनि कानि वाऽनुस्तरण्या
इति संदेहः स्यात् । तस्मान्न भवतीत्यर्थः । प्रेतमनुस्तीर्यते वा स्त्रीपशुः साऽनु-
स्तरणी । तामेक इच्छन्ति ॥ ४ ॥

पशुविशेषमाह—

गाम् ॥ ५ ॥

तामनुस्तरणीं गा कुर्यात् ॥ ५ ॥

अजां वैकवर्णाम् ॥ ६ ॥

अजां वा येन केनचिदेकेन वर्णेन युक्तां कुर्यात् ॥ ६ ॥

कृष्णापेके ॥ ७ ॥

इच्छन्ति ॥ ७ ॥

सव्ये बाहौ बद्ध्वाऽनु संकालयन्ति ॥ ८ ॥

पशोः सव्ये बाहौ रज्जुं बद्ध्वाऽनु प्रेतस्य पृष्ठनः संकालयन्ति नैयन्ति बान्धवाः ॥ ८ ॥

अन्वञ्चोऽमात्या अधोनिवीताः प्रवृत्तशिखा ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठजघन्याः ॥ ९ ॥

गच्छेयुरिति शेषः । प्रेतस्य पृष्ठतोऽमात्या बान्धवा अघो निवीतं येषां तैः अधोनिवीताः । अनुपरिकृतवाससः । यज्ञोपवीतानि चाधः कृत्वेत्यर्थः । प्रवृत्तशिखा विमुक्तकेशाः । ज्येष्ठप्रथमा इत्युच्यमाने सर्वेषां यो ज्येष्ठः स प्रथमः स्यादितरेपामनियमः स्यात् । तस्माद्यो यो ज्येष्ठः स स प्रथमो गच्छेत् । यो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतो गच्छेदित्यानुपूर्वसिद्ध्यर्थमुपवचनम् । एवंभूता गच्छेयुः ॥ ९ ॥

प्राप्यैवं भूमिभागं कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायतनं परिव्रजन्प्रोस्त्यपेत बीत वि च सर्पतात इति ॥ १० ॥

एवं सर्वे भूमिभागं प्राप्य ततो दहनस्य कर्तोदकेन शमीशाखया त्रिरपदसिणमायतनं परिव्रजन्प्रोस्तति—अपेत बीतेत्यनया । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । आयतनं स्वात्मित्यर्थः । अन्ये कर्तोदकेनेति पठन्ति । अयमर्थः—स्वातस्वननकाल उच्चरपुरस्तादाहवनीयस्य ज.नुमात्रं गतं स्वात्वा तत्रापि निषिच्छावका शीपिलं चावधाय तदुदकेनेति । कर्ता तु स्मृतिगम्यः ॥ १० ॥

दक्षिणपूर्वं उद्धृतान्त आहवनीयं निदध्याति ॥ ११ ॥

दक्षिणपूर्वं देशे स्वातस्यान्त एकदेश आहवनीयं निदध्यात् । स्वाताङ्कहिरि-
र्यके । उत्तरप्राप्यैवं ज्ञेयम् ॥ ११ ॥

उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम् ॥ १२ ॥

उद्धृतान्ते निदध्यातीति वर्तते ॥ १२ ॥

दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम् ॥ १३ ॥

द्वयं वर्तते ॥ १३ ॥

अप्येनमन्त्रैर्बद्ध्वाऽपि चिनोति यो जानाति ॥ १४ ॥

अपशब्दः कर्मान्तरास्तिस्वज्ञापनार्थः । तेन प्रणीता अस्मिन्काले चमत्सेन प्रणयेत् । अनुमन्त्रणदर्शनात् । अन्यत्त तन्त्रं नेति बद्ध्वाः । अपि पारिमन्काले

खाते हिरण्यशकलं निघाय तिलानवकीर्यं तत इध्मचित्तिं चिनुयादिष्टित्वात् । अग्नानां मध्ये खात इध्ममूतां चित्तिं दहनसमर्थां चिनोति कुशलो यो जानातीति कर्तुरनि-
यमः । एनमिति वचनमिदानीमेनं चिनुयादुपरिष्ठाद्यार्थप्राप्तमपि कुशल एव चिनु-
यादित्येवमर्थम् ॥ १४ ॥

तस्मिन्वाहिरास्तीर्यं कृष्णाजिनं चोत्तरलोम तस्मिन्मेतं संवेशयं-
न्युत्तरेण गार्हपत्यं हृत्वाऽऽहवनीयमभिमुखशिरसम् ॥ १५ ॥

अथ कर्ता तस्मिन्श्चित्तौ बाहिरास्तृणाति । ततः कृष्णाजिनं चोर्ध्वलोमाऽऽस्तृणाति
कर्तव्यं । कृत्वाप्रत्यये पूर्वकालतामाश्रमेव विवक्षितं न समानवर्तुत्वमिति साचितं प्राक् ।
अथ तस्मिन्कृष्णाजिन उत्तरेण गार्हपत्यं प्रेतं नीत्वा तत आहवनीयमभिमुखशिरसं
प्रेतं संवेशयन्ति बान्धवाः ॥ १५ ॥

उत्तरतः पत्नीम् ॥ १६ ॥

ततः प्रेतस्योत्तरतः प्रेतस्य पत्नीं संवेशयन्ति । शाययन्तीत्यर्थः । चित्तावेश उप-
वेश इति लिङ्गात् । एतावद्दूर्णत्रयस्यापि समानम् ॥ १६ ॥

घनुश्च सत्त्रियायं ॥ १७ ॥

प्रेतः सत्त्रियश्चेन्नुरप्युत्तरतः संवेशयन्ति ॥ १७ ॥

सामुत्थापयेद्देवरः पतिस्थानीयोऽन्वेवासी जरदासो वोदीर्ष्वना-
र्यमिजीवलोकांमिति ॥ १८ ॥

अथ पत्नीमुत्थापयेत् । कः । देवरः पतिस्थानीयः । स पतिस्थानीय इत्युच्यते ।
अनेन ज्ञायते ' पतिकर्तृकं कर्म पुंसवनादि पत्यसंभवे देवरः कुर्यादिति ' । अन्ते-
वासी शिष्यः । स वा । यो बहुकालं दास्यं कृत्वा वृद्धोऽभूत्स वा ॥ १८ ॥

कर्ता वृषले जपेत् ॥ १९ ॥

जरदास उत्थापयित्वा कर्ता मन्त्रं ब्रूयात् । अन्यदोऽस्थापयित्वा ब्रूयात् ॥ १९ ॥

घनुर्हस्तादाददानो मृतस्येति घनुः ॥ २० ॥

घनुरित्युवा घनुरुत्थापयेदपनयेदित्यर्थः । कः । देवरादिः ॥ २० ॥

उक्तं वृषले ॥ २१ ॥

कर्ता वृषले जपेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

अधिष्ठयं कृत्वा संचितिमचित्वा संशीर्यानुमहरेत् ॥ २२ ॥ ख० २ ॥

अर्थप्राप्तं यत्प्रेतस्योपरि संचयनं तस्मिन्काले संचितेः प्रागाधिष्ठयं कृत्वा घनुर्ह-

परिष्यं कृत्वा संशीर्य महत्त्वा क्षिपेत् । प्रेतस्योत्तरतश्चितावेवोपरि । संचितिस्तू-
रासि होमानन्तरं कार्या । घनुःसंवेशनं घनुरपनयनं घनुरनुप्रहरणमिति क्षत्रियस्य
विशेषः । अन्यस्तर्ष्वं प्रयाणां समानम् ॥ २२ ॥ २ ॥

अथेतानि पात्राणि योजयेत् ॥ १ ॥

अथशब्दोऽस्मिन्काले कर्मान्तरास्तिस्वज्ञापनार्थः । तेन हिरण्यशकलैः प्रेतस्य
सप्तच्छिद्राणि शीर्षण्यान्यपिषत्ते । आस्यं नासिकाद्वयमक्षिद्वयं कर्णद्वयमिति । घृत-
सिक्ताश्च तिलान्मेतेऽवकिरेत् । ततः पात्रयोजनम् । एतानीति विद्यमानानि निर्दि-
श्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तत्र प्राकृतानां पात्राणां यावज्जीवं धारणमस्ति ।
अग्निवत्सर्वकर्मशेषत्वात् । अन्याधान उत्पन्नानि प्राकृतानि । विकृतौ तु वरुणप्रघासा-
द्यामुत्पन्नानां कर्मान्त उत्सर्गः । विकृतिमध्ये मृतश्चेत्तेषामपि योजनं कार्यम् । विनि-
योगविधानसामर्थ्यादेव वैकृतानामपि ग्रावादीनां धारणं कार्यमित्याशङ्का न कार्या ।
विधानस्य कर्ममध्ये कृतार्थत्वात् । प्राकृतानां धारणे कारणमन्यदुक्तम् । तेन 'याव-
न्ति पात्राणि विद्यन्ते प्राकृतानि वैकृतानि च । तावतां सर्वेषामेव योजनं कार्यम् । न
पुनर्विनियोगविधानसामर्थ्याद्वारणं कार्यम् । अन्यतो घृतानां योजनमेव विधीयते'
इति सिद्धम् ॥ १ ॥

दाक्षिणे हस्ते जुहुम् ॥ २ ॥

योजयेदिति सर्वत्र संबन्धीयम् । वरुणप्रघासादौ मृतश्चेज्जुहुद्वयमपि योजनी-
यम् । एकवचनं तु दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीतिवदविवक्षितम् ॥ २ ॥

सव्य उपभृतम् ॥ ३ ॥

एकवचनं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

दाक्षिणे पाश्वे स्फ्यं सव्येऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ ४ ॥

ययाऽग्निहोत्रं हूयते साऽग्निहोत्रहवणी ॥ ४ ॥

उरासि ध्रुवां शिरासि कपालानि दत्सु ग्राव्याः ॥ ५ ॥

सोममध्ये मृतश्चेत्तर्हि दन्तेषु प्राग्णो योजयेत् । अन्यत्र स्ववमूषे त्यज्यन्ते ।
अत एव ज्ञायते—सोमयाजिनोऽग्निचितश्चेत्तदेव संचयानन्तं विधानं नाधिकमिति ।
यत्तु परैरुक्तम्—'विषणान्तं सोमयाजिनः' 'चित्यन्तमग्निचितः' इति । तदाचार्यस्य
नेष्टम् । अत एव न प्रदर्शितम् । काव्यायनादिभिरपि तत्र विहितमेव । न बह्वु-
चैर्वाजसनेयिमिवा पुनर्दहनं लोपचितिवां स्वयमाचर्यते । बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तमिति
वचनात्तत्र कार्यम् ॥ ५ ॥

नासिकयोः सुवौ ॥ ६ ॥

द्विवचनं विकृत्यपेक्षमध्युपश्लादाग्निहोत्रार्थं वा द्वितियम् ॥ ६ ॥

भित्त्वा चैकम् ॥ ७ ॥

एकश्वेःस्रुवस्तथा सति तं सुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजयेत् ॥ ७ ॥

कर्णयोः प्राश्नित्रहरणे ॥ ८ ॥

द्विवचनं पूर्ववत् ॥ ८ ॥

भित्त्वा चैकम् ॥ ९ ॥

पूर्ववदिदम् ॥ ९ ॥

उदरे पात्रीम् ॥ १० ॥

यस्यां हृषीप्यासायन्ते सा पात्री ॥ १० ॥

समवत्तघानं च चपसम् ॥ ११ ॥

यस्मिन्नुपह्वापनार्थमवत्ता इडा धीयते स चपसः समवत्तघानः । तं चोदरे योजयेत् ॥ ११ ॥

उपस्ये श्म्याम् ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वोरुर्ध्वमदेश उपस्यः ॥ १२ ॥

अरणी ऊर्ध्वोरुल्लुखल्लमुसले जर्घ्ययोः ॥ १३ ॥

यथासंख्यम् ॥ १३ ॥

पादयोः शूर्पे ॥ १४ ॥

इदमपि द्विवचनं विकृत्यपेक्षम् ॥ १४ ॥

छित्त्वा चैकम् ॥ १५ ॥

एकं चेच्छूर्पं छित्त्वा पादयोर्भोजयेत् । अनिर्दिष्टानि तु पात्राण्यनियतकारान्य-
नियतदेशानि च भवन्ति ॥ १५ ॥

आसेचनवन्ति पृषदाज्यस्य पूरयन्ति ॥ १६ ॥

यानि पात्राण्यासेचनवन्ति विलयन्ति । पृषदाज्यधारणसमर्थानित्यर्थः । तानि
पृषदाज्यस्य पूरयन्ति । बहुवचनं कर्तुरनियमार्थम् । पूरयित्वा ततो योजयेत् । कुत
एतत् । घर्मोत्सादने तथा दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

अमा पुत्रो दृषदुपले ॥ १७ ॥

दृषदुपले पुत्रोऽमा कुर्वीत । आत्मन उपयोगार्थं संगृह्णीषादित्यर्थः । तेन गृहा-
न्नाऽऽनयेदिति ॥ १७ ॥

लौहायसं च कौकालम् ॥ १८-।:

संगृहीयात् । अन्यानि सर्वाणि यज्ञायुधानि योजयेत् ॥ १८ ॥

अनुस्तरण्या वषामुत्खिद्य शिरो मुखं प्रच्छादयेदग्नेर्वर्षपरिगोभि-
र्व्ययस्येति ॥ १९ ॥

वषामुत्खिद्य प्रेतस्य शिरो मुखं च प्रच्छादयेत्—अग्नेरित्यूचा । उत्खिद्यवषनमु-
त्सेदनमेव कार्यं नान्यत्पाशुकं तन्प्रमित्येवमर्थम् । संज्ञपनं त्वर्यंप्राप्तम् ॥ १९ ॥

वृक्षा उद्धृत्य पाण्योरादध्यादतिद्रवसारमेधौ श्वानाविति दक्षिणे
दक्षिणं सव्ये सव्यम् ॥ २० ॥

ततो वृक्षावुद्धृत्य प्रेतस्य पाण्योरादध्यात् । अती-युचा । दक्षिणे पाणौ दक्षिणं
वृक्षम् । सव्ये सव्यम् । सकृन्मत्रः ॥ २० ॥

हृदये हृदयम् ॥ २१ ॥

हृदयमुद्धृत्य हृदय आदध्यात्तूष्णीम् ॥ २१ ॥

पिण्डद्यौ चैके ॥ २२ ॥

एके पिण्डद्यौ च पाण्योरादध्यादित्याहुः । एवं वृक्षयोः पिण्डद्योश्च समु-
षयः ॥ २२ ॥

वृक्षापचार इत्येके ॥ २३ ॥

एके वृक्षाभावे पिण्डद्यावादध्यादित्याहुः । अनुस्तरणी नित्या चेद्वृक्षापचारो
नोपपद्यते । तस्मादनित्येति मन्यामहे । अनुस्तरण्यपचार इति वक्तव्ये वृक्षापचार
इति वचनं पिण्डद्योर्वृक्षाधानस्थान आधानसिद्धयर्थम् । तेन पाण्योरिति सिद्धम् ।
अथ किद्रव्यौ पिण्डद्यौ । अन्नापिण्डद्यावित्येके । सकृत्पिण्डद्यावित्यपरे । उक्तं च
कात्यायनेन—अथ यदाऽनुस्तरणी नास्ति तदा सकृत्तुहर्षापि तरस्थाने कुर्यात् ।
पिण्डद्यग्रहणमुपलक्षणम् । तेन वषादि सर्वं पशुना कार्यं सकृत्तुभिरेव निर्वर्तयेदित्येके ।
अत्र पक्षे वषास्थानेऽपूपः । वृक्षास्थाने पिण्डद्यौ । अन्यान्यापि तत्तदङ्गसदृशानि
सकृत्तुभिरेव कार्याणि ॥ २३ ॥

सर्वा यथाङ्गं विनिक्षिप्य चर्मणा प्रच्छाद्येवमग्ने चपसं मा विजि-

ह्वर इति प्रणीतामणयनमनुमन्त्रयते ॥ २४ ॥

अनुस्तरण्याश्चर्मं पृथक्कृत्य सर्वाभिति वचनादखण्डितामेव यथाङ्गमिति प्रेतस्य
यद्यदङ्गं पादादि तस्मिन्तस्मिन्नङ्गे पशोरपि तत्तदङ्गं यथा भवेत्तथा विनिक्षिप्य-

तस्या एव धर्मणा प्रच्छाद्य तत इममित्यूचा पूर्णं चमसमनुमन्त्रयते । यः पूर्व-
निहितः ॥ २७ ॥

सव्यं जान्वाच्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयादप्रथे स्वाहा का-
माय स्वाहा लोकाय स्वाहाऽनुमत्प्रथे स्वाहेति ॥ २५ ॥

सत्यमिति दक्षिणनिवृत्त्यर्थम् । तज्जानु निपात्य दक्षिणाग्नावाज्याहुतीर्जुहुयाच-
क्षमिं । ज नुनिपातनमुत्सथोत्तानस्वाविगोधेन कर्तव्यं सर्वान्यामावे वचनादिना
गृह्यकारेण दोषस्योक्तत्वात् । अ ज्याहुतिवचनं तन्त्रनिवृत्त्यर्थमिष्यते । होमार्थेऽप्यः
सुवः कार्यः । पूर्वस्य योनितत्वात् ॥ २५ ॥

पञ्चमीपुरसि भेतस्यास्माद्वै त्वमजा यथा अयं स्वदधिजायता-
मसौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ २६ ॥ ख० ३ ॥

प्रेतस्य हृदये पञ्चमीमाहुतिं जुहुयादस्मादिति मन्त्रेण । पञ्चमीमिति वचन-
मिमामपि जान्वाच्य जुहुयादित्येवमर्थम् । भेतप्रहणमनर्थकं पश्यामः । यथा दक्षिणे
हस्ते जुहूमित्युक्ते प्रेतस्येति गम्यते । प्रेताधिकारात् । एवमिहापि गम्यतैव ।
उच्यते । प्रेतप्रहणं सर्वस्यापि प्रेतस्येमां पञ्चमीं जुहुयान्नाऽऽहिताग्नेरेवेत्येवमर्थम् ।
एतदुक्तं भवति—‘ यस्य यस्य प्रेतस्य स्मृतौ दहनं विहितं तं प्रेतमनेन विधिना
दहेदिति ’ । विशेषतूत्तरप्र वक्ष्यामः । असावित्यस्य स्थाने प्रेतस्य नाम संबुद्ध्या
निर्दिशेत् ॥ २६ ॥ ३ ॥

प्रेष्यति युगपदग्निं ज्वालयतेति ॥ १ ॥

अथ परिकर्मणः कर्ता प्रेष्यति युगपदेव सर्वानग्निं ज्वालयतेति । ते च तथा
कुर्युः ॥ १ ॥

अत्र विज्ञापनमाह—

आहवनीयश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयात्स्वर्गलोक एनं प्रापादिति विद्याद्रा-
स्यत्यसावमुभैषमयमास्मिन्निति पुत्रः ॥ २ ॥

आहवनीयश्चेदाहिताग्निशरीरं प्रथमं प्राप्नुयात्स्वर्गं लोक एनमाहिताग्निं प्राप-
येदिति जानीयात् । रास्त्वति ऋद्धिमाप्स्यति । असावाहिताग्निमुत्र स्वर्गं । एव-
मयं पुत्रोऽस्मिन्मनुष्यलोक ऋद्धिं प्राप्स्यतीति विद्यात् । एवमुत्तरथापि योज्यम् ।
अनेनानुष्ठितस्य धर्मणः फलविज्ञानमुक्तम् । न तु पूर्वप्राप्तेरिदं फलम् ॥ २ ॥

गार्हपत्यश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयादन्तरिक्षलोक एनं प्रापादिति विद्याद्रा-

त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ३ ॥

गार्हपत्यस्य पूर्वप्राप्तायाहिताग्निरन्तरिक्षलोकं प्राप्य तत्र रात्स्यति । पुत्रस्त्वस्मि-
न्निति विद्यात् ॥ ३ ॥

दक्षिणाग्निश्चेत्पूर्वं प्राप्नुयान्मनुष्यलोक एनं प्रापदिति विद्याद्वा-
त्स्यत्यसावमुभैवमयमस्मिन्निति पुत्रः ॥ ४ ॥

दक्षिणाग्नेः पूर्वप्राप्ती सिप्रमेवोत्पद्य बहुलं प्राप्नोति मनुष्यलोक आहिताग्निः ।
पुत्रश्चास्मिन्नलोके बहुलो भवतीति विद्यात् ॥ ४ ॥

युगपत्प्राप्तौ परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

यदि सर्वेऽग्रयो युगपच्छरीरं प्राप्नुयुस्तदाऽऽहिताग्नेर्विशिष्टे स्थानेऽऽयुत्कृष्टाद्यद्धि-
वदन्ति ब्रह्मवादिनः । पुत्राणां चास्मिन्नलोके परामृद्धिं वदन्ति ॥ ५ ॥

तं दक्षमानमनुमन्त्रयते भेहि भेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति समा-
नम् ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं तं प्रति कर्मान्तरमप्यस्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन ग्रैयं दत्त्वा सिग्वाता-
दिलौकिकं कुर्यात् । दक्षमानं प्रेतमनुमन्त्रयते । भेहि भेहि पथिभिः पूर्व्येभिरिति
समानं प्रागुत्तेनानुद्भवणेन भेहि भेहि पथिभिरिति पञ्चानां तृतीयमुद्धरेत् । मेनमग्ने
विदह इति षट् । पूषा त्वेतद्दृष्यावयतु प्रविद्वानिति चतस्रः । उपसर्षेति चतस्रः ।
सोम एवेभ्य इति पञ्च । ऊरूणसावसुतृपेति चतुर्विंशति ऋचोऽनुद्भवेण उक्ताः ।
अत्रापि तावतीमिरनुमन्त्रयतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

स एवंविदा दक्षमानः सहेव धूमेन स्वर्गं लोकमेतीति ह
विज्ञायते ॥ ७ ॥

प्रशंसैयम् । सा च विदुषा कर्म कर्तव्यमिति ज्ञापयितुम् । न्यायविदश्च ज्ञात्वा
चानुष्ठानमित्याहुः ॥ ७ ॥

उत्तरपुरस्तादाहवनीयस्य जानुमात्रं गर्तं खात्वाऽवकां शीपाळ-
मिस्यवधापयेत्ततो ह वा एष निष्क्रम्य सहेव धूमेन स्वर्गं लोक-
मेतीति विज्ञायते ॥ ८ ॥

जानुमात्रे गर्तं एतावत्कालमातिवाहिकं शरीरमास्थायाऽऽहिताग्निः संस्कारं प्रती-
क्षते । ततोऽस्मिन्काले दग्धः सन्नवटान्निष्क्रम्य धूमेन सह स्वर्गमेतीति श्रूयते ॥ ८ ॥

इमे जीवा विमृतैराववृत्रन्निति सञ्चावृत्तो ब्रजन्त्यनवेक्षमाणाः ॥९॥

अथ 'इमे' इत्यृचं कर्ता जापित्वा ततः सर्वे सव्यावृतो भूत्वा गच्छेयुः पृष्ठतोऽ-
नीक्षमाणाः ॥ ९ ॥

यत्रोदकमवहृद्भवति तस्मात्प्य सकृद्दुग्मज्ज्यैकाञ्जलिमुत्सृज्य
तस्य गोत्रं नाम च गृहीत्वोत्तीर्यान्थानि वासांसि परिधाय
सकृदेनान्वापीडयोद्गशानि विसृज्याऽऽसत आ नक्षत्रदर्श-
नात् ॥ १० ॥

ततो यत्रोदकमवहृत्स्विरं भवति तत्प्रतिगच्छन्ति । तस्मात्प्य सकृन्निमज्जन्ति ।
सकृदवगाहन्त इत्यर्थः । तत एकाञ्जलिमुत्सृजन्ति समानोदकाः । सर्वे एकैकमज्ज-
न्तिमुत्सृजेयुरित्यर्थः । पुरुषाः स्त्रियश्च । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा । प्रेतस्य गोत्रं
नाम च गृहीत्वा । काश्यपगोत्रं देवदत्त, एतत्त उदकमित्येवमुक्त्वा सिद्धान्ति दाक्षि-
णामुखाः । 'अयुगमा दक्षिणामुखाः' इति स्मृतेः । निनयनदेशस्य स्मृतितोऽव-
गन्तव्यः । तत उदकादुत्तीर्यान्थानि वासांसि परिदध्युः । ततः सकृदाद्राणि पीड-
यन्ति । अम्यासो न कार्यः । तत उदगप्राणि वासांसि विसृजन्ति शोषणार्थम् ।
ततस्तत्रैवाऽऽसत आ नक्षत्रदर्शनात् । ततो नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु गृहं प्रविशेयुः
सर्वेऽमात्याः ॥ १० ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने प्रविशेयुः ॥ ११ ॥

आदित्यस्य वा दृश्यमाने कस्मिंश्चिन्मण्डले रश्मिभर्जिते प्रविशेरन् । अस्मि-
न्पक्ष आ मण्डलदर्शनादासते ॥ ११ ॥

कनिष्ठमथमा ज्येष्ठजघन्याः ॥ १२ ॥

प्रविशेयुः । उभयवचनमानुपूर्वीसिद्धचर्षम् ॥ १२ ॥

प्राप्यागारमश्मानमग्निं गोमयमक्षसांस्त्रिज्वलानप उपस्पृशन्ति ॥ १३ ॥

गृहं प्राप्याश्मादीनुपस्पृशन्ति । ततः प्रविशेयुः ॥ १३ ॥

नैतस्यां राश्यामन्नं पचेरन् ॥ १४ ॥

एतस्यां राश्यामन्नं न पचेरन्नमात्याः ॥ १४ ॥

क्रीतोत्पक्षेन वा वर्तेरन् ॥ १५ ॥

क्रीतेन बोत्पक्षेन वा वर्तेरन् । केचिदेतत्सूत्रं न पठन्ति ॥ १५ ॥

त्रिरात्रमक्षारलवणाग्निः स्युः ॥ १६ ॥

सर्वेऽमात्याः ॥ १६ ॥

द्वादशरात्रं वा महागुरुषु दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ १७ ॥

मातापितरौ यश्चोपनीय कृत्स्नं वेदमध्यापयत्येते महागुरुवः । एतेषु मृतेषु
द्वादशरात्रं वा दानाध्ययने वर्जयेत् ॥ दशाहं वेति वक्ष्यमाणेन सह विकल्पः ।
नात्राऽऽशौचं विधीयते । अपि तु दानाध्ययनवर्जनमात्रम् । आशौचं तु स्मृत्युक्तं
ब्रह्म्यं ' दशाहं शावमाशौचम् ' इत्यादि ॥ १७ ॥

दशाहं सपिण्डेषु ॥ १८ ॥

मृतेषु दानाध्ययने वर्जयेन्निति सर्वत्र संवन्धनीयम् ॥ १८ ॥

गुरौ चासपिण्डे ॥ १९ ॥

उपनीय कृत्स्नवेदाध्यापके गुरावसपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वेति पूर्वमेव सह
विकल्पः । मातापित्रोस्तु सपिण्डत्वादशाहं द्वादशाहं वा विकल्पः ॥ १९ ॥

अपचासु च स्त्रीषु ॥ २० ॥

दशाहमेव ॥ २० ॥

त्रिरात्रमितरेष्वाचार्येषु ॥ २१ ॥

एकदेशाध्यापकेष्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

ज्ञातौ चासपिण्डे ॥ २२ ॥

त्रिरात्रमेव समानोदक इत्यर्थः । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समा-
नोदकमावस्तु ज-मनाघ्नोरवेदने ' ॥ २२ ॥

प्रचासु च स्त्रीषु ॥ २३ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २३ ॥

अदन्तजाते ॥ २४ ॥

त्रिरात्रमेव ॥ २४ ॥

अपरिजाते च ॥ २५ ॥

अपरिजातो नाम संपूर्णो गर्भः । तत्र च त्रिरात्रमेव ॥ २५ ॥

एकाहं सप्तस्यचारिणि ॥ २६ ॥

सहाध्यायी सप्तस्यचारी । तस्मिन्मृत एकाहं वर्जयेत् ॥ २६ ॥

समानग्रामीये च श्रोत्रिये ॥ २७ ॥ ख०४॥

समानग्रामवासिनि च श्रोत्रिये मृत एकाहं वर्जयेत् । अनाशौचनिमित्तेषु गुर्वा-
दिषु श्रोत्रियपर्यन्तेषु मृतेष्वध्ययनमात्रं वर्जयितव्यं न दानमित्युपदेशः । अत्रान्ये

व्याचख्युः—धिरात्रमक्षारलवणाग्निः स्युः । महागुरुषु तु द्वादशरात्रं वाऽक्षारलव-
णाग्निः स्युरिते विकल्पाः । 'दानाध्ययने चर्जयेरन्दशाहं सपिण्डेषु' इत्यनेन प्रकर-
णेनाऽऽशौचं विधीयते । आशौचदिव्ययम् । तेन स्मृतेराशौचविस्तारो विज्ञेय इति ।

धर्मशास्त्रेषु दाहश्च विहिता शोदकक्रिया ।
श्रेष्ठां तेषां तु सर्वेषां दाहकर्मणि स्नातितम् ।
अत्र स्नानाहिताग्न्यादेर्दिशोऽग्रे वक्ष्यतेऽधुना ॥
विगुरुषु बर्हिंराज्यं चेत्येवमन्तं समं भवेत् ।
नास्यानुस्ताप्री कार्या पात्राणां शोचनं तथा ।
श्रुपद्राज्यं तथा चार्थादिति गृह्यविदां वतम् ॥
जानाहिताग्नेः श्रात्रपचयो विद्यते ' इति मौवायनः ।
' तां दिशं तु नयेदग्निं प्रेतं ज्वापि ततः परम् ॥
श्रयुजोऽभियुना वृद्धाः पठिचक्रेण वा भवेत् ।
श्रेतस्य शृष्टतोऽमात्मा ईयुः पूर्ववदेव च ॥
भूमिभार्गं ततः प्राप्य कर्ता प्रोक्षति पूर्ववत् ।
गृह्येणानाहिताग्निं तु दहेत्पत्नीं च पूर्ववत् ॥
कपालाग्निर्दहेदन्धमुपनीतं तथा परम् ।
श्रावत्पनयनात्प्रेतं लौकिकाग्निर्दहेत्परम् ॥
अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र अग्निस्तिपेत् ।
करीपादि ततो योऽग्नेर्जातः स तु कपालजः ॥
उद्धृतान्ते निषेधोऽग्निर्देशे तूत्तरपाश्चिमे ।
तथा शास्त्रान्तरे दृष्टेः प्रणीताः प्रणयेत्ततः ॥
साते हिरण्यशकलं तिलांश्चापि विनिक्षिपेत् ।
तन्त्रं नेति पुरैवोक्तमिध्माचित्यादि पूर्ववत् ॥
परान्युत्थापनपर्यन्तं धनुरन्तमथापि वा ।
ततो हिरण्यशकलैश्चिद्राण्यपिदधाति वै ॥
घृतसिक्तांभितलांश्चापि किरेत्येतकलेवरे ।
अपेममग्ने चमसं पूर्णपात्रानुमन्त्रणम् ॥

सव्यं जानु निपात्याथ चेतसोऽग्नौ जुहोति वै ।

तथामृतश्च जुहुयात्पञ्चमी हृदये ततः ॥

सिन्धातादि ततः कुर्यात्ततोऽर्धप्राप्तसञ्चितम् ।

ततः प्रज्वालयेदग्निं प्रैषो नात्र भवेदिति ॥

तं दह्यमानमित्यादि सर्वं पूर्ववदेव तु ।

अग्निपसंचयनादेस्तु सर्वसाम्याज कथ्यते ' इति ॥ २७ ॥ ४ ॥

संचयनमूर्ध्वं दशम्याः कृष्णपक्षस्यायुजास्वेकनक्षत्रे ॥ १ ॥

संचीयन्तेऽस्थीनि येन कर्मणा तत्संचयनम् । कृष्णपक्षस्य दशम्या ऊर्ध्वमयुजासु
तिथिष्वेकादशी त्रयोदशी पञ्चदशीत्यासु । एकनक्षत्रे । येन नास्त्रैकमेव नक्षत्र-
मभिधीयते तन्नामके नक्षत्र इत्यर्थः । आपाढाद्वयं फल्गुनीद्वयं प्रोष्ठपदाद्वयमिति
पद्म्योऽन्यत्र नक्षत्रे कर्तव्यमित्यर्थः । अन्तर्दशाहेऽतीते वा दशाहे कृष्णपक्षागमन-
मात्र इदं कार्यम् । नातीत एव दशाह इति नियमः । अतीते दशाह इत्ययं पक्षः
संवत्सरे सपिण्डीकरणपक्ष एवोपपद्यते । द्वादशाहे सपिण्डीकरणपक्षे तु नोपपद्यते ।
सपिण्डीकृतस्य प्रेतस्य पृथक्पिण्डे नियोजनस्य प्रतिषेधात् । ' य. सपिण्डीकृतं प्रेतं
पृथक्पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ॥ ' इति शातातपः
' संचित्य वैकोद्दिष्टं विधीयते श्राद्धमस्मै दद्युरिति ' । तस्मात्तस्मिन्पक्षे द्वितीयेऽ-
हनि षतुर्धेऽहनीत्यादिकालो द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

अलक्षणे कुम्भे पुमांसमलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽभियुनाः प्रवयसः ॥ २ ॥

अमङ्गले कुम्भे पुमांसं संचिनुयुः । स्तनरहितः कुम्भः । अलक्षणायां कुम्भ्यां
स्त्रियं संचिनुयुः । स्तनवती कुम्भी । अयुज इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यमायसनं परिव्रजन्प्रोक्षति
शीतिके शीतिकावतीति ॥ ३ ॥

क्षीरमिश्रोदकेन कर्ता प्रोक्षति । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । शेषं न्याह्यतातम् ॥ ३ ॥

अद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थसंहादयन्तोऽवदध्युः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरम् ॥ ४ ॥

कर्ता प्रोक्षति । संचेतारोऽद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्थि गृहीत्वाऽसंहाद-
यन्तः शब्दो यथा न स्यात्तथा कुम्भेऽवदध्युः । पादौ पूर्वमवदध्युः । शिर उत्तर-
मवदध्युः । उभयवचनमानुपूर्वासिद्धचर्चम् ॥ ४ ॥

सुसंचितं संचित्य पवनेन संपूय यत्र सर्वत आपो नाभिस्यन्दे-

रत्नन्या वर्षाभ्यस्तत्र गर्तेऽनदध्युरूपसर्प मातरं भूमिपतो-
पिति ॥ ५ ॥

शिरःपर्यन्तं कुम्भेऽवधाय, ततो मस्र शूर्पेण संशोष्य, सूक्ष्माण्डस्पीनि शिरसि
उपरि संचित्य ततोऽमित आकाशमित्यादिदृक्षणयुक्ते देशे गर्तं खारवा यत्र गर्ते
सर्वतोऽपि दिग्भ्योऽवस्थितर्थक् चाऽऽपो न निष्पन्देरन्वर्षाभ्योऽन्धास्तस्मिन् गर्ते
कुम्भमवदध्युः । उपेत्यूचा । मन्त्रं कर्ता ब्रूयात् । उत्तरांश्च मन्त्रात्कतैव
ब्रूयात् ॥ ५ ॥

उत्तरया पांसूनवकिरेत् ॥ ६ ॥

उच्छ्रं च स्वेत्येतया पांसूनप्रक्षिपेदवधे । यथा कुम्भ आननपर्यन्तं निमग्नो
भवति ॥ ६ ॥

अवकीर्योत्तराम् ॥ ७ ॥

अवकीर्णे गर्ते कुम्भाननपर्यन्ते तत उच्छ्रं च मानेत्येतां जपेत् । अवकीर्यवचनं
पांसुप्रक्षेपो न घर्ममात्रं कार्थोऽपि तु कुम्भाननपर्यन्तं गर्तपूरणायालं कर्तव्य इत्येव-
मर्थम् ॥ ७ ॥

उत्ते स्तभ्रामीति कपालेनापिघायायानपेसं प्रत्याव्रज्याप उप-
पृश्य आद्धमरुमै दद्याः ॥ ८ ॥ ख० ५ ॥

तत उत्ते इत्यूचा घटादिकपालेन कुम्भमपिघाय ततो गर्तस्यार्थप्राप्तं पूर्णं
करोति । यथा कुम्भो न दृश्यते । कर्मांतरास्तिवज्ञापनार्थादपशब्दादयमर्थो
लब्धः । ततोऽनवेसं पृष्टतोःनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । ततोऽप उपपृश्य ।
स्त्रावेत्यर्थः । ततोऽभिमज्जहनि आद्धमरुमै प्रेताय केवलाय दद्युरेकोद्दिष्टवि-
धानेन ॥ ८ ॥ ५ ॥

गुरुणाऽभिमृता अन्यतो वाऽपक्षीयमाणा अमावास्यायां शान्ति-
कर्म कुर्वीरन् ॥ १ ॥

गुरुणा अभिमृताः । गुरुर्धेयां मृतः । अन्यतो वा पुत्रपशुहिरण्यादिभिरपक्षीय-
माणाः सन्तोऽमावास्यायां शान्तिकर्मनाम कुर्युः । तत्र मन्त्रवती क्रियां ज्येष्ठः
करोति । इतरे तूपासते ॥ १ ॥

पुरोदयादंभिं सहस्रमानं सहायकं दक्षिणा हरेयुः ऋष्याद-
मभिं प्रहिणोमि दूरमित्यर्घ्वेन ॥ २ ॥

प्रागादित्योदयादिभिः सहसामानमायतनेन सह दक्षिणस्यां दिशि हरेयुः ।
दक्षिणां दिशं प्रति नयेयुरित्यर्थः । क्रव्यादमाग्निमित्यर्धर्षेण । पचनाग्नेरेवासमुत्सर्गः ।
गृह्यस्येत्ययुपगम्यमानेऽतिप्रसङ्गः । ज्ञेताग्नीनामपि प्रसज्येत । अथ तेषां आग्नीज्जीवं
घार्यत्वादुत्सर्गो नोपपद्यते । तदत्रापि समानम् । औपासनोऽपि यावज्जीवं घार्य
स्व । 'पाणिग्रहणादि गृह्यं परिचरेत्' (१ । ९ । १) इति वच-
नात् । तस्मात्पचनस्येति सिद्धम् । आयतनशब्देनाविश्रयणार्थं मेलच्छादय उच्य-
न्ति ॥ २ ॥

सं चतुष्पथे न्युप्य षड वा त्रिः प्रसवपं परिपन्ति सव्यैः
पाणिभिः सव्यानुरूनाघ्नानाः ॥ ३ ॥

अथ तमग्निं चतुष्पथे प्रक्षिप्य यत्र वाऽदक्षिणस्यां वाऽचतुष्पथे वा न्युप्याम
तमग्निमप्रदक्षिणं त्रिः परियन्ति सव्यैः पाणिभिः सव्यानुरूनाघ्नानास्ताड्य-
मानाः ॥ ३ ॥

अयानवेक्षं प्रत्याव्रज्याप उपस्पृश्य केशश्मश्रुलोमनखानि त्राप-
यित्त्वोपकल्पयीरन्नवान्मणिकाःकुम्भानाचमनीयांश्च शमीसुमनो-
मालिनः शमीमयमिध्मं शमीमय्यावरणी परिधींश्चाऽऽनहुहं गोमयं
चर्म च नवनीतमश्मानं च यावत्यो युवतयस्तावन्ति कुशपि-
च्छूळानि ॥ ४ ॥

अयानवेक्षं पृष्टतोऽनीक्षमाणाः प्रत्याव्रजन्ति । अपशब्द ऊर्वाहनस्य प्रत्या-
व्रजनाङ्गत्वाशङ्क निवृत्त्यर्थः । ततः सर्वे ज्ञान्ति । ततः सर्वे केशादीन्वापयन्ति । पुन-
रपि स्मृतिप्राप्तं ज्ञानं कुर्युः । ततो षड्व्यमानान्युपकल्पयीरन् । शब्दोपदृष्टान्तः ।
उपकल्पनविधानाःपुराणानामुत्सर्गः । अनुक्तोपयोगानां यथार्थमुपयोगः कार्यः ।
मणिको नाम जलधारणार्थो माण्डविशेषः । कुम्भा उक्ताः । आचमनीया नाम आचम-
नसाधना उदञ्चनकमण्डलप्रभृतयः । शमीसुमनोमालिनः । शमीपुष्पमालिनः । मणि-
कादीन्वापयानुपकल्पयेयुः । शमीसुमनोमालिन इति मणिकादीनां विशेषणमित्येके ।
कर्तृणां विशेषणमित्यन्ये । शमीमयमिध्ममुपकल्पयेयुः । प्राकृतस्यायं विकारः ।
शमीमय्यावरणी चोपकल्पयेत् । अरणी इत्येतावत्सुप्यमान एकेन वाक्येन द्रव्य-
चोदना गुणचोदना च विधासुं न शक्यत इति कृत्वा शमीमयग्रहणं नैवा-
धिक्रियेत । अरणी ह्यपूर्वं विधीयेते । अतः पुनः शमीमयग्रहणं कृतम् । परिधींश्चो-

पक्वपयेरन् । किमर्थमिदमिति न विद्मः । द्रव्यचोदना तावन्न कार्या । इध्मानर्हि-
 पोश्च संनहनमिति स्थालीपाक इध्मसंनहनस्य दर्शपूर्णमासातिदेशोऽस्ति । इतरेषां
 च स्थालीपाकातिदेशोऽस्ति । ' पाकयज्ञानामेतत्तन्त्रम् ' (१ । १० । २९)
 इति । दर्शपूर्णमासयोश्च परिधयो विहिताः । ' एकविंशतिमिध्मदारूणि भवन्ति '
 इति । मन्त्रलिङ्गाच्च । ' एकविंशतिषा संमगाभीति । ' अथ परिधीन्परिदधाति '
 रक्षसामपहस्यै ' इत्यर्थवादाच्च । तस्मादतिदेशादेव सिद्ध्येयुः । शमीमयत्वसिद्धयर्थ-
 मिति चेत् । तदपि न । इध्मस्तावच्छमीमयोऽत्र विहितः । दर्शपूर्णमासयोश्चेध्मप-
 रिधीनामेकद्रव्यत्वं दृष्टम् । ' पाळाशः खादिरो वेध्मः ' इति षौषायनः । तत्र
 वेध्मग्रहणेनैकविंशतेर्ग्रहणम् । एव विंशतिमिध्मदारूणांति विधिवाक्ये श्रवणाद्वृक्षा-
 न्तरानुक्तेश्च । अत्र वेध्मग्रहणेन परिधिग्रहणे सति परिधयोऽपि शमीमया एव
 भवन्ति । इध्मसंख्या चावश्यमितिदृष्टव्यैव । अन्यथा संनहनमात्रातिदेशेनारति-
 मात्रत्वपाळाशत्वादयोऽपि गुणा न स्युरिच्छन्ते च तर्हि सर्वासामभ्यादानं प्रामो-
 तीति शङ्का न कार्या । ' पञ्चदशेध्मदारूण्यभ्यादधातीति ' श्रुतेः । इतरेषां च
 श्रेतावद्विनियोगः कार्यः । तत्र केचित्परिहरन्ति । ' गुणचोदनैवेयम् । सा च ज्ञापना-
 र्थम् । ' अन्यप्रेध्मपरिधीनां नानावृत्तत्वं कार्यमिति । रसोहननार्थं चावश्यं परिधातव्या
 एवेति ' चशब्दः शमीमयत्वसमुच्चयार्थः । उपकल्पसमुच्चयार्थत्वे सति सर्वत्र चशब्दं
 कुर्यात् । एवं ते परिहृतवन्तः । तदयुक्तमित्यन्ये । अस्मच्छास्त्रे इध्मग्रहणेन
 पञ्चदश दारुकस्य ग्रहणं दृष्टम् । ' प्राचीनार्थीतीध्ममुपसमाधाय ' (श्रौ० २ । ६)
 ' इध्ममिध्वार्थ ' (१ । १० । १२) इति च । एकविंशतिषादिनाऽप्युभयत्र पञ्च-
 दशाध्मम्युपगम्यत एव । तत्र स्वशास्त्रदर्शनसामान्यादिष्मावर्हिषोश्च संनहनमित्य-
 न्नापि पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । तत्र च पञ्चदशदारुकस्य सप्तः संनहनाद्य-
 तिदेशेन प्राप्यते । यथा । ' शस्त्रेष्वेव होत्रकाणांमिहिकारः ' (श्रौ० १ । २)
 इत्यत्र शास्त्रान्तरे होत्रकशब्दस्य सप्तसु त्रिषु वा दृष्टत्वेऽप्यसच्छास्त्रे
 मुख्यवर्जितेषु दृष्ट इति कृत्वा द्वादशापि गृह्यन्ते । स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात् ।
 एवमिहापि स्वशास्त्रदर्शनसामान्यात्पञ्चदशदारुकस्य ग्रहणम् । एवं च कृत्वा प्रकृतौ
 पार्वणे परिधयो नैव संभवन्ति । तदतिदेशादितरेष्वपि पाकपक्षेषु नैव संभवन्ति ।
 प्रकृतौ परिध्यादीनामाचर्षेण विनियोगानुक्तेश्च पञ्चदशदारुकस्यैव ग्रहणम् । अयो-
 क्येत । ' एकविंशतिषा संमगाभीति संनहनमन्त्रे संख्या श्रूयते । मन्त्रध्यातिदेशा-

त्पाकयज्ञेष्वपि भवति । पञ्चदशकाष्ठत्वे लिङ्गानुपपत्तिः । न षोडशः कर्तुं शक्यः । न प्रकृतावहो विद्यत इति न्यायादिति । तदयुक्तम् । न ह्यस्य मन्त्रस्य स्थालीपाकः प्रकृतिः । किं तर्हि । दर्शपूर्णमासौ । तस्मादत्रास्योह एव कार्यः । अन्ये तु मन्त्रं नैवेच्छन्ति । अपि चैधमपरिधीनां नानावृत्तत्वमपि दर्शपूर्णमासयोर्भगवताऽऽपस्तम्बेनोक्तम् । यत्तुक्तं ' रक्षोहननार्थं परिघातव्याः ' इति । तदप्ययुक्तम् । पूर्णपात्रेणैव रक्षोहननस्य कृतत्वात् । न चात्र प्रणयनस्य हविःश्रवणार्थं स्वमुपपद्यते । आज्यहोमत्वेऽपि दहनकर्मणि प्रणयनदर्शनात् । ' अपः प्रणयति ' ' आपो वै रक्षोघ्नी रक्षसामप- हस्यै ' इति श्रुतेः । रक्षोहननार्थं यत्कार्यार्थं यदुपादीयते तत्सत्कार्यमन्येन कृतं किमिति तदुपादीयते । रक्षोहननं च परिधिकार्यं पूर्णपात्रेणैव कृतमिति न परिघय उपादेयाः । अतः सर्वत्र पञ्चदशदारुक एवेधम इति सिद्धम् । अनेनैव चाभिप्राये- णाऽऽचार्योऽपि पार्वणे परिध्यादीनां विनियोगमनुक्तवान् । न ह्यत्र चानां समाचारश्च सर्व- श्रेयमेव । पारम्पर्योपदेशश्चैवमेव । अनेन तु वचनेन परिघयोऽपूर्वाः सगुणा विधी- यन्ते । तेनात्राप्यूर्ध्वसमिधौ अनुवाजसमिधौ न कार्या । विध्यमावात् । नन्वतिदेश- प्राप्तेन पूर्णपात्रेणैवात्र रक्षोहननस्य कृतत्वं । तत्र परिधिविधानं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य न कार्या । न ह्यत्र परिधिविधानस्यानेनैव कार्येण मान्यमित्यत्र किञ्चन प्रमाणमस्ति । विधिमेदात् । तस्य कार्यस्येहान्येन कृतत्वाच्च कार्यान्तरं कल्पनीयमित्यलमतिविस्त- रेण । आनडुहं गोमयं चर्म चोपकल्पयेयुः । नवनीतं चाश्मानं च यावत्यो युवतयः स्वगृहे तावन्ति कुशपिञ्जूलानि चोपकल्पयेयुः ॥ ४ ॥

अग्निवेष्टायामग्निं जनयेदिहैवायमितरो जातवेदा इत्यर्ध- च्चेन ॥ ५ ॥

अथाग्निहोत्रविहरणकालेऽपराह्णे क्षमीमयीभ्यामरणीभ्यामग्निं मन्ययेदर्धर्चेन । अयं चाग्निः पचनो भवति ॥ ६ ॥

तं दीपयमाना आसत आ शान्तरात्रादायुष्मतां कथाः कीर्त- यन्तो माङ्गल्यानीतिहासपुराणानीत्याख्यापयमानाः ॥ ६ ॥

तं ग्रहणं मन्त्रस्योत्तराङ्गत्वाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् । आयुष्मतां कुलवृद्धानामन्येषां च कथाः कीर्तयन्त इतिहासादीनि माङ्गल्यानि ब्रुवन्तो मपितमग्निं दीपयमानां गृहा- ङ्गहिरैवाऽऽसते । आ शान्तरात्रात् । निशि यस्मिन्काले तूष्णीमासते जनास्तच्छा- न्तरात्रम् ॥ ७ ॥

उपरतेषु शब्देषु संप्रविष्टेषु वा गृहं निवेशनं वा दक्षिणाद्द्वार-
पक्षात्प्रक्रम्याविच्छिन्नामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्बन्धसो भानुम-
न्विहीत्योत्तरस्मात् ॥ ७ ॥

ततो यदा न शब्दाः क्वचिदुच्चरन्ति तदा । उत्तरविषयार्थमनुवादीऽयम् ।
संप्रविष्टेषु वाऽप्रात्ययेषु गृहं निवेशनं वा । किमुक्तं भवति । शान्तरात्रास्त्रागवि-
षयमात्स्या गृहं निवेशनं वा प्रवेष्टुं कामयन्ते तथा वा तेषु प्रविष्टेषु । एवं शान्तरा-
त्रेण सह विकरः । निवेशनशब्देनात्र संवेशनमुच्यते । शयनस्थानमित्यर्थः । उप-
सर्गव्यत्ययो द्रष्टव्यः । उक्तं च नैरुक्तैः—निरित्येष समित्येतस्य स्थान इति ।
तद्वदप्रापि । अनयोरन्यतरे काले कर्ता दक्षिणाद्द्वारपक्षात्संततामुदकधारां सिञ्चे-
त्तन्तुमित्यूचा ॥ ७ ॥

अयाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तीर्य माग्नीव-
मुत्तरलोम तस्मिन्नमात्यानारोहयेदारोहताऽऽयुर्जरसं वृणाना
इति ॥ ८ ॥

अपशब्दोऽस्मिन्कालेऽन्यन्तरमौपासनमुपसमादध्वादिति ज्ञापनार्थम् । ततः
पश्चादस्याऽऽनहुहं चर्माऽऽस्तीर्येत्यादि व्याख्यातम् । ततश्चर्मभयमात्यानारोहयेदा-
रोहतेत्युचा । कर्तृवर्जं गृह्याः सर्वे पुमासः स्त्रियश्चाप्रात्या इत्युच्यन्ते ॥ ८ ॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामीति परिधिं परिदध्यात् ॥ ९ ॥

आज्यसंस्कारान्तं कृत्वा, इममित्यूचाऽग्नेः पश्चात्परिधिं परिदध्यात् । ततो दक्षि-
णस्तूष्णीम् । तत उत्तरस्तूष्णीमेव । परिधिमित्येकवचनादाद्यस्यैव समन्त्रकत्वमि-
तरो तूष्णीम् ॥ ९ ॥

अन्तर्भृत्युं दधतां पर्वतेनेत्यशयानमित्युत्तरतोऽग्नेः कृत्वा परं
मृत्यो अमु परेहि ष्ण्यामिति चतसृभिः प्रत्युवं हुत्वा यथाऽहा-
न्यक्षुपूर्वं भवन्तीत्यमात्यानीक्षेत् ॥ १० ॥

अथान्तर्भृत्युमिति पादेनाशयानमुत्तरतोऽग्नेर्निदधाति । 'ऋचं पादग्रहणे' (श्रौ० १।१)
इत्यत्र पादशब्दो मूलवार्त्ता । यथा 'पादः पत्' (पा०सू० ६ ४।१३०) इति । तेनात्र
पादमात्रस्य ग्रहणम् । न ऋचः । नत आज्यमागान्तं कृत्वा 'परं मृत्यो' इति
चतसृभिः प्रत्युवं व्याख्यातं तथा हुत्वा । यथेत्यूचाऽप्रात्यानीक्षेत् ॥ १० ॥

युधतपः पृथक्पाणिभ्यां दर्भतरुणकैर्नवनीतेनाद्गुष्ठोपकृतिष्ठि-

काभ्यामाक्षिणी आञ्ज्य पराश्वो विसृजेयुः ॥ ११ ॥

अमात्येषु या युवतयः खियस्ता दर्भतरुणकैर्नवनीतं गृहीत्वा, तेनाद्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां पाणिभ्यामाक्षिणी अञ्जते । पृथक्पाणिभ्यामिति वचनं पृथक्पृथक् युगपदेवाङ्गीरञ्ज पर्यायेणेत्येवमर्थम् । तेन द्वित्वं कुशापिञ्जूलानां नास्त्येष । ततोऽनवेश-
माणाः पृष्ठतो विसृजेयुः कुशापिञ्जूलानि ॥ ११ ॥

इमा नारीरविधवाः सुपत्नीरित्यञ्जाना ईक्षेत ॥ १२ ॥

इमा इत्यृचा कर्ता अञ्जाना युवतीरीक्षेत ॥ १२ ॥

अश्वन्वतीरीयते संरभध्वमित्यश्मानं कर्ता प्रथमोऽभिमृशेत् ॥ १३ ॥

तत एतयाऽश्मानं कर्ता पूर्वमभिमृशेत् । प्रथमवचनात्पश्चादितरेऽभिमृशेयुस्तु-
ष्णीम् ॥ १३ ॥

अयापराजितायां दिश्यवस्थायाग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चावि-
च्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपो हि ग्ना मयो भुव इति तृचेन परीमे
गामनेपतेति परिक्रामत्सु जपेत् ॥ १४ ॥

अग्निनाऽऽनडुहेन गोमयेन चाविच्छिन्नया चोदकधारयाऽऽपोहिष्ठेति तृचेन सिच्य-
मानयाऽमात्येष्वौपासनाग्निं परियत्सु, तस्मिन्कालेऽपराजितायां दिशि स्थित्वा,
कर्ता 'परीम' इत्यृचं जपेत् ॥ १४ ॥

पिङ्गलोऽनड्वान्परिणेतः स्यादित्युदाहरन्ति ॥ १५ ॥

एषगुणयुक्तोऽनड्वान्परिणेतव्यः । अयं स्विष्टकृदादि समापयेत् । उत्तरप्राय-
शब्दात् ॥ १५ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्त्यहतेन वाससा प्रच्छाद्य ॥ १६ ॥

अयोपविशन्ति यन्नाभिरंस्यमाना भवन्ति । यो देशोऽपीष्टस्तत्राहतेन वाससा
प्रच्छाद्योपविशन्ति ॥ १६ ॥

आसतेऽस्वपन्त ओदयात् ॥ १७ ॥

तत्रैव आ उदयादस्वपन्त आसते ॥ १७ ॥

उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वाऽर्धं
संस्कृत्याप नः शोशुचदधमिति प्रत्यृचं हुत्वा ब्राह्मणान्भोज-

यित्वा स्वस्त्ययनं वाचयीत गौः कंसोऽहत्वं वासश्च दक्षिणा

॥ १८ ॥ ख० ६ ॥

तत उदित आदित्ये सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च व्याख्यातानि जपित्वा । जप संस्कृत्येति वचनमाज्यभागान्तं कृत्वा तत एवाज्ञाद् 'अप नः शोशुषदधामिति' होमः कार्य इत्येवमर्थम् । प्रत्युचं व्याख्यातम् । तथा हुत्वा । अन्नस्य तु वाना-
वसंस्कारः । ततो होमशेषं समाप्य तत एवाज्ञाद्ब्राह्मणान्मोनयित्वा स्वस्त्य-
यनं वाचयीत । ततो गौः कंसोऽहत्वं वास इति प्रीणि भुक्तवद्भ्यो दक्षिणां दधात् ।
ओदयादित्येष सिद्ध उदित आदित्य इति वचनमव्यापनकालेऽपि सौर्याणि दिव्यै-
वाधेतस्यानि । न कदाचिद्वात्रौ कर्तव्यानीत्येवमर्थम् । तेन प्रत्यवरोहणे स्वपन्न-
मभ्युदियाच्चेदित्यत्र चापरेद्युदिते जप इति सिद्धम् ॥ १८ ॥ ६ ॥

अयातः पार्वणे आद्धे काम्य आभ्युदयिक एकोद्विष्टे वा ॥ १ ॥

अथशब्दोऽधिकारार्थः । इत उत्तरं वक्ष्यमाणो विधिः आद्धे वेदितव्य इति ।
अतःशब्दो हेतुवर्थः । यस्मच्छाद्ब्रान्निःश्रेयसप्रतिभेदैरपि च क्रियते । तस्माद्दक्षयाम
इति । पार्वणमिति आद्धनाम । अन्वर्थसंज्ञा चेषं पर्वणि भवं पार्वणमिति । तथाऽ-
त्येकस्मिन्नेव पर्वणि भवत्यमात्रास्यायाम् । नोमयोः पर्वणोः । कुतः । विण्ढापितृ-
यज्ञेन सह व्यतिपद्दर्शनात् । स्मृतेश्च—'विप्रश्चन्द्रस्येऽग्निमान्' इति मनुः ।
'अमावास्यायां पितृभ्यः' इति गौतमः । पितृनुद्दिश्य यद्दीयते ब्राह्मणेभ्यः अद्दया
तच्छाद्धम् । काम्यं आद्धं 'पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि' । वृद्धिपूर्तनिमित्तमाभ्युद-
यिकम् । एकमेवोद्दिश्य यच्छाद्धं 'आद्धमस्मै द्युरेकादशाह एकोद्विष्टम्' इत्यादि
तदेकोद्विष्टम् । धर्ममेदात्पृथगुपदेशः । आद्ध इत्येतावतैव सिद्धे पार्वणादिग्रहणं
धर्ममेदप्रदर्शनार्थं कर्तव्यताविध्यर्थं च । धर्ममेदमुपरिष्टाद्दक्षयामः ॥ १ ॥

ब्राह्मणाञ्छ्रुतशीलवृत्तसंपन्नानेकेन वा काले ज्ञापितान्स्नातान्कृ-
त्पच्छौचानाचान्तानुदङ्मुखान्पितृवटुपवेश्यैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ
ब्रह्मीन्वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं न त्वेवैकं सर्वेषाम् ॥ २ ॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्यादिनिवृत्त्यर्थम् । श्रुतं स्वाध्यायः । शीलं स्वभावः ।
शमदमादियुक्तत्वं क्रोधरागादिवर्जितत्वं च । वृत्तम् । विहितकरणं निषिद्धवर्जनं च ।
एतौस्त्रिभिर्गुणैर्युक्तानेकेन वा गुणेन युक्तानुपवेश्येत्यनेन संबन्धः । काले ज्ञापितान् ।

स्मृत्युक्तनिमन्त्रणकाले निमन्त्रितानित्यर्थः । उक्तं च मनुना—‘ पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा
 ध्राद्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयीत इयवरात्सम्यग्विप्रान्ययोदितान् ’ इति । तेषां
 चेते नियमा भवन्ति—‘ निमन्त्रितो द्विजः पित्र्ये नियतात्मा भवेत्सदा । न च
 च्छन्दांस्यधीयीत यस्य ध्राद्धं च तज्जवेत् ॥ ’ इति मनुः । स्नातानिति वचनं
 नियमेन स्नातान्मोजयेत्केनचित्कारणेन स्नानाशक्तान् भोजयेदित्येवमर्थम् ।
 अन्ये स्नातानिति समावृत्तानिति व्याचक्षुः । अन्ये स्नानद्रव्यैः स्नातानिति । तच्च
 स्नानं स्वेन द्रव्येण कारयित्वायमिति च व्याचक्षुः । प्रक्षाल्य पादौ पाणी चेत्याच-
 मनान्ङ्गत्वेन विहितं पच्छौचं शुद्धपादस्यानित्यमिति ज्ञापनार्थं कृतपच्छौचवचनम् ।
 तेन शुद्धपादत्वेऽप्यत्र नियमेन पच्छौचं कार्यमित्यर्थः । अन्ये तु स्वयमेव तेषां
 पादान्प्रक्षालयेदित्येवमर्थमिति व्याचक्षुः । आचान्तानिति कर्माङ्गमाचमनं विधीयते ।
 तेन भोजनाङ्गं श्राद्धाङ्गं च द्विराचमेयुः । एवंशुणविशिष्टानुदङ्मुखान्पितृनुपवेशयेत् ।
 उदङ्मुखवचनं प्राङ्मुखत्वनिवृत्त्यर्थम् । पितृवादिति वचनं ममैते पितर इत्येवं मनसा
 ध्यायन्नूपवेशयेदित्येवमर्थमित्येके । अन्ये तु पित्रे वृद्धं पितामहाय वृद्धतरं प्रपिताम-
 हाय वृद्धतममित्येवं यथावय उपवेशनार्थमिति । एकैकस्यैकैकमुपवेशयेत् । द्वौ द्वौ
 प्रीक्षीन्वा । अतोऽपि ब्राह्मणा अधिका भवेयुः । सर्वथा ब्राह्मणाधिक्ये फलाधिक्य-
 मस्त्येव । सर्वथाऽरूपकर्मणो महाकर्मणश्च क्वचिदपि समानफलताशङ्का न कार्या ।
 महाकर्मविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । न स्वैकं सर्वेषां त्रयाणां भोजयेत् । ‘ द्वौ देवे
 पितृकृत्ये त्रिकैकमुमयत्र वा । भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥ ’ इति
 मनुनोक्तस्यैकैकमुमयत्र वेत्यस्य पक्षस्यायं प्रतिषेधः । अस्य प्रतिषेधं कुर्वता
 मनुत्तमभ्यदनुज्ञातं भवति । तेनैतास्सिद्धं भवति । दैवमपि भोजनमत्र कार्यम् । तस्य
 विधिः स्मृतितोऽवगन्तव्यः । आप्तार्थेण तु पित्र्यस्यैव विधिरुच्यते । अस्मद्ब्रह्मोक्ते-
 तिकर्तव्यतामात्रमेव कार्यम् । न शास्त्रान्तरं दृष्ट्वा विस्तरः कार्यः । एतदाह मनुः—
 ‘ सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसंपदम् । पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत
 विस्तरम् । बह्वल्पं वा स्वगृहोक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति शास्त्रार्थे
 कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥ ’ इति गृह्यविदः । ‘ ये स्तेनपातितकृतीना ये च नास्ति-
 कवृत्तयः ’ इत्याद्याभ्य वर्ज्या इति ॥ २ ॥

काषमनाद्ये ॥ ३ ॥

आद्यं सपिण्डीकरणम् । त्रिनुद्दिश्य क्रियमाणश्राद्धमध्ये तदेव हि प्रथमम् । तद्वर्जितेषु सर्वेषु श्राद्धेषु कामं प्रयाणामेकं मोक्षयेत् । सपिण्डीकरणे तु नियमेन प्रयाणां त्रिमिर्मन्थम् । काममिति वचनमापस्वस्वोऽपमिति ज्ञापनार्थम् । अन्ये त्वनाद्ये पार्वणवर्जित इति व्याचक्षुः । तद्वद्यत्र प्रथमं निर्दिष्टम् । अन्ये त्वनाद्येऽप्यो-
जने आमहिरण्यश्राद्धादाविति । ' आमर्वा फलमूर्त्वा प्रदानमात्रं हिरण्येन वा प्रदानमात्रम् ' इति बौधायनः । अन्ये त्वनाद्ये दुर्भिक्ष इति । अन्ये त्वनाद्ये आद्या-
मावेऽन्नामावे सम्पदमाव इति ॥ ३ ॥

पिण्डीर्वाख्यातम् ॥ ४ ॥

जीवमृतानां पिण्डीभिरणमधिकृत्य ये पसाः पिण्डीपितृभ्य उक्तास्ते श्राद्धेऽपि विज्ञेयाः ॥ ४ ॥

अपः प्रदाय ॥ ५ ॥

उपवेशनादनन्तरं ब्रह्मणपाणिष्वपो ददाति । आग्नेयौमुखः प्रार्थनावीती पितृकर्म कुर्यात् ॥ ५ ॥

दर्शान्दिगुणभुग्नासन्नं प्रदाय ॥ ६ ॥

ततो दर्शान्दिगुणभुग्नासन्नेषु ददाति । आसन्नं प्रदायेति सऋग्धर्षे द्वितीया । आवेशनस्य प्राक् चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

अपः प्रदाय ॥ ७ ॥

ततः पुनरपो ददाति ॥ ७ ॥

तैजसादमयमृन्मयेषु त्रिषु पात्रेष्वेकद्रव्येषु वा दर्शान्तिर्होष्वप
आसिच्य श्वनोदेवीरामिष्टेषु इत्यनुषन्त्रितासु तिलानावपति
तिलोऽसि सोमदेवस्यो गोसवे देवनिर्षितः । मत्सवद्भिः प्रक्षः
स्वधया पितृनिमाह्णीकान्पीणयाहि नः स्वधा नम इति ॥८॥

ततस्तैजसमेकं पात्रमदमयमेकं मृन्मयमेकम् । एतेषु त्रिषु पात्रेषु । त्रिद्रव्या-
संभव एकद्रव्येषु वा त्रिषु पात्रेषु । त्रीण्यपि तैजसानि वा । त्रीण्यप्यदमयधानि
वा । त्रीण्यपि मृन्मयानि वा । तान्याग्नेयैर्दिवसंस्थानि विधाय तेषु दर्शान्तर्धीष-
ततस्तेष्वपो निषिच्य ततः श्वनो देवीरित्युक्त्वा पात्रत्रयस्या अपोऽनुमन्त्रयेत् ।
सकृदेव शक्यस्यान्न मन्त्रावृत्तिः । एतस्त्रिषु पात्रेषु तिलानावपति तिलोऽसीति मन्त्रेण ।

अत्र प्रतिपात्रं मन्त्रावृत्तिः । पितृशब्दस्योहो नास्तीत्युक्तं प्राक् । पात्रेषु गन्धमा-
ह्याद्यावपेत् ॥ ८ ॥

प्रसव्येन ॥ ९ ॥

पित्र्यं कर्म सर्वं प्रसव्येनाप्रदक्षिणेन कार्यम् । अप्रदक्षिणं कार्यमित्यर्थः । तृतीया
सु प्रकृत्यादित्वादद्रष्टव्या । समेन धावतीतिवत् । 'प्रदक्षिणमुपचारः' (१।९।१९)
इत्याभ्युदधिकेऽपवाददर्शनाद्योगविमगोऽवगतः ॥ ९ ॥

इतरपाण्यङ्गुष्ठान्तरेणोपवीतित्वाद्दक्षिणेन वा सव्योपगृहीतेन
पितरिदं ते अर्घ्यं पित्रामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्य-
मिति ॥ १० ॥

उत्तरत्रोपवीतिविधानात्सर्वमिदं पित्र्यं प्राचीनावीतिना कार्यमित्युक्तम् ।
अधुना, उपवीतित्वादिति हेतुनिर्देशादत आरभ्यार्वागन्धमाल्यादिदानांदि यज्ञोपवी-
तिना कर्म कर्तव्यमिति गृह्यविदः । इतरस्य सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठान्तेरणार्घ्यं प्रयच्छेत् ।
उपवीतित्वाद्धेतोः । पित्र्ये तावत्प्राचीनावीतिना भाव्यमयं चोपवीती तस्मादित्यर्थः ।
येन पाणिना कर्म करोति दक्षिणेन वा सव्येन वा तस्मिन्नंसे यज्ञोपवीते स्थिते
प्राचीनावीती भवति । ततोऽन्यस्मिन्नंसे स्थित उपवीती भवति । अत्र तूपवीति-
त्वात्प्राचीनावीतित्वात्सिद्धार्थं सव्यपाणिपितृतीर्थेन दातव्यमित्यर्थः । अथवा सव्य-
पाणेः शिष्टगृहित्वाद्दक्षिणं पाणिं सव्येन पाणिना गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिनोपवी-
त्येवार्घ्यं प्रयच्छेत् । (+पित्रादित्रयाणां त्रिमिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं प्रयच्छेत् ।) ॥१०॥

अप्यूर्ध्वम् ॥ ११ ॥

अर्घ्यप्रदानात्पूर्वमन्या अप्यपो दद्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ताः प्रतिग्राहयिष्यन्सकृत्सकृत्स्वधा अर्घ्या इति ॥ १२ ॥

अर्घ्या इति । निवेदयेदिति शेषः । ता अर्घ्या अपः प्रतिग्राहयिष्यन् । प्रतिग्रहणार्पूर्वं
सकृत्सकृदर्घ्या अपो निवेदयेत्स्वधा अर्घ्या इति मन्त्रेण । 'वित्रयं यावन्तो ब्राह्म-
णास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथममेकमेव पात्रं सकृन्निवेदयेत् प्रतिब्राह्मणम् । तथा पिताम-
हार्थानां द्वितीयं सकृदेव । प्रपितामहार्थानां तृतीयं सकृदेवेत्येवमर्थं सकृत्सकृदिति-
षेधनम्' । निवेदनस्य सकृन्नियमादन्यासामर्षां दानमर्घ्यदानं चार्घ्यमन्त्राश्च प्रति-

+ कंसस्थितो मन्त्रः ख. पुस्तके नास्ति ।

ब्राह्मणमावर्तन्ते । निवेदमान्योदकदानार्धदानेषु पदार्थानुसमर्थः काण्डानुसमर्थो वा द्रष्टव्यः । गन्धादिदाने च तथा । एवमेकैकरथानेरुपक्षे । एकैकपक्षे एवैकैक पात्रमेकैकस्य निवेद्य, अन्या अप एकैकस्य दत्त्वा, अर्घ्या अप एकैकस्य दधात् । सर्वेषामेकपक्षे त्रिण्यपि पात्राणि तस्यैव निवेद्य, पुनः पुनरन्या अपो दत्त्वा तस्यैव त्रिरर्घ्यं त्रिभिर्पात्रैः प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

प्रसृष्टा अनुमन्त्रयेत् या दिव्या आपः पृथिवी संवभृवुर्वा अन्तरिक्ष्या उक्त पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः शंस्योना भवन्तिवति संस्रवान्समवनीय ताभिरद्भिः पुत्रकामो मुखमनाक्ति ॥ १३ ॥

ब्राह्मणैः प्रसृष्टा निर्णीता अर्घ्या अपोऽनुमन्त्रयेत् । या दिव्या इत्यनेन मन्त्रेण । प्रसृष्टा इत्यादिकर्मणि क्षमत्ययः । मृतकालत्वमात्र आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन प्रतिब्राह्मणं पृथगनुमन्त्रणम् । अर्घ्यं दत्त्वा दत्त्वा निर्णीतास्तदानामेषानुमन्त्रयेत् । एवं सर्वेषामर्घ्ये दत्ते संस्रवानर्घ्यशेषान्पात्रगतानेकी करोति । उत्तरे द्वे पात्रे प्रथमपात्र आसिञ्चतीत्यर्थः । एवं गृह्यविदः । ततस्ताभिरेकीकृताभिरद्भिः पुत्रकामश्चेन्मुखमनाक्ति । नो चेन्नानक्ति ॥ १३ ॥

नोद्धरेत्प्रथमं पात्रं पितृणामर्घ्यपातितम् । आवृतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ (+ उद्धरेद्यदि चेत्पात्रं विवृतं वा यदा भवेत् । यदाऽऽसुरं भवेच्छ्राद्धं क्रुद्धैः पितृगणैर्गतैः ॥ इति) ख० ॥ ७ ॥

पितृणामर्घ्यपातितं पितृणामर्घ्यशेषा आपो यस्मिन्पात्रे एकीकृता एवंमूर्तं प्रथमं पात्रं तस्माद्देशोद्धरेत्समवनीयनदेशालापनयेदा धाद्वपरिसमाप्तेः । किमिति नोद्धरेत् । यस्मात्तस्मिन्पात्रे पितरस्तृतीयपात्रेण पिहित्वास्तिष्ठन्तीनि गृह्यद्वास्तृतीयेन पात्रेण प्रथमपात्रस्यापिघानमिच्छन्ति । अन्ये तु ' तत्रेति तृतीयार्थे सप्तमी । तेनायमर्थः । आवृतास्तेन प्रथमेन पात्रेण पितरस्तिष्ठन्तीति । एतदुक्तं भवति । ' अर्घ्यपातितं प्रथमं पात्रं न्यम्बिलं कुर्यात् । तच्च नोद्धरेत् । आ समाप्तेरिति ' व्याचक्षुयुः । शौनकोऽब्रवीत् । शौनक एवमवादीत् । शौनकग्रहणं तस्य पूजार्थम् । न विवरूपार्थम् ॥ १४ ॥ ७ ॥

+ कंसस्मितमारिका केचित्पठन्ति ।

एतस्मिन्काले गन्धमाल्यधूपदीपाच्छादनानां प्रदानम् ॥ १ ॥

आच्छादनं वस्त्रम् । इदानीं प्रार्थनाधीता भवेत् । ततो गन्धादीनि पञ्च ब्राह्म-
णेभ्यो ददाति । एतस्मिन्काल इति वचनमेतस्मिन्काल एतान्येव ददातीत्येवमर्थम् ।
तेन गौहिरण्यादीनां श्राद्धान्ते प्राक्स्वधावाचनात्प्रदानं कार्यमिति सिद्धम् ।
' दत्त्वा तु दक्षिणां श्वरस्या स्वधाकारमुदाहरेत् ' इति स्मृतेः ॥ १ ॥

उद्धृत्य घृताक्तमभ्यनुज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति
वा ॥ २ ॥

अनाहिताग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्य च पार्वणस्य व्यतिवह्नो भवति । इमोपसमाधा-
नान्तं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा ब्राह्मणपच्छैचाद्याच्छादनान्तं पार्वणं कृत्वा ततः
पिण्डपितृयज्ञस्यार्घ्याकादक्षमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पित्राद्यर्घ्यान्ब्राह्मणाननुज्ञापयति-
' अग्नौ करिष्ये ' इति वा ' अग्नौ करवै ' इति वा ' अग्नौ करवाणीति ' वा ॥ २ ॥

प्रत्यभ्यनुज्ञा क्रियतां कुरुष्व कुर्विति ॥ ३ ॥

ब्राह्मणेरेवं प्रत्यभ्यनुज्ञा देया यथासंख्यं क्रियतामिति वा कुरुष्वेति वा कुरु,
इति वा ॥ ३ ॥

अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात् ॥ ४ ॥

ततोऽग्नौ जुहोति । उक्तमार्गेण ' भेषजेनावदायावदानसंपदा जुहुयात्सोमाय
पितृभ्यो स्वधा नमोऽग्नये कथ्यवाहनाय स्वधा नम इति स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञो-
पवासी भेषजमनुग्रहस्य ' (श्रौ० २।६) इति । अथशब्दो होमादर्वाचीनं पिण्ड-
पितृयज्ञाङ्गं पूर्वं कृतमिति ज्ञापनार्थः । तेनानयोर्भ्यतिवह्नो लब्धः । अग्नौवचनमुत्तर-
विवक्षार्थम् ॥ ४ ॥

अभ्यनुज्ञायाम् पाणिष्वेव वा ॥ ५ ॥

अभ्यनुज्ञायामिति । यदि ब्राह्मणाः पाणिषु होममभ्यनुजानन्ति । अग्निकार्यक-
रावं यदि स्वेषामभ्युपगच्छन्तीत्यर्थः । तथा सति पाणिषु जुहोति । अनुज्ञावचनं
प्रायमभ्यनुज्ञावचनं च नैव स्तः । कथं तर्ह्यभ्यनुजानन्ति वा न वेति ज्ञातुं शक्यम् ।
उच्यते । यत्र पिण्डपितृयज्ञप्राप्तिरस्ति तत्राग्निप्राप्तिस्तद्वात्प्राणिहोमं नामभ्यनुजा-
नन्ति । यत्र तु पिण्डपितृयज्ञकरूपप्राप्तिर्नास्ति तत्राग्निपाप्त्यभावात्पाणिहोममभ्यनु-
जानन्ति । कथं पुनस्तत्राम्यभावः ' गृह्याणि वक्ष्यामः ' (१।१।१) इति
हि प्रतिज्ञातम् । उच्यते । पाणिमुखाः पितर इति ध्रुव्याकाराग्नेर्नैवर्तितः । एवं

च कृत्वा विधिवशेन तेषामभ्यनुज्ञा विज्ञेया न तु प्रतिवचनेनेति सिद्धम् । तेनाभ्य-
नुज्ञायामित्यस्य पिण्डपितृयज्ञकरूपप्राप्त्यभावेनाभ्यमाव इत्ययमर्थः । ताम्यामेव
मन्त्राभ्यां पाणिषु जुहुयात् । यावन्तो ब्राह्मणाः विश्वादित्रयार्थमुग्विष्टास्तेषां सर्वेषां
पाणिषु जुहोति । वचनात् । मन्त्रो च द्वौ । तत्रार्थादेकैकामाहुतिं विगृह्य विगृह्य सर्वेषां
दक्षिणपाणिषु जुहोति । मेषणानुग्रहरणमर्थाच्छुभम् । अन्ये तु पाणिनैव जुहति । तत्पक्षे
सुतरां शुभम् । अन्ये च प्रतिब्राह्मणं द्वे द्वे आहुती ताम्यामेव मन्त्राभ्यां जुहति ।
विग्रहविषयभावादारम्भसामर्थ्याच्चेति । एवं पाणौ होमः । अस्मिन्पक्षे पिण्डनि-
परणकाले ब्राह्मणानां समीपे पिण्डनिर्घषणं भवति । ‘उच्छिष्टसंनिधौ पिण्डा-
न्द्वाद्वा पितृयज्ञवत्’ इति श्रुतिः । पाणिहोमस्य विषयमुत्तरत्र विस्तरेण विमा-
वविषयमः । अनाहिताग्नेः पार्वणेऽग्नौकरणमेव+ । न पाणिहोमः ॥ ९ ॥

पाणिहोमं श्रुत्या द्रव्यति—

अग्निमुखा चै देवाः पाणिमुखाः पितर इति हि ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

देवानामग्निमुखत्वादग्नौ होमः । पितॄणां पाणिमुखत्वात्पाणौ होमो युक्त एवे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यदि पाणिष्वान्तेष्वन्यदन्नमनुदिशति ॥ ७ ॥

अर्थद्वयमत्र विभावामिष्टमिति गम्यते । तत्राग्नौ कृत्वा माजनेषु भोजनार्थमन्यदन्न-
मनुदिशति ददातीत्येकोऽर्थः । यदि पाणिहोमः कृतस्तदाऽऽचान्तेष्वन्यदन्नं ददाती-
त्यपरः । आचान्तशब्दे विप्रतिपन्नास्तत्र केचिदाहुः—यदा पाणिषु होमस्तदा हुत-
मन्नं माजनेषु निघाणामस्यिवैव निष्कृत्वाऽऽचामेयुः । आचान्तेष्वन्यदन्नं ददाति ।
ननु यदि मसणं न कृतं तर्ह्यवचने विधिर्न घटते । अशुचित्वाभावादिति चेत् ।
वयं दृच्छामः । कृतेऽपि मसणे स्त्रीभित्वाचानेयुः । अशुचित्वाविति चेत् ।
‘तर्ह्यशुचित्वेऽपि किमित्याचामेयुः । वचनादिति चेत् । तदत्राप्यावीशि-
ष्टम् । अत्रापि हि पाणिहोमनिमित्तमावसनं चोद्यते । न च सर्वमावस-
नमशुचित्वनिमित्तम् । कर्माङ्गनैमित्तकरथारमि विद्यमानत्वात् । तथा हि पिण्ड-
दानमुक्त्वाऽऽह मनुः ‘आचम्येदक् परावृत्त्य शिरश्चम्य शनैरसूत्र’ इति ।
नैमित्तिकं चेदम् । अशुचित्वाभावात् । तद्वदिदमपि नैमित्तिकम् । पूर्वं प्राशन-
निषेवक्ष्य दृश्यते । ‘अन्न पाणितले दत्तं पूर्वमशनन्वबुद्धयः । पितरस्तेन

+ व्यतिरक्ते इति शेषः ।

तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते ॥ यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्नमुपकल्पितम् । एकी-
भावेन योक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥ ' इति । नमु सपिण्डीकरणे दृश्यते ।
' हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददातीति ' । तस्यैवायं निषेधः । ददातिचोदितत्वा-
त्तस्य । इदं तु जुहोतिचोदितम् । तस्मान्नास्य निषेध इति चेत् । तत्र ब्रूमः । दत्त-
श्चाद्येन विधितो यस्पाणौ निहितमन्नं तदुच्यते । एवमुदीच्या ऋहुः । माप्यका-
रस्येनश्लेच्छति । चमु मक्षणे । आषान्तेष्विति मसितेष्वित्यर्थः । पाणिषु हुतं
चेत्तेष्वश्लेषु प्राशितेष्वन्यदन्नं ददाति । न तयोर्मिश्रीभावः कार्यः । अपात्रौकरण-
पक्षे ' अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् । यो ह्यग्निः स द्विनो विप्रैर्मन्त्र-
दर्शिमिरुच्यते ' इति हि मनुनाऽग्निस्त्राभ्यं दर्शितम् । तत्र प्राशितेष्वचमनं न
कार्यम् । अग्निर्दृश्यत्वदर्शनात् । प्रयोगान्तरस्य च तद्विषयस्याविषनात् । केचि-
त्स्वद्गुणनिवेशनादिप्रयोगान्तरं कुर्वन्ति । तत्पक्ष आचमनं कार्यं न वेति चिन्त्यम् ।
अन्नं पाणितले दत्तमित्यर्थं निषेधः सपिण्डीकरण एव । तस्य ददातिचोदितत्वात् ।
अस्य न भवति । जुहोतिचोदितत्वात् । तच्छब्दचोदितस्यैव च तद्ग्रहणं युक्तम् ।
तस्यैव प्रथमं संप्रत्ययादिति । अत्र युक्तं ज्ञात्वा कार्यम् ॥ ७ ॥

अन्नमन्त्रे ॥ ८ ॥

हुतशेषमन्नं मोजनार्थेषु पात्रेषु निहितेष्वश्लेषु ददाति । अग्निहोमे पाणिहोमे च
समानभिदम् ॥ ८ ॥

सृष्टं दत्तसृष्टुकमिति ॥ ९ ॥

सृष्टं प्रभूतं दत्तसृष्टुकमृद्धिकरणशीलम् । इतिशब्दो हेत्वर्थः । तस्मात्प्रभू-
तमन्नं देयमिति मोजनस्य पार्थास्यमन्नं न देयं किंतु ततोऽप्यधिकं देयं यथो-
चित्तप्येतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

तस्मान्नात्वा मधुमतीः श्रावयेदसन्नमीमदन्तेति च ॥ १० ॥

मधुवाता इति तिस्रो मधुमत्य इति प्रसिद्धाः । अन्नादिनिवृत्तेच्छां ज्ञात्वा ततो
मधुमतीति तिस्रोऽसन्नित्येकां श्रावयेत् । तृष्टेषु श्रावयेदित्येव यत्कव्ये ज्ञात्वेति
वचनं ज्ञात्वेताः श्रावयेत्पूर्वं तु मोजनकालेऽन्याः श्रावयेदित्येवमर्थम् । मनु-
नाऽप्युक्तम्—' स्वध्यायं श्रावयेत्पित्र्ये घर्मशास्त्राणि चैव हि । आरुपातानीति-
हास्ताश्च पुराणानि खिलानि च ' ॥ इति ॥ १० ॥

संपन्नमिति पृष्ट्वा यद्यदन्नमुपयुक्तं तद्यत्स्यार्थीपाकेन सर-
पिष्टार्थमुद्दस्य शेषं निवेदयेत् ॥ ११ ॥

अथ संपन्नमित्यनेन वाक्येन ब्राह्मणान्प्रच्छति । ते च संपन्नमिति प्रत्युचुः । ततो यद्यदन्नमुपभुक्तं तस्मात्तस्मादद्यादुद्धरति पिण्डार्थम् । ततः स्थालीपाकेन सहैकी करोति । अन्नप्रकिरणार्थं चार्पादस्मिन्नेव काले सर्वभ्राष्ट्रमुक्तशेषादुद्धरति । ततो मुक्तोद्धृतशेषं निवेदयेद्ब्राह्मणभ्यः ' इदं शिष्टं किमनेन कर्तव्यमिति ' । स्थालीपाकेन सहेति । नाम्नापूर्वस्थालीपाकश्चोद्यते । सर्वभ्राष्ट्रेषु प्रसङ्गात् । अनिष्टं चैतत् । तेनानुवाद एवायम् । तेन यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन मुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणं भवति । यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र मुक्तशेषेणैव केवलं निपरणं भवति । अर्घ्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि—' अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मासि मासि च पार्वण्यम् । काम्यमम्युदयेऽष्ट्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥ ' तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादुद्धृत्याशौकरणम् । अग्निसमीपे स्थालीपाकेन मुक्तशेषेण च पिण्डनिपरणम् । पिण्डपितृयज्ञकरूपस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु मीजनार्पादन्नादुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसमीपे मुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिपरणम् । तेषु स्थालीपाकविध्यभावात्पिण्डपितृयज्ञवरप्रान्त्यभावाच्च । तत्रार्पा-
ल्लेखा च तदम्युक्षणं च सकृदाच्छिन्नावतरणं च लेखा त्रिरुदकेनेत्यादिपत्नीभाश-
नान्तं च भवति । अग्निं प्रत्येषादिति तु न भवति । अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति ॥ ११ ॥

आमिषतेऽनुमते वा भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात् ॥ १२ ॥

शेषं निवेदितं ब्राह्मणैर्यद्यमिषतं स्वीकर्तुंमामिषतं तदा तेष्वो दद्यात् । अथ यद्यनुमतमनुज्ञानं ' इष्टैः सहोपभुज्यतामिति ' तदा स्वकृतस्य ज्ञातिभिर्नान्यवैश्वसहोपभुञ्जीत । मनुष्ये ' ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बाधवानपि पूजयेत् ' इति । ततोऽनाचान्तेषु पिण्डान्निदध्यात्पूर्वोक्तविधिना । अनाचान्तेष्वित्येव सिद्धे भुक्तवत्स्वितिवचने भुक्तवत्स्वेव निदध्यात् पूर्वमित्येवमर्थम् । मनुना मीजनात्पूर्वं निपरणं विहितम् । तन्न कार्यमिति । अतो ज्ञायते ' अन्यस्य मनुप्रोक्तस्याविहृदस्याहस्येच्छातः करणमिति ' ॥ १२ ॥

आचान्तेष्वेके ॥ १३ ॥

आचान्तेषु निपरणमेक इच्छन्ति ॥ १३ ॥

मकीर्यान्नमुपधीर्यो स्वघोच्यतामिति विसृजेत् ॥ १४ ॥

आचान्तेषु पिण्डदानपक्षे पिण्डान्दत्त्वा तत उच्छिष्टानां समीपेत्वनं प्रकरोत् ।

अनाचान्तेषु पिण्डदानपक्षेऽपि पिण्डं दत्त्वा तत उच्छिष्टानां सर्वापेऽन्नं प्रकुरेत् ।
मनुरपि ' सार्ववर्णिकमन्नाद्यमानीयाऽऽप्लाव्य वारिणा । समुत्सृजेद्भुक्तवतामप्रतो
विकिरन्मुवि ॥ ' इति । अधुना प्रथमं पात्रं विवृणुयात् । तत उपवीथ यज्ञोपवीती
भूत्वेत्यर्थः । मनुरपि ' उद्धृते दक्षिणे पाणाषुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन-
माधीती निर्वाती कण्ठसज्जने ' ॥ इति । ततो दक्षिणां दत्त्वा ' ॐ स्वधोऽच्यता-
मिति ' ब्राह्मणान्विसृजेदतिसृजेत् । अनुजातीयादुत्थापयेदित्यर्थः । ते च ' ॐ
स्वधेति ' प्रत्युचुः ॥ १४ ॥

अस्तु स्वधेति वा ॥ १५ ॥ ख० ८ ॥

अस्तु स्वधेति वा विसृजेत् । तथा सति मे चास्तु स्वधेति प्रत्युचुः । विसृज्य
ब्राह्मणास्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः । दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्त्याचेतेमान्वरान्पि-
तृन् । ' दातागो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः संततिरेव च । अद्वा च नो मा द्यगमद्बहु
धेयं च नोऽस्तु ' इति । उच्छेपणं तु तत्तिष्ठेद्यावद्विषा विसर्जिताः । ततो गृहबलिं
दद्यादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ ' इति मनुः । अथौ श्राद्धानीत्युक्तम् । तत्रान्वष्टक्यं
च पूर्वेषु मासि मासि चेति श्राद्धत्रयं द्वितीयेऽध्याये व्यर्काकृतम् । पार्वणं चाना-
हिताग्नेर्बद्धीकृतमेव । आहिताग्निस्तु पिण्डपितृयज्ञं समाप्य ततः पार्वणं करोति ।
पितृयज्ञं तु निर्वर्त्यति मनुः । तत्र पाणिहोमो ब्राह्मणसमीपे मुक्तशेषमात्रेण पिण्ड-
दानं च । काम्ये च पाणिहोमो मुक्तशेषमात्रेण पिण्डदानं चास्त्येव । मासि श्राद्धस्य
पार्वणस्य चैककार्यत्वादन्यतरेणैवालमित्युक्तम् । तत्र मासिश्राद्धं कृतवांश्चेत्पार्वणि
केवलं पिण्डपितृयज्ञः कार्य एव । काम्यश्राद्धं कृतं चेत्तेनैवालं न पुनर्मासिश्राद्धपा-
र्वणश्राद्धे कार्ये । काम्यश्रुतिस्तु तिथिविशेषमपेक्ष्य चरितार्था सती न पुनरावर्तयितुं
शक्नोति । अग्निहोत्रद्रव्यवत् । आभ्युदयिके तु युग्मा ब्राह्मणा अमूला दर्माः प्राद्मु-
खो यज्ञोपवीती स्यात्प्रदक्षिणमुपचारो यवैस्तिष्ठार्थो गन्धादिदानं द्विर्द्विर्भ्रजुदर्माना-
सने दद्यात् । ' यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः । प्रतनवद्भिः प्रतः पुष्ट्या
नान्दीमुखान्पितृनिर्माळीकान्भीजयाहि नः स्वाहा ' इति यवावपनम् । नान्दीमुखाः
पितरः प्रीयन्तामित्यर्घ्यनिवेदनं यपालिङ्गम् । नान्दीमुखाः पितर इदं वो अर्घ्य-
नित्यर्घ्यप्रदानमन्त्रो यपालिङ्गम् । पाणौ होमः ' अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा ।
सोमाय पितृमते स्त्राहेति ' होममन्त्रौ । मधुवाता इति तृषस्य स्थान उपास्मै गाय-
तेति षष्ठ मधुमतीः ध्यावयेत् । असन्नमीमदन्तेति षष्ठीम् । आचान्तेषु मुक्ताशयानो-
मयेनोपलिप्प तेषु प्राचीनाग्रान्दर्मानास्तिर्व्य तेषु पृषदांज्यमिश्रेषु मुक्तशेषेणैकैकस्य

द्वौ द्वौ पिण्टौ दद्यात्तेनैव क्रमेण । मन्त्रावृत्तिरुक्ता । अन्ये तु ' नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति ' । एवं यथालिङ्गं पिण्डान्निष्ठान्ति । सर्षपि दधानयत्येतदेव पृषदाड्यम् । अनुमन्त्रणादि पूर्ववत् । अन्ये त्वनुमन्त्रणादि नेच्छन्ति । ॐ स्वधो-
 च्यतामित्यस्य स्थान उपसंपन्नमिति : शेषं पूर्ववत् । अष्टमीधार्द्धं काम्यवत् । एकोद्दिष्टे त्वेको विप्र एकमर्घ्यपात्रम् । न दैवं न धूपो न दीपो न स्वधाशब्दो न पितृशब्दो न नमःशब्दः, तिलोऽमीति मन्त्रस्योहस्तुष्णीं वा तिलापनमर्घ्यनिषेदनं तुष्णीम् । अर्घ्ये दत्ते तत्पात्रं न्युञ्जं करोति । भोजनार्थादन्नादुद्धृत्य, घृताक्तं कृत्वा, अमुष्मै स्वाहेति पाणिहोमः । अमुष्मैशब्दस्य स्थाने प्रेतनाम वाच्यम् । नामिश्र-
 वणम् । मुक्तशेषमात्रेणैकं पिण्डं निष्ठणीयात् । तस्य गोत्रं नाम गृहीत्वा निनयन-
 मन्त्रस्योहः । अनुमन्त्रणादि सर्वं समन्त्रकं भवति । पत्नीप्राशनं तु नास्ति । अभि-
 रम्यतामिति विसर्जनम् । एवं नव श्राद्धवर्जितेष्वेकोद्दिष्टेषु । नव श्राद्धेषु त्वेकोद्दिष्टेषु सर्वममन्त्रकं भवति । ' नवश्राद्धममन्त्रकम् ' इति वचनात् । दशाहेषु यानि श्राद्धानि तानि नवश्राद्धानि । ' नवश्राद्धं दशाहानि ' इति वचनात् । यत्र यत्रारमामिः पाणिहोम उक्तस्तत्र सर्वत्र भाग्यकारः पिण्डदानं नेच्छति । स्थाली-
 पाकेन सह मुक्तशेषेण पिण्डदानं चोद्यते । तत्र च स्थालीपाकमावादिति । ये तु पिण्डदानमिच्छन्ति त एवमाहुः— ' स्थालीपाकेन सह पिण्डदानं कार्यम् । न पृषक । स्थालीपाकेन मुक्तशेषेण चेत्ययमर्थः । न तु यत्र स्थालीपाकरतत्रैव पिण्ड-
 दानं कार्यमिति । तेन तेष्वपि केवलेन मुक्तशेषेण पिण्डदानं कार्यमिति ' ॥१९॥८॥

अथ शूलगवः ॥ १ ॥

उक्तोऽर्थः । शूलगव इति कर्मनाम । स वक्ष्यते । शूलोऽस्यास्तीति शूलः । अर्घ्यभाविभ्योऽच् । शूलैत्यर्थः । शूलिने रुद्राय गोपशुना यागः स शूलगवः ॥ १ ॥

श्वरदि वसन्ते वाऽऽर्द्रया ॥ २ ॥

श्वरदि वसन्ते वा ऋतावार्द्रानसत्रेण स कार्यः ॥ २ ॥

श्रेष्ठं स्वस्य यूथस्य ॥ ३ ॥

स्वस्य यूथस्य श्रेष्ठं कायेनामिषिच्येत्यनेन संबन्धः ॥ ३ ॥

अकुष्ठिपृषत् ॥ ४ ॥

स च पशुरकुष्ठिपृषत्कार्यः । कुष्ठी च पृषच्च न ग्राह्य इत्यर्थः । पृषद्वर्णो लोहितः शुक्लनिन्दुभिः संयुक्तः ॥ ४ ॥

धल्माप मित्येके ॥ ५ ॥

धल्मापं गृहीयादित्येकं आहुः । वल्मापो नाम कृष्णाबिन्दुचितः ॥ ५ ॥

कामं कृष्णमालोहवांश्चेत् ॥ ६ ॥

कामं कृष्णं गृहीयादालोहवाक्छेत् । जम्बूसदृश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ग्रीहियवमतीभिरद्भिरभिपिच्य ॥ ७ ॥

एवंगुणयुक्तं पशुमस्मात्कर्मणः पूर्वमेव ग्रीहियवमतीभिरद्भिरभिपिच्यति क्षपयति वयमेव ॥ ७ ॥

शिरस्त आ भसत्तः ॥ ८ ॥

शिरस्त उपरि प्रारभ्य आ भसत्त आ दुच्छप्रदेशात् ॥ ८ ॥

रुद्राय महादेवाय जुष्टो वर्धस्वेति ॥ ९ ॥

रुद्रायोति मन्त्रेण । तत उत्सृष्टो वर्धते पशुर्यावदुत्पन्नदन्तो भवति सेचनसमर्पो वा भवति ॥ ९ ॥

तं वर्धयेत्संपन्नदन्तमृषभं वा ॥ १० ॥

तं पशुमेवमवश्यं वर्धयेत्ततोऽन्यतरस्यामवस्थायां कर्म कुर्याद्ब्रह्ममाणम् ॥ १० ॥

यज्ञियायां दिशि ॥ ११ ॥

ग्रामाह्वहिः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि कार्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

असंदर्शने ग्रामात् ॥ १२ ॥

दक्षस्थं ग्रामो न पश्यति दक्षस्थो वा ग्रामं न पश्यति तत्र देशे कार्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वमर्धरात्रादुदित इत्येके ॥ १३ ॥

अनयोरन्यतरस्मिन्काले कुर्यात् ॥ १३ ॥

वैद्यं चरित्रवन्तं ब्रह्माणमुपवेश्य सपलाशामार्द्रशाखां यूपं निरत्नाय व्रतस्थौ कुशरज्जू वा रशने अन्यतरया यूपं परिवीपान्यतरयाऽ-
र्धशिरासि पशुं बद्ध्वा यूपे रशनाया वा नियुनक्ति यस्मै नम-
स्तस्मै त्वा जुष्टं नियुनज्मीति ॥ १४ ॥

शूलगर्भं यो वेद्यसौ वैद्यः । यः स्वयं वृत्तवानसौ चरित्रवान् । अस्मिन्कर्मण्ये-
वंगुणं ब्रह्माणमुपवेशयेत् । आज्यभागान्तं कृत्वा । अप शामिन्नस्थाऽऽयतनं करोति ।
ततः सपलाशामार्द्रशाखां यूपं यूपार्थं पुरस्तादग्नेर्निस्त्रनति । तक्षणं न भवति ।
शाखामिति वचनात् । सा च यूपप्रमाणा ग्राह्या । ततस्त्यौ कुशरज्जू वा रशने

मवतः । व्रतती वल्ल्यां पलाशाविशेषः । रशने अन्यतरयेति विवृत्त्या पाठः कर्तव्यः । प्रगृह्यत्वात् । तयोरन्यतरया रशनया यूनं परिवीय परिवेष्टान्यतरया रशनयाऽ-
र्धशिरामि शृङ्गमध्ये दक्षिणं शृङ्गं यथा बद्धं मवति तथा पशुं बद्ध्वा यूपे तत्परि-
वृत्तार्थां रशनार्थां वा निवृत्त्याति प्रत्यङ्मुखं यस्मै नम इति मन्त्रेण । यूपदयो
विशेषा अस्मिन्नेव पशौ भवन्ति न पश्चन्तरे । कुतः । पशुकल्पेति विध्य-
मावात् ॥ १४ ॥

प्रोक्षणादि समानं पशुना विश्लेषान्वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

प्रोक्षणादिवचनं प्रोक्षणात्प्राक्तनस्य पशुकल्पविहितस्य निवृत्त्यर्थम् । पशुना
पशुकल्पेन समानम् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः ॥ १५ ॥

पात्र्या पलाशेन वा वर्षां जुहुयादिति ह विज्ञायते ॥ १६ ॥

पात्री दारुमयी । पलाशं पर्णम् । वर्षाहोमकाले पात्र्या पलाशेन वा वर्षां जुहु-
यात् । जुह्वा अपवादः । श्रुत्याकर्ष उत्सन्नश्रुतिमूलत्वदर्शनार्थमित्युक्तं सर्वत्र स्मर्त-
व्यम् ॥ १६ ॥

त्रयाणामपि प्रदानानां होममन्त्रमाह—

हराय मृदाय शर्वाय शिवाय भवाय महादेवोग्राय भीमाय
पशुपतये रुद्राय शंकरायेशानाय स्वाहेति ॥ १७ ॥

द्वादशनामको मन्त्रः ॥ १७ ॥

षट्त्रिंशोत्तरैः ॥ १८ ॥

उग्रापेत्यादिषण्णामको वा मन्त्रो मवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

रुद्राय स्वाहेति वा ॥ १९ ॥

अयमेकनामको वा मवेदित्यर्थः ॥ १९ ॥

चतसृषु चतसृषु कुशसूनासु चतसृषु दिक्षु बलिं हरेयास्ते रुद्र
पूर्वस्थां दिशि सेनास्ताभ्य एनं नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरि-
त्येवं प्रतिदिशं त्वादेशनम् ॥ २० ॥

वपास्थालीपाकावदानहोमपर्यन्तं कृत्वा स्विएकृतः प्रागेकैकस्यां दिशि चतस्र-
श्वतस्रः कुशसूना निधाय तासु चक्षुषेण मासशेषेण च बलिं हरेत् । यास्ते रुद्र
पूर्वस्थां दिशीति प्रतिदिशं त्वादेशनं कार्यम् । यास्ते रुद्र दक्षिणस्थां दिशि, यास्ते
रुद्र प्रतीच्यां दिशि, यास्ते रुद्रोदर्यां दिशीति । दर्भस्तम्भेभ्यश्च फलावद्मथित्वा
सर्वेषाममं गृहीत्वै कीकृत्य ग्रथिताः कुशसूना उच्यन्ते ॥ २० ॥

चतुर्भिः सूक्तैश्चतस्रो दिश उपतिष्ठेत कद्रुद्रायेमारुद्रायाऽऽस्ते पित-
रिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति ॥ २१ ॥

चतुर्भिर्यथाक्रमेण चतस्रो दिश उपतिष्ठेत । सूक्तग्रहणं कद्रुद्रायेत्यास्मिन्सूक्ते
अग्ने सोम श्रियमधीत्यादिना रौद्राणां निवृत्त्यर्थम् ॥ २१ ॥

सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ॥ २२ ॥

एतच्च दिशामुपस्थानं सर्वरुद्रयज्ञेषु भवतीत्यर्थः । एतमेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजे-
तेति रौद्रं गर्बधुकं निर्वपोदित्यादिषु च विज्ञेयम् ॥ २२ ॥

तुषान्फलीकरणांश्च पुच्छं चर्म शिरः पादानित्या(त्प)घ्रावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

फलीपाकक्रीहीणां ये तुषाः फलीकरणाश्च । फलीकरणा नाम सूक्ष्मकणाः ।
तांश्च पुच्छादीनि चाग्नावनुप्रहरेत् ॥ २३ ॥

भोगं चर्मणा कुर्वीतेति शान्त्यः ॥ २४ ॥

शान्त्यस्त्वाचार्यश्चर्मणा भोगमुपानदादि कुर्वीतेति मन्यते ॥ २४ ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मवीतासु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासि-
नीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा एतद्दोऽत्र तद्भ्रध्वमिति ॥ २५ ॥

अङ्गावदानसमये केनचित्पात्रेण शोणितं गृह्णीयात् । तदिदानीमुत्तरतोऽग्नेः ।
दर्मवीतास्त्विति । दर्मरानिषु कुशसूनासु वा शोणितं निनयेच्छ्वासिनीरिति
मन्त्रेण ॥ २५ ॥

अपोदङ्कटावृत्य श्वासिनीर्घोषिणीर्विचिन्वतीः समश्रुतीः सर्पा
एतद्दोऽत्र तद्भ्रध्वमिति सर्पेभ्यो यत्तत्रासृगूवध्यं वावस्तुतं भवति
तद्भ्रन्ति सर्पाः ॥ २६ ॥

अथ तत्रस्य एषोदङ्कमुख आवृत्य यत्तत्र संज्ञपनदेशे रुधिरमूवध्यं वा ऊवध्य-
गोहं वाऽवस्तुतं भूमौ निषतितं भवति तत्सर्पेभ्य उद्दिशति श्वासिनीरिति मन्त्रेण ।
तच्च सर्पा हरन्ति देवनारूपेण । ततः स्विष्टकृदादिहृदयशूलोद्घातनसहितं होम-
शेषं समापयेत् । 'अथास्य रुद्रदेवस्य यथा स्तोतृभियस्य वै । सर्वात्मनो मगवतो
माहात्म्यमधुनाऽब्रवीत्' ॥ २६ ॥

सर्वाणि ह वा अस्य नामधेयानि ॥ २७ ॥

यावन्ति किञ्च लोके नामधेयान्यभिधानानि सन्ति तानि सर्वाण्यस्यैव
नामधेयानि । यावन्तो लोके शब्दाः सन्ति तैः सर्वैरयमेव वाच्य इत्यर्थः । त्रैलोक्ये

यावन्तः पदार्थास्ते सर्वे रुद्र एवेत्यर्थः । एवं ब्रुवता रुद्रस्य सर्वगतत्वं दर्शितम् ॥ २७ ॥

सर्वाः सेनाः ॥ २८ ॥

त्रैलोक्ये यावत्स्यः सेनाः सन्ति ताः सर्वा अस्यैव सेनाः । न ह्यन्यस्यास्य-
मायस्य सेनाः संभवन्ति । अस्य तु महाभाग्यादुपपद्यन्ते एव । एवं ब्रुवता राजा-
दयो देवादयश्च रुद्र इत्युक्तं भवति । स्तुतिषु च न पुनरुक्ततादोषः ॥ २८ ॥

सर्वाण्युच्छ्रयणानि ॥ २९ ॥

यावन्ति च लोक उच्छ्रयणान्युत्कृष्टानि भूतानि विद्वत्तया यदृत्तयाऽध्वेन-
तयाऽध्यापयितृतया दातृतया तपस्तप्तृतयाऽन्येन वा तानि सर्वाण्यस्यैवांशभू-
तानि । न ह्यन्यस्योत्कृष्टत्वसंभवः । अपवा सर्वाण्युच्छ्रयणानि पर्वतादीनि
तान्यस्यैव । तेष्वयं वसतीत्यर्थः । एवमनेकधा स्तुतवानाचार्यः ॥ २९ ॥

इत्येवंविद्यजमानं प्रीणाति ॥ ३० ॥

इतिशब्द उक्तपरामर्शो । उक्तेन मूर्धेण यो रुद्रदेवं विदिन्वा यजति शूलग-
वेन यजमानस्तमित्येवंविद्यजमानं प्रीणाति रुद्रदेवः । अत्युत्कृष्टेन सुखेन यज-
मानं संयुनक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

नास्य द्रुवाणं च न हिनस्तीति विज्ञायते ॥ ३१ ॥

अस्य कर्मणो द्रुवाणं वक्तारम् । च नेत्यपिशब्दार्थः । तेन च वक्तारमपि
विज्ञातारमप्यध्वेतारमप्युपकर्तारमपि न हिनस्ति रुद्रदेव इत्येवं श्रूयते ॥ ३१ ॥

नास्य प्राश्रीयात् ॥ ३२ ॥

अस्य पशोर्हुतशेषं न प्राश्रीयात् । अन्यत्रेच्छातः प्राश्रीयाद्वा । अयं निषेध
एकेषां मतेन कृतः । उत्तरत्र प्राशनविधायात् ॥ ३२ ॥

नास्य ग्राममाहरेयुरभिमारुको ह्येव देवः प्रजा भवतीति ॥ ३३ ॥

अस्य कर्मणः संवर्धनानि द्रव्याणि ग्रामं नाऽऽहरेयुः केचिदपि । प्रजा अभिमारुको
ह्येव देवो भवति । आहरणे सत्याद्दत्तवशीः प्रजा हिनस्ति रुद्रदेवः । इतिशब्दो
हेतो । तस्मात्ताऽऽहरेयुरिति ॥ ३३ ॥

अमात्यानन्ततः प्रतिषेधयेत् ॥ ३४ ॥

पुत्रादीन्समीपतः प्रतिषेधयेत्प्रात्राऽऽगन्व्यमिति ॥ ३४ ॥

नियोगात्तु प्राश्रीयात्स्वस्त्ययन इति ॥ ३५ ॥

हुतशेषं पशोर्नियोगान्नियमेन प्राश्रीयात्स्वस्त्ययन इति कृत्वा । अतो ज्ञायते नि-
षेध एकीयः पस इति ॥ ३५ ॥

अधुनाऽस्य कर्मणः फलमाह—

स एष शूलगवो घन्यो लोक्यः पुण्यः पुण्यः पशुव्य आयुष्यो
यशस्यः ॥ ३६ ॥

शूलगवनेष्टवतो घनलोकपुण्यपुत्रपश्चाद्युर्वशासि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दृष्ट्वाऽन्यमुत्सृजेत् ॥ ३७ ॥

एवं शूलगवनेष्ट्वाऽन्यं पशुं श्रेष्ठं स्वस्य यूपस्येत्यादिलक्षणयुक्तमभिविच्योत्सृजेत्पुनः
शूलगवकरणार्थम् ॥ ३७ ॥

नानुत्सृष्टः स्यात् ॥ ३८ ॥

सर्वथाऽनुत्सृष्टो नैव स्यात् । शूलगवार्थं सङ्घट्टसर्गोऽवश्यं कार्यः । शूलगवः सङ्घट्ट-
वश्यं कार्यं इत्यर्थः । एवं च कृत्वा नित्यं कर्मदमिति ज्ञायते ॥ ३८ ॥

न हापशुर्मवतीति विज्ञायते ॥ ३९ ॥

न हापशुर्मवति । पशुगुणकं कर्म पशुः । शूलगवनामकेन पशुकर्मणा रहितो न
भवेदित्यर्थः । यत एवं श्रूयते तस्मात्सङ्घट्टसर्गोऽवश्यं कार्यः ॥ ३९ ॥

शन्तापीयं जपन्गृहानियात् ॥ ४० ॥

शूलगवं समाप्य ग्रामं प्रविश्य ततः प्रागुक्तं शन्तापीयं जपन्गृहानियाद्भ्रूतेत् ।
प्रविशेदित्यर्थः ॥ ४० ॥

अथ नैमित्तिकं कर्माऽह—

पशूनामुपताप एनपेव देवं मध्ये गोष्ठस्य यजेत् ॥ ४१ ॥

पशूनामारतीदानां यदोपतापो तथाधिरमूतदैतमेव देवं द्वादशनामकं पणनामकमेक-
नामकं वेत्यर्थः । तं मध्येगोष्ठं यजेत् ॥ ४१ ॥

तत्र द्रव्यमाह—

स्थाळीपाकं सर्वदुतम् ॥ ४२ ॥

आजपमागान्तं कृत्वोपस्थीयं देव्यां स्थाळीपाकं सर्वं निघाय प्रत्यभिघार्य जुहु-
यात् । एवं सर्वदुतं कुर्यात् । अत्र प्रधानहविषः शेषामाधारितपट्टकज कार्यः ।
दिगुपस्थानं वार्यभिरयुक्तम् । ततः सर्वप्रायश्चित्तादि समापयेत् ॥ ४२ ॥

परिराज्यं चानुपहृत्य घूमतो गा आनयेत् ॥ ४३ ॥

ततो वहिष आज्यं च । चशब्दात्तुवान्कलीकरणाध्यानायनुमहस्य प्रतिघूमं गा
आनयेत् ॥ ४३ ॥

शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियान्मध्यमियात् ॥ ४४ ॥

ततः शन्तातीयं जपन्पशूनां मध्यमियाद्गच्छेत् । प्रविशेदित्यर्थः । अन्ये तु
 शन्तातिशब्दवन्ति सूक्तानि शन्तातीयशब्देनोच्यन्त इति व्याख्येयः । कानि तानि
 ' ईळे यावाष्टाधित्री ' ' इदं ह नूनमेवाम् ' ' उत देवा अवाहितम् ' इत्येतानि ।
 ' शं न इन्द्रामी ' इतीदं शन्तातीयमिति पसिद्धमित्युक्तमस्माभिः प्राक् । अध्याया-
 न्तलक्षणार्थं द्विर्वचनम् ॥ ४४ ॥

नमः शौनकाय नमः शौमकाय ॥ ४५ ॥ ख० ॥ ९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

====

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

शौनकनमस्कारस्तत्प्रसादेनेदं गृह्यशास्त्रमस्माभिः प्रणीतं तच्च समाप्तमिति ज्ञाप-
 नार्थम् ॥ ४५ ॥ ९ ॥

आश्वलायनकं गृह्यमित्यं वै विवृतं मया ।

सद्भिः सारं तु वै ग्राह्यमसारं त्यज्यतामिति ॥

इत्याश्वलायनगृह्यसूत्रवृत्तौ नारायणीयायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ बह्वृचाचार्यान्तरमतेन सपिण्डीकरणप्रयोगं वक्ष्यामः सौकर्यार्थम् । त(स)।
 संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा कार्यम्(र्थः) । तत्र नियमेन द्वौ ब्राह्मणौ देवे । पितृकृत्ये
 तु त्रयः । इतरत्सर्वं पार्वणवत् । विशेषमात्रं वक्ष्यामः । तत्र चत्वार्यर्धपात्राणि । एकं
 प्रेतस्य । त्रीणि पितृपितामहप्रपितामहानाम् । तत्र चतुर्वर्षे दर्मानन्तर्घाय चतु-
 र्वर्षेऽप्यपो निविच्य चत्वारि सङ्गदनुसन्ध प्रेतपात्रे तूष्णीं तिलान्प्रक्षिप्य ततो
 मन्त्रेण त्रिषु पात्रेषु क्षिपति । मन्त्रावृष्टिरुक्ता । ततो गन्धमाह्वयैश्चत्वार्यपि पात्रा-
 ण्यर्धवित्वा प्रथमं पात्रमितरेषु पित्रादिपात्रेषु त्रिषु निनयति ' समानीव ' इत्युक्त्वा ।
 ततोऽर्धनिवेदनादि पार्वणवत् । अत्र स्यालीपाको नारतीति कृत्वा भोजनार्थादन्ना-
 दुद्धत्यः घृताक्तं कृत्वाऽग्नौ कुर्यात् । पाणिषु वा पूर्वोक्तेन विधिना जुहुयात् । ततो
 हुतशेषं पितृभ्यः पाणिषु ददाति । अग्निहोमपक्षे पाणिहोमपक्षे च समानामिदम् ।
 अत्र पाणितले दत्तमिति पूर्वप्राधान्यनिषेधो द्रष्टव्यः । पिण्डनिर्घपणकाले प्रेतोद्देशेनैकं
 पिण्डं तूष्णीं दत्त्वा पित्रादित्रिभ्यः पार्वणवद्दत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विभज्य त्रिषु

पिण्डेषु निदध्यात् । मधुमतीभिः ' मधुवाता ' इति तिसृभिः ' संगच्छध्वम् ' इति द्वाभ्यां च । ततोऽनुमन्त्रणादि सर्वं पार्वणवत् । ॐ स्वस्त्यस्तिवति श्राद्धगान्धिसर्जयेत् । एवं चसुर्थस्य प्रपितामहस्य विच्छेदो भवति । स्त्रिया अप्येवमेव सपिण्डीकरणम् । तस्यास्तु मातृपितामहीप्रपितामहीभिः सपिण्डीकरणम् । एवं सति चतुर्थ्याः प्रपितामह्याः पिण्डविच्छेदो भवति । अनपत्यानां तु प्रेतानां सपिण्डीकरणं नास्ति । अन्यस्यापि यस्य सपिण्डीकरणं कार्यं येन कर्त्रा कार्यं यैश्च सह पिण्डदानं कार्यं तत्सर्वं स्मृतितोऽवगन्तव्यम् । एवमाचार्यान्तरमतेन प्रयोगः । सुखार्थमिदमत्र व्याख्यातम् । इत्याश्रलायनसपिण्डीकरणप्रयोगः ॥

आश्रलायनगृह्यस्य माष्यं भगवता कृतम् ।

देवस्वामिसमाख्येन विस्तीर्णं तत्प्रसादतः ॥ १ ।

दिवाकरद्विजवर्यसूनुना नैध्रुवेण वै ।

नारायणेन विप्रेण कृतेयं वृत्तिरीदृशी ॥ २ ॥

अथ गृह्यपरिशिष्टम् ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

गृह्ये तु यानि चोक्तानि क्वचिद्वैतानिकेऽपि वा
विधेरलोपनार्थाय तानि वक्ष्याम्यतःपरम् ॥

१ ग्रन्थप्रतिज्ञा ।

अध्यामिन्नाश्वलायनगृह्ये यानि कानिचिदन्वेषोक्तानीहेच्छता नाऽऽचार्येणानुमतानि
ज्ञापितानि यानि चोक्तप्रदर्शिताक्रियाणि तानि सर्वावबोधाय यथावदभिचार्यामः ।
कर्ता ज्ञातो धैतानार्द्रवासा यज्ञोपवीत्याचान्तः प्राङ्मुख आसीनो दक्षिणाङ्गकारी
समाहितो मन्त्रान्ते कर्म कुर्वीत प्रत्युचोक्तिवृत्तान्तेष्वनादेश आढ्यं द्रव्यं खुबः
करणमवदानवत्सु दर्वा पाणिः कठिनेषु कर्मावृत्तौ मन्त्रोऽप्यावर्तते कर्मणोऽन्त आच-
मनं चेति सामान्यम् ॥ १ ॥

२ संध्यावन्दनकालादि प्राणायामान्तम् ।

अथ संध्यामुपासीतेत्याचार्यो यावहोरात्रयोः संधी यश्च पूर्वाह्णपराह्णयोस्तत्का-
लमवा देवता संध्या तामुपासीत । बर्हिर्गामात्प्राच्यामुदीर्घां वाऽन्यस्यां दिश्यनि-
न्दितायामनल्पमुदकाशयमेत्य प्रातः शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य, शुचौ
देशे सुमिष्टपादोऽनवाश्रित उपविष्टः शिखां बद्ध्वाऽऽचामेत् । प्रकृतिस्वमफेनावुब्दु-
दमुदकमीक्षितं दक्षिणेन पाणिनाऽऽदाय वनिष्ठाद्गुष्ठौ विन्दिष्टौ वित्त्य,
तिस्र इतराद्गुष्ठौः संहतोर्ध्वाः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेन हृदयप्रापि त्रिः
पीत्वा पाणिं प्रक्षाल्य सृष्टाम्म साङ्कुष्ठमूलेनाऽऽकुञ्चितोष्ठमारयं द्विः प्रमृज्य
सङ्कुच्य संहतमध्यमाङ्गुलीभिः पाणिं प्रक्षाल्य सव्यं पाणिं पार्श्वे शिरश्चाभ्युक्ष्य
सृष्टाम्मः संहतमध्यमाङ्गुलित्रयाग्रेणाऽऽस्त्रमुपसृज्य साङ्कुष्ठया प्रदंशिन्या घ्राणबिड-
हृदयमनामिकया चक्षुःश्रोत्रे कानिष्ठिकया च नाभिं तलेन हृदयं सर्वाभिर-
ङ्गुलीभिः शिरस्तदग्रेसौ चोपसृशेदित्येतदाचमनम् । एवं द्विराचम्याऽऽत्मान-
मभ्युक्ष्य ततो दन्ताञ्छोषयित्वा पुनर्द्विराचम्य दर्भपवित्रपाणिः प्रथममन्त्रकं
पञ्चदशमन्त्रिकं प्राणायाममन्त्रं कृत्वा समन्त्रकं सकृत्कुर्यादायतप्राणः सप्रणवां सप्त-
व्याहृतिकं सावित्रीं सशिरस्वां त्रिरावर्तयेदित्येव समन्त्रः प्राणायामः ॥ २ ॥

३ मार्जनविधिः ।

- अथ कर्म संकल्प्य शुचौ पात्रे सव्ये पाणौ वाऽप आवाय स्थिरे तूदकापाये

यावति कर्म कुर्वति तावत् उदकस्य विभागं कल्पयित्वा तीर्थानि तत्राऽऽग्राह्यता अपः सदर्मपाणिनाऽऽदायोत्तानशिरसि मार्जयेदोषूर्व पच्छ आपो हिष्ठेति तिस्रमिरथाऽऽचमनम् । उदकमादाय, सूर्यश्चेति पिबेत् । सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतपश्च मन्युकृतेभ्यः पापेभ्यो रक्षन्तां यद्वाच्या पापमकार्ष मनसा वाचा हस्ताभ्यां पञ्चामुदरेण शिक्षा रात्रिस्तदवलम्ब्यु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, इदमहं माममृतयोनौ सूर्ये ज्योतिषि जुहोमि स्वाहेत्येतत्समन्त्रमाचमनमप पुनराचम्य मार्जयेत्प्रणवग्याह-
निसावित्रीभिर्ऋग्वश आपो हिष्ठेति सूक्तेन गायत्रीशिरसा चाम्मसाऽऽस्मानं परिषिञ्चे-
देतन्मार्जम् ॥ ३ ॥

४ अघमर्षणम् ॥

अथ गोकर्णवत्कृतेन पाणिनोदकमादाय, नासिकाम्रे धारयन्कृष्णघोरपुरुपाकृतिं पाप्मानमात्मानमन्तर्व्याप्य स्थितं विचिन्त्य, संयतपाणोऽघमर्षणसूक्तं द्रुपदासृचं चाऽऽवर्त्य दक्षिणेन नासाविलेन शनैः प्राणं रेचयन्सर्वतस्तेन संहृत्य, कृष्णं रेच-
नवर्त्मना पाणिस्थ उदके पतितं ध्यात्वा, तद्दुदकमनवेक्षमाणो वामतो भुवि तीव्राधा-
तेन क्षिप्त्वा, तं पाप्मानं वज्रहतं सहस्रधा दलितं भावयेद्य पाप्मव्यपोहः ।
एनमेके न कुर्वन्ति । मार्जनेनैव तस्य व्यपोहितत्वादिति । 'द्रुपदादिवेन्मुमुक्षानः
स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाऽऽल्यमापः शुन्वन्तु मेनसः' इतीयं
द्रुपदा ऋक् पापशोधिनी ॥ ४ ॥

५ अर्घ्यादि गायत्र्यर्थान्तम् ।

अपाऽऽचम्य दर्भपाणिः पूर्णमुदकाञ्जलिमुद्धृत्याऽऽदित्यामिमुखः स्थित्वा प्रणवग्या-
हतिपूर्वथा सावित्र्या त्रिनिवेदयत्तुत्सिपेद्ये पुनः पाप्मव्यपोहं नेच्छति त आचम्यै-
षार्घ्यमुत्सिपेयुरेतदेवार्घ्यनिवेदनमसावादिह्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणं परियन्परिपिचयाप
उपस्पृश्य, शुचौ देशे दर्भान्मसोसिते दर्भानास्तीर्य, व्याहृतिभिरुपविश्य,
प्राणायामत्रयं कृत्वाऽऽस्मानं व्याहृतिभिरभ्युक्ष्य सावित्र्या द्वैतमनुमृत्स्या-
र्षादिकं वा तामेता चक्षुरक्षरशो विभक्तामन्तर्प्राणितैः पद्भिरस्तदङ्गमन्त्रै-
र्यथाहमात्मनि विन्यस्याऽऽस्मानं तद्रूपं भावयेद्यथा तत्सवितुर्हृदयाय नम इति हृदये,
घरेणं शिरसे स्वाहेति शिरसि, भर्गो देव शिवायै वषडिति शिखायां, स्वर्षामहि कव-
चाय हुमिर्युरसि पियो योःनो नेत्रत्रयाय वीषट् नेत्रललाटदेशेषु विन्यस्याय प्रचोदया-
दप्राय फडिति करतलयोरस्त्रं प्राच्यादिषु दशसु दिक्षु विन्यसेदेषोऽङ्गवासः । एन-
मेके नेच्छन्ति स हि विधिरवैदिक इत्यर्थमनुसंदधानाः । मन्त्रदेयतां ध्यात्वाऽऽगच्छ
वरदे देवीत्यावाह्य निष्ठेज्जपेण नसन्नेप्यामण्टच्छदर्शनान्मन्त्रार्थमनुसंदधानः । संघानं
नेच्छन्नेपेके । प्रणवव्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं जपेत् । जपं चासुश्रेणानामिकाया मध्या-

दोरभ्य प्रदक्षिणं दशमिरङ्गुलीपर्वमिवा गणयेत् । ' आगच्छ वरदे देवि जप्ये मे संनिधा भव । गायन्तं त्रायसे यस्माद्गायत्री त्वं ततः स्मृता ' इत्यावाहनमन्त्रः । सवितुर्देवस्य वरणीयं तेजो ध्यायेमहि योऽस्माकं कर्मणि भेरयतीति मन्त्रार्थः ।, ५ ।

६ त्रिकालगायत्रीध्यानादि ।

अथ देवताध्यानम् । या संध्योक्ता सैव मन्त्रदेवता सलूपास्यते तां सर्वदैकरूपा ध्याये-
दनुसंधमन्यान्वरूपां वा यदैकरूपासृग्गजुःसामत्रिपदां त्रिर्धगूर्ध्वार्धरदिक्षु षट्कृत्ति
पञ्चशिरसमग्निमुक्षीं विष्णुहृदयां ब्रह्मशिरस्कां रुद्रशिलां दण्डकमण्डलवससूत्रामया-
ङ्कचतुर्भुजां शुभ्रवर्णां शुभ्राम्बरानुलेपनस्रगामरणां शरच्चन्द्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयी-
मिमां देवीं गायत्रीमेकामेव तिसृषु संध्यासु ध्यायेदथ यदि भिन्नरूपां तां प्रातर्वालां
बालादित्यमण्डलमध्यस्थां रक्तवर्णां रक्ताम्बरानुलेपनस्रगामरणां चतुर्वक्त्रां दण्डक-
मण्डलवससूत्रामयाङ्कचतुर्भुजां हंसासनारूढां ब्रह्मदेवत्यासृग्वेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोका-
धिष्ठात्रीं गायत्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ मध्यंदिने तां युवतीं युवादित्यमण्डलम-
ध्यस्थां श्वेतवर्णां श्वेताम्बरानुलेपनस्रगामरणां पञ्चवक्त्रां प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रां चन्द्र-
शेखरां त्रिशूलखड्गलट्वाङ्गडमरुकाङ्कचतुर्भुजां वृषपासनारूढां रुद्रदेवत्यां यजु-
र्वेदमुदाहरन्तीं भुवर्लोकाधिष्ठात्रीं सावित्रीं नाम देवतां ध्यायेदथ सायं तां वृद्धां
वृद्धादित्यमण्डलमध्यस्थां श्यामवर्णां श्यामाम्बरानुलेपनस्रगामरणामेकवक्त्रां शङ्ख-
चक्रगदापद्याङ्कचतुर्भुजां गुरुडासनारूढां विष्णुदेवत्यां सामवेदमुदाहरन्तीं स्वर्लोका-
धिष्ठात्रीं सरस्वतीं नाम देवतां ध्यायेद्ब्रह्मानं नेच्छन्त्येके । तत आवाह्य जपित्वा
जातवेदसे सुनवाम सोम तच्छेपोरावृणीमहे नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्रय इत्येतामिरुप-
स्थाय प्रदक्षिणं दिशः साधिषा नस्वाऽथ संध्यायै गायत्र्यै सावित्र्यै सरस्वत्यै
सर्वाभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत ' उच्चमे शिखरे देवि भूर्णा पर्वतमूर्धनि ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञाता गच्छ देवि यथासुखमिति संध्यां विसृज्य मद्रं नो अपिवातय
मन इत्युक्त्वा शान्तिं च त्रिरुचार्ये नमो ब्रह्मणे इति प्रदक्षिणं परिक्रामन्नासत्य-
लोकादावातालादालोकालोकपर्वतात् । ये सन्ति ब्राह्मणा देवास्तेभ्यो निस्यं नमो
नमः ' इति नमस्कृत्य भूमिमुपसंगृह्य गुरुन्वृद्धाभ्योपसंगृह्णीयादेवम् । सायं विशे-
पास्तु सूर्यश्चेति मन्त्रे सूर्यस्थानेऽग्निपदमावपेद्गायत्र्याह्ना रात्रिरहः सत्ये ज्योतिषी-
स्यन्ते ब्रूयाज्जपं चार्धास्तमिते मण्डले आ नक्षत्रदर्शनादासनिनेनेति ॥ ६ ॥

७ आचमनमन्त्रादि ।

अथ मध्यंदिन आपः पुनन्स्विति मन्त्राचमनपापः पुनन्नु श्रियिषीं श्रियिषीं पूता पुनातुं

माम् । पुनन्तु ब्रह्मणस्पतिर्ब्रह्मपूता पुनातु माम् । यदुच्छिष्टममोज्यं च यद्वा
 दुश्चरितं मम । सर्वं पुनन्तु मामापोऽस्तां च प्रतिग्रहस्वाहेत्यथाऽऽकृष्णीयया हंस-
 वत्या वा त्रिःसकृद्द्विऽर्धमास्तिप्योर्ध्वबाहुरुन्मुख उदुत्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति
 सूक्तान्मामाभ्यां वा मन्त्राभ्यां तच्चसुरित्येकया वाऽऽदित्यमुपस्थाय जपं प्राङ्मुख
 आसीनो यथेष्टकालं कुर्यादित्येव संख्याविधिर्व्याख्यातः ॥ ७ ॥

८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दःक्रमः ।

अथास्य मन्त्राणामृषिदैवतच्छदांसि । प्रणवस्य ब्रह्मा परमात्मा देवी गायत्री,
 व्याहृतीनां सप्तानां विश्वामित्रजमदग्निभरद्वाजगौतमाश्रिवसिष्ठकश्यपाः प्रजापतिर्वा
 सर्वासामग्निवाय्वादित्यबृहस्पतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्हतीपङ्क्ति-
 ष्टुब्जगन्धस्तिमृणामाद्याना समस्तानां वा देवता प्रजापतिर्बृहती सावित्र्या विश्वामित्रः
 सविता गायत्री शिरसः प्रजापतिर्ब्रह्माग्निवाय्वादित्या देवता यजुश्छन्दः । आपो हि
 सिन्धुद्वीप आम्बरीपो वाऽऽपं गायत्रं द्वयनुष्टुबन्तं पञ्चमी वर्षमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्त्ये
 द्वे सूर्यश्च ब्रह्मासूर्यमन्युमन्युपतयः प्रकृतिरापः पुनन्तु विष्णुरापो हिष्ठा अग्निश्च
 रुद्रोऽग्निमन्युमन्युपतयः प्रकृतिः ऋतं च माषुच्छन्दसोऽधर्मणो भाववृत्तमानुष्टुमं
 जातवेदसे कश्यपो जातवेदा अग्निस्त्रिष्टुप् तच्छंयोः शंभुर्विश्वेदेवाः शकरी नमो
 ब्रह्मणे प्रजापतिर्विश्वेदेवा जगती आकृष्णेन हिरण्यस्तूपः सविता त्रिष्टुप् हंसः शुचिषद्वा;
 मदेवः सूर्यो जगत्युदुत्यं प्रस्कण्वः सूर्यो गायत्रमन्त्याश्चतस्रोऽनुष्टुमश्चित्रं देवानामिति
 कुत्सः सूर्यस्त्रिष्टुप् तच्चसुर्वसिष्ठः सूर्यः पुरउष्णिक् देवतस्मरणमेव वा कुर्यादेवमन्यत्र
 व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

९ ज्ञानविधिः ।

अथ ज्ञानविधिस्तप्रातर्भध्याहने च गृहस्पः कुर्यादेकतरत्र वा प्रातरेव ब्रह्म-
 चारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विस्त्रिर्वा वानप्रस्थस्तःप्रातः सह गोमयेन कुर्यान्मृदा मध्यंदि-
 ने सायं शुद्धा मिरर्द्धिने प्रातः स्नानात्प्राक्संध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं
 संगृह्य मूर्ध्नि चोपर्यधश्च संत्यक्तं तीर्थमेत्य घौनपादपाणिमुख आचम्य संध्योक्त-
 पदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म संकल्प्य गो-
 मयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं मार्गं
 प्रणवेन दिक्षु विसिप्योत्तरोत्तरं तीर्थं सिपत्वा मध्यमं मानस्तोक इत्युपाऽभिमृश्य
 गन्धद्वाराभित्यनया मूर्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राङ्गलिर्ब्रह्मं हिरण्यशृङ्गमिति द्वाभ्यामव-
 से हेष्ट इति द्वाभ्यां प्रसन्नने बृहदर्थेति सूक्तेन प्रार्थ्य हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये
 तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च पनिग्रहः । यन्मे मनसा

वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तत्र इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनरिति । अथ या. प्रवतो निवत उद्वत इत्येतया तीर्थममिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जवेदम्वयो यन्त्यध्वभिरित्यष्टाभिरापो हिष्ठेति च नवमिरथ तीर्थमद्गु-
ष्ठेनेमं मे गङ्गा इत्यृचा त्रिः प्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशशृष्टमग्नावधमघर्णसूक्तं त्रिरा-
वर्त्य निमज्जोन्मज्जयाऽऽदित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया
योनिमुद्रया वोरकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरसि चाऽऽत्मानं गायत्र्याऽभिषिच्य
' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति ' द्वाभ्यां ' तरस्समंदीवावतीति ' च सूक्तेन
पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत्—' तद्विष्णो. परमं पदमग्ने रसाणो अंहसो यत्किञ्चेदं
वरुणदेव्येजने' इत्येता जपेत् । स्नातोमिमुखं सरित्सु स्नायादन्वयाऽऽदित्यामिमुखोऽथ
साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती देवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्व्रक्षादीन्दे-
वान्सकृन्सकृत्तर्पयित्वाऽधोदङ्मुखो निवीती सयवाभिरद्भिः प्रान्नापस्थेन तीर्थेन
कृष्णद्वैपायनादीनृषीस्ताभिर्व्याहृतिभिर्द्विद्विस्तर्पयित्वाऽथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीना-
वीती पितृतीर्थेन सतिष्ठाभिरद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान्यमोऽङ्गिरस्वानग्नि-
प्वत्ताः कथवाहन इत्यादीर्धीर्धीस्तर्पयेदेतस्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः
प्राचीनावीती ' ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया
दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकामिति ' वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानयि-
मम्यक्ष्य परिधाय द्वितीयं चोत्तरियं पर्युसितं प्रावृत्य द्विराचामेदोक्तसंख्यामुपासीतेदं
प्रातःस्नानविधानम् ॥ ९ ॥

१० मध्याह्नस्नानविधिः ।

अथ मध्यंदिने तीर्थमेत्य घौतपाणिषादमुखो द्विराचम्याऽऽयतप्राणः स्नानं सक-
रूप्य दर्पविक्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण मूर्ध्नि गायत्र्यख्येण स्वास्वोपरि मृदं चतु-
रङ्गुलमुद्रात्वाध्वान्मृदं तथा खात्वा गायत्र्याऽऽदाय गर्तमुद्रासितया मृदा परिपूर्य
मृदमुपात्ता शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विमज्ज्यैकेन
मूर्ध्नि आ नामेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्सु-य क्षालयित्वाऽऽदित्यं निरीक्ष्य,
तं ध्यायन्नापादेतमलस्नानमाहुः । अथ तीरे द्विराचम्य तृतीयमख्येणाऽऽदाय
सध्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिरेषा विमज्ज्य दक्षिणभागमख्येण दिक्षु दशस्रु विनि-
क्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयं गायत्र्याऽभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन
मूर्ध्नि आ पादाद्गायत्र्या प्रणयेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य सुमित्र्या न आप ओपवयः
सन्तिवति सृष्टद्विरात्मानमाभिषिच्य दुर्मिथास्तस्मै सन्तु योऽम्बान्द्वेष्टि यं च ध्यं
द्विष्ण इति मृच्छेपमाद्भिः क्षालेत् । अथ वरुणप्रार्थना । तर्पणान्तेनोक्तेन विधेया

स्नानं चास्मिन्प्राग्प्रक्षयज्ञातपणाद्वह्नं निर्वाहयेदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येषं स्नान-
विधिः । तदेतदसंमनेऽद्भिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न च गृहे मृदा स्नायाज्ज च
शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायाम्प्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्व पद्या-
त्कुर्यादिति ॥ १० ॥

११ मन्त्रस्नानप्रकारः ।

अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानादस्य दर्मपाणिः
सन्धे पाणावपः कृत्वा तिस्रभिरापोहिष्ठीयामिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्मोदकैर्मार्जयेत् ।
पादयोर्मूर्ध्नि हृदये मूर्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाधार्धर्षशो मूर्ध्नि हृदये
पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाध ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्ध्नि चाध तृचेन मूर्ध्नीति
मार्जयित्वा गायत्र्या दशवाऽभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतःमन्त्र-
स्नानम् ॥ ११ ॥

१२ वैश्वदेवविधिः ।

अथ वैश्वदेवो दिनस्य प्रारम्भो नात्र पाकयज्ञतन्त्रमग्निमौपासनं पचनं वा परि-
समुह्य पर्युक्ष्याऽऽयतनमलंकृत्य सिद्धं हविष्यमधिभ्रतयाद्भिः प्रोक्ष्योदगुद्धास्याग्नेः
प्रत्यग्दर्भेषु निघाय सर्पिपाऽभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवदानेन
पाणिना जुहुयात् । 'सोमाय वनस्पतये' इत्येकाहुतिं 'दिवाचारिम्यो विश्वम्यो
देवम्यः' इति सर्वभूतानां विशेषणं प्रजापतेरुक्त्तिरिष्यते प्रधानबलेरुदकपुरपचलि-
स्तदिदमन्नाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यादेके चान्ते च परिसमुह्य पर्युक्षेदेके नात्र तन्त्र-
मिति पर्युह्नोक्षणे अपि न कुर्वन्ति केवलं हुत्वोपतिष्ठन्ते । विश्वेदेवाः सर्वे देवास्तद्दे-
वस्यमितीदं वैश्वदेवम् ॥ १२ ॥

१३ पुण्याहवाचनाविधिः ।

अथ स्वरितवाचनमृद्धिपूर्तेषु स्वस्त्ययनं वाचयेदित्याचार्य ऋद्धिर्विवाहान्ता
अपत्यसंस्काराः, प्रतिष्ठोद्यपने पूर्त, तत्तर्भण आद्यन्तयोः कुर्याच्छुचिः स्वलंकृतो
वाचयति तथाभूते सधनि मङ्गलसंभारभृति युग्मान्ब्राह्मणान्प्रशस्तानाचारलक्षणसंप-
न्नानर्ध्यादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणया तोषयेत् । अथ प्राङ्मुखाः प्रशस्ता दर्भपाणयस्ति-
ष्ठेयुस्तद्दक्षिणतो वाचयितोदङ्मुख. संस्कार्या वाचयितुर्दक्षिणपार्श्वमातिष्ठेयुः । अथ
वाचयिता दर्भपाणिरपां पूर्णमुदकुम्भं स्वर्चितं सपल्लवमुखं धृत्वा तिष्ठ-समाहितो
'मनः समाधीयतामिति' ब्राह्मणान्ब्रूयात्समाहितमनसः स्मः' इति ते ब्रूयुः
'प्रसीदन्तु भवन्तः' इति वाचयिता 'प्रसन्ना. स्मः' इतीतरे । अथ ते सर्वे संहत्य

शान्तः पाष्टतुष्टिर्द्विद्विघ्नमायुष्यमारोभं शिवं कर्म कर्मसमृद्धिर्धर्मसमृद्धिः पुत्र-
समृद्धिर्वेदसमृद्धिः शास्त्रसमृद्धिर्धनधान्यसमृद्धिरिष्टसमृद्धिरित्येतानि पञ्चदश तन्त्रा-
प्युक्तानि तन्नाम्ना कर्मदेवता प्रीयतामिति ब्रूयुः । अथ वाचयिता पूर्ववत्तल्लिङ्गमन्त्रा-
न्पठित्वा शिञ्जिर्मन्दमध्योच्चस्वरैः पुण्याहं मवन्तो ब्रुवन्तु स्वस्ति मवन्तो ब्रुवन्तु
अद्विं मवन्तो ब्रुवन्तिवति ब्रुथात्तेऽपि तथा प्रत्येकं प्रतिब्रूयुरोमित्युच्यतामित्युद्धौ
प्रतिब्रूयुः । अथ प्राङ्मुखमासीनं सामात्यं कर्नारं ब्राह्मणाः सपञ्चवर्धपाणयः प्राङ्मु-
खास्तिष्ठयुः शान्तिपवित्रलिङ्गाभिर्ऋग्भिरामिषिञ्चेयुः पुरन्धरो नीराननादि कुर्युः ॥ १३ ॥

१४ स्पण्डिलादि ।

अथ होप्यद्वर्धे किञ्चिदुच्छ्रिता समाऽकृत्रिणा भूमिः स्पण्डिलमुच्यते । तदिपु-
मात्रावरं सर्वतो गोमयेन प्रदक्षिणमुपलिप्य यक्षियशकळमूलेनोच्छ्रित्य शकळं प्रागग्रं
निधाय स्पण्डिलमभ्युक्ष्य शकळमाग्नेय्यां निरस्याप उपस्पृशेत् । एष आयतनसं-
स्कारः । तत्राग्निं व्याहृतिमिरभ्यात्मानं प्रतिष्ठाप्यान्वादधाति । कर्मसंकरूपपुरः-
सरं द्रव्यदेवताग्रहणाय द्वयोस्तिष्ठणां वा समिधामभ्याधानमन्वाप्रानम् । अथध्मा-
बर्हिषी संनह्य दर्भैः प्रादेशमात्रैस्त्रिसंधी त्रिवृतौ रज्जुं कुर्यात्पाणिभ्यां सद्योत्त-
राभ्यां पूर्वं वर्तयेत्ततो दक्षिणोत्तराभ्यामग्नें प्रदक्षिणावृत्तं रज्जुं कुर्यादेतद्रज्जुकर-
णम् । प्रथमां रज्जुमुदगपामास्तीर्य प्रादेशमात्रं दर्भमुष्टं छित्वा प्रागग्रं तस्यां
निधाय तथा बर्हिर्द्विरावेष्टयित्वा(वेष्ट्य) तन्मूले च द्विरावेष्ट्य तां प्रथमवेष्टन-
स्याघस्तादन्नयेदेवं द्वितीयवेष्टं सकृदावेष्ट्य संनह्येदरन्ध्यायाम इधमः पञ्चदशदारु-
कस्तदुत्तरं निदःशेदेतदिध्माबर्हिषोः संनहनम् । अथ सोदकेन पाणिना प्रागुदीच्या
आरभ्य प्रदक्षिणमाग्निं त्रिः परिसमुह्य प्रादेशमात्रैर्दर्भैः प्रदक्षिणं प्राच्यादिषु प्रति-
दिशमुक्त्वं परित्स्तृणीपादक्षिणोत्तरयोः संधिषु मूलाग्रैराच्छादयेद्ब्राह्मिष्ठान्वा
दर्भास्तिथोस्तृणीपादुत्तरतः पात्रासादनाय दक्षिणतो ब्रह्मासनाय कांश्चिद्दर्भानास्ती-
र्थाग्निं पर्येक्षेदेपोऽग्निस्संस्कारः । अथ तेषु दर्भेषु पात्राणि न्यम्बितानि द्वंद्वं प्रागग्र-
मुदगपर्वी प्रयुनक्ति प्रोक्षणपात्रस्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्माबर्हिषीत्याज्यहोमेषु तथा
चरुथाडीप्रोक्षणपात्रे दर्भास्रुवौ चमसाज्यपात्रे इध्मानर्हिषी चेति दर्वाहोमेषु
प्रोक्षणपात्रमुद्धृत्य पवित्रमन्तर्धापाप अगमिष्य तूर्णां ताः पवित्राभ्यां त्रिरुप्य
पात्राण्युत्तानानि कृत्वेधं विद्यस्य पात्राणि ताभिराद्भिर्युगपत्त्रिः प्रोक्षेदेतत्पात्रासाद-
नम् ॥ १४ ॥

१५ अथ सूक्सुवादिसंमार्जनम् ।

अथ चमसं प्रत्यगग्नेर्निधाय ते पवित्रे एन्तर्धाणाद्भिः पूरयित्वा गन्वादि

प्रक्षिप्य दक्षिणोत्तराम्यां पाणिम्यां नासिकान्तमुद्धृत्योत्तरतोऽग्नेर्दग्धेषु निधाय दग्धैः
 प्रच्छादयेदेत्प्रणीताप्रणयनम् । अथ ते एव पवित्रे प्रागग्नेराज्यपात्रेऽन्तर्घायाऽऽज्यमा-
 सिच्य बहिः पारिस्तरणादङ्गारानुदगपोह्य तेष्वाज्यमधिश्रित्योल्मुकेनावज्वालय
 दग्धाम्ने प्रच्छिद्य प्रोक्ष्याऽऽज्ये प्रास्य ज्वलता तेनैवोल्मुकेनाऽऽज्यं त्रिः पारिद्धृत्यो-
 ल्मुकं निरस्याप उपस्पृश्याऽऽज्यं कर्षन्निबोदगुद्वास्याङ्गारानतिसृज्याऽऽज्यमुत्पूय
 पवित्रे प्रोक्ष्यामौ प्रास्थाप उपस्पृशेदेष आज्यसंस्कारः । अथ बर्हिंरात्मनोऽग्ने
 प्रागग्रमास्तीर्य तत्राऽऽज्यमासाद्य सह दग्धैर्दग्धास्तुवावादायामौ प्रताप्य दग्धां निधाय
 स्तुवं सव्येन धारयन्दक्षिणेन पाणिना दग्धामौर्बिलं प्रागारभ्य प्रादक्षिण्यं प्रागपवर्षी
 त्रिः पारिमृज्य तैरेव बिलपृष्ठमम्यात्मं त्रिः संमृज्याथ पृष्ठादारभ्य यावदुपरिविलं
 दण्डं दग्धम्लैस्त्रिः संमृज्य स्तुवं प्रोक्ष्य प्रताप्योदगाज्याद्बर्हिष्यासाद्योदकस्पृष्टैस्तैरेव
 दग्धैरेवं दग्धां च संस्कृत्य स्तुवादुदङ् निधाय दग्धान्प्रोक्ष्यामौ प्रहरेदेष स्तुक्स्तुव-
 संमार्गः ॥ १५ ॥

१६ ब्रह्मणः पञ्च कर्माणि ।

अथ ब्रह्माऽस्ति चैत्क्रियेत स प्राक् प्रणीताप्रणयनात्समस्तपाप्यङ्गुष्ठो भुत्वाऽ-
 ग्रेणाग्निं परीत्य दक्षिणत आस्तीर्णेषु दग्धेषु निरस्तः परावसुरिति तृणमङ्गुष्ठोपकानि-
 ष्टाम्यां नैर्ऋत्यां निरस्याप उपस्पृशेदिदमहमर्वावसोः सदने सीदामीत्युदङ्मुख उप-
 विश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्मसदनमाशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपायेति मन्त्रं ब्रह्मा जपे-
 दपां प्रणयने ब्रह्मजपः प्रणेप्यामीत्यातिसृष्ट ॐ भूर्भुवः स्वर्बृहस्पतिप्रसूतं इति
 जपिष्वो मणयेत्यतिसृजेत्सर्वदा च यज्ञमना मवेदेके नेच्छन्ति । निरसनमुपवेशनं
 जपः प्रायश्चित्तहोमः संस्थानपेनोपस्थानं चेति पञ्च कर्माणि ब्रह्मणः ॥ १६ ॥

१७ पार्वणस्यालीपाकः ।

अथ पार्वणस्यालीपाकस्तस्य पौर्णमास्यामारम्भोऽग्निपत्रीवोमौ पौर्णमास्यां देवते
 अग्निरिन्द्राग्नी चामावास्यायां देवते अपः प्रणीय शूर्पं ब्रीहीनिरु(रु)प्य प्रोक्ष्य
 प्राग्नीवमुत्तरलोम कृष्णानिनमास्तीर्य तत्रोल्लखं निधाय तानवहस्य तण्डुलांस्त्रिः-
 फलीकृतांस्त्रिः प्रसास्य श्रपयेद्यदि सह श्रपयेच्चरुं विहृत्येदममुष्मा इदममुष्मा इत्यमि-
 मृशेरिष्यष्टकृतं द्विरुपरिष्ठादमिधरयेत्पञ्चावत्ती द्वावत्ती पुरस्तादवद्येदिधरज्जुं विहृत्य-
 ष्यामौ प्रास्थापात्राग्नेऽस्यतो देवा इदं विष्णुरित्यन्तामिर्ग्याहृतितिश्च जुहुयादेताः
 सर्वाः प्रायश्चित्ताहुतय एता ब्रह्मणा कर्तव्याः परीत्य प्रत्यमुदीच्यामवस्याय जुहु-
 यात् । अथ बर्हिषि पूर्णपात्रं निनीय तामिरद्भिराणे अस्मान्मातरः शुन्धयन्तिव-

दमापः प्रवहतेत्येताभ्यां सुमित्र्या न आप ओषधयः सन्वित्येतेन चाऽऽत्मानं शिरसि मार्जयेत्संस्कार्यमपि संस्कारकर्मसु । अयाग्निर्गो च म इति संस्थाजंपनोप- निष्ठते । ततो ब्रह्मा च । अथ कर्ताऽग्नेः परिसमूहनपर्युक्षणे कुर्यादेतत्तन्मन्येषाप- स्थालीपाकवत्सुकृतकर्मन्त्राञ्जुहुयात् ॥ १७ ॥

१८ नित्यमग्न्युपासनम् ।

अथ नित्यमौपासनं तस्य सायमारम्भोऽनस्तमित आदित्ये सायमग्नेः प्रादुष्कर- णमनुदिते प्रातः प्रदोषान्तः सायं हेमकालः सङ्गवान्तः प्रातर्नात्र तन्त्रमिष्यतेऽग्निं परिसमुह्य परिस्तीर्य पर्युक्ष्य होम्यमपक्कमुरुकेनारज्ज्वाख्य तेनैव त्रिः परिहृत्यो- ह्मकं निरस्येतत्क्रमुद्गङ्गारेष्वधिश्रित्य प्रोक्ष्योदगुद्गास्य तानङ्गारानतिमृजेदेष होम्य- संस्कारः । पयोदधिसर्पिर्यवागूरोदनस्तण्डुलाः सोमस्तैलयापो ग्रीहयो यवास्तिला इति होम्यानि तण्डुला नीवारश्यामाकयावनाला त्रीहिशालियवगोधूमप्रियङ्गवः स्वरूपेणातिहोम्यास्तिलः स्वरूपेणैव शतं चतुःपष्टिर्वाऽऽहुतिः । त्रीहियवानां तदर्धं तिलानां तदर्धं सर्पिस्तैलं च तिलं च तिलातसीकुसुम्यानां येन प्रथमामेतां जुहुयात्ते- नैव द्वितीयां जुहुयाद्येनैव सायं जुहुयात्तेनैव प्रातः सायंप्रातर्होमौ सायं वा समस्येज तु प्रातः सायंप्रातर्होमौ ॥ १८ ॥

१९ नष्टेऽग्नौ पुनराधानम् ।

अथ पुनराधानमनुगतेऽग्निं शिष्टागारादानीयोक्त्वदुपसमाधाव परिसमुह्य परि- स्तीर्य पर्युक्ष्यऽऽज्यमुत्पूयायाश्चाज्ञ इत्येकामाज्याहुतिं हुत्वा यथापूर्वं परिचरेदेवमा द्वादशरात्रादत् ऊर्ध्वं विवाहगृहप्रवेशहोमाभ्यामेकतन्त्राभ्यामादध्यात् । तत्र विवा- हाज्याहुतयो लाजाहुतयो गृहप्रवेशाज्याहुतयो हृदयाज्जनं च भवति । कर्तव्यं लाजा- नावपश्येतःपुनराधानं निरस्यहोममतीत्य मनस्यत्या चतुर्गृहीतं जुहुयात् द्वादशरात्रा- दूर्ध्वं पुनराधानमेव कुर्यात् ॥ १९ ॥

२० अनेकभार्यस्याग्निविचारः ।

अपानिकभार्यस्य यदि पूर्वगृह्याग्नावेवानन्तरो विवाहः स्यात्तेनैव सा तस्य सह प्रथयया धर्माग्निभागिनी भवति । यदि तु शौकिके परिणये तं पृथक्त्वेन परिगृह्य पूर्वैर्गर्भा कुर्यात्तौ पृथगुपसमाधाव पूर्वस्मिन्पूर्वया पत्न्याऽन्वारब्धोऽग्निर्माळे पुरोहि- तमिति सूक्तं प्रत्यृचं हुत्वोपस्थापायं ते योनिर्ऋत्विष्य इति तं समिधमारोप्य प्रत्य- वरोहेति द्वितीये वरो ह्याज्यमागान्तं . कृत्वोभ्यामन्वारब्धोऽग्निर्माळे जुहुयादग्नि-

नाऽग्निं समिधयेत्, त्वं ह्यग्ने, आग्निना, पाहि नो अग्न एकयेति तिसृमिरस्तीदमाधि-
पन्थनमिति च तिसृमिरथैनं परिचरेन्मृतामनेन संस्कृत्यान्यया पुनराध्यादथवाऽग्निं
विमज्ज्य तद्भोगेन संस्कर्याद्ब्रह्मीनामप्येवमेवाग्निगोजनं कुर्याद्भोगेमिधुनं दक्षिणा ।।२०।।

२१ कन्यावरणादि ।

अथ कन्यावरणं कन्यां परिणेष्यमाणो द्वौ चत्वारोऽष्टौ वरपितुराप्तान्प्रशस्ता-
कारकर्मणोऽनूक्षरा ऋजवः सन्तु पन्था इति प्रहिणुयात्ते तावतीभिः पुरन्ध्रीभिः
सहिता मङ्गलगीततूर्याम्वां कन्यागृहमेत्य शुभे पीठासने प्राङ्मुखानीनाया दातृ-
ज्ञातिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः पाणौ फलं प्रदाय कन्यावरणकाले वृणीरन्नासीनाः
प्रत्यङ्मुखो वसिष्ठगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रायामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशील-
न स्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलानाग्नी-
मिमां कन्यां भार्यात्वाय वृणीमह इति ब्रूयुरथ दाता भार्याज्ञातिबन्धुसमेतो यथोक्त-
मनूय वृणीष्वमिति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्यामीति चोच्चैस्त्रिभूयादथ
ब्राह्मणा उक्तस्वरत्थयनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्यमस्त्वक्षतं चारिष्टं चास्तु
दीर्घमायुः श्रेयः शान्तिः प्रुष्टिस्तुष्टिश्चास्तिवत्युक्त्वैतद्भूः सत्यमस्तिवत्यनूय समानीव
आकूतिः प्रसुग्मन्ताचिय सानस्य ससणीत्येताः पठेयुः पुरन्ध्रयः कन्यायै करुणाणा-
न्कुलधर्माचारान्कुर्युः ॥ २१ ॥

२२ विवाहप्रयोगः ।

अथोपयमनं लक्षणयो वरो लक्षणवती कन्यां यवीयसीमसविण्डामसगोत्रप्रामवि-
रुद्धसंबन्धामुपयच्छेत्पितृतः सप्तपुरुषं सापिड्यं मातृतः पञ्चपुरुषं भृगुवत्साङ्गिरसश्च
प्रवरे च एकर्षियोगे सगोत्रा एकर्षियोग इतरे दंपत्योर्मिथः पितृविरुद्धः संबन्धो
यथा भार्यास्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नी स्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रतां च वज्रयित्वा
तदपयमसगोत्रं स्यादिति । सुखातोऽलंकृतो वरः स्वरितं वाचयित्वा सहितः
स्वर्षितैर्ब्राह्मणैः पुरन्ध्रीभिर्ज्ञातिबान्धवैः पदातिभिर्मङ्गलगीततूर्यघोषाभ्यां संबन्धिनो
गृहमेत्य चतुष्पदे सोत्तरच्छदे हरितदर्मास्तीर्णे मद्रपीठे प्राङ्मुख उपवेश्य तस्य पुर-
स्तात्प्रत्यङ्मुखी मद्रपीठासीनां सुखातामलंकृतामहनवाससं स्रग्विणी कन्यां पुरस्कृत्य
दाता सामास्य उपवेशेद्द्वरं विधिवदभ्यर्चयेत् । अथ दक्षिणतः पुरोधा उदङ्मुख
उपवेश्य मध्ये प्रगग्रोदगग्रान्दर्भानास्तीर्य तैजसमपां पूर्णं कलशं निधाय ब्रीहि-
यवानोप्य गन्धादिभिरलंकृत्य दर्शपल्लवैर्मुखमवस्तीर्याच्छिद्वाभिर्ऋग्मिरामिमन्थ-
तामिग्निः प्रयोजयेत् । अथ दाता पुष्पाहादीनि वाचयित्वा शिवा आपः सन्तु

सौमनस्यमरत्वक्षतं चारिष्टं चास्तु दीर्घमायुस्तु शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु तिथिकर-
णमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तिवत्युक्त्वा मार्यादिसमेतः कन्यां प्रतिगृह्य वत्सगोत्रोत्पन्नाम-
मुष्य प्रपौत्रांममुष्य पौत्रांममुष्य पुत्रीं सुशीलानांमिमां कन्यां वसिष्ठगोत्रोद्भवा-
यामुष्य प्रपौत्रांमामुष्य पौत्रायामुष्य पुत्राय श्रुतशिल्पान्नेऽमै वराय संप्रददे
कन्यां प्रतिगृह्णातु भवानिति ब्रुवन्वरस्य पाणौ हिरण्यमुपचाय कलशोदकधारामा-
सिद्धेन्मनसा प्रजापतिः प्रीयतामिति ब्रूयात् । अथ शिरसि पुण्याहाशिषो वाच-
यित्वा दक्षिणेऽसे कन्यामभिमृश्य क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादात्कामो
दाता वामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन स्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते वृष्टि-
रसि घोरत्वा ददातु पृथिवीं प्रतिगृह्णात्विति जपित्वा प्रजापतिमनुसृष्ट्य घर्षप्रजासि-
द्धार्थं कन्यां प्रतिगृह्णामीति ब्रूयादेवं त्रिः प्रयुज्य पुरोधा दातृवरौ प्रति ' ऋतस्य
हि शुरुषः सन्ति पूर्वोरिति ' तिस्रो जपित्वैतद्वः सत्यसमृद्धमस्त्विति ब्रूयात् ॥२२॥

२३ परस्परावलोकनम् ।

अथानयोर्निरिक्षणं स्वलंकृते वैश्वमनि मङ्गलगीततूर्थनिर्घोषे पूर्वापरवरत्नपुच्छितौ
हस्तान्तरालौ शुक्लतण्डुलराशी कृत्वा मध्ये स्वस्तिं वा तिरस्करिणीं धारयेयुः । अथ
पूर्वमिन्द्राशौ प्रत्यङ्मुखौ गुडजीरकपाणिं कन्या स्थापयेथुरपरस्मिन्नाङ्मुखं तथामूर्तं
वरं तौ मनसेऽदेवता ध्यायन्तौ तिष्ठन्तौ ब्राह्मणाः सूर्यसूक्तं पठेयुः पुरन्ध्यो मङ्गल-
गतानि कुर्वुः । अथ ज्योतिर्विंशतिदिष्टे काले प्रविष्टे सद्यस्तिरस्करिणीमुद्रगपसार्धं
कन्यावरौ परस्परगुडजीरकानवाकिततः परस्परं निरीक्षेयातामभ्रातृघ्णमिति तामासि-
माणो जपयधोरचक्षुरपत्स्त्रियेषीति तथेक्षमाणोऽथारया भ्रुवोर्मध्यं दर्भाश्रेण परि-
मृज्य दर्भं निरस्याप उपसृशेत् । अथ नाह्यमा बान्धवाः पुरन्ध्यस्तावाशाशिर्भरामि-
नन्दयेयुः ॥ २३ ॥

२४ असकारोपणादि ।

अथानयोर्द्राक्षिनारोपणं तेजमेन पात्रेण क्षीरमानीय घृतमासिचयान्धेनाद्राक्षत-
तण्डुलान् । अथ तथास्थितयोर्वर्षत्रयोर्वर्षनरुभेतत्कारयेथुरमृतं क्षीरमायुर्धनमष्टि-
रक्षता अप एतेपामारोपणमिष्यते । वरः प्रसालितपाणिर्विधवाः प्रसालितेऽञ्जली क्षीर-
धृतं पाणिना द्विरुपसर्तीयं द्विस्तण्डुलान्ज्जालिनाऽऽवयति यथा पूर्वेत ततो द्विरुप-
रिष्टादाभिधारयदेवं वरान्ज्जलवन्पस्तण्डुलापूरणं कुर्याद्दाता तयोर्ज्जलरथोहिरण्यमव-
दघात्यथ वरः कन्याञ्ज्जली स्वाञ्जलिं धारयेदाता कन्या तारयतु दक्षिणाः पान्तु
बहु धेयं चास्तु पुण्यं वर्षतां शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्च स्तु तिथिकरणमुहूर्तनक्षत्रसंपदस्तिव-

त्युक्त्वा कन्यामुक्षिप्य तदञ्जलयक्षतान्वरमूर्ध्न्यारोपयेद्द्वरोऽपि तन्मूर्ध्नि स्वाञ्जलयक्ष-
तानारोपयेदेवं त्रिवधुपूर्वं वराञ्जलौ वधूस्तण्डुलपूर्णं कुर्यात्तदञ्जलावन्योऽप्य समारो-
पणं कारयेदिदानीं दाता वराय गोभूमिदासीयानशयनमञ्जादिकमनुदानं दद्यात् ।
अथ पुरोधाः कांस्थे पय आसिच्यौदुम्बर्याऽर्द्रया शालया सपलाशया सहिरण्यपवि-
त्रया सदर्वापवित्रयाऽमिपिञ्चेदञ्जिह्वामिर्ऋग्मि । अथ वधूवरौ स्वशेखरपुष्पं क्षीर-
घृतेनाऽऽस्नव्य परस्परतिलकं कुरुतः कण्ठे स्त्रजं चाऽऽमुञ्चतः कौतुकसूत्रं च करे
बध्नीयाताम् । अथ पुरोधास्तयोरुत्तरीयान्तयोः पञ्च पुगफलानि विवाहप्रतरक्षिणं
गणाधिपमनुस्मृत्य गणानां त्वा गणपतिं ह्नामह इत्यातून इन्द्र क्षुमन्तमिति च
वधूवरयोरुत्तरीयान्तौ च नल्लोहितं भवतीति बध्नीयात् । अथ दाता समार्यो
वृद्धाः पुरन्ध्रवो ज्ञातिबान्धवाश्च क्रमादाशीर्भिरार्द्राक्षतारोपणं कुर्युः ॥ २४ ॥

२५ ऋतुमतीकृत्यादि ।

अथर्तुमत्याः प्राजापत्यमृतौ प्रथमेऽनुकृतेऽहनि सुद्धातयाऽऽन्वारब्धः प्राजाप-
त्यस्य स्थालीपाकस्य हुत्वैता आज्याहुतीर्जुहुयाद्विष्णुयोनिमिति तिस्रो नेजमेषेति
तिस्रः प्रजापते न त्वदित्येकाऽपातो मूर्ध्न्यप नः शोशुचदधामित्यमिमृश्य याः फलि-
नीया अफला इति जपित्वा वषेन दस्युं ग्रहि चातयस्वेति षड्भिरग्निस्तु विश्रवस्त-
ममिति द्वाभ्यामग्निपृषथाय सूर्यो नो दिवस्पाविति सूक्तेनाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत् ।
अथ गर्भलंघनमृतावनुकूलायां निशि स्वलंकृते सुगन्धवासिते वेश्मनि तथ भूते पर्य-
ङ्कशयने सुद्धातामलंकृतां शुक्लवसनां स्रग्निर्णां भार्या स्वयं तथामृतः प्रवेश्य दूर्वाः
विष्टुऽध्वगन्धां वा सूक्ष्मेण वाससा संगृह्योदीर्घातः पतिवतीति द्वाभ्यां शशाहाका-
रान्ताभ्यामुमयोर्नासाविलयोर्निषिच्य संवेश्य गन्धर्वस्य विश्वावसोर्मुखमसीत्युपस्थम-
मिमृश्य विष्णुयोनि कल्पयतिविति द्व म्थां विह्वय यो गर्भमोक्षीनामहं गर्भमदधामो-
पधीष्विति जपित्वोपगच्छेत्प्राणे ते रेतो दधाम्यसावित्यनुप्राण्या यथा भूमिरग्निगर्मा
यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्थथा दिशां गर्भं एवं से गर्भं दधाम्यसाविति हृदय-
ममिमृशेभैक उपगमने मन्त्रविधिमिच्छन्ति न हानेन विचिन्तंस्क्रियत इति त्त ओप-
धीमिनिपेकं कृत्वोपगच्छन्ति ॥ २५ ॥

• २६ जातकर्मदि ।

अथ जातकर्म पुत्रे जाते पुराऽन्धैरालम्ब दग्निरिन्द्रः प्रजापतिर्विश्वेदेवा ब्रह्मेत्य-
नादेशदेवता ह्यस्या प्राक् सिष्टकृतः सर्पिर्भधुपाशनादि कुर्यात् । एवं निष्कर्मणं
चतुर्थे मास्यापूर्वमाणपक्षे स्वरित वाचयित्वा सिष्टकृतः प्राक् सुद्धातालंकृतं कुमार-

मादाय सह माणांजातिबान्धवैः पुरन्ध्रीमिष्व मङ्गलतूर्यनिर्घोषेण गृहानिष्क्रम्य
देवतायतनमेत्य देवतामुपहारेणाम्बुर्ध्वाऽऽशिषो वाचयित्वाऽऽयतनं प्रदक्षिणीकृत्य
गृहमेवात्संबन्धिनो वा गृहं नीत्वाऽऽनयेदेवपक्षप्राशनादावपीच्छायामनादिष्टदेवता
यष्टव्या यष्टव्याः ॥ १६ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

१ ग्रहयज्ञादि ॥

अथ ग्रहयज्ञश्चैत्ययज्ञश्चैत्यमुपयाचिनमुच्यते तत्र भवाः शान्तिपुष्टिदा देवता-
श्चैत्याः शान्तिं च खलु पुष्टिं च सर्वे ग्रहाः समुपयाचन्ते ततश्चैत्या आदित्य इन्दु-
रङ्गारकः सौम्यो गुरुर्भागवः शनैश्चरो राहुः केतुरिति नव ग्रहास्ते हि स्वस्वगत्या
जगदमिगृह्णन्ति तानुदगयनादिषु पुण्यकालेषु यजेत शान्तये सद्य उद्भूतेषु माङ्ग-
रुधादिष्वाम्युदायिक कारिष्यमाणो ग्रहयज्ञं कुर्यादाम्युदायिक हि शान्तिकर्म यदि
तदानुकूल्यकामः काम प्रागम्युदायात्सप्ताहान्तरितात्कुर्यात्तं दशपराहुतीः स्वयमेकः
कुर्याद्दूर्ध्वमापञ्चशतं चत्वार ऋत्विजः स्युराशतं वरमष्टौ नवम आचार्यः स्वयमेव
वा यदि स्वयमाचार्यः स्यात्तद्भागं कल्पविदे दद्यात्तान्निधितद्वरयित्वाऽर्हयेदाचार्य
आदित्याय जुहुयादितरेभ्य इतरे पूर्वोत्तरतन्त्रमाचार्यः कुर्यात्तदितरेऽन्वारमेतन् ॥ १ ॥

२ ग्रहयज्ञसंपारादि ।

अथास्य संम रा हस्तमात्रावरं चतुरस्रं कुण्डं स्पण्डिलं वा संस्करत्य तत ईशान्या
कुण्डवदायता चतुरस्रा चतुरस्रद्वयद्वुलोच्छ्रिता निस्तुता त्रिभूमिका ग्रहवेदिं कुर्या-
त्तस्यां च शुक्लमीहितण्डुलैः सकर्णिकमष्टदलमम्बुनमुल्लिख्य कार्णिकाया दलेषु च
पथास्थानं ग्रहपीठानि स्थापयेदुदीच्या धान्यपीठे तेजतं मृ-मयं वा नवमनुल्लिप्ता-
ल्लिखतं शुभमभिषेककुम्भं निषाय प्रसुव आपो महिमानमित्यूचाऽद्भिः पूरयित्वा पञ्चग-
ङ्गानि पञ्चामृतानि नवपर्वतघाततृणवपवित्रमृदो नवरत्नानि प्रसिष्य दूर्वापञ्चवैर्मुल्लमा-
च्छाद्य बह्वगुमन वेष्टयित्वा समुद्रादीनि पुण्यतीर्थान्वावाह्य कुम्भपवित्रमृदपण्डिलज्ञा
वारुणीः पावमानीश्च जपेत् ॥ २ ॥

३ अर्चनाङ्गानि ।

अपार्चनाङ्गानि ताम्रं स्फाटिकं रक्तचन्दनं कुङ्कुमं सुवर्णं तरेषु रततं छोई

सप्तकं कांस्यमिति नव प्रतिमाद्रव्याणि सुवर्णमेकमेव वा सर्वेषां रक्तचन्दनं मलयजौ देवदारुः कुङ्कुमो मनःशिला शङ्खापिष्टं निलपिष्टं केतकीरजः कस्तूरीति नवानु-
 लेपनानि मलयज एक एव वा सर्वेषां रक्तपद्मं कुमुदं रक्तकरवीरं पाटलं क्षपकं
 कुन्दमिन्दीवरं कृष्णघसूरं तच्चित्रवर्णमिति नव पुष्पाणि रक्तकरवीरमेकमेव वा पुष्पवर्णा
 वक्षता अहतवस्त्रयुग्मानि च कन्दरमयूरशिखादशाङ्गसर्जरसा विरक्तफलं निवासं
 कृष्णागुरु जटामासी मधुकमिति नव घृणा गुग्गुलुरेक एव वा सर्पिषा दीपतिलतैलेन
 वा हविष्पाक्षं पायसं पलाशं गुडान्नं क्षीरोदनो दध्योदनः कृसरान्नमामात्रं चित्राजामिति
 नवोपहारास्त्रिवृद्धमेकमेव वा माणिक्यं मौक्तिकं प्रवालं मरकतं पुष्परामो वज्रो
 नीलो गोमेदिकं वैदूर्यमिति नव रत्नान्येकमेव वा माणिक्यमर्कः पालाशः खदिरोऽपा-
 मार्गोऽश्वत्थ उदुम्बरः शमी दूर्वाः कुशा इति सप्तविधः सर्वेषां पालाश एक
 एव वा ॥ ३ ॥

४ पूजाविधिः ।

अथार्चनमाचार्यः प्राह्मुस्य उपविश्य समाहितः पुण्याहादि वाचयित्वा कर्म
 संकल्प्य ग्रहवेदिपद्मपीठेषु यथास्थानमुखीं ग्रहप्रतिमां स्थापयित्वा दक्षिणवामयोर्-
 धिदेवताप्रत्यधिदेवते तदभिमुख्यौ स्थापयेत्तदभावे पुष्पाक्षतादिष्वावाहयेदग्निरापः
 शृण्वी विष्णुरिन्द्र इन्द्राणी प्रजापतिः सर्पा ब्रह्मा च क्रमेण ग्रहाणामधिदेवता ईश्वर
 उमा स्कन्दः पुरुषो ब्रह्मेन्द्रो यमः कालश्चित्रगुप्त इति प्रत्यधिदेवता गणपतिं दुर्गा
 क्षेत्राधिपतिं वायुमाकाशमश्विनौ कर्मसादुष्यदेवता इमा यथाभत्यग् निवेश्य प्राच्या-
 दिष्टिविन्द्रादिलो रुपाशान्मौत्तरक्षकानावाहयेत्पुष्पाञ्जलिप्रयोगेणाऽऽवाहनमन्त्रैर्नमोऽन्तरा-
 वाह्य नामभिः क्रमेण दीपान्तानुपचारानर्पयेत् ॥ ४ ॥

५ महावाहनमन्त्राः ।

अथाऽऽवाहनमन्त्राः प्रणवमुच्चार्य भगवन्नादिस्य महाधिपते वाइयपगोत्र कलिह-
 देशेश्वर जपापुष्पोपमाङ्गद्युते द्विभुज पद्मामयहस्त सिन्दूरवर्णास्त्रमाख्यानलेपनउत्त-
 न्माणिक्यदत्तचित्तसर्वाङ्गाभरण मास्कर तेजोनिधे त्रिलोक्यकाशक त्रिदेवतामयमूर्ते
 नमस्ते संनद्धारणध्वजपताशोपशोभितेन सप्ताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकूर्ध्वन्नागवत्त-
 म्भिरुद्राद्या सह पद्मगणिकाया ताम्रप्रतिमां प्राह्मुखीं वर्तुलपीठेऽधिनिष्ठ पूजार्थं
 स्थापामावाहयामि । भगवन्सोम द्विजाधिपते सुधामयशरीराऽऽश्रेयगोत्र यामुनदेशेश्वर
 गोक्षीरघवलाङ्गकान्ते द्विभुज गदावरदानाङ्किते शुक्लाम्बरमाख्यानलेपन सर्वाङ्गमुक्त-
 मौक्तिकाभरणमणीय सर्केओक्तप्यायक देवतास्थापमूर्ते नमस्ते संनद्धपीठध्वजपता-
 शोपशोभितेन दक्ष्येताश्वरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकूर्ध्वन्नागच्छाद्विरमथा च सह

पद्ममेयदलमध्ये स्फटिकप्रतिमां पद्मद्वमुखीं चतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं स्वामावाह-
यामि । भगवन्नङ्कारवाम्बाकृते मार्गद्वान्तदेशेश्वर उवालापुत्रोपमाङ्गद्युते
चतुर्भुज शक्तिशूलगदाखड्गधारिन्ऋत्विज्मरमाख्याननुलेपन प्रवालामरणभूषितसर्वाङ्ग
दुर्धरालोकदीप्ते नमस्ते संनद्धरक्तध्वजपताकोपशोभितेन रक्तमेपरथवाहनेन मेरुं
प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ मूमिस्कन्दाभ्यां सह पद्मदक्षिणदलमध्ये रक्तचन्दनप्रतिमां दक्षि-
णामुखीं त्रिकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं स्वामावाहयामि । भगवन्सौम्य सौम्याकृते
सर्वज्ञानमयाप्रियोत्र मगधदेशेश्वर कुङ्कुमवर्णाङ्गद्युते चतुर्भुज सङ्गक्षेपकगदावरदा-
नाङ्कित पीताम्बरमाख्याननुलेपन मरकताभरणालङ्कृतसर्वाङ्ग विवृद्धमते नमस्ते संन-
द्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन चतुःसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ विष्णु-
पुङ्गवभ्यां सह पद्मेशानदलमध्ये सुवर्णप्रतिमामुदङ्मुखीं बाणाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं
स्वामावाहयामि । भगवन्बृहस्पते समस्तदेवताचार्याऽऽङ्घ्रिसगोत्र सिन्धुदेशेश्वर तद्यमु-
वर्णसदृशाङ्गदीप्ते चतुर्भुज वमण्डलवक्षसूत्रवरदानाङ्कित पीताम्बरमाख्याननुलेपन पुष्प-
रागमयाभरणःप्रणय समस्तविद्याधिपते नमस्ते संनद्धपीतध्वजपताकोपशोभितेन
पीताम्बरयवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्रवह्निभ्यां सह पद्मोत्तरदलमध्ये सुवर्ण-
प्रतिमामुदङ्मुखीं दीर्घचतुरस्रपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं स्वामावाहयामि । भगवन् मार्गव
समस्तदैत्यगुरो मार्गवगोत्र भोजकटदेशेश्वर रजतोज्ज्वलाङ्गवान्ने चतुर्भुज दण्डक-
मण्डलवक्षसूत्रवरदानाङ्कित शुक्लमाख्याम्बगनुलेपन वज्रामरणभूषितसर्वाङ्ग समस्तनी-
तिशास्त्रनिपुणमते नमस्ते संनद्धशुक्लध्वजपताकोपशोभितेन शुक्लाम्बरयवाहनसहितेन
मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छेन्द्राणीन्द्राभ्यां सह पद्मपूर्वदलमध्ये रजतप्रतिमां प्राङ्मुखीं
पद्मकोणपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं स्वामावाहयामि । भगवन्शैलेश्वर भास्करतनय काश्यप
पगोत्र सुराष्ट्रदेशेश्वर वज्रजनिभाङ्गकान्ते चतुर्भुज आपतुणीरूपपाणामयाङ्कित नीला-
म्बरमाख्याननुलेपन नीलरत्नमूषणालङ्कृतसर्वाङ्ग समस्तभुवनर्मपणामर्षमूर्ते नमस्ते संन-
द्धनीलध्वजपताकोपशोभितेन नीलगृध्ररथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ प्रजा-
पतियमाभ्यां सह पश्चिमदलमध्ये कालायसप्रतिमां पद्मद्वमुखीं आपाकारपीठेऽधि-
तिष्ठ पूजार्थं स्वामावाहयामि । भगवन्राहो रविसोममर्दन सिंहिकानन्दन पैठौनासि-
गोत्र बर्बरदेशेश्वर कालभेषसमद्युते व्याघ्रवदन चतुर्भुज खड्गधर्मधर शूलवराङ्कित
कृष्णाम्बरमाख्याननुलेपन गोमेदकाभरणभूषितसर्वाङ्ग शौर्यनिधे नमस्ते संनद्धकृष्णध्व-
जपताकोपशोभितेन कृष्णसिंहरथवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन्नागच्छ सर्वकालाभ्यां
पद्मनेत्रदलमध्ये सीसकप्रतिमा दक्षिणामुखीं शूर्पाकारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं स्वामा-
वाहयामि । भगवन्केतो वामरूप जैमिनिगोत्र मध्यदेशेश्वर धूम्रवर्णध्वजाकृते

द्विभुज गदावरदाङ्कित चित्राम्बरमाल्यानुलेपन वैदूर्यमयामरणभूषितसर्वाङ्ग चित्रः
 शक्रे नमस्ते संनद्धचित्रध्वजपताकोपशोर्मतेन चित्रकपोतवाहनेन मेरुं प्रदक्षिणीकुर्व-
 न्नागच्छ ब्रह्मचित्रगुप्तार्था सह पद्मवयस्यदलमध्ये कांस्यप्रतिमां दक्षिणामूर्त्तिं ध्वजा-
 कारपीठेऽधितिष्ठ पूजार्थं त्वामावाहयामि ॥ ९ ॥

६ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवताः ।

अथ ग्रहाणामधिदेवताप्रत्यधिदेवतावाहनं पिङ्गभ्रूश्मश्रुकेशं पिङ्गाक्षान्नियनमरुण-
 वर्णाङ्गं छागस्थं साक्षसूत्रं सप्तार्चिषं शक्तिधरं वरदहस्तद्वयमादित्याधिदेवतामग्निमावा-
 हयामि । अथ प्रत्यधिदेवता त्रिलोचनोपेतं पद्मवक्त्रं वृषारूढं कपालशूलखड्गखट्वा-
 ङ्गधारिणं चन्द्रमूर्त्तिं सदाशिवमादित्यप्रत्यधिदेवं रत्नमावाहयामि । स्त्रीरूपधारिणीः
 श्वेतवर्णा मकरवाहनाः पाशवलशधारिणीर्मुक्तामरणभूषिताः सोमाधिदेवता अप्
 आवाहयामि । अक्षसूत्रकमलदर्पणकमण्डलुधारिणीं त्रिदशपूजितां सोमप्रत्यधिदेवतामु-
 मामावाहयामि । शुक्लवर्णा दिव्यामरणभूषितां चतुर्भुजा सौम्यवपुषं चण्डांशुसदृशा-
 म्बरां रत्नपात्रसस्यपानौषधिपात्रपद्मोपेतकरां चतुर्दिग्गमभूषिता पृष्ठगतामङ्गराकाधि-
 देवता भूमिमावाहयामि । पण्डुखं शिखण्डकाविभूषणं रक्ताम्बरमयूरवाहनं कुक्कुट-
 घण्टापताकाशक्त्युपेतं चतुर्भुजमङ्गरकप्रत्यधिदेवतां स्कन्दमावाहयामि । कौमोद-
 कीपद्मशङ्खचक्रोपेतं चतुर्भुजं सौम्याधिदेवतां विष्णुमावाहयामि । सौम्यप्रत्यधिदे-
 वता विष्णुवत्पुरुषमावाहयामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नाना-
 मरणभूषितं बृहस्पत्यधिदेवतामिन्द्रमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमा-
 छान्नुवपुस्तककमण्डलुधारिणं कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं बृहस्पतिप्रत्यधिदेवतां
 ब्रह्माणमावाहयामि । संतानमञ्जरीवरदानधरद्विभुजा शुक्राधिदेवतामिन्द्राणीमावाह-
 यामि । चतुर्दन्तगजारूढं वज्राङ्कुशधरं शचीपतिं नानामरणभूषितं मार्गवप्रत्यधि-
 देवता शक्रमावाहयामि । यज्ञोपवितिनं हंसस्थमेकवक्त्रमक्षमालान्नुवपुस्तककमण्डलुस-
 हितं चतुर्भुजं शनैश्वराधिदेवं प्रजापतिमावाहयामि । ईश्वरीनं दण्डहस्तं रक्तसदृशं
 पाशधरं कृष्णवर्णं महिषारूढं सर्वामरणभूषितं शनैश्वरप्रत्यधिदेवतं यममावाहयामि ।
 अक्षसूत्रधरान्कुण्डलाकारपुच्छयुक्ताः कर्मयोगान्ध्रीभिर्गन्धीषणाकारान्नाह्यधिदेवतासर्पा-
 नावाहयामि । करालवदनं मित्यभीषणं पाशदण्डधरं सर्पवृश्चिकरोमाणं राहुप्रत्यधिदे-
 वतां बालमावाहयामि । पद्मासनस्थं जटिलं चतुर्मुखमक्षमं चान्नुवपुस्तकमण्डलुधरं
 कृष्णाजिनवाससं पार्श्वस्थितहंसं वैवाधिदेवतां ब्रह्माणमावाहयामि । उदीच्यवेपथरं
 सौम्यदर्शनं देवनीपद्मोपेतं द्विभुजं वेदुप्रत्यधिदेवतां चित्रगुप्तमावाहयामि । १॥

७ क्रतुसाद्गुण्यदेवतावाहनादि ।

अथ साद्गुण्यदेवतावाहनं वायुप्रदेशे सर्वत्र सप्रणवः स्यादितिपूर्वकं त्रिनेत्रं गजाननं
 नागायज्ञोपवीतितं चन्द्रधरं दन्ताक्षमालापरशुमोदकोपेतं चतुर्भुजं विनायकमावाह-
 यामि । तत उत्तरतः शक्तिबाणशूलखड्गचक्रचन्द्रबिम्बखेटकपालपरशुकण्टकोपेतद-
 धामुजां सिंहारूढां दुर्गाख्यदैत्यासुरहारिणीं दुर्गामावाहयामि । इयामवर्णं त्रिलोचन-
 मूर्ध्वकेशं सुदंष्ट्रं भ्रुकुटीकुटिलाननं नूपुरालङ्कृताद्भिर्नि सर्पमेखलया युतं सर्पाङ्गमति-
 क्रुद्धं क्षुद्रघण्टाबद्धगुल्फावलम्बिकरोटिकाभालाधारिणमुर्गकौपीनं चन्द्रमौलिं दक्षि-
 णहस्तैः शूलवेतालखड्गदुन्दुभिदधानं वामहस्तैः कपालघण्टाचर्मचापं दधानं भीमं
 दिग्वासममितद्युतिं क्षेत्रपालमावाहयामि । धावद्धारिणपृष्ठगतं ध्वजवरदानधा-
 रिणं धूमवर्णं वायुमावाहयामि । नीलोत्पलामं नीलाम्बरधारिणं चन्द्रा-
 ङ्कोपेतं द्विभुजं खेटमाकाशगणाहयामि । प्रत्येकमौपधिपुस्तकोपेतदक्षिणवाम-
 हस्तावन्योन्यसंयुक्तदेहावेकस्य दक्षिणपार्श्वे परस्य वामपार्श्वे रत्नभाण्डवाशुक्लाम्बर-
 धारिणार्युग्मोपेतौ देवौ मिषजावश्विनावावाहयामि । अथ क्रतुसंरक्षकेन्द्रादिलोकपा-
 दावाहनम्—स्वर्णवर्णं सहस्राक्षमैरावतवाहनं वज्रधाणिं शूर्वाप्रियामिन्द्रमावाहयामि ।
 अरणवर्णं त्रिनेत्रं साक्षसूत्रं सप्तार्चिपं शक्तिधरं वरदहस्तद्वययुग्ममग्निमावाहयामि ।
 रक्तवर्णं दण्डधरं पाशहस्तं महिषवाहनं स्वाहाप्रियं यममावाहयामि । नीलवर्णं
 खड्गचर्मधरमूर्ध्वकेशं नरवाहनं कालिकाप्रियं निर्ऋतिमावाहयामि । रक्तमूषणं
 नागपाशधरं मकरवाहनं पद्मिनीप्रियं सुवर्णवर्णं वरुणमावाहयामि । स्वर्णवर्णं निषी-
 श्वरं कुन्तपाणिमश्ववाहनं चित्रिणीप्रियं कुबेरमावाहयामि । शुद्धस्फटिकवर्णं वरदा-
 मयशूलाक्षसूत्रधरं वृषवाहनं गौरीप्रियमशिानमावाहयामीति पूर्ववत्पूजयेत् ॥ ७ ॥

८ अन्युपधानादि ।

अपामिमुपसमाधायान्वाधानाद्याज्यमागन्तं कृत्वा सहस्त्रिंशत्भिः समिधर्वाज्यानि
 प्रत्येकं शतैकावराभिः सहस्रपरामिहाहुतिभिर्निमित्तशक्त्यपेक्षया जुहुयात्प्रधानदर्शा-
 शोचन पार्श्वदेवतयोस्तदधेनेतरेषां स्वाहा-तैर्नाभिर्होमस्तच्छालिहमन्त्रैर्वा सवृद्धवदानेन
 चरुहोमः पाणिना प्रमूतास्त्रिंशत् व्याहृतिभिर्हुत्वा शक् सिद्धकृतो महाणां घण्टा-
 दिशब्दैरुपहारानुपगृह्य सपुण्याणि रत्नानि निवेदयेदमावे सुवर्णपुण्याणि वा ।
 तालमस्कृत्य प्रसीदन्तु भवन्त इति प्रसाद्य होमं समापयेत्स यदि मन्त्रैरिष्टस्त-
 दैते मन्त्रा भवन्त्याकृष्येन रजसा वर्तमानः, आप्यायस्व समेद्वते, अग्निर्मूर्धा दिवः
 कङ्कत, उद्बुध्धवध्वं भ्रमनसः सत्तायः, वृहस्पते अतियदयो अर्हातू, शुक्रन्ते

अन्यद्यजतन्ते अन्यत्, शमशिराग्निभिः करत्, कथानश्चित्र आमुवत्, केतुं कृण्व-
 ल्लकेतव इति ग्रहाणाम् । अग्निं दूतं वृणीमहे, अप्सु मे सोमो अवर्षात्, स्योना पृथिवि
 मवा, इदं विष्णुर्विचक्रमे, इन्द्रश्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि, इन्द्राणीमासु न.रीषु, प्रजा-
 पतेन त्वदेतान्य०, आदङ्गौः पृश्निरक्रदात्, ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादित्यविदेवतानाम् ।
 इयम्बकं यजामहे, गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षती, कुमारश्चिस्वितरं वन्दमानम् । सहस्र-
 शीर्षा पुरुष, ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनक्ति, इन्द्रमिहेवतातये, यमायं सोमं सुनुत,
 प्ररं मृत्यो अनुपरोहि पन्थाम् । सचित्रचित्रं चितयन्तममै, इति प्रत्यघिदेवतानाम् । आतून
 इन्द्र क्षुमन्तम्, जातवेदसे सुनवाम सोमम्, क्षेत्रस्य पतिना वधम्, क्राणाशिर्षुर्महीनाम्,
 आदिस्प्रनस्य रेतसः, अश्विनावर्तिरस्मदेतीत्येतत्साद्गुण्यदेवतानाम् । इन्द्रं वो. विश्वत-
 स्पति, अग्निमीळे पुरोहितम्, यमाय सोमं सुनुत, मोषुणः परापरा, उदुत्तमं मुमु-
 ग्निधनः, तव वायवृतस्पते, त्वं नः सोम विश्वतः, कद्रुद्राय प्रचेतस इति लोकपा-
 ळानाम् ॥ ८ ॥

९ यजमानाभिषेका ।

अथ यजमानाभिषेको ग्रहवेदेः प्रागुदीच्यां शुचौ देशे संमृष्टालंकेते प्राक्प्रवणे चतु-
 ष्पादं दीर्घं चतुःस्रं सोत्तरच्छदं पीठं निधाय तत्रोदगग्रानमूलान्हरितदर्मानास्तीर्थ
 प्राङ्मुखं कर्तारं सामात्यमुपवेश्याऽऽचार्यः सहस्रान्मिराभिषेककुम्भपादाय प्रत्यङ्मु-
 खस्तिष्ठन्नौदुम्बराऽऽर्द्रया शाखया सपलाशया हिरण्मण्या सकुशदूर्वयाऽन्तर्थाय
 कुम्भोदकपृषद्विरमिषिषेत् । अठिलङ्गाभिर्वारुणीभिः पावमानाभिः, अन्यामिश्च शान्ति-
 पवित्रालङ्गामिर्ग्रहाभिषेकमन्त्रैः समुद्रज्वेषा इति सूक्तेन सुरास्त्वामिति सूक्तेन (स्तो-
 त्रेण) च धीसूक्तेनेमा आपः शिवतमा इत्यृचेन देवस्य त्वेति च यजुषा भूर्भुवः
 स्वरिति च व्याहृतिमिरमिषिक्तस्तेभ्यो ग्रहोक्तां दक्षिणां दद्यात्सा गौः शङ्कोरकोऽ-
 नङ्गान्हरण्यं पीतं वासः श्वेताश्वः कृष्णा गौः काष्णायसं हस्ती छागो वेति हीनां
 पुनर्हरण्येन संमितां कुर्यात् । अभावे सर्वेषां हिरण्यमेव वा तुष्टिकरं दद्याद्दि-
 गुणमाचार्याः । अथ घृताग्नेन ब्राह्मणान्मोनयित्वा शान्तिः पुष्टिस्तुष्टिश्चास्त्विति
 वाचयेत् । संवन्विज्ञ निबान्धवांश्च तोपयेदेव ग्रहयज्ञः सर्वानिष्टशमनः सर्वपुष्टिकरः,
 सर्वापीष्टकरस्तस्मादेवं विभक्तवान्निशेषतः कुर्यात् । अविमवः शान्निपुष्टिकामो यथो-
 पपति कुर्यात् ॥ ९ ॥

१० होमाविधानादिप्रयोगः ।

अथ होमोऽहरहश्चैत्ययज्ञो गृहस्यो ह्यहरहरिष्टान्देवानिष्ट्वाऽभीष्टार्थीश्चिनोति तस्य

तेऽहरहश्चैत्यास्ते गणपतिर्वा स्कन्दो वा सूर्यो वा सरस्वती वा गौरी वा गौरीप-
तिर्वा श्रीपतिर्वा श्रीर्वाऽन्यो वा योऽभिमतस्त एव यथारुचि समप्ता वेज्यन्ते केचि-
द्गणपतिमादित्यं शक्तिमच्युतं शिवं पञ्चकमेष वाऽहरहर्भजन्ते । तानप्सु वाऽग्नौ वा सूर्ये
वा स्वहृदये वा स्थण्डिले वा प्रतिमासु वा यजेत प्रतिमास्वस्त्याणिकामु नाऽऽवाहनवि-
सर्जने भवतः स्वाकृतिषु हि शस्तासु देवता नित्यं संनिहिता इत्यस्मिन्नाया विकल्पः
स्थण्डिले तूमयं भवतु प्रतिमां प्राङ्मुखीमुदङ्मुखी यजेताम्यत्र प्राङ्मुखः संभृतसं-
भारो यजनमवनमेत्य द्वारादेशे शिवात्वा हस्ततालत्रयेणापसर्पन्तु ये भूता ये भूता
भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञयेति विघ्नानुद्वास्य प्राविश्य
येभ्यो माता मधुमतिष्वन्वते पय एवाग्निने विश्वदेवाय वृष्ण इति जपित्वा शुचावाप्तने
पृष्ट्वि स्वया धृता लोका देवि त्वं विष्णुना धृता । त्वं च धारय मां देवि पवित्रं कुरु
चाऽऽमनमित्युपविद्याऽऽचम्याऽऽपतप्राणः संकरुष्य शुचिशुद्धादिपात्रमद्भिः प्रणवेन
पूरयित्वा गन्धाक्षतपुष्पाणि प्रक्षिप्य सावित्र्याऽभिमन्त्र्य तथान्यावाह्याम्यर्च्य पवित्र-
पुष्पाणि तदुदकेनाऽऽपोहिष्ठीयाभिरात्मानमायतनं यजनाङ्गानि चाभ्युक्ष्य क्रियाङ्कोद-
ककुम्भं गन्धादिभिरमर्च्य, तेनोदकेनार्वाण्कुर्वीत नभोन्तनाम्ना तल्लिङ्गमन्त्रेण वा
क्रमेणोपचारान्दद्यात्पुणोदकेन पादमर्च्य च पात्रान्तरेण सगन्धाक्षतंकुसुमान्दद्यादा-
वाहनमासनं पाद्यमर्च्यमाचमनीयं स्नानमाचमनं दक्षमाचमनमुवाचिमाचमनं गन्ध-
पुष्पाणि धूपं दीपं नेवेद्यं पानार्थं जलमुत्तरमाचनीयं मुखवासं स्तोत्रं प्रणामं दक्षिणां
विसर्जनं च कुर्यात् । असंपन्नो मनसा संपादयेदाचमनं न पृथगुपचारः । प्रणामस्तो-
त्राङ्कं दक्षिणादि विसर्जनाङ्गम् । अथ मन्त्राः । गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति
गणपतेः, कुमारश्चित्पितरं वन्दमानमिति स्कन्दस्य, आष्टण्येन रजसा वर्तमान
इत्यादित्यस्य, पावका नः सरस्वतीति सरस्वत्याः, जातवेदसे सुनवाम सोममिति
घाक्तेः, इयम्भकं यजामह इति रुद्रस्य, गन्धद्वारामिति श्रियः, इदं विष्णुर्विष्कप
इति विष्णोः । एवं षोडशेमानुपचारान्गौरुपेणैव सूक्तेन प्रत्येकं सर्वत्रैव प्रयुज्यन्तेऽन्ये
सावित्र्या वा जातवेदस्य वा प्राजास्त्या व्याहृत्या वा प्रणवेनैव वा कुर्वन्ति स
एष देवयज्ञोऽहरहर्गोदानसंमितः सर्वाभीष्टप्रदः स्वर्ग्योऽपवर्ग्यश्च तस्मादेवमहरहः
कुर्वीत तमेन वैश्वदेवं हुतशेषेण पृथगक्षेन वा कुर्यान्नस्य शेषेण वैश्वदेवं कुर्यात् ।
अपान्य शेषेण गृहदेवताना बलिर्द्वारे पितामहाय प्रकीडे रुद्राय, अथ गृहे प्राच्यां
दिशि प्रतिदिशं सनवग्रहाभेन्द्वाय बलभद्राय यमविष्णुभ्यां स्कन्दवरुणाभ्यां सोम-
सूर्याभ्यामग्निभ्यां वसुभ्यो नक्षत्रेभ्योऽथ मध्ये वास्तोष्पतये ब्रह्मणेऽथ प्राणादिभित्ति-
मूलेषु सिद्धये वृद्धये श्रियै कीर्त्यै वरुणाभेदधानेऽग्निभ्यां हृष्यदुःखयोर्घोषाशृथिवी-

म्याशुल्लुल्लमुसल्लयोरथ निष्क्रम्य भूमावप आसिच्य श्वचाण्टालंनितवारसिम्भोऽसं
 भूमौ विकिरेत् । ये मृताः प्रचरन्ति दिवा बलिमिच्छन्तो विद्वदस्य प्रेष्ठाः । तेष्यो
 बलिं पुष्टिकामो हरापि मये पुष्टिं पुष्टिपरिर्ददात्विति रात्रौ चैत्रकं वा बलिमिति
 मूधादथ प्रक्षालितपादपाणिराचम्य गृहं प्रविशेत् ' शान्ता पृथिवी शिवमन्तारिसं
 द्यौर्नो देव्यभयं नो अस्तु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः
 परिपारंति विश्वत इति जपित्वाऽन्यानि च स्वस्त्यनानि ततो मनुष्ययज्ञपूर्वकं
 मुञ्जीत ॥ १० ॥

११ भोजनप्रकारः ।

अथ भोजनविधिरार्द्रपादपाणिराचान्तः शुचौ देशे प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखो वाप-
 विश्य मस्मना वारिणा वा हस्तमात्रे चक्षुरस्त्रमण्डले पात्रस्थमज्रं प्रणवव्याहृतिपूर्व्या
 सावित्र्याऽभ्युक्ष्य स्वादीपितो मघोपितो इत्यभिमन्त्र्य सत्यं त्वत्तेन पारिषिञ्चामीति
 दिवा पारिषिञ्चेदंतं त्वा सत्येन पारिषिञ्चामीति रात्रावथ दक्षिणतो भुवि मूतये मुव-
 नपतये मृताना पतय इति नमोन्तैः प्राक्संस्थं प्रत्यक्संस्थं वा बलिं विकीर्य हस्तं
 प्रक्षाल्य समाहितोऽमृतोपस्तरणमसीत्पः प्राश्य सन्ध्येन पाणिना पात्रमालभ्य
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैः प्राणाय मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपानाय कनिष्ठिकानामिकाङ्गुष्ठै
 र्व्यानाय कनिष्ठिकातर्जनीङ्गुष्ठैरुदानाय सर्वाङ्गुलीभिः समानाय च मुखे जुहुया
 त्सर्वाभिरेव वा सर्वेभ्यो जुहुयादेवं वाग्यतो मुक्त्वाऽमृतपिधानमसीत्यापिषां
 प्राश्य शोषितमुखपादपाणिर्द्विराचामेदेवं मुञ्जानोऽग्निहोत्रफलमश्नुते बलपुष्टिमान्म-
 षति सर्वमायुरेति ॥ ११ ॥

१२ अथनादिविधिः ।

अथास्तमिते सायंसंध्यामुक्त्वदुपास्य होमवैश्वदेवगृहचर्यतिष्ठवर्चनानि कृत्वा
 यदि दिवोदितकर्माण्यकृतानि यावत्प्रहरं यामिन्यास्तावत्क्रमेण सर्वाणि सौरं वर्ज-
 यित्वा कुर्यादाकृष्णाययेवार्धं दद्यादिति विशेषोऽष्टमीं चतुर्दशीं मानुवारं श्राद्धदिनं
 तत्पूर्वदिनं च वर्जयित्वाऽवशिष्टरात्रिषु नियमेनामास्त्यैः परिवृतो लघु भोजनं कृत्वा
 पात्र्या सह ताम्बूलादिसेवनं कृत्वा संध्यायां शून्मालये इमशाने चैकवृत्ते चतु-
 ष्यथे शिवमातृकायक्ष्णागस्कन्दचैरवाद्युग्रदेवगृहेषु घान्यगोदेवविप्राग्निरूपाणामुपारि-
 वाऽशुचौ देशेऽशुचिरार्द्रवस्त्रपादो ननमः शयनं कुर्यात् । रात्रौव्यस्यदायतीति सूक्तं
 जपित्वा प्राक्सिरा दक्षिणतः[शिरा वा]शिरो वेष्टयित्वा देवतां नत्वा स्मरणं च कृत्वा
 भुजपदपुण्ड्रमुदकपात्रं च रुच्यनसभीषे निघाय प्रक्षालितपादः रुच्यनं कुर्यात् । प्रदोषः

पर्यामौ निद्रयाऽतिक्रम्याथ प्रमात इष्टदेवतां मनसा नत्वा तदहःकृत्यं स्मृत्वा धर्म-
शास्त्रोक्तविधिना मूत्रपुरीषोत्सर्गादि कुर्यात् ॥ १२ ॥

१३ थाद्विधिः ।

अथ थाद्वानि । तान्वष्टौ । पूर्वद्यु.पार्वणमष्टम्यन्वष्टक्यं मासिमासि काश्य-
मान्युदधिकमेकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । पर्वणमाव.स्या तत्र भवं पार्वणम् । तदाहिताग्निः
पिण्डपितृपक्षं कृत्वा करोत्यनाहिताग्निस्तु तदितरेण व्यतिपद्यते यथाऽऽदौ पिण्ड-
पितृपक्षो यावद्विष्माधानादथ पार्वणं ब्राह्मणपञ्चौचाद्याच्छादनान्तं पुनः पितृपक्ष
आ मेक्षणानुप्रहरणात्पुनः पार्वणमा तृप्तिज्ञानादधोमयशेषं क्रमेण समापयेदित्येष
व्यतिपङ्क्तमितममुदाहारिष्यामः पितृपक्षेऽपराह्णेऽग्निमुपसमाधाय, तस्यैकमुष्मुकं प्राक्-
दक्षिणा प्रणयेथे रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परा पुरो
निपुरो ये भरन्त्यग्निष्टोकात्प्रणुदात्वस्मादिति सोऽग्निरतिप्रणीतो भवति । तद्यो-
पसमाधायोमौ प्राक्दक्षिणामैर्दर्भैः पार्वस्तृणोयात्सर्वकर्मणोह प्राग्दक्षिणां गमयेत् ।
अधोपासनाग्नेः प्राग्दक्षिणामग्ना प्राग्दक्षिणाप्रान्दर्भानास्तीर्थैकैकशः पात्राणि प्रयुनक्ति-
चरुस्थालीं शूर्पं स्फयमुल्ललं मुसलं स्रुवं ध्रुवं कृष्णाजिनं सकृदाच्छिन्नमिध्मं
मेक्षणं कमण्डलुमिति दक्षिणतो व्रीहिशकटं भवति । शूर्पं स्थालीं मगृह्य दक्षि-
णतः शकटमारुह्य स्थालीं व्रीहिभिः पूरयित्वा; शूर्पं निमृज्य शूर्पपतिताश्शकटे
प्रास्य स्थालींस्थाःकृष्णाजिन उल्ललं कृत्वा पत्न्यवहत्यादविवेचमवहतान्सकृत्प्र-
साह्यौपासने श्रपयेत् । अर्धगतिप्रणीतात्स्फयेन प्राग्दक्षिणापता सेलामपहता असुरा
रक्षांसि वेदिवद् इत्युल्लिख्य तामभ्युक्ष्य सकृदाच्छिन्नेन बर्हिषाऽवस्तीर्थं विधीना-
नुत्पूनमाज्यं दक्षिणतो निधाय स्रुवेण स्थालीपाकमविधायोदगुद्वास्य प्रत्यगतिप्रणी-
तादासाथ दक्षिणतोऽभ्यञ्जनाञ्जनकाशेषूपचर्हणानि, चैतदन्तं पिण्डपितृपक्षं कृत्वा
पार्वणमारभेत ॥ १३ ॥

१४ ब्राह्मणसंख्यानियमादि ।

अथ हविरर्हान्ब्राह्मणान्देवे द्वौ श्रीन्पिड्य एकैकं बोमयश्च शक्तावेकस्याने-
कान्वा काले निमन्त्रितान्स्वागतेनामिपूज्य प्राच्यां शुचौ गृहाजिरे गौमयाम्मसा
चक्षुरस्तमुत्तरं वर्द्धं दक्षिणे मण्डलद्वयमुल्लिख्य प्राग्प्रान्दर्भान्स्वशानुत्तरेणास्य दक्षि-
णाप्रान्ततिलानितरत्रोमे अम्यर्च्यं ब्राह्मणा यथोदेशं यथावयः पिड्ये ज्यायांसो देवे
कनीर्वास उमयत्र दक्षिणेन विनियुज्याथ प्रत्यङ्मुखा उत्तरे मण्डले देवनिपुक्तयोर्ध-
वाभ्यसा पाद्यं दत्त्वा शुद्धेन शंनोदेवा परान्वसास्य दक्षिणे चेतरेषां प्राचीना-

वीतीं तिलोभमसा पाद्यं दत्त्वा तथैव शालयेत् । अथ तानुदग्धिरानान्तानुद्विष्टरूपा-
 न्यायन्यरिश्रिते दक्षिणप्रवण उपलिष्टे गृहे देवे प्राङ्मुखानुदगपवर्गं दक्षिणतः पित्र्य
 उदङ्मुखान्प्रागवर्गानुपवेद्याऽऽधान्तो यज्ञोपवीती प्राणानायस्य कर्म संकरस्य देवे
 सर्वमुपचारमुदङ्मुखो यज्ञोपवीती प्रदक्षिणं कुर्यात्पित्र्ये प्राग्दक्षिणामुलः प्राचीनावीती
 प्रसव्यमथ निलहस्तः 'अपहता असुरा रक्षासि पिशाचा ये क्षयन्ति पृथिवीमनु ॥ अ-
 न्यत्रेतोऽगच्छन्तु यत्रैतेषां गतं मनः' इतिः सर्वतः तिलैरवकीर्णोदीरतामवर उत्परा-नः इतिः
 जपिष्वः दर्भाभमसाऽध्वान्यभ्युक्ष्य गयायां जनार्दनं वस्वादेरूपान्वितृंश्च ध्यात्वाऽथ
 प्रथमं देवे ब्राह्मणहस्तयोरपो दत्त्वा युमानृज्प्रागग्रान्दर्भान्निश्वेषां देवानामिदमा-
 सनमित्येकैकस्थाने दक्षिणतः प्रदायापो दद्यात् । एवं सर्वोपचारेऽवाधनयोरपो
 दद्यात् । अयाम्युसितायाः भुवि प्रागग्रान्दर्भानास्तौर्यं तेषु न्यगिरुं पात्रमासाद्यो-
 च्चानयित्वा तस्मिन्प्राग्रे दर्भयुमान्तर्हिते अप आसिच्य शं नो देव्या अनुमन्त्र्य,
 ' यथोऽसि धान्यराजो वा वाहणो मधुसंयुतः । निर्णोदः सर्वपापाना पवित्र-
 मृषिमिः स्मृतमिति ' यवानोप्य गन्धादीनि च सिप्त्वा देवपात्रं संपन्नमित्यमिमृश्य
 यवहस्तोः विश्वान्देवानावाहाविष्यामीत्युक्त्वा ताम्यामात्राद्भ्येत्युक्ते ' विश्वेदेवास
 आगतेति ' पादादिमूर्धान्तं सव्यसंस्थितयोर्ववानवकीर्य ' आगच्छन्तु महामागा
 विश्वेदेवा महाबलाः । ये अत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते' इत्युपस्थाय
 स्वाहाऽर्था इत्यर्धमुपयोः सकृज्जवेद्याथः प्रत्येकं प्रथममन्वा अपो दत्त्वाऽऽर्धोदर्भमा-
 द्यापेदं वे अर्धसिति दत्त्वा ' या दिव्याः आपः पयसा संभमूयुर्या अन्तरिक्षा
 उत पार्थिवीर्याः । हिरण्यवर्णा यज्ञिवास्ता न आर्षः शिवाः शं स्योना भवन्तु ' इत्यनुमन्त्र्येवं
 द्वितीयस्यापि शेषं दत्त्वाऽनुमन्त्र्य गन्धुप्पघूपदीवानुमयोर्द्विदत्त्वाऽऽ-
 च्छादनं दद्यात् । अथार्धनविधेः संपूर्णता वाचयित्वा पित्रर्धनायामनुज्ञातः प्राची-
 नावीतीं प्राग्दक्षिणामिमुलः पित्रर्धनं कुर्यात् ॥ १४ ॥

१-१ गन्धाद्युपचारः पिण्डपितृपन्नान्तं कर्म च ।

पिता पितामहः प्रपितामह इति त्रयस्तेषां प्रत्येकमेकं द्वौ बहुवद्वा निर्देशं
 कुर्यात् । अपो दत्त्वा दर्भान्द्रिगुणमुद्गानंयुग्मान्, तिणाम्भानेवंगोत्रनामरूपाणां पितृ-
 णामिदमासनमित्येवमासनेषु सव्यतो दद्यादुक्तमपोदानम् । अथ भुवमभ्युक्ष्य दक्षि-
 णामान्दर्भानास्तौर्यं श्रीणि तैजसाश्मष्टन्मयानि पात्राण्यथाय एकद्रव्याणि वा
 न्यञ्जलानि प्राग्दक्षिणपवर्गं निधायोत्तानानि कृत्वा, तेषु तेष्वयुग्मदर्भान्तर्हितेष्वप
 आसिच्य श्रीण्यपि सकृच्छं नो देवीरित्यनुमन्त्र्य ' तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे

देवानिर्मितः । प्रन्नवद्भिः प्रतः स्वघया पितृनिपाञ्छिकान्ग्रीणयाहि नः स्वधा नमः । इति पृथक्पृथक् तिलानोप्य गन्धादीन्सिद्धत्वात् पितृपात्रं सपत्नमित्येव तानि यथालिङ्ग-
मभिष्टुभ्य तिलहस्तो यथालिङ्गं पितृन्पितामहान्प्रपितामहानावाहापेष्पमीत्युक्त्वा,
तैरावाहयेत्युक्ते मूर्धादिपादान्तं दक्षिणाङ्गसंस्पृशेकैकस्मिन्नुशन्तरत्वा निधीमहीति
तिलानवकीर्य 'आयन्तु न. पितरः सोम्यासः' इत्युपस्थायाप्रोपवीती स्वधा अर्घ्या
इति पूर्वमर्घ्यं निवेद्यान्या अपो दत्त्वा सशेषमर्घ्यमादात् दक्षिणेन पाणिना सद्योप-
पगृहीतेन 'पितरिदं ते अर्घ्यं पितामहेदं ते अर्घ्यं प्रपितामहेदं ते अर्घ्यम्' इति
पितृतीर्थेन दत्त्वा मत्थेकम् 'या दिव्या आपः' इत्यनुमन्त्रयेत् । उच्यतेकैक-
ब्राह्मणपक्षे दैवे सर्वमर्घ्यमेकस्मै दद्यात्पिष्ये श्रीष्यपि पात्राण्येकस्मै निवेद्य पुनर-
न्याजदानपूर्वं श्रीष्यपि तस्मा एव दद्यात् । अथैकस्यैकस्यानेकपक्षे यावन्त एकै-
कस्य तेभ्यस्तेभ्य एकैकं तत्पात्रं सञ्जलिषेष्मार्घ्यमेकैकं तावद्वा विगृह्य दद्यात्तु प्रत्येकं
पात्राणि कुर्यात् । अथेतारादीशेषानाद्यपात्रार्घ्यशेषे च निनीय तामिराञ्ज. पुत्र-
कामो मुखमनाक्त्ति तत्पात्रं शुचौ देशे 'पितृभ्यः स्थानमसि' इति निघाय
पितामहार्घ्यपात्रेण निदध्यात् । न्युञ्जं वा तत्कुर्यात् । अथ प्राचीनावीती गन्धा-
द्याच्छादनान्तं दत्त्वाऽर्चनविधेः संपूर्णता वाचयेदेवमेतत्पार्वणस्य कृत्वा पुनरनन्तरं
पिण्डपितृयज्ञं कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ अग्नौकरणादिकर्म ।

अथ स्थालीपाकावन्नमुद्धृत्य घृतेनाक्त्वाऽग्नौ करिष्यामीति पृष्ट्वा क्रियतामि-
त्युक्तेऽतिप्रतीतेऽग्नाविधमपसमाचाय मेक्षणोऽऽदायावदानसंपदा जुहुयात् ।
'सोमाय पितृमते स्वघा नमोऽग्नये कन्यवाहनाय स्वघा नमः' इति स्वाहाकारेण वा
पर्वमग्निं यज्ञोपवीती मेक्षणमनुप्रहरेदित्येतावत्पिण्डपितृयज्ञस्याथ पुनः पार्वणस्यः सो-
जनाशयेषु दैवे चतुरस्रे मण्डले पिष्ये वृत्तानि गोमयेनोपलिप्य सयवान्सतिष्ठाश्च
दर्मान्प्रास्य तेषु दैवे सौवर्णं पिष्ये राजतान्मघावे तदवसृष्टानि तैजसानि वा
पात्राणि निघायाऽऽज्येनोपस्तीर्षानि सरिविष्य पितृपात्राण्येषु हुतशेषं दत्त्वा दर्भैः
पात्राण्युपर्यधश्चाभिवृक्षाथ दैवेऽर्क्षं सावित्र्याऽभ्युक्ष्य तूर्णीं परिविच्य 'पृथिवी ते
पात्रं यौरपिधानं ब्राह्मणस्त्वा मुखेऽमृतं जुहोमि । ब्राह्मणानां स्वा विद्यावता प्राणा-
पानयोजुहोम्यक्षितमसि प्रामेक्षेष्टा अमन्नामुष्मिञ्छोके' इत्यग्निमन्त्र्य, इदं विष्णु-
र्विभ्रक्रम इति ब्राह्मणपाण्यङ्कुष्ठं 'विष्णो हृद्यः रसस्वेति' निवेश्य यवोदकमा-
दाय 'वेधेदेवा देवता इदमन्नं हविरयं ब्राह्मण आहुवनीयार्थे इयं भूमिर्गयाऽयं

भोक्ता गदाघर इदमन्नं ब्रह्मणे दत्तं सौवर्णपात्रस्थमक्षयवटच्छायेयम् ' इत्युक्त्वा
 'विश्वस्यो देवेभ्य इदमन्नममृतरूपं परिविष्टं परिवेक्ष्यमाणं चाऽऽतृषेः स्वाहा' इत्यु-
 त्सृज्यैवं द्वितीयेऽपि दत्त्वा ये देवासो दिव्येकादशस्येत्युपस्थायाथ पित्र्ये प्राचीना-
 वीती राजते स्वघाशब्दविशेषणेन यथालिङ्गमुद्दिश्य 'ये चेह पितरः' इत्युप-
 पस्थायापोषवित्यक्षेपु मधु सर्पिर्वाऽऽसिच्य सप्रणवव्याहृति सावित्रीं मधुमतीं च
 जपित्वा 'मध्विति' च त्रिरुक्त्वा पितृनुस्मृत्यापोशनं प्रदाय ब्राह्मणान्घथा-
 सुख जुषध्वमिति भोजनायातिस्तेजत् । भुञ्जानान्वैश्वदेवरक्षोऽन्नपित्रादीनि च ध्राव-
 येत् । अथ तृसाब्दात्स्वा, 'मधुमतीरक्षन्मीमदन्तेति' श्रावयित्वा संपन्नं पृष्ट्वा
 'सुसंपन्नमित्युक्ते भुक्तशेषात्सर्ववर्णिकमन्नं पिण्डार्थं विकिरार्थं च पृथगुद्धृत्य शेषं
 निवेद्यानुमते गण्डूर्षं दत्त्वा तेष्वाचान्तेष्वनाचान्तेषु वा तदन्नशेषेण पिण्डान्निपूणी-
 यात् । यद्यनाचान्तेषु निपूणीयादाचान्तानन्वन्नं प्रकिरेत् । अथाऽऽचान्तेषु निपरणम-
 नुप्रकिरेन्नतु पूर्वं निपरणात्प्रकिरेत् ॥ ११ ॥

१७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनम् ।

अथ पिण्डार्थमुद्धृतमन्नं स्थालीपाकेनसंमिश्रं(द्रव्य) प्राचीनावीती सकृदाच्छिन्नास्तृ-
 तायां लेखायां त्रिषु पिण्डदेशेषु प्राग्दक्षिणापवर्गं शुन्धन्तां पितरः शु-धन्ता पितामहाः
 शुन्धन्तां प्रपितामहाः इति पितृतीर्थेन तिलाम्बु निर्नीय तेषु पिण्डान्पित्रादिभ्यः एतच्चे
 विष्णो ये च स्वामन्नानु तेभ्यश्च इति पराचीनेन पाणिना यथालिङ्गं दत्त्वा तान् 'अत्र पित-
 रो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्' इति सकृदनुमन्त्र्य सव्यावृदावृत्योदङ्मुखो यथा-
 द्वाकस्यायत्तप्राणः प्रस्थावृत्य 'अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायीपतेति' पुनर-
 मिमन्त्र्य च तच्छेषमाघ्राय, पूर्ववत्पुनास्तिलाम्बुपिण्डं तेषु निर्नीय 'असावभ्यङ्क्षा-
 सावङ्क्षेति' यथालिङ्गं पिण्डेष्वभ्यञ्जनाङ्गने दत्त्वा वासो दद्याद्दशामूर्णास्त्रिका वा
 वयस्यपरे स्वहृल्लोम 'एतद्वः पितरो वासो मा नो तोऽन्यत्पितरो युङ्क्वम्' इति ।
 अपैतान्गन्धादिभिरर्चयित्वा प्राञ्जलिः—'नमो वः पितर इषे नमो वः पितर ऊर्जे
 नमो वः पितरः शुष्माय नमो वः पितरो घोराय नमो वः पितरो जीवाय नमो वः
 पितरो रसाय । स्वघा वः पितरो नमो वः पितरो नम एता युष्माकं पितर इषा
 अस्माकं जीषा वो जीवन्त इह सःतः स्याम' इति 'नमोऽन्वा हुवामहे' इति तिसृ-
 भिरुपस्थायाप पिण्डस्थान्पितृप्रवाहयेत् । 'परेतन्न पितरः सोम्यासो गम्भीरोमिः
 पपिमिः पूर्वणेमिः । दत्त्वायास्मभ्यं द्रविणेह मद्रं रयिं च नः सर्वधीरं निवच्छत'
 इति । ७ प्रे तमथेत्यौपासनाङ्गि प्रत्येभ्य 'यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्वां यन्मातरं पितरं

वा जिहिंसिम । अग्निर्मा तस्मादेतसः प्रमुञ्चतु करोतु मामनेहसम् ' इति जापित्वा,
अथ पिण्डाक्षमःकृत्य मध्यमं पिण्डं ' वीरं मे दत्त पितरः ' इत्यादावाऽऽधत्त पितरो
गर्भं कुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथापमरपा असत् ' इति पुत्रकामः पत्नीं प्राशयेत्सैत-
दशुमश्राद्धेषु कुर्यादप्स्वितरावतिप्रणीतेऽग्नौ वा जुहुयात् । गवे वा ब्राह्मणाय वा
दद्यात् । अथ यज्ञपात्राणि द्विवदुत्सृजेत् । उद्विके तृणं द्वितीयं कुर्यात् । एवं
पिण्डपितृयज्ञं समाप्त्याथ श्राद्धशेषं समापयेत् ॥ १७ ॥

१८ प्रकिरषिकिरादे ।

अथ ब्राह्मणानाचमय्य यत्सर्ववर्षिकं पृथगुद्धृतं तत्प्रकिराक्षममसा परिष्ठाव्यो-
च्छिष्टान्ते दर्शान्दक्षिणामान्प्रकीर्य तेषु ' ये अग्निदग्धा ये अनग्निदग्धाः ' इति
तदक्षं प्रकीर्य, ' येऽग्निदग्धाः कुले जग्ता येऽप्यदग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन
तृप्यन्तु तृप्ता चान्तु परां गतिम् ' इति तिलम्बु च निर्गपाऽऽचामेत् । अथ
ब्राह्मणहस्तेष्वपो दर्शिक्ष दद्यात् । यवांस्तिलांश्चावघाय पुनरपो दद्यादेपा हस्तशुद्धिः ।
अथ ब्राह्मणानमिवाद्योपवीयादस्मद्गोत्रं वर्षतामिति गोत्रवृद्धिं वाचयित्वा पात्राणि
चालयित्वा देवान्पितृंश्च यथालिङ्गमामन्थ्य स्वस्तीति ब्रूतेत्यपो दद्यात् । अथ दैवे
दत्तं श्राद्धं देवानामस्त्यमस्त्विति ब्रूतेति पृथग् यवाभ्यु दत्त्वा, पित्र्ये प्राचीनावीती
दत्तं श्राद्धं च पितृणामस्त्यमस्त्विति ब्रूतेति यथालिङ्गं तिलाभ्यु दत्त्वा न्युक्तं पात्रं
विवृत्योपवीती ब्राह्मणेभ्यो मुखवासतान्भूलादि दक्षिणां च दत्त्वा तान्यादावभ्यङ्गा-
दिभिः प्रियोक्तमिश्च परितोष्य कर्मसंपूर्णतां वाचयित्वा ॐ स्वधेचितामिति
चास्तु स्वधेति चोक्त्वा पितृपूर्वं विसर्जयेत् । तथा ॐ स्वधेति वाऽस्तु स्वधेति वा
ब्रुवन्त उच्छिष्टेषुर्विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवब्राह्मणौ विसृजेत् । प्रीयन्ता विश्वदेवा
इति ताम्यामुक्ते पिण्डनिपरणदेशं संमृज्यास्तान्प्रास्य तत्र शान्तिरहित्वद्युदक-
घारामासिच्य दक्षिणामुखः प्रान्जलिस्तिष्ठन् ' दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्त-
तिरेव च । श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु धेयं च नोऽस्तु ' इत्यनेन वरान्याचेतेति
पार्वणकल्प एष चास्य पिण्डपितृयज्ञेन व्यातिषङ्ग एवमेवान्वष्टयं पूर्वद्युर्मासिमासि
श्राद्धानि नयेदस्ति हि तेषु पिण्डपितृयज्ञकल्प इति तत्र पूर्वद्युरेकतन्त्रस्था होम-
मन्त्रा एभ्योऽन्येषु चतुर्वाहिताग्निपार्वणे च पिण्डपितृयज्ञकल्पाभावात् । अभ्यनुज्ञायां
पाणिष्वेव इति ब्राह्मणानां पाणिहोमो मुक्तशेषेण वोच्छिष्टान्ते निपरणं यथा ब्राह्म-
णानाच्छादनानैरन्वर्च्य भोजनार्यादन्नादुद्धृत्य सर्पिषाऽङ्कत्वा होमशं विनैव
ब्राह्मणपाणिषु दक्षिणाम्यान्दर्शनन्तर्घाय मेदणेन पाणिना वा ताम्यामेव मन्त्राम्यां

द्वे द्वे आहुती जुहोति सर्वेषु विगृह्य वैकैका नात्र मेषणानुप्रहरणम् । यदि पाणिना जुहुयात्सन्धेन चावदानं संपादयेद्य मुक्तशेषेणोच्छिष्टान्ते पिण्डान्निपृणीयात्तेहाग्ने तमद्येति समानमन्यदेवं प्रत्यङ्घिकाग्निं मासिश्राद्धं यदि पर्वणि स्यात्पार्वणं तदा तेन विकल्पते काम्य चेन्नियते तदा पार्वणं मासिश्राद्धं च तेनैव सिध्यतः ॥ १८ ॥

१९ आभ्युदधिकश्राद्धे विशेषः ।

अधाम्युदाधिके नान्दीमुखाः पितर एवैकस्य युष्मा ब्राह्मिणा अमूच्छदर्भा प्रदासि-
णमुपचारो यवैस्तिष्ठार्थः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीति कुर्यादजृन्दर्मानासनं दक्षिणतो
दद्यादर्धपात्राणि प्राक्संस्थानि स्युः । ' यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवे देवनिर्मितः ।
प्रत्नवज्जिः प्रत्तः पुष्टश्चा नान्दीमुखान्पितृनिर्माँलोकान्प्रीणयाहि नः स्वाहा ' इति
यथावपनं तान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति यथालिङ्गं सकृदर्धं निवेद्य नान्दी-
मुखाः पितर इदं वो उर्ध्वमिति प्रत्येकं विगृह्य दत्त्वाऽनुमन्त्रणं द्विर्द्विर्गन्धादि
दद्यात् । अग्नये कन्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहेति पाणिपूक्तवद्धोमस्तृ-
प्तेपूपास्मै गायता नर इति पञ्च मधूमतीरक्षत्रमीमदन्तेति श्रावयेदनाचान्तेषु मुक्ता-
शयानुपलिप्य, प्रागग्रान्दर्मानास्तीर्य पृषदाज्यमिश्रेण मुक्तशेषेणैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डी
दद्यात्पूर्वेण मन्त्रेण नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः स्वाहेति वा । यथालिङ्गमन्यदुदकेनानु-
मन्त्रणादीच्छन्ति नेह पिण्ड इत्यन्ये । सर्षिपि दधानयति, एन्नमेतत्पृषदाज्यमाह ।
संपन्नमिति विसृजेत्तदेतत्पुंसवनादिष्वपत्यसंस्कारेषु, अन्याधेयादिषु श्रौतेषु च पूर्वेषु
च क्रियते महत्सु पूर्वेषुस्तदहरल्पेषु तद्दिदमेके मातृणा पृथक् कुर्वन्त्यथ पितृणा
ततो मातामहानामिति त्रितयमिच्छन्ति तस्माज्जीवत्पिता सुतसंस्कारेषु मातृमाताम-
हयोः कुर्यात्तथा जीवत्या(न्त्या) पितृमातामहयोः कुर्यात्पित्रोर्जीवतोर्मातामहस्यैव
कुर्यान्नपि जीवत्सु न कुर्यान्नपि जीवत्सु न कुर्यात् ॥ १९ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपारिशिष्टे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २.॥

=====
जय तृतीयोऽध्यायः ॥

१ पितृमेघमयोगः ।

अथ पितृमेघः सस्थिते दक्षिणपूर्वस्या दक्षिणापरस्या वा प्राग्दक्षिणापतं दक्षि-
णाप्रवृणं तद्विषमवृणं वा यावानुद्वाहुकं पुरुषस्तावद्यायामं व्यामयान् । तिर्यग्वाश्वित-

स्तिभात्रं खातं खनेयुरभिता आकाशं बहुलौषधैर्कं यत्र सर्वत्राऽऽपः प्रत्यन्दैरन्,
 एतद्दहनस्य लक्षणं श्मशानस्य । कण्टकिशीरिणः समूलान्परिखायोद्वासयेत्पामार्ग-
 शाकतिस्वकपरिवेषांश्च । पुत्राः केशश्मश्रुलोमनखानामिहारयेयुः । कर्ताऽऽऽलुप्त्य
 प्रेतस्याऽऽत्मनश्च ब्राह्मणवाचा शुद्धिमापादयेत् । प्रेतं द्यापयित्वा नलदेनाजुष्टिप्य
 नलदमार्त्ता जपमार्त्ता वा प्रतिमुच्य मूलतोऽहतवाससा पादमात्रमवच्छाद्य शेषेण प्रत्य-
 गमेग प्राग्शिरसमाविःपदमाच्छादयेयुः परिधानि चान्शद्दयुः । अवच्छेदं कर्ता सगुं-
 ह्नीयात् । अथ तां दिशमप्रतोऽग्निं नयन्ति । प्रभूतं बर्हिराज्यं च चमस, लुप्तं च
 तिलान्कृष्णाजिनं कमण्डलुं च नयेयुः । अन्वञ्चं प्रेतमयुजोऽभिधुनाः प्रवयसः
 शिबिंस्तन (कथा) गोशकटेन वा तमन्वञ्चोऽमात्सा मुक्ताशिला अघोनिर्वीता
 ज्येष्ठप्रथमाः कनिष्ठतन्ध्या नयेयुः । एवं भूमिमार्गं प्राप्य कर्ताऽऽवान्तः प्राची-
 नावीती प्रेतस्यामुप्य स्वर्गप्राप्त्यर्थं पितृभेषं कारिष्यामीति संकल्प्य, कर्मैतद्दक्षिणां
 दिशं गमयेत् । खातादुत्तरपुरस्ताज्जानुमात्रं गतिं खात्बोदकेन पूरयित्वा तेनोदके-
 नान्येन वा शमीशालया त्रि, पस्यमाद्दहनं पारिव्रज-प्रोक्षति ' अपेत वीत नि च
 सर्पतात ' इति खातादुत्तरपश्चिमतोऽग्निमिन्वनानि । नात्र तन्त्रं भवति ॥ १ ॥

२ प्रेताग्निदाननियमः ।

अथाग्नेहत्तरतश्चमसेनापः प्रणीय खाते हिरण्यशकलमाधाय तिलानवकिरेत् ।
 कुशलश्चितिं चेनोति । तस्या बर्हिरास्तीर्य कृष्णाजिनं चोत्तरलोम प्रेतमग्निमुत्तरेण
 ह्त्वा, दक्षिणाशिरसंचितौ संवेशयन्ति । तमुत्तरेण पानीम् । तामुत्थापयेद्देवरोऽन्ते-
 वासी बोदीर्ष्य नार्धभि जीवलोकाभिति । अथ प्रेतस्य सप्त शीर्षणानि हिरण्यश-
 कलैरपिषाय, घृतासिंक्तास्तिलान्सर्वस्मिञ्शरीरेऽवकीर्येनमग्ने चमसं मा विजिह्वर इति
 पूर्णप्राप्तमनुमन्त्र्य तूष्णीमाज्यपुःपूयोत्तरतोऽत्राधाय सव्यं ज्ञान्वाच्य जुहुयात् ।
 अग्नये स्वाहा, कामाय स्वाहा, लोकाय स्वाहा, पञ्चभिर्पुरासि प्रेतस्यास्माद्दे त्वमजा-
 यथा अयं त्वदधिजायतां देवदत्त स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति संचयेदग्निमवधूनाग्नि ।
 कुशीब्धिनोति कर्ता शिरासि चाग्निं ददाति तं ज्वलरेत् । अपैनं दक्षमानमनुम-
 न्नयते प्रेहि प्रेहि पथिमिः पूर्वोभिरिति । पश्चाना तृतीयमुद्धरेन्मैनमग्नेविदहोमा-
 भिशोच इति पट्, पूषा स्वेतश्चपावपतु प्रविद्धानिति चक्ष उपसर्प मातरं भूमि-
 मेनामिति चतस्रः सोम एकेभ्यः पवन इति पद्य उरूणमावसुतया उदुम्बराभिति
 चेका, स एवं दक्षमानः सहैव धूमेन स्वर्गं लोपेतीति विज्ञायते । गृह्याग्निना
 दाहोऽनादिनाग्नेस्त्रयान्वाश्च समर्तृकायाः कपालमेनान्पेषां लोकिरेन च व्याहृति-

होमसंस्कृतेन वा संस्कृतानां लौकिकेन तस्मात्त्रिवर्णकपाले क्षिप्तकरीपादिजातोऽग्निः
कपालजो यथार्थं मन्त्रवत्तूष्णीमसंस्कृतानाम् ॥ २ ॥

३ अग्निकार्यसमापनम् ।

अथ कर्ता कुम्भमया पूर्णं दक्षिणेऽसेऽभिनिधाय सपिण्डानुधातः परशुनाऽश्मना
वा पश्चात्कृतच्छिद्रादविच्छिन्नया कुम्भोदकवारयाऽग्निं परिभ्रजन्परिविच्य तमन्त्र-
क्षपरास्थेत् । अथेमे जीवा विमृतैराववृष्रलिति जपित्वा, कनिष्ठपूर्वकाः सव्यावृतो
भ्रजन्त्यनवेक्ष्यमाणा यत्रोदकमवहद्भवानि तत्प्राप्य, सकृन्मिज्य शुचौ तीरे ऋक्षर्ण-
नानिस्थूलमुपलं ज्ञापयित्वा दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तेति,
एकैकमुदकाञ्जलिं तिलोदकं तस्मिन्नुपले दद्युः । द्विपञ्चैकोदकाः । अथोत्तार्य
वासासि परिदध्युः । क्लिन्नानि अथोदशानि सकृदेव निष्पीड्योदशानि विसार्य
तथाऽऽसीत्, आनसत्रदर्शनाशादित्ये वा नीतरश्मावगारं भ्रजेयुः । कनिष्ठप्रथमा
ज्येष्ठमन्त्रयाः प्राप्य—अगारं द्वार्यश्मानमार्तिं गोमयमसतहास्तिलानपः पश्चात्सृष्ट्वा
निम्बवन्नाणि त्रिदश्याऽऽचामेयुः । नेतस्या राश्वामन्नं पचेरन्कीताज्ञेन लब्धानेन वा
वर्तेरन्नाशौचिनोऽक्षारलवणाशिनोऽधः शायिनो ब्रह्मचारिणश्च भवेयुः पायसापूपादि-
नाश्रीपुर्नं दानादि कुर्युर्नित्यनैमित्तिकमतीत्य संचरेयुः ॥ ३ ॥

४ कर्तुरुदकदानविधिः ।

अथ कर्तुरुदकविधिः भेतस्यामुष्य तृषः क्षुधश्च शमनार्थमुदकपिण्डौ दास्यामीति
संस्कृत्य शुचावुदकान्तेषु दर्भेषु भेतोपलं निधाय काश्यपगोत्रं देवदत्तं प्रथमेऽह-
न्ययामञ्जलिस्त्वामुपतिष्ठन्नामित्युपलेऽञ्जलिं तद्विधिना प्रथमेऽह-पेकं दद्यादेवमुत्त-
रेष्वोदशमादहस्तदहर्गुणितान्दत्त्वाऽतीताहाञ्जलीश्चैव यदा दद्यादेवं दशाहेन शत-
मञ्जलयो भवन्ति । अथैके दश दश दद्युरेकेकमेव वाऽन्ये । एतदाद्येऽहनि कुर्यात्स
एव तद्दशाहं समावापेत् । अथेत्यं तदुत्तरेषूपलशेष्वन्यमादाय तत्क्रियामादित आव-
र्तयेदन्तर्दशाहादस्थिसंस्थितेषु द्विचन्द्रो दर्शश्च सिनीवारया क्रियानियमा-कृत्स्नान्स-
मापयेत्पत्रोर्ध्वाकालमेव कुर्यात् ॥ ४ ॥

५ पिण्डक्रिया ।

अथ पिण्डक्रियोदकं दक्षोपलमे दक्षिणाम्रेषु दर्भेषु प्राचीनावीती तिलान्मु-
निनीय, सकृत्प्रसालिनपक्रमन्नं घृतेनाङ्क्त्वा तस्मिन्पिण्डं काश्यपगोत्रं देवदत्त एव
पिण्डस्त्वामुपतिष्ठन्नामिति तदहर्विशेषेण दत्त्वा पुनरम्बु च निनीयानेनोदकाक्रिया-

पिण्डदानेनामुष्यः तृप्तुष्वौ शाम्येतां तृप्तिरस्त्विति ब्रूयादेवं दशाहे दश पिण्डा-
मवन्ति पुनस्ताञ्जिनीय दद्यात् । अथाऽऽद्येऽहनि मृतदेशे मृन्मये पात्रेऽप आर्य्य देव-
देतात्र स्नाहीति शिक्ये स्थापयेदन्वस्मिन्नप. आसिच्येतत्पयः पिबेति तदुपरि निद-
ध्यादित्येके । पृथक्शिक्ये वा दीवं चाबो दद्यादेवमेतदन्वहं कुर्वाद्य चाद्येऽहनि
नम्रप्रच्छादनं वासः श्राद्धं च दद्यान्न दद्याद्वा । श्राद्धद्वयनिषेधादेव संचयनश्राद्धं
संपद्यते ॥ १ ॥

६ नव (विषम) श्राद्धानि ।

अप नव श्राद्धानि दशाहेषु विषमदिनेष्वामेन कुर्यात्प्रेतमभिसंधाय ब्राह्मणमुद्व-
मुखमुपवेश्य तस्मिंस्तूर्णोस्तिष्ठानवकीर्य काश्चपगोत्र देवदत्तामुष्मिन्नहन्व्येतदामं
त्वामुपतिष्ठतामिति तदहःसंख्येनोत्सृज्य पिण्डं चाऽऽमन्त्रोक्तवत्प्रदाय आयादेव
विधिरन्तर्दशाहकर्मणि ॥ ६ ॥

७ अस्यसंचयनम् ।

अप संचयनं संवत्सरान्ते चेत्सपिण्डयिष्यन्कृष्णपक्षस्योर्ध्वं दशम्यामयुजासु तिथि-
त्वथ द्वादशाहे सपिण्डयिष्यंश्चेदन्तर्दशाहे षष्ठाष्टमदशमाहवर्ज्यमेकनक्षत्रेषु पुमांस-
मलक्षणे कुम्भे संचिनुयुः कुम्भ्यामलक्षणायां स्त्रियमयुजोऽमिथुना वृद्धास्तं देशं
क्षीरोदकेन शमीशाखया त्रिः प्रसव्यं परिव्रजन्कर्ता प्रोक्षति शीतिके शीतिकावती-
त्यथाङ्गुष्ठोपकर्निष्ठकाम्यामेकैकमस्थुरासंगृह्याशब्दयन्तः कुम्भे निदधुः पादौ
पूर्वं शिर उत्तरं सुसंचितं संचित्योपरि कपालेन शूर्पेण संपूर्य दहनलक्षणायां भुवि
यत्र तं वर्षा आपो नालपेरंस्तत्र गर्ते च कुम्भमवदधुरूपसर्ष मातरं भूमिमेतामिदययो-
त्तरया पासूनवमंपूर्वोत्तराङ्गपेदप कुम्भमुत्ते रन्ध्रमि पृथिवीं त्वत्परीति कपालेन कृत-
लक्षणेन विधाय मृदाऽऽच्छादयेद्यथा न इश्येताथ दाहायतने मृदा वेदिं कृत्वा
श्रीनुपलानम्भक्तस्तःपितान्प्राङ्मुखान्दक्षिणापवर्गाञ्चिवाय मन्वये प्रेतमुत्तरे श्मशान-
वासिनः पूर्वप्रेतान्दक्षिणे तत्सर्वांश्चाऽऽवाह्योपलानलंकृत्याभ्यर्च्याग्रस्तेभ्य एकैकं
पिण्डमृत्सुजपोदकुम्भं पादुकाच्छत्राणि दद्यात् । अधानवेषं प्रत्याव्रज्य स्नात्वाऽ-
गारमुपेयुर्मृतदेशे मृत्करीषसिकतासु बीजान्पेयुः श्राद्धं पापेवं दधुः ॥ ७ ॥

८ दशमदिनकृत्यम् ।

अथ दशमेऽहनि दन्तादीन्संशोष्य दीपादि मृतदेशाद्दुहास्य तमुच्छिष्य शुद्धया
मृदा प्रतिपूर्य गृहं संशोष्य बीजाङ्कुराणांदाय जलाशयमेत्याय कर्ना जलान्ते
चतुरस्रां वेदिं कृत्वा श्रीनुपलानम्भक्तस्तःपितान्दक्षिणाग्रमंस्थान्स्थापयित्वा मन्वये-

प्रेतंमुत्तरे तत्सखीन्दक्षिणे यममित्यावाह्योऽलानलं कृत्या र्चयित्वा तदन्ते तेभ्य एकैकं
पिण्डं दत्त्वोदकुम्भं छत्रपादुकाश्च निवेद्य सर्वतोऽलंकरणानि दद्यात् । अथ केशादि
वापयित्वा ज्ञातिबन्धवा, स्नातान्स्त्रींस्त्रीनञ्जलीन्प्रेताय दध्युर्मेपांमुपलनियमः । अथ
पुरन्ध्वोऽभ्यक्तानाताः शुक्लवाससश्चक्षुषी आज्ञयेयुः । अथ पूर्णं सपञ्चवमुदकुम्भं
धृत्वाऽन्वागारं ब्रजेयुरन्वेनःश्लेन वा वर्तेरन्गृहे वा पचेरन् ॥ ८ ॥

९ एकोद्दिष्टशास्त्रार्थः ।

अपैकोद्दिष्टं तत्रेषा भवति नवं मिश्रं पुराणं चेत्यन्तर्दशाहे. नवं मिश्राणि
मासिकानि चतुर्दश्यादौ पुराणानि । तत्र नवानि व्याख्यातानि मिश्राणि प्रति-
मासं मृताहे द्वादशमासिकानि तेषामाद्यभेकादशोऽह्नि कुर्युरूनानि चत्वार्यूनमा-
सिकमेकं त्रैपसिकमूनपाण्मासिकमूनाब्दिकं चेति तानि तस्य तस्यान्ते चतुरहः
कुर्यान्न द्वित्रिपुष्करेषु नन्दाभूतामावास्यामार्गवकृत्तिकासु कुर्याद्भद्रासु तिथिषु
मानुभौममन्दानां त्रिपादस्ताणां च योगे त्रिपुष्करमस्रर्क्षयोरेकतरयोगे द्विपुष्कराणि
तानीमानि षोडश श्राद्धानि स्वे स्वे काले कृत्वा पूर्णसंवत्सरे मृताहे सपिण्डीकरणं
कुर्युः । एकेऽर्वाकसपिण्डीकरणं कृत्वाऽवशिष्टानि स्वकाले प्रत्याब्दिकवत्कुर्युः ।
अन्येऽर्वागपवृष्टमासिकानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कुर्वन्ति तानि च पुनः स्वकाले
प्रत्याब्दिकवत्कुर्वन्ति । तत्राऽऽद्ये ब्राह्मणभावेऽग्नौ जुहुयात्पुरुषतृप्तये सार्ववर्णिकम-
घ्नमादात्र बहिरग्निमुपसमाघाय प्रसव्यं परिसमुह्य पर्युक्ष्योदीरितामवर उत्परास इति
सूक्तेनाऽऽवर्त्य प्रसृचं जुहुयात्प्रेतनाम्ना यमनाम्ना वा स्वाहान्तेन पुनरेतद्ब्राह्मणोऽपि
जुहुयात् ॥ ९ ॥

१० महैकोद्दिष्टविधिः ।

अपैकोद्दिष्टविधिरेक उद्देश्य एको ब्राह्मण एकमर्धपात्रं पाणावेकाहुतिस्तदहर्नि-
मन्त्रणं न दैवं न घूपदीपौ न स्वधा पितृन्नमःशरुदेनाऽऽवाहनं नामिभ्रवणं कृतप-
ण्डीचमाचान्तं ब्राह्मणं परिश्रित्योदङ्मुख्य उपवेश्य पार्वणवदाचमनादि कुर्यात् ।
तिस्रोऽसि मन्त्रेण स्वघषा पितृनिमानित्यूहस्तूर्णा वा तिलावपनं तूर्णा निवेशोक्त-
वदत्त्वा तत्पामं न्युब्धं निघायोक्तवदाच्छादान्तं भोजनार्थादप्रादुद्धस्य घृताफं
कृत्वा ब्राह्मणस्य पाणौ दर्भानन्तर्घाय देवदत्त स्वाहेति सकृदद्दानेनैकामाहुतिं जुहु-
यात्सर्वहुतमग्नौ प्रास्येत् । अथ तृष्टे मुक्तशेषमात्रेणैतत्ते काश्यपगोत्र देवदत्तेत्येकः

पिण्डः शुन्वतां पितेति निनयनमन्त्रणादि तूर्णाम् । नात्र पत्नीं प्राशयेत् । दक्षिणां दत्त्वाऽभिरभ्यतामिति विसर्जयेत् ॥ १० ॥

११ सपिण्डीकरणम् ।

अथ सपिण्डीकरणं संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा वृद्धिप्राप्तौ वा षण्मासत्रिपक्षयो-
रप्येके । प्रेतं तत्पित्रादिभिस्त्रिभिः सपिण्डयेदविषवां स्त्रियं तच्छूवश्वादिभिर्विषवां
तद्भर्त्रा पुत्रिकां तत्पित्रा नैतदनपत्थानां दुर्मृतानां च भवति न पिता पुत्रस्य नाम-
जोऽनुमस्य । तत्र प्रेतायैको ब्राह्मणो दैवे द्वौ शिष्ये च त्रयो नियमेन प्रेत एको-
द्विष्टं पितृषु पार्वणम् । कृतपचछौचानाचान्तान्द्वौ दैवे पूर्ववदथ मथमं प्रेतमनन्तरं
पितृन्पूर्ववदुपवेश्य देवानमर्चयथ पित्र्येऽर्घ्यपात्रासादानन्ते चतुर्ष्वर्घ्यपात्रेषु दर्मा-
नयुगमानन्तर्घायाप आसिच्य सकृदनुमन्थ्य प्रेतार्घ्ये तूर्णाम् तिलानोप्यान्येषु मन्त्रे-
णाऽऽवपेक्षानि चत्वारि गन्धादिभिरभ्यर्चयेत् । अथ प्रेतपात्रं प्रेताय तूर्णाम् निवे-
द्यार्घोदकं चतुर्धाशं दत्त्वाऽशत्रयं त्रिषु पितृपात्रेषु 'समानीव आकृतिः' इति
निनयेत् । अथ पितृपूक्तवदर्थनिवेदनादि कुर्यात् । अथ मोजनार्थादज्ञादुद्धृत्य घृतेना-
वस्थाऽनुज्ञाप्याप्तौ वा कुर्यात्पाणिषु वा जुहुयात् । एके पाणिहोमे देवदत्ताय स्वाहेति
प्रेताय हुत्वा पितृणां मन्त्राम्यां जुहति । सर्वत्र हुतशेषं सर्वेषां पाणिषु ददाति ते
तत्पात्रे निघायाऽऽचामेयुः । अथ तृप्तेषु भुक्तशेषान्सार्ववर्णिकमुद्धृत्य प्रेताय पिण्ड-
मेकं तूर्णाम् निरुप्य त्रीन्पितृभ्यः पार्वणवदत्त्वा प्रेतपिण्डं त्रिधा विमज्य पितृपि-
ण्डेषु त्रिज्वाद्धाति मधुवाना इति तिसृभिः संगच्छध्वमिति द्वाभ्यामनुमन्थ्य शेषं
पार्वणवत्कुर्यात् । ॐ स्वस्ताति वाचयित्वा विसर्जयेत् ॥ ११ ॥

१२ आयथाद्धविधिः ।

अथ सपिण्डीकृताय प्रेताय तदहरेवाऽऽमेन धाद्धं पार्वणवत्कुर्यात्पितृलोकं यातः
पापेयमेतदस्येति । तत्परेद्युरपि प्रपितामहस्य कार्यमित्येके । न हि तस्यात्रैतदुत्तरं
धाद्धमस्ति तस्यैतत्पापेयमिति । अथ दीवान्प्रक्षान्य पचनार्थिं सहमस्मानमुद्धृत्याऽऽ-
यतनं संमृज्य श्रोत्रिणागारादग्निमानीव तस्मिन्नुपसमादस्युः पुत्रादयोऽप्यच्छाताः
शुक्लवाससः स्वरत्नादि वाचयित्वा ज्ञातिमधुसाहिता भुञ्जिरन्नर्वावसंवत्सरात्सापिण्डये
मासिकानि मासे वर्षे, पक्षेऽवशिष्टान्यनुमासिकसंज्ञानि यदा पुनः क्रियते संवत्सरा-
न्तसपिण्डीकरणस्थाने संवत्सराविमोक्तधाद्धं पार्वणवत्कुर्याद्यानि वृद्धिप्राप्तौ सर्वाण्या-

कृप्य कुर्वन्ति येन केनापि सापिण्डचे पृथङ्मातृश्राद्धे मातरं पितामहादिभिरेव-
योजयेद्विशेषास्तु धर्मशास्त्रेभ्यः प्रतीयतात् ॥ १२ ॥

१३ अतीतसंस्कारः ।

अथातीतसंस्कारः स चेदन्तर्दशाहे स्यात्तत्रैव तत्सर्वं समापयेदूर्ध्वमाहिताग्नेर्दाहा-
दारभ्य सर्वमाशौचं कुर्यात्कर्म च यथाकालमन्येषु पत्नीपुत्रयोः पूर्वमगृहीताशौचयोः
सर्वमाशौचं गृहीताशौचयोस्तु कर्माङ्गं त्रिरात्रं तत्र प्रथमेऽहनि संस्काराञ्जलयः शतं
वा दश वा भवन्ति । यदा शतं तदा प्रथमेऽहनि त्रिंशदञ्जलयः त्रयः पिण्डा
द्वितीये चत्वारिंशदञ्जलयश्चत्वारः पिण्डाः । अस्थिसंचयनमथ तृतीये त्रिंशदञ्जल-
पञ्चयश्च पिण्डा इति विभागोऽथ यदि दशाञ्जलयस्तदा प्रथमेऽहनि त्रयोऽञ्जलयो
द्वितीये चत्वारः संचयनं तृतीये च त्रय एकैकः पिण्ड इति विमज्जव-श्राद्धानि
प्रथमेऽहनि द्वे द्वितीये एकं तृतीये द्वे दद्यादेकैकमेव वा यथाप्राप्तमन्यद्वाहावृतास्थीनि
संस्क्रुयात्सोऽयमतीतसंस्कार उदगयने शुक्लपक्षे प्रशस्यते नैव नन्दाप्रयोदशमित्त-
दिनक्षयेषु कुर्यान्न सौरिशुक्रयोर्न याम्याग्नेयाद्वाश्लेषामघामूलघनिष्ठापञ्चकं त्रिपुष्करे-
पूत्तराम्यामृक्षेषु रोहिणीपुनर्वसुफल्गुर्नाचित्राविशाखानुराषापूर्वाषाढाद्विपुष्करेषु च
नेत्येके । नैव व्यतीपाते वैधृतौ विपुवे न च कर्तुंश्वतुर्थाष्टमद्वादशचन्द्रमसि न च
काकादिस्पर्शोपहतेष्वस्थिषु कुर्यात् । तानि गोक्षरिणाष्टशतकृत्वो द्वादशकृत्वो
वा पावमानीभिः शुद्धिमतीभिश्च क्षालयित्वा संस्क्रुयात् । अथ्यमावे पालाशप्रतिरू-
पकं कुर्यात् । त्रीणि शतानि पष्टि च पलाशवृन्तान्याहृत्य तैर्घषावयवं पुरुषरूपं
कुर्यात् ॥ १३ ॥

१४ पालाशविधिः ।

अथ पालाशविधिः शिरश्चत्वारिंशता त्रीणां दशभिररस्त्रिशतोदरं विशस्या नाहू
घातेनाङ्गुलीर्देशभिरिति तदूर्णोतन्तुबन्धैः पुरुषवक्त्रत्वा स्नापयित्वा वाससा चाहते-
नाऽऽच्छाद्य यथावत्संस्क्रुयात्संचयनकर्मणा च तत्संहृत्य पुण्येऽभसि सिपेत् । एवं
दुर्मृतानां पालाशविधिमेव कुर्याच्छरिराणि च तेषां महानद्यां सिपेत्रेताग्नीनप्सु क्षिये-
द्वृष्यं चतुष्पथे यज्ञपात्राणि दहेत्संस्कारश्च तेषामब्दादहृतुत्रयाद्बोधे नारायणबलिं
कृत्वा कुर्यादधिकं प्राथक्षितं कृत्वा सद्य एव वा । तेष्वशौचमाहिताग्निषु पूर्णं
त्रिरात्रमन्येषु ॥ १४ ॥

१५ नारायणबलिः ।

अथ नारायणबलिर्वाक्संस्काराच्छुद्धे काले शुक्लैकादश्यां स्नातः शुचौ देवे

विष्णुं वैवस्वतः प्रेतं च यथावदम्बर्च्यतदग्रे तिलमिश्रान्मधुघृतप्लुनान्दश पिण्डान्विष्णु-
 रूपं प्रेतं-ध्यायन्काश्यपगोत्र देवदत्तायं ते पिण्ड इति दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणा-
 मुखः प्राचीनावीती पराचीनेन पाणिना दत्त्वा पिण्डान्गन्धादिभिरभ्यर्च्य, प्रवाह-
 गान्तं कृत्वा नद्यां क्षिपेत् । अथ रात्रावयुग्मान्ब्राह्मणान्निमन्त्रोपोषितः श्रो मर्ध्य-
 दिने विष्णुमम्बर्च्यं प्रेतमुद्दिश्य ब्राह्मणानेकोद्दिष्टविधिना भोजयित्वा तृप्तेषु ब्रह्म-
 णसमीपे पिण्डविधिना निनयनान्तं तूर्णान् कृत्वा विष्णवे ब्रह्मणे शिवाय सपरि-
 वाराय वमाय विष्णोऽयं-ते पिण्ड इत्येवं चतुरः पिण्डान्मुक्तशेषेण दक्षिणसंस्था-
 न्दत्त्वाऽथ पञ्चमं काश्यपगोत्र देवदत्तेति प्रेतं-ध्यात्वा तद्रूपाय विष्णवे विष्णोऽयं
 तः इति दद्यात् । अथाऽऽचान्दक्षिणयाः संतोष्यैकं तेषु गुणवन्तमविशेषतो-ब्रह्मा-
 भरणादिगोहिरण्यैः-प्रेतबुद्ध्या तोषयेत् । अथ तैः पवित्रपाणिभिः प्रेताय-काश्यप-
 गोत्रायायं ते तिलोदकाञ्जलि रिति तिलोदकं दापयित्वाऽनेन नारायणबलिकर्मणा
 भगवान्विष्णुरिमं देवदत्तं शुद्धमपायं कर्माहं करोत्विति वाचयित्वा विसृजेत् । एष
 नारायणबलिकल्पः । एवमन्वगमापि स्वाभिमतदेवतां-यमद्वितीयामभ्यर्च्य-विधिमिमं
 कुर्यात्सोऽप्येवमपायं करोति न तु पुण्यकृतोऽपि बालियेनमकृत्वा पारलौकिकं
 कुर्यात्कृतं नोपतिष्ठेऽन्तारिते विनश्यति तस्मात्पापासंभवमपि कुर्यात् ॥ १५ ॥

१६ नागबलिः ।

अथ नागबलिः सर्पहतानां दारुमयं मृन्मयं वा पञ्चफणं सर्पं कृत्वा भाद्रपदस्या-
 न्यस्य वा मासस्य शुक्लपञ्चमिभारम्य थावत्संवत्सरं प्रतिमासं तस्यामुपोषितो रात्रौ
 पञ्चाश्रुतैः क्षापयित्वा शुष्वावासने शुचिः सुरभिग-घृत्पुष्पधूपदीपैरभ्यर्च्य प्रणमेत् । अनु-
 मासमेकैकमनन्तं वासुकिं शेषं १५ कञ्चलं कर्कोटकमश्वतरं घृतराष्ट्रं शङ्खपालं काशीयं
 तक्षकं कपिलमिति पायससर्पिःसौराण्युपैर्बलिमुपहृत्य नागरित्वा शोभूते त्रिवृताक्षेन
 ब्राह्मणान्मोक्षयित्वा पूर्णं सुवत्सरे पञ्चम्यां च स्नात्वा सौवर्णं सर्प-गां च ब्रह्मणाय
 दत्त्वाऽन्याश्च यथेष्टं भोजयित्वा दक्षिणया तोषयित्वा नागान्मार्तिं वाचयेत् । एष
 नागबलिः । अथोमवोः पत्तयोः पञ्चमापु संमृष्टायां भुवि विष्टेन सर्पमुल्लिख्य शुक्ल-
 सुरभिगन्वादिभिरभ्यर्च्य शीरमोदकान्निवेद्योपस्थाप मुञ्च मुञ्च देवदत्तमिति प्रार्थ्य
 सह बन्धुभिर्मधुरमश्रीयादेवं संवत्सरान्ते नारायणबलिं भोक्तव्यं कृत्वा तत ऊर्ध्वं कर्म
 कुर्यात् ॥ १६ ॥

१७ पुराणमेकोद्दिष्टम् ।

अथ पुराणमेकोद्दिष्टं-प्रेतचतुर्दश्याः शस्त्रहनानामिष्यते मत्स्याब्दिके च स्युःक्रम-

मृतानां सर्वेषां प्रत्याब्दिषु इत्येके । पार्वणैकदेशवत्तत्र सर्वं पितृशब्दमेकवद्दे-
त्याणौ सोमाग्निमन्त्राभ्यामेव होमो नैकेऽत्रापि देवं कुर्वन्ति नार्घ्यपिण्डाव-
पीत्येके ॥ १७ ॥

१८ वृषोत्सर्गविधिः ।

अथ वृषोत्सर्गः, शूलगवं कार्तिक्यां पौर्णमास्यां वैशाख्यां वा रेवत्यां वाऽऽश्वयु-
जीयस्य गोर्जावत्पुत्रायाः पयस्विन्याः सुतं श्रेष्ठं स्वस्य युथस्याकुष्ठिनमृषतमेकहा-
यनं द्विहायनं वा नीलं मधुं पिङ्गलं लोहितं वा लक्षणपामिश्येके कामं कृष्णमालो-
हितं श्वेतमष्टमिः सह वासतरीमिक्ष्वनसृमिर्वा ग्रीहियवमतीभिर्द्विरापोहिष्ठीयामिर्वा-
मदेव्येन फर्मे संकल्प्य पूर्वप्राद्यमभिषिच्छ्यावां तीरे गोष्ठे चतुष्पथे वाऽग्निमुपसमाधाय
रौद्रं स्यालीपाकं सर्वहुतं हुत्वा सौम्यं पायसं पैष्टं यावकं पूर्णवात्रोदकेन मार्जयि-
त्वाऽग्निं शिः प्रदक्षिणं पर्यानीय वद्द्रायेमा रुद्रायाऽऽते पितरिमारुद्राय स्थिरघन्वने
गिर इति सूचैश्चतस्रो दिश उपस्थाय प्राद्यं प्रागुदक्षं वा वसतरीसमेतमुत्सृज्य,
एनं युवानं पतिं वो ददामि तेन श्रीद(ल,न्ताश्चरथ प्रियेण । इमां च स्वा प्रजनुषा
सुवाचा रायस्पोषेण समिषा चिनोमि । शान्ता शृषिषी शिवमन्तरिक्षं द्यौर्नो देव्य-
मयं नो आतु । शिवा दिशः प्रदिश उदिशो न आपो विद्युतः परिपान्तु सर्वत
इत्युपमं मासमानानामिति च सूक्तेनोपस्थाय स यत्पिबति खादति लाङ्गूलं चोदनपू-
र्णमुदस्यति तेन देवानृषीन्पितृंश्च श्रिणाति वंश्यांश्चाऽऽसप्तममुमयतः परावरानुद्धरति
प्रेतार्धमुत्सृष्टं महतो नरकादुत्तारयति, तस्मादेकादशोऽद्धि प्रेताय वृषमुत्सृजेदाद्यमा-
सिकं दत्त्वा सोऽयं वृषोत्सर्गः स्वर्ग्यः पशव्यो वृषममुत्सृज्य महापशुर्भवतीति विज्ञा-
यते नानुत्सृष्टः स्यादित्याचार्यः । तस्मान्नित्यश्वैके रद्रमेव जपन्ते स एव पशुप-
तिरिति शान्तातीवं जप-गृहमेत्य सर्पिषौदनं ब्र ह्णान्मोजयित्वाऽग्नी रुद्र शर्वः पशु-
पत्स्त्रिंशु शूली मषो महादेव इति नामिर्भवेद्द्रुद्रमेव वा यथा संभवमुद्दिशोस्वस्त्य-
यनं वाचयेदेवमेतानि कर्माणि यथोक्तं कुर्यात्सर्वाणि श्रेयास्याप्नोति तदेतदाश्वलाय-
नगृह्यपरिशिष्टं नम आश्वलायनाय नम आश्वलायनाय ॥ १८ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ पूर्तानां मकारो विधिश्च ।

अथ पूर्तान्युदगयन आपूर्यमाणपक्षे ज्योतिर्विदुक्तदण्डदिने पूर्वेषु कृतस्वस्तिवाचनस्तत
ईशान्यां चतुस्ता चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता हस्तमात्रा वेदिं कृत्वा दयोक्तविधानेन वास्तुमण्ड-

लं कृत्वा गृहोक्तवद्दुर्दीच्य(त्वा)मभिपेककुम्भं निघायामी(योमि)र्युच्यते वास्तु-
मूर्तिं सुवर्णेन कृत्वाऽऽन्युत्तारणं संपाद्यं प्रणवव्यङ्घ्रिपूर्वकं ॐ नमो भगवते वास्तु-
पुरुषाय महाबलपराक्रमाय सर्वदेवाधिवासाभितशरीराय ब्रह्मपुत्राय सकलब्रह्माण्ड-
धारिणे भूमारार्पितमस्तकाय पुरपत्तनप्रासादगृहवापीसरःकृपादिसंनिवेशसांनिध्यकराय
सर्वसिद्धिप्रदाय प्रसन्नवदनाय विश्वंभराय परमपुरुषाय चक्रशाङ्कर्षराय वरदामयहस्ताय
वास्तो नम इति मन्त्रेणेशान्वाशीरसं नैर्ऋतिपादमाग्नेवजानुर्कं वायव्यकूर्परमाकुञ्चितकर-
मुत्तानं वास्तुपुरुषं वास्तुमण्डले आवाह्याथ प्रागुद्गीच्यामारम्य प्रणवादिनमोन्तनाम्ना
शिखिनं पर्जन्यं जयन्तं कुलिशायुषं सूर्यं सत्यं भृशमाकाशं वायुं पृथगं वितथं ग्रहनक्षत्रं
यमं गन्धर्वं ऋगराजं पितृन्ऋषीवारिकं सुग्रीवं पुष्पदन्तं वरुणमसुरं शोकं पावं रोगं
महीं मुरुषं मल्लाटं सोमं सर्वा(र्षा)नर्दितं च संपूज्यायेशानकोणद्वयशिष्टपदेऽप्यपः सावि-
त्रीमेकादश रुद्रान्पूजयित्वा ब्रह्मभवनस्य पूर्वादिचतुर्दिक्ष्वग्न्यादिचतुर्दिक्षु च तिष्ठन्ति
तेषु क्रमेणार्थमणं सवितारं विवस्वन्तं विबुधाधिपमित्रं राजयक्षमाणं पृथ्वीधरमापवत्सं च
पूजयित्वा मध्ये ब्रह्माणं संपूजयेत् । ब्रह्माणमादितः कृत्वा शिरुन्तमित्येके ॥ १ ॥

२ वास्तुपूजनविधिः ।

अथ बहिर्गण्डलादी(दे)शान्वादिचतुर्दिक्षु चरकीं विदारकीं पूतनां पापरास-
सीमथ प्रागादि च स्कन्दमर्ममणं जृम्भकं पिलिपिञ्जं च पूजयित्वादिनपायसाज्यदाधि-
मधुशाकसूवसमन्वितनानामक्ष्याणि समर्घ्यं प्रणम्य तत्समीपे यवगोधूमनिष्पावमुद्ग-
माषादिसेधवं बलिं दत्त्वा ' यज्ञभागं प्रतीक्षस्व पूनां चैव बलिं मम । नमो नमस्ते
देवेश भव स्वस्तिकरो ममेति ' संपाद्यं परिवारदेवताभ्यो बलिं दत्त्वाऽथ वास्तु-
समीपे हस्तमात्रकुण्डे स्पण्डिले वोक्तविधिनाऽग्निं प्रतिष्ठाप्यान्वाघायाऽऽज्यभागान्तं
कृत्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति चतसृमिथ्र्य होमं कृत्वा शिख्यादिविलिपि-
ज्जान्तानाज्येन हुत्वा होमशेषं समाप्याथ यजमानो वास्तुमूर्तिं रौद्रकोणेऽधोमुखीं
गते प्रच्छादयेदाचार्याय वा दद्यादथाऽऽचार्यं गोहिरण्वादिभिः परितोऽप्य नमस्कृत्य
क्षमापयेदन्त्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा कृतवञ्जद्वानो ब्राह्मणा-
न्मोजयित्वा स्वस्वयनं वाचयेदथ लक्ष्मविभाशीः सह मन्धुमिर्भुक्त्वा यथाशास्त्रं
मग्नादेः प्रतिष्ठां कुर्यात् । इति वास्तुपूजनविधिः ॥ २ ॥

३ प्रतिमाद्रक्ष्याणि ।

अथ प्रतिमाद्रक्ष्याणि मुक्त,फलशिखारुहेयताप्ररजतकांस्यमृत्तिकादीनि । महा-
नीला यज्ञ,प्रदा दारुणा कामदा सौवर्णां मुक्तिमुक्तिप्रदा राजती स्वर्गदा ताम्रप्रदयाः

द्वारं कलशद्वयं सोदकं सपञ्चवं प्रतिष्ठाप्य लोकपालानां विद्यां चिन्त्वा देवज्ञान-
 शालां गत्वा प्रणिपत्य देवं प्रार्थयेत् । स्वामतं देवदेवेश विश्वरूप नमोऽस्तु ते ।
 शुद्धेऽपि स्वदविष्टाने शुद्धिं कुर्मः सहस्रं तामित्यथ देवाधिष्ठानं शुद्धेन घृतेनाभ्यज्य
 यवगोधूमचूर्णैरुद्धृत्योष्णोदकेन स्नानयित्वा शीतजलेन संस्नाप्य पीठान्तरेऽवस्थाप्य
 दिव्यघृतेन घूपयित्वा पुष्पैः संपूज्य नवोत्तमेन वाससा वेष्टयित्वा परमाग्नेन कर्त्तुं
 दद्यात् । अथ देवमभ्यर्च्य गजाश्वारण्यवराहोत्पातवल्श्रीकपर्वतसंगमहृदराजद्वारा-
 मिहोत्रगोष्ठचतुष्पथवृषभशृङ्गस्थानानीतमृदा द्वादशकृत्वः सन्धकृत्संशोध्य जलेन
 प्रक्षाल्य क्षीरवृक्षकपायैः पञ्चाशदोषकपायेन तीर्थजलेन पञ्चामृतेन पञ्चग-
 व्येन रत्नोदकेन फलोदकेन पुष्पोदकेन शृङ्गोदकेन शुद्धोदकेन श्रीसूक्त
 पवमानेन पुरुषसूक्तादिभन्त्रान्पठन्संस्थाप्य पीठान्तरे निवेशयामि व्रजेति वज्र-
 युग्मेनाऽऽवेष्ट्यास्ततश्च गन्धपुष्पघूपदीपाष्टकमहानेवेद्यैः संपूज्य तेजसपात्रे मधु सुवर्ण-
 शलाकया गृहीत्वा चित्रं देवानामिति पार्श्वे स्थित्वा भद्रं ध्यापयन्तु सममु-
 न्मीलयेत् । अथाऽऽदर्शसुवर्णेन मङ्गलमोज्यानि दर्शयेत् । लिङ्गादिषु कुर्यात् ।
 अथाऽऽचार्याय धेनुं ब्राह्मणेभ्यश्च यथाशक्ति हिरण्यं दद्यात् । अथ पुरुषसूक्तेन देवं
 स्तुत्वोत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युपस्थाप्य कर्ता विश्वदश्वस्तुरित्युपस्थाप्य रथे तिष्ठति
 रथमारोप्य कनिकदादिति सूक्तपाठैः सह तृषोपैर्मण्डपमादक्षिण्येनोत्तरद्वारेणाऽऽ-
 कृष्णेनेत्थानीय वेद्या कुशमस्तरे कशिशौ शुभ्रसङ्गेमाऽऽच्छाद्य तत्र प्राकृशिरसं
 शाययेच्छिरःप्रदेशे वस्त्रवेष्टितं सपञ्चवं सोदकं कलशं प्राणापत्योऽयं मुहूर्तोऽस्ति-
 त्युक्त्वा मण्डलद्रव्योपरि प्रणवेनावस्थाप्य समन्ताद्भक्ष्यमाज्यमङ्गलद्रव्याण्यवस्थाप्य
 श्वेताविलोमसूत्रकङ्कणं प्रतिमाया हस्ते बध्नीयात् । यदा बध्नातीत्यथ देवं पुरुषादीनि
 पञ्चविंशतिं तत्त्वानि प्रवेक्ष्य दिव्यवाससाऽऽच्छाद्य देवं संस्पृश्य पुरुषसूक्तेन स्तुत्वा
 पुष्पाङ्गजलिं दत्त्वा गन्धपुष्पादिभिर्मण्डपं वेदीं चामर्च्य तदुपरि देवस्याम चतुरस्रं
 मण्डलं कोणेषु स्थापित्वा लिङ्गं कृत्वा तन्मध्ये ब्रह्मविष्णुशिवान्मूर्तिदशं लोक-
 पाकास्तदन्तरालेऽप्यष्टभैरवानीकादश रुद्राद्वादशादिस्थावचेदेवसाध्यनासत्यमरुद्गणग-
 न्धर्वाप्सरसाः सितृगणपुण्यतीर्थान्पथ विज्ञेशस्क्रन्दुर्गासेत्पालान्पथवकाशनावाह्य
 सत्त्वामिति लोहमन्त्रैर्वाचयित्वा प्रतिष्ठाप्य देवपार्श्वेऽग्नीं नम इत्यर्च्यं कुर्यात् ॥१॥

६ अग्निस्थापनादि ।

अथाऽऽचार्यः श्रोत्रिणगारादग्निमाहृत्योक्त्वस्वकृण्डे प्रतिष्ठाप्यान्वाधाय देव-
 स्थानं कलासंनिधिसिद्धयर्थं अथ इति संकल्प्य प्रणीनास्थापनाङ्गे कृत्वा तत्र प्रतिष्ठाप्य

देवमाशद्य तत्प्रकाशमन्त्रैर्वाहतिभिर्वा पलाशोदुम्बराश्वत्थापामार्गसभिद्राजश्वरुतिर-
 ष्टसहस्रमष्टशतमष्टाविंशति वा जुहुयात् । तथाऽऽज्यमाहुतिसंपातं प्रतिकुण्डं स्थापितशा-
 न्तिकलशेषु निक्षिपेत् । ततः शिरम्युरसि पादयोः प्रतिमां सृष्ट्वा स्विष्टकृदादि हुत्वा पूर्णा-
 हुतिं जुहुयादेवमृत्विमोऽपि स्वयं कुण्डे जुहुयुः । अथ मण्डपस्य कलशोदकेन समुद्रज्येष्ठा
 इति चतसृर्मिरापोहिष्ठेति तिसृमिरमिषिष्य प्रतिष्ठाप्य देवमन्त्रेण संज्ञायकलशोदकेन
 संज्ञाप्यान्वयो यन्मध्यमिरिति सूक्तेन शुद्धोदककलशेनामिषिष्य यद्ययुग्मेनाऽऽच्छाद्य
 पञ्चोपचारैः संपूजयेदित्यधिवीक्षणं त्रिरात्रमेकरात्रं वा सद्यो वा कुर्याच्चद्रात्रौ विचित्र-
 भूयिष्ठात्नेनाश्वत्थपत्रेण लिङ्गमन्त्रेण भूतवलिं दत्त्वा यजमानो द्विजेभ्यश्च मिष्टान्नम-
 धिरात्रसंख्यया चावहसिणां दद्यात् ॥ १ ॥

७ अभिषेकादि ।

अथ श्वोभूते गर्भगृहे स्थापितपीठे देव्या देवस्य वाऽभिषेकं कृत्वा महामिषु
 मातरमिति देवमावाह्यादितिर्घोरिति स्तुत्वा तल्लिङ्गमन्त्रेण षोडशोपचारैः संपूज्य
 शं न इन्द्राग्नी इति सूक्तेन प्रासादं प्रोक्ष्य देवं प्राप्योतिष्ठेत्युत्थाप्य तत्रैवामिमुखं
 कृत्वा रत्नादि प्रदक्ष्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा 'पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽऽकृणोतेति ब्रह्मर-
 येन गर्भगृहं प्रवेश्याम्यर्च्यं पीठिकागर्भे रत्नं प्रागादिदिद्विन्द्रादिनामभिर्नमोन्तेर्व-
 जमौक्तिकैर्वैश्वदेवैश्चरुत्कटिकपुष्परामेन्द्रनीलशकलान्कमेण सिप्त्वा गोघ्नमथवमुद्र-
 नीवारग्रीहिसर्पपश्यामाकतिलान् रौप्यादिघातुजातं गर्भं सिपेत् । सुवर्णगरुडं
 विष्णोः शंभोस्तु वृषभं सर्वेश्वरं नमः शिवायेति 'निसिप्याथ सुलभे' देवं मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य प्रतिष्ठितः परमेश्वर इत्युक्त्वा शलाकामपसारयेत् । अथ देवं सृष्ट्वा तन्मयो
 भूत्वा ध्रुवा घोरिति सूक्तं जपित्वा प्रणवेन 'देवेऽह्न्यासं कृत्वा पुरुषसूक्तेन वा
 कर्णे सप्रणवस्याहतिगायत्रीं जपित्वाऽऽचार्यैः पुरुषसूक्तेनोपतिष्ठेत् । अथ यजमाना
 'स्वागतं देवदेवेश मद्भक्त्या स्वमिहाऽऽगतः । प्राकृतं मां च संहृत्वा(दक्ष्यं) बाल-
 वद्भक्तस्सलेति' सकलत्रं शरणं प्रपद्य पुष्पाञ्जलिं दद्यात् ॥ ७ ॥

८ शान्तिप्रतिष्ठादि ।

अथाऽऽचार्यैस्वर्शादि दत्त्वा शान्तिकलशोदकेन पञ्चामृतैश्चाभ्यर्च्य कुशोदकेन
 रत्नोदकेन स्थापयित्वा पुनस्तल्लिङ्गमन्त्रेण संपूज्य पादनाभिशिरःसु देवं संसृष्ट्येहैवेति
 त्रिर्जपित्वा परिवारदेवताः संपूजयेत् । अथ कर्ता वस्त्रालंकरगोमूहिरप्यान्याचार्यापि
 तदर्थमुत्तिष्ठन्त्यस्तदर्थं सदस्यांय यथाविभवं ब्राह्मणभोजनमाचतुर्थाहं प्रथमे देवस्य
 मधुना द्वितीये हरिद्रासर्पपिष्टेन तृतीये श्रीसंख्यवर्षपिष्टेन 'केवनं' सज्जानं चतुर्थे तु

मन शिलाप्रियङ्गुपिष्टेनोद्वर्त्याष्टोत्तरशतकलशोत्तद्वर्षसंख्यैर्वा सारिवृत्स्य त्वक्पल्लवेन
 दूर्वायवसिद्धार्थादिमङ्गलद्रव्यतीर्थोदकैर्गाङ्गादिनदीनिरमावाह्य ब्राह्मणैः सहामिपेकं
 कुर्यात् । अथ यजमानभ्यामिपेकं कुर्युः सर्वे जलक्रीडां च । प्रतिष्ठोपकरणमाचार्यस्य ।
 ० चलप्रतिष्ठायां तु कुण्डमण्डपवोदिकरणं तत्राऽऽचार्य एव पूर्ववदमिपिच्याम्यर्च्यं
 सर्वतोभद्रमण्डले दिव्यपीठे देवमुवेश्य पूर्वादिदिक्षु वज्रचूतपल्लवोपशोमितजलपूर्ण-
 कलशानवस्थाप्य दीपान्प्रज्वाल्य + गन्धेन ज्जिनेज्ज्योतिः प्रवरूप्य चित्रमालिं दत्त्वा
 देवमभ्यात्मं स्मृत्वा पुरुषसूक्तेन स्तुत्वाऽङ्गदेवताः संपूज्य पूर्ववत्प्रतिद्वयं ह्रुत्वा देव-
 स्थाऽऽज्याहुतिसंपातं चेत्युत्तरकलशे सिद्ध्वा पूर्णाहुतिं ह्रुत्वाऽथ कर्ता, कृताङ्ग-
 न्यासो ह्यमु देवमानीय, पुष्पेण प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठाप्य पश्चात्पूर्वकसंपादितकल-
 शोदकेन इदमाप इत्यमिपिच्याम्यर्च्यं देवार्चनदक्षिणादानादिकं पूर्ववदाचरेत् ॥ ८ ॥

९ चापीकूपतदागाधुत्सर्गः ।

अथ वाप्यादिविधिः । प्रागुदकप्रवणे शुषौ देशे ब्राह्मणैः सह गत्वा पुण्याहवा-
 चनादिवाभ्युपज्यमानं कृत्वाऽऽचार्यादिभ्रतृत्विभरणकुण्डमण्डपाद्युक्तप्रकारेण कृत्वा
 यजमानसमितं सारिवृक्षं पूर्वमण्डपप्रामागेऽवस्थाप्य वेदिमध्ये पद्मगर्म षोडशारं
 परितश्चतुरस्रमण्डलोपेतं कृत्वाऽऽचार्यः पद्ममध्ये सप्तनीको ब्रह्मविष्णुवीशानां विना-
 यकस्य च सौवर्णरूपाणि तालिङ्गमन्त्रेण समन्तात्तेषु स्वर्णजलचराणि स्थापयित्वा
 वरुणमन्त्रेणार्चयित्वा तद्बहिर्लोकपालादीन्संपूज्य मण्डलप्रतिकर्षणं कलशचतुष्टयं नद्यु-
 दकमङ्गलद्रव्यवस्त्राद्यलङ्कृतं स्थापयित्वेवं मे गङ्गे इति गङ्गादिनदीरावाहाभ्यर्च्यं
 चारुणं चरुं कृत्वा समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः प्रत्यृचं गावश्वा वाऽऽज्याहुताहुत्वा
 तत्त्वा यामीति पञ्चपिस्वलो अग्ने वरुणस्येति द्वाभ्यामिमं मे वरुणेति चैक्या चर्वा-
 हुताः स्विष्टकृतं हुत्वा ब्रह्मप्रतिर्ष्य वरुणमन्त्रैः समिदाज्यं हुत्वा शान्तिकलशैर्यज-
 मानं चामिपिष्टेयु । स तु तेभ्यो गवा सहस्रं शतं पञ्चाशतं कृच्छे तु सप्तसां
 गामलंकृता सूर्यमन्त्रेण पाययित्वा तद्भागनैर्ऋतादारभ्येष्टानान्तं हिङ्कृत्वर्तात्पु-
 त्तयाऽऽपो अस्मानिति स्वयं तापुच्छं गृहीत्वोत्तरेच्छन्दोगाय ता च गां दत्त्वा तत्क-
 लशस्थ(वर्ण)जलचरास्तज्जले निशिष्य पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा देववितुमनुप्यादयः प्रीयन्ता-
 मिति दद्यात्पूर्ववदाचतुर्पाहप्रमवादिवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्वेपन्ताद्यिशिरेषु तज्जल स्थित-
 मश्वमेघराजसृष्टिमिष्टोमोवद्यवाजपेयातिरात्रफलमिति ॥ ९ ॥

+अथ ' उदकहृत्पल्लवनमामनुपसर्गाद्वा ' इति गणसूत्रेणोपसृष्टस्य प्लल्लनेर्दित्यं मित्थम् । उदथ
 ' मितां ह्रस्वः ' (पा० सू० ६।५।१२) इति सूत्रेण ह्रस्वे कृते प्रज्ज्येति भविर्नुं युक्तम् । इत्यर्त्वेऽपि
 यमन्तारभ्यात्पल्लवदासत्करोतीति णिषि टस्मात् कित्त(क्त्वे)स्यपि च प्रज्ज्यात्येत्यपि सेत्स्यति । एतेन
 यादिकानां दीर्घपठितपाठोऽपि यथाकथंचिदुच्यते ।

१० आरामोत्सर्गविधिः ।

अथारामेष्वप्येवम् । विशेषस्तु स्वस्तिवाचननान्दीश्राद्धवेदिकुण्डमण्डपत्रंश्रित्तिगाम्ना-
 र्थैवरणानिपूर्ववत्कृतवोक्तलक्षणस्य पद्मस्य मध्यदलबहिर्देशेषु वृक्षादीन्लोकपालान-
 म्यर्च्य वज्रादीन्मङ्गलस्नानं वस्त्रगन्धादिना संपूज्य तेषु स्वर्णरूप्यफलानि बद्ध्वा
 फलिते नेत्रे स्वर्णशलाकाञ्जनेनावत्वा सुवर्णसूच्या कर्णवेष कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य
 सोमो धेनुमित्पृचा सौम्यां चर्वाहुतिं हुत्वा स्विष्टकदादि कृत्वाऽथ तथैव
 समिदाज्यतिलान्प्रशतं तदर्धसैक्यया वा हुत्वा कर्मशेषं समाप्य शान्तिकलशैर्यज-
 मानं चामिपिच्छेयुः । स च वज्रहिरण्यादिदक्षिणां दद्यात् । अथालभे तु दक्षिणां
 गामलंकृतामाराममध्यादुद्दद्मूर्खीमुत्सृज्याऽऽचार्याय दद्याच्छेषं चतुर्थाहं फलं तु
 सर्वकामवाप्तिरिति पूर्वोक्ते ॥ १० ॥

११ होमादिविशेषः ।

देवाश्च ह वाऽसुराश्चैषु लोकेषु स्पर्धन्ते । देवाः प्रजापतिमुपाधावंस्तेभ्य एतां
 दैवीं शान्तिं प्रायच्छत ततः सशान्तिका असुरा- नभ्यजयंस्ततो वै देवा अमव-
 न्परासुरा भवत्यात्मना पराऽस्य द्विपन्पाप्मा भ्रातृज्यो मवनि य एवं वेद यदहः पूर्वाह्ण
 एव प्रातराहुतीर्हुत्वा दर्माञ्शमी + वीरणानि दधि-सर्पिः सर्षपाण्डलाशवतीमपामा-
 र्गशाखां स्त्रीप(?)मित्येतान्धाहरेदाहारयेद्वा । स्नातः शुचिः शुचिवासाः स्थाण्डिलमुप-
 लिप्य नित्यतन्त्रेणौदनकृसरयवागूरुक्तपायसं दधि सौंघृतमिति घृतोत्तरां पृथक्
 च सर्वेषां वा पायसं शमीमथानां समिधां प्रादेशमात्राणां दधिमधुघृताक्तानां शं नो
 देवीरमिष्टय इत्यष्टशत जुहुयान्महाव्याहृतिमिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ ११ ॥

१२ मार्ची दिशमन्वावर्तते ।

स मार्ची दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य मणिकुम्भस्थाळीतरणमायातो रानकुलवि-
 वादो वा यानच्छन्नशय्यासनावसयध्वजगृहैकदेशप्रमज्जनेषु गजवाजिमुखयो वा प्रमी-
 येताश्चतरी दिवा गर्भो जायते हरितनी वा मज्जन इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वा-
 णीन्द्रदेवत्यान्यद्भुतानि तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इन्द्रं वो विश्वतस्परीति स्था-
 ळीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतीभिरभिजुहोति, इन्द्राय स्वाहा शचीपतये
 स्वाहा वज्रपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिभिः
 हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १२ ॥

१३ दक्षिणादिशमन्वावर्तनम् ।

स दक्षिणां दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य शरीरे वाऽग्निर्द्विष्टानि प्रादूर्भवन्ति व्याध-

वाऽनेकविधा अतिदुःस्वप्नातिमोजनमतिमैथुनपातिनिद्रालस्यं प्रेतं पततित्येवमार्दानि
तान्येतानि सर्वाणि यमदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । नाके सुपर्णमुपयत्प-
तन्तमिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति यमाय स्वाहा
प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १३ ॥

१४ पश्चिमदिशाम्बावर्तनम् ।

स प्रतीची - दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य क्षेत्रगृहसंक्षेपे घान्येष्वातयः प्रादुर्भव-
न्त्यालुपतङ्गपिपीलिकाभ्रगर्मा मृगशलभगजजलनानि पावसानानीत्येवमार्दानि तान्ये-
तानि सर्वाणि वरुणदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वरुणं वो रिशादस-
मिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वरुणाय स्वाहा
अपां पतये स्वाहा पाशपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १४ ॥

१५ उदीची दिशमन्वावर्तते ।

स उदीची दिशमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य कनकरजतवस्त्रवैदूर्यमणिमौक्तिकविशोगो
भवत्थारम्भा वा विषघ्नते मधुनि वा निर्लीयन्ते काकमैथुनानि पश्यत्येतान्यरिष्ठा-
नि वा वशांसि च गृहमध्ये वल्मीकं छत्राकं वोपनायते वायसकपोता वा वन्यवि-
हङ्गशशमृगप्रवेशो गोमृगो वा गृहमारोहेच्छुष्कवृक्षः प्ररोहेद्गृहमध्ये दूर्वाः प्ररोहन्ते
तैलं स्नायेदेवं श्वेतवायसो मण्डूकोऽग्निं प्रविशति सरटो मूर्ध्नि निपतति चुल्ली निपतति
प्रज्वलन्दीपः पतति सप्तो वा द्वारे निष्क्रामतीत्येवमार्दानि तान्येतानि सर्वाणि वैश्र-
वणदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । अमित्यं देवं सवितारमोष्योरिति
स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वैश्रवणाय स्वाहा घना-
धिपतये स्वाहा हिरण्यपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति
महान्याहृतिभिश्च हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १५ ॥

१६ पृथिवीमन्वावर्तते ।

स पृथिवीमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य पृथिवीतटानि स्फुटन्ति कम्पन्ति कूनन्य-
कस्मात्सलिलमुद्गाद्वयस्यकाले फलदुष्पमभिर्गत इत्येवमार्दानि तान्येतानि सर्वाण्य-
ग्निदैवत्यान्वद्भूतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निं दूतं वृणीमह इति स्थालीपाकम-
ष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिभिरभिजुहोति अग्रये स्वाहा हविष्पतये स्वाहा अर्चि-
ष्पाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातशमनाय स्वाहेति महान्याहृतिभिश्च हुत्वा
शन्तातीयं जपेत् ॥ १६ ॥

१७ अन्तरिक्षमन्वावर्तते ।

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य वाता विषाता वायन्तेऽर्धेषु वा रूपाणि दृश्यन्ते खरकरभगजकङ्कगृध्रइयेनचापवायसगोमायुषांसून्युपरिपांसून्मांसमेक्ष्याण्यस्तिरुधिरवर्षाणि प्रपद्यन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वात आघातु मेपजमिति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति वायवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्र हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १७ ॥

१८ दिवसमन्वावर्तते ।

स दिनमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्यातिघृतिरतिदुःखं वा पर्वता वा स्फुटन्याकाशभूमिः कम्पते महाद्भुता उन्मूलयन्ति चतुष्पादं पञ्चपादं मवतीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सूर्यदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । नष्पहो अस्ति सूर्येति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सूर्याय स्वाहा रुद्राधिपतये स्वाहा रविकिरणाय स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्र हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १८ ॥

१९ रात्रिमन्वावर्तते ।

स रात्रिमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य तारावर्षाणि चोल्काः पतेन्ति निपतति धूमोऽयं दिशो दहति केतवश्चोत्तिष्ठन्ति गवां शृङ्गेषु धूमो जायते गवां स्तनेषु रुधिरं खवति रात्राविन्द्रधनुर्दृष्ट्वाऽथ हिमान्यपतन्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि सोमदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । आप्ययस्व समेषु त इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति सोमाय स्वाहा नसंभ्राधिपतये स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्र हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ १९ ॥

२० परमन्वावर्तते ।

स परमन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्य महिष्याजाविकमानुषाश्चोष्ट्राविक्षुरादि च प्रसूयन्ते हीनाहान्वाधिकाङ्गानि विकृतानि रूपाणि जायन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदैवत्यान्वद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इमा रुद्राय स्थिरघन्वने गिर इति स्थालीपाकमष्टशतं हुत्वा पञ्चमिराज्याहुतिमिरमिजुहोति रुद्राय स्वाहा उमापतये स्वाहा त्रिशुलपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातपशमनाय स्वाहेति महाव्याहृतिमिश्र हुत्वा शन्तातीयं जपेत् ॥ २० ॥

सर्वा दिशोऽन्वावर्तते ।

स सर्वा दिशोऽन्वावर्ततेऽथ यदाऽस्यायुक्तानि यानानि प्रवर्तन्ते देवतायतनानि कम्पन्ति देवताप्रतिमा हसन्ति गायन्ति नृत्यन्ति खिद्यन्ति भिद्यन्ति रुदन्त्युन्मील्यन्ति निर्मूल्यन्ति प्रतियान्ति नयस्कन्धमादिस्यो दृश्यते विदले च परिवेषो दृश्यते केशुकुन्तमुपानच्छभ्रं वज्रदन्तमुसलानि प्रज्वलन्तीत्यश्वानां बालधिपत्रद्वाराः सरन्ति हतानि कर्माणि करिक्रन्तं इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्गाणि विष्णुदैवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । इदं विष्णुर्विचक्रम इति स्थालीपाकमष्टातं हुत्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति विष्णवे स्वाहा महाद्भुताधिपतये स्वाहा चक्रपाणये स्वाहा ईश्वराय स्वाहा सर्वोत्पातोपशमनाय स्वाहेति महाव्याहुतिभिश्च हुत्वा शन्तातीर्य जपेत् ॥ २१ ॥

२२ अग्निकार्यफलम् ।

अग्निकार्यमासप्तारं कुर्युर्यदैतन्न क्रियते पुत्रो भ्रियते पौत्रो भ्रियते घनमात्मानं च विनश्यति सुवर्णगौर्वासो हिरण्यं दक्षिणां दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयति नम आचार्येभ्यो नम आचार्येभ्यो नमः शौनकाय नमः शौनकाय ॥ २२ ॥

इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

समाप्तमिदमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ॥

अथ षट्कुमारिलस्वामिप्रणीता आश्वलायनगृह्यकारिकाः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

१ परिभाषा ।

ॐ आश्वलायनमाचार्यं नत्वा तद्गृह्यकर्मणाम् । प्रयोगं वच्मि संक्षेपाद्वृत्तिकारादिशंसितम्
 प्राणानायम्य संकल्प्य परितः स्थण्डिलं शुचि । अधिकं वेपुमात्रं वा गोमयेनोपलिप्य च ॥
 यज्ञियं शकलं किञ्चिदाददात् ततः परम् । तेनान्तः शकलेनैव षड्दलेषु उल्लिखेत्ततः ॥
 अग्निस्थापनदेशस्य पश्चात्प्रादेशसंमिताम् । उल्लिखेदुदगायामां तस्या उपगतोऽपरे ॥१॥
 पूर्वोपते उदकसंस्थे असंसृष्टे च पूर्वथा । मध्ये तिष्ठ उदकसंस्थाः पूर्वायामा असंहताः ॥
 लिखिता येन शकलं यज्ञियं तं निषाय च । अद्भिरभ्युक्ष्य शकलं निरस्याप उपस्पृशेत् ॥
 प्रतिष्ठाप्यथ लेखासु होमायालं हविर्भुजम् । एतदन्तं प्रकुर्वीत होप्यन्संस्थापितेऽनले ॥७॥
 आज्यैकद्रव्यैके होमे स्याच्चेदाज्यपरिमहः । स्यात्परिस्तरणं तत्र कृताकृतमिति स्थितिः ॥
 नोच्चारयति यत्राऽऽज्यपदं कर्मसु सूत्रकृत् । अनादिष्टाज्यहोमेषु तत्र नित्या परिस्तृतिः ॥
 सर्षपिन्त्याकयज्ञे स्त आज्यमागौ कृताकृतौ । सर्वेषु पाकयज्ञेषु भवेद्ब्रह्मा कृताकृतः ॥
 घन्वन्तारिमखे ब्रह्मा नित्यः शूलगणे तथा । ऊचे होमं काचिन्नाम्ना कचिन्मन्त्रेण सूत्रकृत् ॥
 नोभयं यत्र तत्रेष्टं हवनं नामधेयतः । मन्त्रेण होमो निर्वापस्तूप्यो नाम्ना समन्त्रकम् ॥
 नैके कांश्चन पसोऽयं चौलादावाश्रितो यदा । तदाऽग्निरेन्द्र इत्याद्या होतव्या इति वृत्तिकृत्
 अनेके पाकयज्ञाः स्युरेकास्मिन्काल एव चेत् । समानतन्त्रकाः कार्या न तन्त्रावृत्तिरप्यते ॥
 पात्रासादनमिच्छात आज्याधिभ्रयणादि च । लुवादिमार्जनं वेध्वरज्जुप्रहरणं तथा ॥
 पूर्णपात्रं भवेन्नित्यमाज्यस्योत्पवनं तथा । द्रव्यानादेश आज्यं स्यादनुक्ते साधने लुवः ॥
 जपानुमन्त्रणे मन्त्र उपस्थानाभिमन्त्रणे । मन्त्रो यः कर्मकरणे गृह्यकर्मण्युपांशु पट् ॥ १७॥
 इयं कार्थमनेनेति न कचिद्दृश्यते विधिः । लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञकाः ॥ १८॥
 मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं मन्त्रस्य करणत्वतः । कर्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्मणि ॥
 आसीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेदहः । तदासीनेन कर्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता

इति परिभाषा ।

२ स्थालीपाकः ।

अङ्गसंषष्ट तत्रोक्तः स्थालीपाकः पुरोच्यते । गृह्यवेशीयहोमाद्या पौर्णमास्यामप्यति ॥

तस्यां तं प्रारभेतेति वृत्तिकारेण मापितम् । प्रातरौपासनं हुत्वा समिधौ द्वे निषाय च ॥
 अपथा तिस्र आदध्यात्क्रतुसंकल्पपूर्वकम् । सद्यस्कालो भवेद्यद्वा पीर्णमासस्तु पार्वणः ॥
 अथ रज्जुं प्रकुर्वीत त्रिसंधिं त्रिवृतां कुशैः । स्याद्रज्जुकरणे पूर्वं सव्यः पाणिरिहोत्तरः ॥
 पश्चाद्दक्षिण इत्याह जयन्तः स्वनिबन्धने । निदध्याद्दुदगग्र्यां तां रज्जुमग्रत आत्मनः ॥
 कुशमुष्टिं छिनत्पस्यां प्रागग्रं तं निषाय च । तथा बर्हिद्विरावेद्य रज्जुमूलं च वेष्टयेत् ॥
 पूर्वं वा वेष्टिता तस्या अवस्तात्तां नयेदथ । निषायोपरि चान्याश्च परितस्त्यादिसिद्धये ॥
 कृत्वाऽन्यां पूर्ववद्रज्जुं निदध्यात्तां च पूर्ववत् । द्विप्रादेशो भवेदिध्म एकविंशतिदारुकः ॥
 पालाशः खादिरो वा स्यात्प्रागग्रं तं निषाय च । शमीपटादिकं ग्राह्यमनयोर्ध्यात्संभवः ॥९॥
 वेष्टयेत्सकृदेवेध्मं बद्धोपरि निषाय च । जयन्तमतमोक्तं वक्ष्ये वृत्तिकृतो मतम् ॥१०॥
 इष्टिवद्बन्धनं कार्यं मन्त्रस्यात्रोह इष्यते । अरण्यायाप इध्मः स्यात्स पञ्चदशदारुकः ॥
 एतच्च वृत्तिकारेण शान्तिकर्मणि साधितम् । विष्ववाद्यस्तु नेच्छन्ति मन्त्रं संनहने तयोः ॥
 इच्छत्येव जयन्तस्तु मन्त्रमूहं तु नेच्छति । मुञ्जीयातामहन्येव मांसमापादि वर्जयेत् ॥११॥
 निश्यषश्च शपीयातां दंपती भैथुनं न च । अपरेद्यर्हुने प्रातः पारितोत्रिः संमूहनम् ॥१४॥
 पाणिना सोदकेनाग्नेः समन्तात्परिमाणनम् । तत्समूहनमत्रेष्टं जयन्तवचनं यथा ॥१५॥
 पर्यहपरिषेकी स्तः सर्वत्र त्रिखिरम्भसा । सर्वास्तु दिक्षुऽनसंस्था प्राच्यादिषु परित्स्तुनिः
 अग्नेः षोडशभिर्दक्षैः पूर्वादिषु परित्स्तुतिः । स्तूणेहक्षिणतः कांश्चिद्ब्रह्मावस्थाधिकर्मसु ॥
 काश्चिदुत्तरतो दर्मानास्तीर्षं परिषिञ्चति । दक्षेत्तरतो ब्रह्मं पात्राणि न्याश्चि सादयेत् ॥
 धुंगमान्त्रादेशमात्राश्च पूर्वग्रन्तसर्वादिक्ष्वपि । तत्कर्म भगवानाह श्लोकेनैकेन वृत्तिकृतं ॥
 स्थालीं चरोः प्रोक्षणमाजनं च दर्शित्वौ सादय दर्विहोषे ।

पात्रं प्रणीतार्थमथाऽऽश्वपात्रमिध्मं क्रमेण कंषाविकुशैश्च ॥ २० ॥

शूर्पकृष्णाग्निनायन्यदर्थप्राप्तं च सादयेत् । अनन्तस्तरुणो यो तु कुशौ प्रादेशसंमिती ॥
 अनलच्छेदितौ सामौ तौ पवित्रामिश्रयको । अपच्छिन्नामपोर्नैव त्यागः सूत्रे प्रशब्दतः ॥
 सिध्नेन्युक्तानि पात्राणि सप्तत्रिंशेण वारिणा । उवाचै प्रोक्षगार्धेऽगो निनयेत्सप्तत्रिंशे
 पवित्राणां त्रिरुत्पूतैः प्रोक्षगोर्ध्वनिष्ठानि तु । निक्षिप्येध्मं च चपत्तं सान्निप्रथमाग्रः
 पूषित्वा जलेस्तत्र गन्धुणाणि चाऽऽवपेत् । ब्रह्मजनः प्रणेत्पामी याह ब्रह्मा यथा भवेत्
 नीत्वा तं नासिकादक्षमुद्गमोर्निषाय च । दक्षे प्रच्छादयेत्पात्रं पूर्वपात्रं तदुत्तरतो ॥२१॥
 पवित्रान्तर्हिते शूर्पे श्रीहिमुष्टिचतुष्टयम् । निर्वपेदग्ने त्वेति मन्त्रेणाऽऽवर्तते च सः ॥

१ क. 'वैश्व' । २ ख. तु । ३ क. 'दिवर्जितम्' । ४ क. ममुग्र व । ५ क. 'तो द्वे दे वा' ।
 ६ क. युग्मेः श्वेत्तमात्रैव पूतीयेः । ७ क. च. कषविकुशाव । ८ ख. 'वे रत्तदिम्' ।

निर्वपेदपरं त्वशीषोमाम्यां त्वेति मन्त्रतः । पवित्रान्तर्हितान्ग्रीहीन्प्रोक्षेन्निर्वापसंख्यया ॥
 पूर्वमन्त्रद्वयेनैव प्रोक्षाभीति विशेषणम् । प्रत्यग्रावं स्तृणात्सूर्ध्वलोम कृष्णाजिनं ततः ॥
 तस्मिंस्तुल्लंघनं कृत्वा तत्र ग्रीहींस्तथाऽऽपेत् । ग्रीहीन्पत्न्यवह्न्यात्तांलिः शुक्लीकृततण्डुलान्
 त्रिः प्रसार्य पचेदाज्यमासिच्य सपवित्रके । अपोह्योत्तरतोऽङ्गारांस्तेष्वविश्रित्य तद्व्युत्तम्
 अधिश्रितमवज्वल्य दर्शामद्भ्यमस्याति । तेनैव ज्वलताऽऽज्यं च त्रिः पर्यग्रे करोत्यप
 कर्षेन्निसोदगुद्वास्य चाङ्गारानातिसृज्य च । अद्भ्योपकनिष्ठाम्यां पवित्रे ते असंहते ॥
 गृहींत्वोत्तानपाणिभ्यां त्रिः प्रागुत्पूय तद्धृतम् । सवितुष्टेति मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विरिष्यते
 कृताज्योत्पवने प्रोक्ष्य पवित्रे प्रास्य चानले । अनलात्प्ररथगास्तीर्णे बर्हिष्याज्यं निषाय तत्
 प्रताप्य सकुशौ दर्वाल्लुवौ दर्शानिषाय च । (+ भयाऽऽदाय स्तुवं दर्शानिषायेन करेण तु
 सव्येन दर्शानादाय संयोज्याशौ प्रतापयेत्) । स्तुवस्य विलमप्रैस्तु पृष्ठमभ्यात्ममम्रतः ॥
 आरभ्य पृष्ठतो यावदुपरिष्टाद्विलं मवेत् । कुशानां मूलतो दण्डमेकैकं प्रिष्टृजीत वै ॥
 प्रोक्ष्य प्रताप्य चाऽऽसाद्य बर्हिष्युत्तरतो घृतात् । संमृज्यतेः कुशैर्दर्शानासाधोत्तरतः स्तुवात्
 तान्कुशान्कृतसंमार्गान्प्रोक्ष्याशौ प्रहरेदथ । अमिषार्थं चरुं सोदगुद्वास्य च ततः परम् ॥
 अन्तरेणाग्निमाज्यं च नीत्वाऽऽप्यांसाद्य बर्हिषि । आज्यादक्षिणतो देशे जयन्तवचनं यथा
 केचित्प्रथमिषार्थेति सूत्रमन्त्रदधीयते । सहश्रपणपक्षे तु पृथगुद्धरणाय वै ॥ ४१ ॥
 निदध्यात्पात्रमिदरन्मस्ये चर्वाज्ययोरततः । अलंकृत्याभिषार्थेध्मनावाधायै त इत्थ ॥
 स्तुवेणाऽऽज्यं गृहीत्वाऽग्नेः प्रत्यगुत्तरदेशतः । आरभ्य दिशमाग्नेयीमाज्यधारामृजुं हरेत्
 नैर्गतीं दिशमारभ्य स्वी(त्वे)शानीं पूर्ववद्धरेत् । उमदप्र चतुर्धन्तं प्रजापतिपदं स्मरेत्
 स्वाहेत्याधारयेदेतांधारगिति मापितौ । जुहुयादग्नये स्वाहेत्युद्गाज्यं स्तुवेण तु ॥ ४२ ॥
 तेनैव जुहुयादाज्यं सोमायेति तु दक्षिणे । उद्धृत्य च चरोरर्धमिमिमृश्येदमम्रये ॥ ४३ ॥
 इतीदमशीषोमाम्यामिति त्रिभिमृशोत्परम् । दर्शानुपस्तृणात्याज्यमाग्नेश्चरमद्यतः ॥ ४४ ॥
 अथ हविरद्भ्योपवर्षमात्रं तदोप्य च । अथैव पृथतस्तद्भदवद्यास्यां तदावपेत् ॥ ४५ ॥
 पात्रस्यमभिषार्थास्यां स्थितमप्यभिषारयेत् । जुहुयादग्नये स्वाहा दर्शान् मध्ये हविर्भुजाः ॥
 प्रादक्षरे वा देशे तदाज्यमागवपेक्ष्य च । जुहुयाभिदधदिव दर्शान् पार्थेन यास्त्रिवाः ॥
 उपस्तार्थं द्वितीयस्याप्यवदानादि पूर्ववत् । प्राशोदग्नाऽग्नीषोमाम्यां स्वाहेति जुहुयादथा
 यथावती तु पश्चार्थादप्यवधति चैततः । सिष्टव्युत्तरार्थस्य पुरस्तादप्यवधति ॥ ४६ ॥
 उपस्तार्थाप हविषोर्द्वयोरप्युत्तरार्थतः । पूर्वावदानतो भूयः सकृत्सष्टदपधति ॥ ४७ ॥

+ अथवा कारिका य. पुत्रकेऽभिषार ।

अथ द्विरभिचार्यै तत्प्राप्तस्यं नामिधारयेत् । यदस्येत्यादिना हुत्वा प्राग्दक्षव हविर्भुजः ॥
 तामिधमन्वनीं रज्जुं विह्वस्य प्रास्य चानले । अयाधेत्यादिभिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽऽज्याहुतिसप्तकम्
 निनयेत्पूर्णपात्रं तन्निहितं स्वयं बर्हिर्षिं । वामभागे तथाऽऽसिना पत्नी प्रत्यग्बहिर्भुजः ॥
 आसिच्य पाणौ तत्तोयं माऽहं प्रजां परासिषम् । आपो अस्मानयं मन्त्र इदमाप इतीरितः
 सुमिष्यान इति स्वयं एभिर्मोजनमाधरेत् । कार्यं पुंसवनादौ तु परग्या अपि तु मार्जनम् ॥
 केचिन्निनीतिमेवाऽऽहुरुपस्यागौ च मे स्वरः । पर्यु(र्यु)श्च परिपिच्यान्रहुतशिष्टं घृतं च पत्
 ब्रह्मणे तदभावे तु ब्राह्मणाय प्रदीयते । अग्नीषोमपदस्थान इन्द्राग्नीपदमावपेत् ॥ १० ॥
 अयमेव विशेषः स्याद्दर्शो स्वयत्समं भवेत् । एतत्तन्त्रं हुतानां स्यान्नोपवासादिरिष्यते ॥
 प्रथानदेवतान्यत्वं सद्यस्कालस्तयेष्यते ॥ १२ ॥ (८२) इति स्यात्कीपाकप्रयोगः ।

३ स्वस्तिवाचनम् ।

स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं गृह्यकर्म्मसु केषुचित् । आचार्येणापि शास्त्रेऽस्मिन्मङ्गलार्थमुदाहृतम् ॥
 अर्चिता ब्राह्मणाः सम्यग्गन्धमारुचैः सदाक्षिणैः । तिष्ठेयुः प्राक्मुख्य युष्मा वक्तारो दर्मपाणयः
 तिष्ठेद्वाचयिता तेषां दक्षिणस्यामुदङ्मुखः । बिभ्रत्कुम्भमपां पूर्णं पिहिताननमर्चितम् ॥
 अथ वाचयितुर्बाहुं दक्षिणं समुपाश्रिताः । तिष्ठन्त्युदङ्मुखः सर्वे संस्कार्यास्तत्र तत्र तु
 मन इत्यादिकं मन्त्रमेकाग्रमतिरादिशेत् । मनसः स्म इति ब्रूयस्ते समाहितपूर्वकम् ॥ १ ॥
 प्रसीदन्तु मधन्त इत्यथ वाचयिता वदेत् । प्रसन्नाः स्म इति स्पष्टमाचक्षीरंस्तृणान्विताः ॥
 शान्तिपुष्टश्चृद्वाचविघ्नानि शिव कर्म तथैव च । अन्तुशब्दान्तमुच्येरन्वाचयित्वा त्रया परैः
 प्रस्तुत्य देवतायां तु होमं कुर्याद्विचक्षणः । तस्य नाम गृहीत्वाऽप्य प्रीयतामिति माषवे ॥
 पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिं च मवःपूर्वं ब्रुवन्त्विति । प्रणवाद्यं त्रिराचष्टे मवदादि विना परैः ॥
 पुण्याहादेस्त्रिरस्यासैर्मन्त्रपञ्चोच्चनिःस्वनैः । आचक्षीराग्निमे सर्वे यथागमपरम्परा ॥ १० ॥
 प्रत्युक्तिविषये वेदस्तुतापस्त्वृद्ध्यतामिति । तुर्यं धीरस्त्विति ब्रूयादस्तु धीरिति च द्विजाः
 आप इत्यादिभिः शान्तिं ततः कुर्यात्समाहितः । स्वस्तिवाचनमत्रेष्टं सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ॥
 आदावन्ते प्रयोक्तव्यमिति मन्त्रविदां मतम् । जयन्तस्वामिनाप्रोक्तमिदं तु स्वस्तिवाचनम् ॥
 ॥ १३ ॥ ९९ ॥ इति स्वस्तिवाचनम् ।

४ गर्माधानप्रयोगः ।

जपन्तोक्तेन मार्गेण गर्माधानमिहोच्यते । चतुर्षदिवसादूर्ध्वं मषामूलादि वर्धयेत् ॥
 अलंकृते गृहे गन्धधूपमारुचादिभिः शुभैः । ऋतुस्रातां शुभैर्गन्धमारुचादिमिरलंकृताम् ॥
 अलंकृतः स्वयं तद्द्वाराप्य शयने शुभे । पेषयित्वाऽश्रमगन्धाया मूलं शुद्धाम्भरे क्षिपेत् ॥

ऋषोर्दीर्घ्यात् इत्यस्या दक्षिणे नासिकापुटे । निष्पीडय पिष्टं तन्मूलं वस्त्रसंशोधितं ततः ॥
एवं कृत्वोपगमने कृतं स्याद्गर्भलम्पनम् । ९ ॥ (१००) इति गर्भाधानप्रयोगः ।

५ पुंसवनप्रयोगः ।

तृतीये गर्भसंस्कारो मासि पुंसवनं भवेत् । आद्यो गर्भो न विज्ञातस्तृतीये मासि वै यदि ॥
चतुर्थे मासि कर्तव्य आद्यगर्भे स्मृतो विधिः । स्यादाभ्युदायिकं श्राद्धं गर्भिण्या एकभोजनम्
अथापरेद्युरित्पक्षे पर्णा कृत्वा समीपतः । आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे प्रत्यगानडुहाजिने ॥
गर्भिण्युपविष्टोस्त्राता जयन्तवचनं यथा । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
निर्वापप्रोक्षणे स्यातां प्रजापतय इत्यथ । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
समानरूपवत्साया गोर्दधि प्रसृतौ सिपेत् । तादृश्या गोरमावच्छेदन्यस्या गोर्दधि सिपेत् ॥
मापद्वयं यवं च त्रिः पृच्छेत्किं पिबसीति ताम् । त्रिः पुंसवनमभ्युवत्वा प्राश्यैवं प्रसू-
तित्रयम् ॥ ७ ॥

७.८रूपेण माषौ रतः शिशुरूपेण वै स्वः ॥ ८ ॥ (१०८) इति पुंसवनम् ।

६ अनवलोभनप्रयोगः ।

परिमण्डलगोहस्य च्छायायामुपवेश्य ताम् । सिन्धेद्दूर्वारसंत्वस्या दक्षिणे नासिकाबिन्दु
प्रजावज्जीवपुत्राभ्यां सूक्ष्माभ्यां वा तदिष्यते । अन्ये त्वाहुरिदं कर्म कृतं स्यात्परिमण्डले
एकदेशं चरोर्हुत्वा प्रजापतय इत्यथ । यत्ते सुशीम इत्यस्या हृद्देशं पाणिना स्पृशेत् ॥
यथेतिवष्टृदाद्यस्याः पतिर्वा देवरोऽपि वा । कर्ता स्यादेवरस्तद्वत्तस्याः पत्युरसंभवे ॥
आवर्तस इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥ ९ ॥ (१११) इत्यनवलोभनम् ।

७ सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

चतुर्थे गर्भमासे तु सीमन्तोन्नयनं भवेत् । पूर्वास्यासंभवे षष्ठे मासे यद्वाऽष्टमे भवेत् ॥
पुंसवन्ने सिते पक्षे स्वग्नाधानादि पूर्ववत् । पुंसवन्नाणि चैतानि तिस्रो हस्तः पुनर्वसुः ॥
अग्निजिप्रोष्ठपाक्षैव अनूराधा तथाऽध्वयुक् । ऋक्षस्य मध्यमे पादद्वये कर्मेदामिष्यते ॥
प्राग्ग्रीवमूर्ध्वलोम स्यात्प्रत्यगानडुहाजिनम् । प्रोक्षणीं ह्युवमासाद्य चमसं चाऽऽज्यमाननम्
इध्माभ्रहिरयं प्रोक्त आज्यहोमेष्वनुक्रमः । आव्यासादनपर्यन्तं पवित्रकरणार्दय ॥ ५ ॥
चर्मण्यपोपविष्टायां समन्वारमते पैतिम् । स्यादाज्यभागपर्यन्तमिध्माधानादि पूर्ववत् ॥
अष्टावाज्याहुर्ताहुत्वा मन्त्रैर्घोता ददातिविति । औदुम्नरः स्यात्स्तवकस्तदमावेऽन्यवृत्तनः
फलवत्स्तवकौ प्राक्षी त्रिशुक्ला शशली तथा । त्रिणि स्युः कृशपिष्णुदान्योभिरेकीकृतेरप
ष्टाटे वेशयोः संधिमारम्य न्यूहनं भवेत् । त्रिन्वहेदथ सीमन्तमामूर्ध्नो मूर्ध्निःस्वरोम् ॥

चतुर्था व्यूहनं कार्यं सूत्रकारवधो यथा । आवर्तते त्वयं मन्त्रः सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥
 संभेद्य सोमं राजानमिति प्रैपेण गाधिनौ । सोमो न इति गायेतां तौस्थानेऽसौपदस्य तु ॥
 समीपे वा नदी तस्या नाम गङ्गे सरस्वति । ततः स्वित्कृदादि स्यादीयते वृषमस्ततः ॥
 ब्रह्मणे तदभाषे तु ब्राह्मणेभ्यः प्रदीयते । यद्यद्योपदिशेद्वृद्धा ब्राह्मणी सधवप्रजा ॥
 पत्नी कुर्यादिहापि स्यान्नान्दीश्राद्धं पुरैषु ॥ नाऽऽवर्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥
 ॥ १४ ॥ (१२७) इति सीमन्तोन्नयनप्रयोगः ।

८ जातकर्मप्रयोगः ।

जाते पुत्रे पिता कुर्यान्नान्दीश्राद्धं विधानतः । (+प्राङ्नाभिच्छेदनारपुंसः ज्ञानं कृत्वा
 सचैलकम्) ॥ १ ॥
 जातकर्म ततः कुर्यादन्यैरालम्पनात्पुरा । एकस्मिन्माजने सर्पिर्मधु चैव समानयेत् ॥
 अवधृष्य हिरण्येन संसृज्येरल्लवा यथा । हिरण्येन कुमारं तं प्राशयन्मधुसर्पिषी ॥३॥
 प्रते ददामि मन्त्रेण मातृदत्सङ्गसंरिथतम् । हिरण्यं दक्षिणे वर्णे निषायैतामृचं जपेत् ॥
 मेघां त इति सव्ये च निषायैतामृचं जपेत् । ब्रह्मक्रमेणास्य युगपदंसावामिमृशोदथ ॥९॥
 प्रथमाऽश्मा भवेतां-द्रष्ट्रेष्ठानीत्यपरा तैतः । तृतीयाऽस्मै पर्यं धीति कुमर्याः स्यादमन्त्रकम्
 ॥ ६ ॥ (१३३) इति जातकर्म ।

९ नामकरणप्रयोगः ।

(+अनन्तरं दशम्यादौ यद्वा नामकृतिर्भवेत्) । द्वादश्यां नामकरणं नान्दीश्राद्धे कृते सति ॥
 पुंसां युष्मासराणि स्युर्विपरीतानि योपिताम् । पक्षो धोषवदित्यादिवकारादिनाऽऽहतः
 एवस्यस्यै देवदत्ताय ब्रूतेति ब्राह्मणान्वदेत् । नामाभिषादनीयं तु पित्रोर्ह्योपनीतितः
 ॥ ३ ॥ (१३६) इति नामकरणम् ।

१० निष्क्रमणप्रयोगः ।

चतुर्थे मासि पुण्यक्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् । द्यातं स्वलंकृतं चामिहितस्वस्त्ययनं शिशुंम्
 आदाय गेहासिष्क्रम्य गच्छेयुर्देवतालरम् । अम्यर्च्य देवताः स्मरगाशिषो वाष्येदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयति ततः स्ववम् । मातृदेवसुगृहं यद्वा मातृश्राद्धिगृहं नयेत् ॥
 तदाधीर्वचनाद्यैः स्याद्दीर्घायुरामिवन्दितः । जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः
 ॥ ४ ॥ (१४०) इति निष्क्रमणम् ।

+ पतुलकंसस्यो मन्त्रः क. पुस्तके नास्ति ।

११ अन्नप्राशनप्रयोगः ।

अथ पुण्येऽह्नि षष्ठे तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाऽऽभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्यसंयुतम्
 अन्नं तं प्राशयेदन्नपत इत्यादिमन्त्रतः । कर्मयोगेन(ण) वाऽनादिवक्षोक्तः प्राशयेद्विजः
 आजतैत्तिरमांसानां प्राशनं कामयोगतः । अमन्त्रकामिदं कुर्यात्प्राशनं योषितामपि ॥
 ॥ ३ ॥ (१४३) इत्यन्नप्राशनम् ।

१२ चौल(चूडाकर्म)प्रयोगः ।

तृतीये वसरे चौलं कुर्यात्तास्योत्तरायणे । शुक्लपक्षे शुभर्षे तु कृत्वाऽऽभ्युदयिकं तथा ॥
 यथान्वयं वा केषांचिद्रूपनीत्या सहेष्यते । स्वस्त्यादि वाचयेत्पूर्वं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु ॥
 एतस्मिन्नेव काले स्याद्भ्रतस्त्रातोपनार्यने । अन्यत्रापि विवाहः स्यादिति सूत्रकृतो मतम्
 चौलकर्मोपनयने विवाहः प्रथमस्तथा । व्रतानि स्नानमित्येषां लौकिकोऽग्निरिति स्थितिः
 (+पूर्णपात्रनिधानान्तमुच्येणादि) पूर्ववत् । ग्रीहिपूर्णं शरावं स्याद्यवपूर्णं तथाऽपरम् ॥
 मापपूर्णं तथाऽन्यत्तत्तिलपूर्णमथापरम् । एतानि च शरावाणि न्यसेदुत्तरतोऽनलात् ॥
 कुमारो मातुरुत्सङ्ग आस्ते प्रत्यग्धविर्भुजः । अथाऽऽनडुहमन्यस्मिन्शरावे गोमयं क्षिपेत्
 शमीपर्णानि चान्यस्मिन्द्वे स्तो मातुः समीपतः । मातुर्दक्षिणतो ब्रह्मा सघ्नं सघ्नं च सघ्नं च ॥
 कुशपिञ्जलकानां तु गृहीत्वाऽऽस्तेऽथवा पिता । कुर्यात्शघारपर्यन्तमाज्यसेकादि पूर्ववत् ॥
 इदमादिवाहान्तं नैवेष्टावाज्यभागकौ । अन्न आर्युषि तिस्रमिः प्रजापते न इत्यृचा ॥
 ह्रुवेणाऽऽज्याहुतीर्हुत्वा शीतोष्णान्मस्यथाऽऽनयेत् । पश्चात्स्थित्वा कुमारस्य शीता
 उष्णाश्च ता अपः ॥ ११ ॥

पाणिभ्यां माजनेऽन्यस्मिन् युगपन्निययेद्यथ । उष्णेन वाय उदकेनेहीत्येतेन तद्भवेत् ॥
 एकदेशं गृहीत्वाऽऽसां भवनीतं च वेततः । दध्नो रसमुपादत्ते नास्ति चेन्नवनीतकम् ॥
 प्रदक्षिणं कुमारस्य शिरस्त्रिः क्लेदयेद्यथ । आरभ्य घामतः कर्णप्रदेशात्क्लेदनं भवेत् ॥
 स्याच्चैतददितिः केशान्वपन्वित्यादिमन्त्रतः । निदध्यादोपघे त्रायस्वैनमित्यस्य दक्षिणे ॥
 केशपक्षे कुमारस्य हृद्यमे तःकुशप्रथम् । पिञ्जलेषु क्षुरं न्यस्य स्वमिते मैनमित्यथ ॥
 अवपीडयतीत्यर्थः क्षुरस्ताम्रमथो भवेत् । येनावपदिति त्छिन्न्याच्छिन्नान्नागमकान्कुशान्
 एकीकृत्य शमीपर्णस्तांश्च मात्रे प्रयच्छति । छेदनं चै सकेशानां पिञ्जलानां भवेदिह ॥
 निदधाति च सा माता तानानडुहगोमये । पूर्ववत्कुशपिञ्जलनिधानादि समन्त्रकम् ॥
 येन घातेति मन्त्रोऽयं छेदने तु विशिष्यते । तृतीये च चतुर्थे तु पिञ्जलादि समं भवेत्

+ शेषगतमर्थं क. पुस्तके न ।

तृतीये येन भूयश्च चतुर्थे च्छेदनं त्रिभिः । एवमेतरे पक्षे त्रिरेव च्छेदनं भवेत् ॥ २१ ॥

यास्तुरेणेति मन्त्रेण सुरधारं निमाष्टर्थम् । आरम्याप्रत आमूलप्रदेशान्तं निमार्जनम् ॥

शीतोष्णामिरिति प्रेषेणानुशिष्याच्च नापितम् । शिखा अपि च कर्णव्यास्तस्य स्वप्नपि-

संरूपया ॥ २३ ॥

ततः शिवद्वन्द्वदि स्वात्कुमार्थं स्यादमन्त्रकम् । ग्रीहादिपूर्णान्येतानि नापिताय प्रयच्छति

॥ २४ ॥ (१६७) इति चूडाकर्मप्रयोगः ।

१३ उपनयनप्रयोगः ।

ब्राह्मणस्योपनयनमुक्ते काले भवेद्य । कृत्वाऽऽम्युदयिकं श्राद्धं पूर्वेष्वपरऽहनि ॥

कृतज्ञानमलंकुर्वांशिशिरो वाचयेद्य । मुक्तभोग्यस्य शिरसो पवनं स्नानमेव च ॥ २ ॥

एवंभूतं कुमारं तमवस्थाप्यान्तिके ततः । ज्योतिः शास्त्रविदुक्ते तु मुहूर्ते शोभने ततः

(+आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादिपूर्ववत् । परिधानं भवेदस्य वाससैवाहतेन तु) ॥ ४ ॥

नवेत्प्रारणं वासः कृष्णाजिनमयापि वा । एवंभूतं कुमारं तं कुर्वाद्यज्ञोपवीतनम् ॥

आचान्तमुत्तरेणाऽऽज्यं यज्ञपात्राणि चाऽऽनयेत् । अन्तरेणाग्निमान्वानं दक्षिणे तूपवेशयेत्

वर्हिशास्तरणादि स्वात्स्रुवसंमार्जनान्तरकम् । समन्वारव्य एतस्मिन्ब्रह्मचारिण्यथेतरः ॥ ७ ॥

कुर्यादाचारपर्यन्तं चौलोक्ताज्याहुतीरापि । अत्राऽऽज्यमगौ नैवेद्याविर्युक्तं पूर्वमेव तु ॥

अग्नेरुत्तरतस्तिष्ठेदाचार्यः ब्राह्ममुखस्ततः । अकुर्वन्नात्मनोऽग्नेश्च व्यवायं गच्छतीतरः ॥

आचार्यस्य पुरस्तात् तिष्ठेत्प्रालङ्मुखस्ततः । व्यववायस्तु संस्कारः कर्मस्वाग्निकुमारयोः

ब्रह्मचारिण आचार्यः पूर्येदङ्गिरजलिम् । आचार्यस्याजलिं त्वन्यः पूर्येद्दे ततो गुरुः

तत्सवितुर्वृणोत्यस्य निर्गोथाजलिमज्जलो । अवक्षारयतीत्यर्थः स्वेन पूर्णं तमज्जलिम् ॥

देवस्य त्वेति गृहीयात्पाणिं साङ्गुष्ठपक्ष च । असौस्थानेऽस्य नाम स्यादेवमुत्तरथोरपि

अप्पूर्णादि तद्वत्स्यादन्धो मन्त्रः करग्रहे । सविता ते हस्तपितृग्यपूरणादि तथा मंत्रेत्

हस्तग्रहे तु मन्त्रोऽयमग्निाचार्य इत्यथ । आचार्यो देव सवितरित्युक्त्वा रविभीक्षयेत्

कस्पेति पारिदायेनं प्रजापिपतये ततः । युवास्वर्धर्षतः कुर्वात्प्राङ्मुखं दक्षिणावृत्तम् ॥

अस्योपर्वसयोः स्वस्य पाणी कृत्वा हृदि स्पृशेत् । तं धीरार्धर्षतः कृत्वा ब्रह्मचार्युह्नोत्सणे

पर्युह्नवचश्चेत्तदुत्तरार्धमिति मुषन् । अत्र पर्युह्नं नास्तीत्याह हेद्यं च वृत्तिकृत् ॥ १८ ॥

तूष्णीं समिधमादृश्यादग्नीं प्रदिशसंभेताम् । एतदर्चाऽथवाऽऽदध्यादग्नये समिधं त्विति

स्पृष्ट्वाऽग्निं तेजसा मेति त्ववमार्ष्टिं ततो मुखम् । प्रहास्य हस्तमनलमुपस्पृश्यावमाष्टर्थं

प्रहास्य पूर्ववत्स्पृष्ट्वा तृतीयमवमाष्टर्थम् । ओष्ठावलोमकौ कृत्वा संवृत्तौ तन्निमार्जनम् ॥

+ कंसस्वकारिका क. पुस्तके नास्ति ।

१ क. विष्टन्य च । २ क. मार्था अप्यम् ।

अनुप्रवचनीयश्च तदभावे द्वयं न च । परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरं त्विदम् ॥
पूर्वस्या वाचयेत्स्थाने तत्सवितुर्वृणीमहे । मितेस्तालं दिवारात्रावाचार्याणाऽऽत्मतुष्टये ॥
मणितोऽत्र विशेषोऽयं समानमितरद्भवेत् । अग्निर्कार्यं च मिखायाः प्रागूर्ध्वं वा तदुच्यते
पर्यहनोक्षणे स्यात्तामादावन्ते च कर्मणः । तूष्णीं समिधमित्यादि ह्युपस्थानान्तमेव च ॥
वेदस्वीकरणं यावत्तावदेवं समाचरेत् । अथवा द्वादशाब्दं स्थाद्ब्रह्मचर्यमिति स्थितिः ॥
सावित्र्या ब्रह्मयज्ञोऽपि तस्य तावदुपाकृतेः ॥ १३ ॥ (२२०) इत्युपनयनम् ।

१४ महानाम्नीव्रतम् ।

महानाम्नादि कर्तव्यं तत्तत्काले व्रतत्रयम् । उक्ते काले ददावन्तं वापनाद्युपनीतिवत् ॥
नत्रां मौर्द्धी नवं दण्डं दत्त्वा स्थिष्टकृदाद्यथ । संवत्सरं चरेदेवं पूर्णोऽब्दे तूत्तरायणे ॥
शुक्लपक्षे महिर्प्रामाद्विविक्तं देशमेत्य च । पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥
स्वस्यालं मुक्तये तूष्णीं निरूप्य प्रोक्ष्य तत्र च । तिलानोप्य पचेत्पक्वमाचार्याय निवेदयेत् ॥
पृच्छति व्रतलोपान्स्वं दत्ते प्रतिवचस्तथा । बहवो व्रतलोपाध्येत्पुनरावर्तयेद्ब्रतम् ॥ १ ॥
लोपेष्वापत्प्रयुक्तेषु पुनर्नाऽऽवर्तयेद्ब्रतम् । तेनान्जारब्ध आचार्य इध्माधानादि पूर्ववत् ॥
हुत्वाऽशावाग्निरित्यादिमन्त्रैश्चर्वाहुतीरथ । ततः स्थिष्टकृतोऽवधेच्छेषं भूमौ निधाय च ॥
एतमित्याद्यशानान्तमाह भ्रैषयतः परम् । मुक्तवन्तं तथाचान्तं जलपूर्णाञ्जलिं ततः ॥
स्वं व्रतानां व्रतेत्यादि मुक्तवन्तं दिवाकरम् । उपस्थाम्प्राथ कुर्वीत मीलिताक्षं च वाग्यतम् ॥
त्रिः प्रदक्षिणमावेष्ट्य चासप्ता संमुखं शिरः । उक्तेकरात्रमित्यादि भ्रैवं स्थिष्टकृदाद्यथ ॥
आवश्यकेभ्य इतरच्छयनं स्नानभोजनम् । अकुर्वन्नेकरात्रं च ब्रह्मचारी नयेदथ ॥ ११ ॥
ईशान्यां च निधावाभ्याद्यर्वाग्नेस्तुणेषु च । ईशान्यग्नेषूपविशेदीक्षमाणस्तु तां दिशम् ॥
शिष्योऽपि स्वमुखं प्रक्षार्याभ्याचार्यो प्रदक्षिणम् । कृत्वाऽऽचार्यस्य संगृह्य पादौ तेषु तृ-

णेषु च ॥ १२ ॥

ईक्षमाणो विशं प्रत्यग्दक्षिणामुपाविश्य च । स्थेन पृष्ठेन तत्पृष्ठं संदधाति ततः परम् ॥
मनसाऽऽह महानाम्नीमो अनुमूहि तं गुरुम् । पृच्छेत्तदहरूपमान्ब्रतलोपास्ततो गुरुः ॥
स्वयं संमौलनं कुर्वन्महानाम्नीर्कचो गुरुः । त्रिः पुरीषपदैरु क्त्वा तस्योष्णीषं विमोचयेत् ॥
ईक्षयेदकर्मोत्तेत भिन्नस्येति द्वयेन च । ससंभारां दिशो बोक्ष्य भिन्नस्य च इति तत्रथ ॥
भिन्नस्येति चतुर्थेन पुनरादित्वभीक्षयेत् । ईक्षणेऽर्कदिशा मन्त्रा ब्रह्मचारिण एव तु ॥
मन्त्रान्ते कर्म कर्तव्यं सर्वत्र करणत्वतः । उक्त्वा चाग्ने इष्टे-वादी-मन्त्रान्मामिमुपस्पृशेत्
अनुप्रवचनीयश्च कार्योऽयं भेद उच्यते । महानाम्नीभ्यः स्वाहेति सावित्र्याः स्थान इष्यते

॥ २० ॥ (२४०) इति महानाम्नीव्रतम् ।

१५ महाव्रतम् ।

महानाम्नीव्रतं प्रोक्तं महाव्रतमयुच्यते । पूर्ववद्ब्रत आदिष्टे चरेददमिदं व्रतम् ॥ १ ॥
पूर्णे संवत्सरे देशे विविक्त उपविश्य च । प्राङ्मुखं श्रावयत्येनं महाव्रतमतः परम् ॥
अनुपवचनीयादि कुर्यादकेक्षणामिकम् । महाव्रताय स्वाहेति सावित्र्याःस्थान इष्यते
॥ ३ ॥ (२४३) इति महाव्रतम् ।

* १६ उपनिषद्ब्रतम् ।

श्रावयित्वा उपनिषदामित्यावेक्षणादि च । अत्रोपनिषदे स्वाहा सावित्र्याः स्थान ॥
इष्यते ॥ १ ॥ (२४४) इत् उपनिषद्ब्रतम् ।

१७ गोदानव्रतम् ।

गोदानं चौलवत्कार्यं षोडशोऽब्दे तदुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणां वीपनं भवेत् ॥
अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे । पिञ्जलादिनिधानं च श्मश्रुपक्षे मवेदिह ॥
निमार्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणांति शिरो मुखम् । शासने नापितस्थायं विशेषः प्रिय उच्यते
केशश्मश्रुलोमनखान्युदकसंस्थानि कुर्वति । स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः । उक्त्वा वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः
+ असंभवे गोवृषयोर्भिक्षित्वा वा गुरोर्दिशेत् । श्वः पूर्ववद्ब्रतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ॥
व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु मसिद्धं केशधारणम् ॥ ७ ॥ (२९१) इति गोदानव्रतम् ।

१८ समावर्चनमयोगः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नाथी । तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युपमेव वा ॥
प्रतपतेऽपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते । विद्यान्ते गुरुमाहाहं कर्म करवाणि ते ॥
यमर्षमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च । आचार्यायाऽऽत्मने चैव मण्यादीन्युपकरयेत्
आचार्यायैव करणानि न लभेतोमयोर्भदि । कुर्वीत स्वयमेवेदं समावर्तनसंज्ञकम् ॥
प्राप्योदगपनाद्युक्तमुक्तस्वस्थयनः स्वयम् । प्रागुदीची दिशं गच्छेत्तस्यां वै यज्ञियस्य तु
शालेशानो गता तस्यादिच्छन्ना प्रदेशसंमिताम् । आहृत्य साभिधं भूमेरन्वयं निदधाति ताम्
दत्त्वा गां भोजयोद्दिप्रान्गोदानोक्तं करोत्यथ । स्नात्वा वाग्यत इत्यादि न कार्यमिह कर्माणि

० महाव्रतमिदं प्रोक्तं तदर्थोपनिषद्ब्रतम् । पूर्ववद्ब्रत आदिष्टे चरेददमिदं व्रतम् ॥ ' इयं
कारिका क. ग. पुस्तकसोपेक्षा । + संवत्सं कारिका क. पुस्तके न ।

पदान्युद्धानि वक्ष्यन् वाच्यं प्राश्येव मामिति । मा मा हिंमोरिति द्रुयाद्यथाऽऽसमिति
चांपरम् ॥ ८ ॥

तेनम आयुषेत्येवमूहं मन्त्रद्वयेऽपि च । मा म आयुरिति त्वन्यत्सर्वं गोदानवद्भवेत् ॥
करस्त्रबीजमत्रैकं विष्टेनोन्मृज्य तेन तु । शीतोष्णैः स्नात आचान्तो बह्वेर्गत्वाऽन्तिकं पुनः
युधामित्यनया वस्त्रे आच्छाद्याऽऽवर्तयेत्स्वियम् । मन्त्रावृत्तिरियं दृष्टा वृत्तौ नायणस्य तु
आचम्य चाश्मनस्तेज इत्युक्ते सव्यमाक्षणम् । एतेनैव तु मन्त्रेण पश्चादाक्षिणमाक्षणम्
कुण्डले चाश्मनस्तेज इति श्रोत्रमलंकुरु । अनेनैव तु मन्त्रेण पश्चात्सव्यमलंकुरु ॥ १३ ॥
कुङ्कुमाद्यनुलिष्टाभ्यां पाणिभ्यां पूर्वमाननम् । अनुलिप्तेतराङ्गानि पश्चात्पक्षाख्येत्करौ
अनार्तासीति मन्त्रेण बध्नाति शिरसि स्रजम् । सङ्कुक्तेन मन्त्रेण देवानामित्युपानहौ
आस्थाय च्छत्रमादध्यादिवश्छद्मासि मन्त्रतः । गृहीत्वा वैणवं दण्डं वेणुरस्यादिमन्त्रतः
आयुष्यमिति सूक्तेन मणिं कण्ठे प्रबध्द्य च । सुवर्णमय इष्टोऽत्र मणिरित्याह धृत्तिकृत्
नवाम्बरेण संवेष्ट्य शिरोऽप्युपानहौ त्यजेत् । आहृतां समिधं तिष्ठन्नशावाधाय मन्त्रतः ॥
स्मृतं च म इति द्रुयादस्मृतं च म इत्यपि । तस्योपरि वदेत्तन्म उमयव्रतामित्यप ॥
द्वादशाप्येवेवोक्त्वा यथापाठमथोत्तरम् । मन्त्रेणैवंविधेनाशावाहितायां समिध्यथ ॥
उपविश्य दशाऽऽदध्यादन्याः प्रादेशसंमिताः । अत्रोपवेशनं प्राह वृत्तिकारः सहेतुकम्
ममाग्ने दशभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । परिपेचनपर्यन्तं कुर्यात्स्वष्टकदादिकम् ॥
ततः संकल्पयेन्नक्तं न स्नामीत्युत्तराण्यपि । दास्यन्ति मधुपर्कं ये तत्रैतां रजनीं नैयेत् ॥
॥ २६ ॥ (२७४) इति समावर्तनम् ।

१९ स्नातकगमनविधानम् ।

अथ शिष्यः समावृत्तो नामोपांशु गुरोर्वदेत् । उच्चैरूर्ध्वं वदेत्स्थान इदमस्वेष्टमाश्रमम् ॥
हे देवदत्त गार्हस्थ्यं वत्स्यामो भो इति स्वथ । उपाशु जपति प्राणापानयोरिति वै ततः ॥
आमन्त्रैरित्यृचं चाप गुरुश्रैतो जपस्यथ । ॐ प्रागित्यादिकं मन्त्रं जपित्वाऽऽचार्य एव तु
सूक्तेन तु महित्रीणामवोऽस्तित्वत्यनुमन्थ तम् । वत्स्यथेत्यनुजानीयादनुज्ञातो यथा पथि
गच्छन्मृणोति वाक्यानि पक्षिणामप्रियाणि तु । जपेत्कनिकदत्सूक्तं देवीं वाचमृचं तथा ॥
शिवादेरप्रियं श्रुत्वा तुहिश्रुतमृचं जपेत् । यस्या दिश्यथवा यग्मात्पुरुषाद्वाचाप्रतोऽपि वा
विमेत्युमयतो दीप्तमुल्मुकं तद्दिशि क्षिपेत् । मन्त्रेणामयमित्यादि नैनदुर्लभकमस्यति ॥७॥
सर्वतोमयमुत्पन्नं नच ज्ञातमतो नरात् । अन्यतो वोत्ति लोकाशावाचारान्तं करोत्यथ ॥

पृथिव्याद्यष्टमिर्मन्त्रैर्हुत्वाऽष्टाज्याहुतीरथ । स्मित्वेशान्यां जपेत्स्वस्ति नो मिमीतां तु सद्य वै
 प्रलुप्तो जपति त्वन्या यत इन्द्र मयामहे । ततश्च त्रिविष्टकृद्दर्भ होमशेषं समापयेत् ॥ १० ॥
 (२८४) इति स्नातकगमनविधिः ।

२० विवाहाङ्गने मधुपर्कः ।

यथोक्तदक्षणां कन्यामुक्ते काले समुद्देहत् । स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं द्वितीये वक्ष्यते च तत्
 ऊपरेद्युः कृतस्नानोऽहतवस्त्रधृतो वरः । स्वलंकृतः सितच्छत्रो पदातिज्ञातिवान्धवैः ॥
 वृत्तं वधुगृहं गत्वा मधुपर्केण पूजितः । कन्याज्ञातिमिरत्रैव मधुपर्को मयोच्यते ॥ १ ॥
 विष्टराद्युपवस्त्रैश्चैवमुपवेद्याऽऽसने शुभे । तत्रोपकल्पितं पूर्वं विष्टरं त्रिनिवेदयेत् ४ ॥
 उत्तराग्ने त्वहं वर्ष्मैत्यग्निसंज्ञपविशोद्वरः । एवमेवोत्तरेषां च पञ्चानां त्रिनिवेदनम् ॥ ५ ॥
 निवेदिसेन पाद्येन पादौ प्रक्षालयेद्वरः । प्रक्षालयिन्ने विप्राय दक्षिणाहृद्भिं प्रयच्छति ॥
 पश्चात्सव्यं तु शूद्राय पूर्वं सव्यं प्रयच्छति । गन्धादिमुक्तमर्थं च प्रतिगृह्य निवेदितम् ॥
 वेदिताचमनीपापामेकदेशं ततो वरः । उक्त्वाऽमृतोपस्तरणमसिमन्त्रं पिबेदथ ॥ ८ ॥
 शौचाचार्याचमनं कार्यमेवेति प्राह वृत्तिकृत् । अवान्तरेण शौचार्यं सर्वमाचमनं त्विह ॥
 आनीयमानमसित मित्रस्य त्वेति मन्त्रतः । मधुपर्कमथाऽऽर्नातं पूर्ववच्च निवेदितम् ॥
 देवस्य त्वेति मन्त्रेण गृह्णात्यञ्जलिना ततः । मधुवातास्तृचेनेन मधुपर्कमवेक्षते ॥ ११ ॥
 निदधाति च तत्पात्रं सव्ये पाणावितः परम् । अद्भुष्टोपकनिष्ठाभ्यामालोढ्य त्रिः प्रदक्षिणम्
 वसवस्त्वादिमिर्मन्त्रैर्दिक्षु पूर्वादिषु क्रमात् । निमृज्याद्भुल्लिखेत् तु मूतेभ्यस्त्वेने मन्त्रतः
 त्रिरदृष्ट्य त्रिरुरिक्षप्य भूमौ पात्रं निधाय च । प्रादनात्यस्यैकदेशं तु विराजो दोह इत्यथ
 आचम्य पूर्ववत्प्राश्य विराजो दोहमित्यथ । आचम्य तद्वत्प्रादानीयान्मयि दोह इति त्वय
 विनियोगं च कुर्यात् शिष्टस्यास्योक्तमार्गतः । आचम्यापामृतापीति विवेदाचमनीयकम् ॥
 आचम्याऽऽचमनीयाम्बु पिबेत्सत्यं यशस्त्विति । आचान्तः पुनराचामेदथ गां त्रिनिवेदयेत्
 ततो वरो जपेन्माता रुद्राणां दुहितेऽयुचम् । अथोमुत्सृजतेत्याह प्रैषं गामुत्सृजति ५ ॥
 गन्धमास्याम्बैस्तद्भृशपणैः पूजयेद्वरम् ॥ १८ ॥ (१०२) इति मधुपर्कः ।

२१ कन्यादानम् ।

आनालंकृतकन्यायाः प्रादुमुद्रयाः प्रत्यगानतः । ईसेत तण्डुलैर्धाया वरस्तस्य मुरं च सा
 मूर्ते शोभने सभ्यक् सिषेतां मुररयोर्भिष । समुदाञ्जीरकान्कन्यां वरयेदथ तां वरः ॥
 असावमुद्रगोत्रस्य पुत्रः पौत्रः इपौत्रकः । एतद्गोत्राभिमास्य पुत्री पौत्री च नाप्यत्रिणम्
 पुत्रेऽर्कं कन्ययां सापत्नी धीरुवामिरयतः परम् । वरणेनं वृतां कन्यां तत्पिता प्रददाति ताम्

पुत्रायास्य च पौत्राय नष्ट्रे चामुकगोत्रिणे । २ स्मा अमुकगोत्राय पुत्रां पौत्रीं प्रपौत्रिकाम् ॥
 श्रीरूपं च मया दत्तां तुभ्यं श्रीधररूपिणे । इत्युक्त्वोदकपूर्वां तां दद्यात्स्वस्तिपदं वदेत् ॥
 वरोऽथ प्रतिगृह्णीयात्प्रशोक्त इति मन्त्रतः । अस्मिन्नहनि यत्किञ्चित्कन्यादाता ततः परम्
 गोमूहिरण्यदास्यादि तस्मै दद्यात्स्वशक्तितः । सघृतं क्षीरमादाय कराभ्यां कन्यकाञ्जलिम्
 द्विरुन्मृज्य वरः सिक्त्वाञ्जुक्त्वाञ्जुशक्तितानथ । गृहीत्वाऽञ्जलिना तस्या अञ्जलिं द्विः
 सिपेत्ततः ॥ ९ ॥

आदापाञ्जलिमाघत्ते तदञ्जल्युपारि स्वयम् । कन्येत्याद्याशिवः पूर्वमुक्त्वा दाता ततः परम्
 कन्यां त्वां प्रतिगृह्णात्वित्यन्तं क इति मन्त्रतः । उपरिस्वाञ्जलिं पूर्णं हरेत्स्वर्गोदकं ततः
 तमेव प्रतिगृह्णामीत्यन्तं मन्त्रमुदीरयेत् । अञ्जलिस्थासतान्कन्यामूर्धनि प्रसिपेद्वरः ॥
 स्वाञ्जलिस्थासतान्कन्या वरमूर्धनि विनिसिपेत् । मूर्धनक्षेपान्तमेवं स्यात्पुनरुन्मार्जनादिकम्
 उन्मार्जनादिकं कुर्यात्पूर्ववत्कन्यका वरे । कन्येत्यादि पिता कुर्याद्वरतन्त्रं वैरो वदेत् ॥
 कन्याशिरस्यमाल्यस्य गृहीत्वा कौसुमं दलम् । सघृतं क्षीरसंमिश्रं कुर्यात्तिलकमुत्तमम् ॥
 वरः कन्याललाटे च कन्या वरशिरस्रजः । पुष्पस्य दलमादाय क्षीराज्याक्तं वरस्य तु ॥
 ललाटे तिलकं कुर्यादक्षितैव मिथो मुखम् । कण्ठे मिथः शुभे माल्ये दंपती प्रतिमुञ्चतः ॥
 बद्ध्वा वस्त्रान्तमुमयोः प्राङ्मुखौ च ततः परम् । देवीं दास्यायणीं नत्वा सर्वसंप्रदायिनीम्
 होमदेशे ब्रजेतां तौ परिगृह्य करौ मिथः । तदेतत्सूत्रैकदाकिं सूत्रेणोच्चावचोदितम् ॥ १९ ॥
 इति कन्यादानम् (३२१) ।

२२ विवाहहोमप्रयोगः । +

आत्मनो दक्षिणे पार्श्वे बधूं तामुपवेश्य च । उपलेपादि कुर्वीत हविर्भुक्त्वापनान्तकम् ॥
 अग्नेः पश्चात्प्रतिष्ठाप्य हृषदं सोपलाभय । उदकुम्भं निघायात्रेः प्रागुदीच्यामतः परम् ॥
 आज्याधिभ्रयणान्तं स्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । आज्येन सह लाजानां पर्याप्तिकरणं भवेत् ॥
 त्रिः प्रोक्षणं भवेत्तेषां केवलोत्पवने सति । इध्माभिधारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् ॥

+ कन्यां कनकसंपन्नां वनकाभरणैर्युक्ताम् । दास्यामि विष्णवे शुभ्यं ब्रह्मलोकनिर्गमया ॥
 विश्वंभरः सर्वभूताः साक्षिण्यः सर्वदेवताः । इमा कन्यां प्रदास्यामि पितृणां तारणाय च ॥
 गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्तिविभूयिताम् । गोत्राय तस्मै तुभ्यं दत्ता विप्र समाश्रय म
 कन्ये ममाप्रतो भूयाः कन्ये मे देवि पार्श्वयोः । कन्ये मे शृष्टो भूयात्त्वहानान्मोक्षं मानुष्याम् इति ।
 धिस्तच्छोभाः । कन्यादानम्—स्नातां नद्याम्बरोपेतौ कटवादिभिर्भूयिताम् । अवप्रसववचनपरिधानां
 पुमारिकाम् ॥ उक्तस्वस्त्ययनः स्थित्वा प्राङ्मुखं परिश्रुतात् । इति क. पुस्तकेऽपिचम् ।

वधूदक्षिणहस्तेन समन्वारब्ध एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्तं बौलोत्ताज्याहुतित्रयम् ॥
 अत्राऽऽज्यमागौ नैवेष्टावित्युक्तं पूर्वमेव तु । हुत्वा त्वमर्थमेत्यन्यां प्रजापत इतिताराम् ॥
 अधोन्नतमुखीं कुर्यात्तज्जथाऽवनताननाम् । प्राङ्मुख्या उपविष्टायास्तिष्ठन्प्रत्यङ्मुखः स्वयम्
 उत्तानेनाथवा नीचेनोत्तानस्य करस्य तु । अङ्गुष्ठादि तु गृह्णीयाद्दृग्णामीत्येतया ततः
 उपस्तृणाति भार्यां अञ्जलौ प्रोक्षते वरः । वधूभ्राताऽथवा भ्रातृस्थानो लाजान्द्विरावपेत्
 पश्चावर्त्ता वरः स्याच्चेदञ्जलौ तांस्त्रिरावपेत् । भ्रातृस्थानः पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुत
 मातृष्वसुः सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः । वरः शूर्पगताञ्जानवर्त्ताश्चामिधारयेत् ॥
 पठेच्चार्थमणं मन्त्रमथ पत्नी स्थिता सर्ती । कुर्वन्त्यञ्जलिर्विच्छेदमङ्गुल्यग्रैर्जुहोति तान् ॥
 हविर्भुगम्मःकुम्भौ तु दृषद्वर्जं प्रदक्षिणम् । वधूं परिणयेन्मन्त्रममोऽहमिति वै जपेत् ॥
 इममश्मानमारोहेत्येतेन प्राङ्मुखीं वधूं । उमाभ्यामपि पादाभ्यामारोप्य दृषदं पुनः ॥
 उपस्तृत्यादि तद्वत्स्यादृष्टपदारोपणान्तकम् । वरुणं न्विति होमोऽञ्जल्युपस्तृत्यादि पूर्ववत्
 अश्मारोहणपर्यन्तं हवनं पूषणं न्विति । प्रजापतिं चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरः स्मरेत् ॥
 शूर्पकोणेन शिष्टांस्तानभ्यात्मं जुहुयाद्वरः । जयन्तस्त्वाह हवनं चतुर्थं वरकर्तृकम् ॥
 यदि बद्धे शिखे बद्धा देशधर्मादिना ततः । प्रत्वा मुञ्चामि मन्त्रेण दक्षिणां तु विमुञ्चति
 प्रेतो मुञ्चामि मन्त्रेण तत्तूरामपि मुञ्चति । शिखे वरस्य बद्धे चेत्सूणीमेव विमुञ्चति
 अम्युत्क्रमयतीशान्यां वधूं सप्त पदानि च । सा चाम्युत्क्रमयेत्पूर्वं दक्षिणं पादमात्मनः ॥
 इय इत्यादिभिर्मन्त्रैरनुषक्तैर्भवादिना । सप्तमे क्रांमिति तत्स्थः शिरसीं संनिधाय च
 अम्मःकुम्भाम्मसा ते च शिरसीं अवसिञ्चति । आज्येन स्विष्टकृद्धोमं कृत्वा शेषं समापयेत्
 होमादारम्य रच्छेत्सा वाचं दृष्ट्वा ध्रुवादिकान् । जीवपत्नीति सा वाचं विसृजेच्च ततः परम्
 दंपत्योरतभारम्य गृहवेशीयहोमततः । ऊर्ध्वं शिरान्नमथवा द्वादशाहं मवेद्गतम् ॥ १४ ॥
 अबद्धं वा क्षारलक्षणवर्जितं योजनं भवेत् । + अधश्च शयनं तद्ब्रह्मर्षयं च वै भवेत् ॥
 ॥ २९ ॥ (३४९) इति विवाहहोमः ।

२३ गृहपवेशनीयहोमविधिः ।

विवाहानन्तरं गच्छेत्समार्थः स्वस्य मन्दिशम् । यदि ग्रामान्तरे तास्यात्तत्र यानेन गम्यते
 पूषा श्वेत्यनया यानं वधूमारोपयेद्वरः । दंपत्योरग्रतोऽजस्रं विवाहार्त्तिं नयन्ति च ॥
 गृहान्निर्गच्छतोरेप स्वग्रामेऽपि मवेद्विधिः । ब्राह्मणी जीवपत्नी या जीवापत्या च तद्गृहे
 पसेदनन्तरं रार्थी स्वग्रामे नैतद्विद्यते । यद्यन्तराऽस्ति नद्यादि नावमारुह्य याति चेत्

+ ताम्बूलस्य निषेधस्य (स्तु) प्रसिद्धः धारयोगतः । इत्यर्थं क. पुस्तकेऽधिकम् ।

अशमन्वतीस्यूचोऽर्धेन नावमारोहयेद्वधुम् । अर्धेनोत्तरेणैनां जलादुत्तारयेदथ ॥ १ ॥
नीयमाना धूर्ध्वन्धुवियोगाद्यदि रोदिति । अपेज्जर्षिवं रुदन्येतामेकप्रामेऽप्ययं विधिः ॥
जपेच्छोमनदेशादौ मा विदन्परिपन्थिनः । सुमङ्गलार्द्धवैशेत वासे वासे समीक्षकान् ॥
इह प्रियमृचा मार्था स्वस्य गेहं प्रवेशयेत् । उपलेपादिकं कृत्वा विवाहाग्निं समिध्य च
प्राग्भीषमूर्ध्वलौमाग्नेः प्रत्यगानुज्जाजिनम् । आज्यासादनपर्यन्तवन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
चर्मण्यपोपविष्टाया समन्वारुष एव सन् । कुर्यादाधारपर्यन्ताभिधानादि पूर्ववत् ॥
ऋग्भिश्चतसृमिश्वाऽऽनः प्रजामित्यादिमिस्त्वथ । पठन्नाज्याहुतीर्हुत्वा स्वाहाकारमृगन्ततः
समञ्जन्वनया प्राश्य दधि तस्यै प्रयच्छति । साऽपि प्राभाति तत्तूष्णीमथ स्विष्टकृदादिकम्
अथवाऽनक्ति हृदय एतयर्चाऽऽज्यशेषतः ॥ १३ ॥ (३९९) इति गृहप्रवेनीयहोशमविधिः ।

२४ व्रतोत्सर्गविधिः ।

वध्वा विवाहवेलायां यत्सा पारिहिताम्बरम् । सत्येनोत्तमितासूक्तं वेत्ति यः पाठतोऽर्थतः
तस्मै विप्राय तद्दद्याद्व्रतान्ते धौतमम्बरम् । ब्राह्मणान्मोनायित्वैतानो स्वस्तीत्यथ वाचयेत्
ॐ स्वस्तीति प्रतिब्रूयुर्ब्राह्मणास्ते च पूजिताः । स्वत्यादि वाचयित्वाऽऽदौ खिर्यं तामुपगच्छति
मुहूर्ते शोमने तस्या व्रीडा न स्याद्यथा तथा ॥ ४ ॥ (३६३) इति व्रतोत्सर्गविधिः ।

२५ औपासनहोमः ।

अथ यस्मिन्निवाहाग्निरुत्पन्नोऽहनि तस्य तु । यत्सायं तत आरभ्य गृह्यं पारिचरेस्त्वयम्
आत्मनोऽसंभवे पत्नीपुत्रादय इति स्थितिः । अन्ये तु मन्यते पत्नीकुमार्योस्तदहोमकम्
तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा । ज्वलयेदपराह्णेऽग्निमस्तं यतिं दिवाकरे ॥
पर्युह्याग्निं पारिस्तौर्यं पर्युक्ष्य च ततः परम् । पथःपमृतिषु त्वेकं संस्क्रुर्यादग्निहोत्रवत् ॥
बलं करोति पुष्पाद्यैरनलायतनं ततः । द्रवं हविः स्रुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ॥
जुहुयादन्नये स्वाहा सुसमिद्धे हुताशने । ध्यात्वा शब्दं चतुर्थ्यन्तं प्रजापतय इत्यप ॥
स्वाहाकारेण जुहुयात्ततः पारिसमूहनम् । पर्युक्षणं च कुर्वति प्रातरप्येषमिष्यते ॥ ७ ॥
व्युष्टाया ज्वलयेदेनं सायं होमः कृतः पुरा । पयसाऽप्येन वा प्रातस्तेनैवेत्याह वृत्तिकृत्
पूर्वमन्त्रस्तु सूर्याय स्वाहेत्यन्यतरसमं भवेत् ॥ ९ ॥ (३७२) इत्यौपासनहोमः ।

२६ देवयज्ञः ।

गृहस्थो वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रारभते दिवा । तन्त्रं नास्त्यत्र भगवद्वृत्तिकारवचो यथा ॥
औपासनाग्निमन्यं वा समिधाय हविर्भुजम् । पर्युह्य परिपिच्य्याग्निमलं कृत्य च पूर्ववत् ॥
हविष्यं पक्षमादद्यादधिश्चित्थानले च तत् । प्रोक्ष्योद्वास्य घृताम्यक्तं हृदि सव्यं निधाय च

हुत्वा हस्तेन सूर्यायेत्यादिभिर्दशमिस्ततः । प्रजापतिपदस्योक्तिर्वैश्वदेवे न तु सृष्टिः ॥
पर्यूहनोक्षणे कुर्याद्वैवशोऽयमीरितः ॥ ९ ॥ (३७७) इति देवयज्ञः ।

२७ भूतयज्ञः ।

भूतयज्ञं प्रकुर्वीत अग्नेरुत्तरदेशतः । एतैर्भुवि बलीन्दत्त्वा प्राक्संस्थांश्च निरन्तरान् ॥ १ ॥
मुक्त्वाऽन्तरालं प्राक्संस्थानद्भ्यश्च इत्यादिभिर्हरेत् । इहापि भवति स्वाहाकारो न पितृयज्ञके
अद्भ्यो हुताद्बलेः प्रत्यग्निद्रायोति बलिं हरेत् । उदगैन्द्राद्बलेरिन्द्रपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
यमायेत्यन्तरालस्य हरेदक्षिणतो बलिम् । याम्यादुदग्वाऽयं यमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
प्राच्यां ब्रह्मबलेर्हुत्वा वरुणायोति मन्त्रतः । अस्मादुदक्तु वरुणपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
सोमायेत्यन्तरालस्य हरेदुत्तरतो बलिम् । सौम्याद्बलेरुदक्तसोमपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् ॥
जयन्तस्त्वाह वास्त्वन्तैर्बलीन्दत्त्वा निरन्तरान् । मुक्त्वाऽन्तरालमिन्द्रादिदिग्देवाना बली-
न्दरेत् ॥ ७ ॥

ऐन्द्रादिबलितः प्राच्याः प्राच्यां स्यात्पौरुषो बलिः । अन्तराले बलीन्दत्त्वा शिष्टैर्मन्त्रैरतः
परम् । रक्षोभ्य इति सर्वासा बलिमुत्तरतो हरेत् ॥ ९ ॥ (३८१) इति भूतयज्ञः ।

२८ पितृयज्ञः ।

भूतयज्ञोऽयमुदितः प्राचीनावीत्यतः परम् । स्वघा पितृभ्य इत्युक्त्वा दक्षिणस्यां तु ॥
निर्वपेत् ॥ १ ॥

पितृयज्ञोऽयमुदितो नक्तं चैतन्नयं भवेत् । इति पितृयज्ञः ॥ सूर्यायेति पदस्थान ईरयेदग्-
येपदम् ॥ २ ॥

दिवाचारिभ्य इत्यत्र नक्तंचारिभ्य इत्यत्रे । कुर्वीत स्नातकश्चेदं पृथक्पाकी भवेद्यदि ॥
(+ एतान्पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहः शुचिः ॥ ४ ॥ (१९०) इति पञ्चयज्ञाः ।

२९ ब्रह्मयज्ञः ।

ग्रामात्प्राच्यामुक्षीच्यां वा वा द्विकस्यादानिन्दिता । अपोऽवगाद्य तु ज्ञायादुपधीत्येव
स द्विनः ॥ १ ॥

भीतशुक्लाभरः कुर्यात्कर्माद्वाचमनं ततः । दर्भान्महृन्शुचौ देशे प्राग्मांस्तास्तृणास्यथ ॥
दर्भेषूपविशेत्कर्मण्यत्र प्राङ्मुख एव सन् । कृतवोपैस्थं करे सन्त्य उत्ताने प्राग्दिक्षुलौ ॥
पवित्रे स्थापयेदुक्ते प्राग्मे दक्षिणेन तु । न्यद्यं प्राग्दृगुलिं तेन संदध्यादक्षिणं करम् ॥
ऊर्ध्वं तिर्थगपस्ताद्वा नेसेत यदि वाऽक्षिणी । संभ्रिय येन वाऽऽमा तु समाहिनमना ॥
यवेत् ॥ ९ ॥

सूक्ताद्यन्वयतमं पूर्वमभिसंधाय शक्तितः । अपूर्वा व्याहृतीस्तिस्रः समस्तास्तु सकृद्वेत्
 पच्छस्त्वर्चशः सर्वा सावित्री त्रिवेदेदथ । पूर्वमिसंहितं यावत्तदधीत्य समाहितः ॥
 नमो ब्रह्मण इत्येतां त्रिरुक्त्वा प्रणवं वदेत् । प्रणवाद्येतदन्तं स्यात्तमध्यमेन स्वरेण तु ॥
 अधीते मनसा ग्रामे ब्रह्मयज्ञं करोति चेत् । अथां समीपमागत्य तर्पयेदथ देवताः ॥
 त्रिंशद्भिरेकेनैस्तु द्वादशैश्च भवेत्तथा । त्रयोविंशतिवाक्यैस्तु देवर्षीश्च पितृन्क्रमात् ॥
 एवमन्तानि नृप्यन्वित्यन्तैस्तु प्रतिमन्त्रकम् । सिञ्चेत्प्रजापतिस्तृप्यन्वित्यस्यपो देवतार्थितः
 घातुस्तृप्तिर्थाळिङ्गं मन्त्रान्तेषु प्रयुज्यते । मन्त्रैः शतर्चिनस्तृप्यन्वित्यादिमिरतः परम्
 प्रतिमन्त्रं निर्वाती तु तर्पयेद्यपितीर्थतः । प्राचीनावीत्यथेदानीं पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
 सुमन्वित्यादिभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं च पूर्ववत् । द्वितीयान्तेषु मन्त्रेषु तर्पयामिपदं वदेत्-
 अयं तु ब्रह्मयज्ञोऽस्य मिशादानादि दक्षिणा । कुर्यात्तिष्ठञ्जशायानो वा ब्रह्मयज्ञसमं भवेत्
 देशोऽशुचिः स्वयं वा स्यात्तदानध्याय इष्यते । प्रागूर्ध्वं वा भवेदेतद्वैश्वदेवारूपकर्मणः
 ॥ १६ ॥ (४०६) इति ब्रह्मयज्ञः ।

३० मनुष्ययज्ञः ।

उर्ध्वमेव नृयज्ञः स्यात्स चेष्टोऽतिथिपूजनम् । एतान्पञ्च महायज्ञान्कुर्यादहरहः शुचिः
 ॥ १ ॥ (४०७) इति मनुष्ययज्ञः ।

३१ संध्योपासनम् ।

अन्यच्चाहरहःकृत्यं संध्योपासनमुच्यते । ग्रामाद्बहिरपां तीर उपवीत्येव स द्विनः ॥ १ ॥
 आचम्य मार्जनाद्यन्वत्सृष्ट्युक्तं च करोत्यथ । अर्घास्तमित आदित्ये पश्चिमस्य य उत्तरः
 मागस्तमुख आसीनः सावित्रीं वाग्यतो जपेत् । आतारकोदयादेवं प्रातः कर्मेदमिष्यते
 अर्घास्तमितनक्षत्रमन्तरिक्षं यदा ततः । आरभ्य प्राङ्मुखःस्तिष्ठन्नभेदासूर्यदर्शनात्
 ॥ ४ ॥ (४११) इति संध्योपासनम् ।

३२ उपाकर्म ।

अध्यायानामुपाकर्मं श्रावण्यां श्रवणेन तु । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्या वा तदिष्यते
 अवृष्टशौषधवस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् । तदा माद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत्
 (+ कर्मेद्वयमिदं केचिद्धौकिकाग्रौ प्रकुर्वते) । आज्यसंस्कारपर्यन्तमुरच्छेदादि पूर्ववत् ॥
 आज्येन दक्षिसक्तूनां पर्याग्निकरणं भवेत् । उत्तूनमात्रमाज्यं चेतेषां त्रिः प्रोसगं भवेत्
 इध्माभिधारणान्तं स्पृदाज्याद्युद्घासनादिकम् । अन्वारब्धोऽधुना शिष्यैः स्वयमेव न सन्ति चेत्

+ कंसस्थितं कारिधार्थं क. पुस्तके नास्ति ।

प्रकुर्वीताऽऽज्यमागान्तमिधमाधानादि पूर्ववत् । इहाऽऽज्यमागौ नित्यौ स्तस्तथैवोत्सर्ज-
नेऽपि तौ ॥ ६ ॥

हुत्वाऽऽज्यं नवभिर्मन्त्रैः सावित्र्याद्यैरतःपरम् अथावदानवर्षेण तान्सक्तुन्दधिसंयुतान्
हुत्वाऽग्निमीळ इत्याद्यैर्मन्त्रैर्विज्ञातिभिः क्रमात् । शाकल्यानां समानीव इत्युचाऽन्त्याऽऽ-
हुतिर्भवेत् ॥ ८ ॥

आकलानां तु तच्छंयोरित्युचाऽन्त्याऽऽहुतिर्भवेत् । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा दधिसक्तुमिरेष च
दधिसक्तुन्स्वयं शिष्याः प्राश्याऽऽचम्य ततः परम् । परिस्तरणदर्भैरन्तर्दधनि तेऽञ्जलीन्
अन्येन सेचयित्वाऽपस्ताभिः कुर्वन्ति मार्जनम् । पश्चादग्नेस्तु दर्भेषु प्राग्ग्रेपूषविश्य च
आसिक्वापः शरावादी दर्भास्तत्र निधाय च । प्राग्ग्रेदर्भगर्भास्ते कुर्युर्ब्रह्माञ्जलीनथ ॥
सव्याहृतिं जपन्त्युचैः सानित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् । त्रिरम्यसेयुरीकारं व्याहृतीश्चात्र कर्मणि ॥
अग्निमीळ इदं सूक्तमनुवाकमथापि वा । प्रारमेरन्नृचं चापि अध्याप्यान्वाचयेद्गुरुः ॥
प्रायश्चित्तादि सकलं होमशेषं समापयेत् । अनध्यायान्भृता सिद्धान्परिहृत्य त्वधीयते ॥
यैस्त्वपूर्वमधीतेऽसौ प्रारभेत शुभेऽहनि । समावृत्तोऽप्यधीयानो मधुमांसादि वर्जयेत् ॥
ऋतुघातोपगमनं समावृत्तस्य मन्वते । अत आरम्य पण्मासान्धियमेन त्वधीयते ॥
(+पश्चादङ्गानि पण्मासान्ध्रिष्वरमध्यापयेद्गुरुः ॥ १८ ॥ (४२९) इत्युपाकर्म ।

३३ उत्सर्जनम् ।

अध्यायोत्सर्जनं माष्यां पीर्णभास्यां विधीयते । ग्रामाद्बहिर्विचिक्ते स्थाद्युपलेपादि पूर्ववत् ॥
गृहपकं सधीभेऽग्नेर्निधायान्ताऽऽज्यमधिभ्रयेत् । संस्कार्यं सक्तुवद्याजं शान्तिकर्मणि चात्र तु
सत्राऽऽज्याहुतिर्पथं नमुपाकरणवद्भवेत् । जुहोति गृहसिद्धान्ममुपाकरणवत्ततः ॥ ३ ॥
अधेन स्विष्टकृद्धोमो न स्तः प्राशनमार्जने । वेदाधारम्मणं कृत्वा कर्म शिष्टं समापयेत्
अथ तीरमर्षां गत्वा तेऽग्राह्य ततो जलम् । ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वा पूषयेत्तर्पयेत्ततः ॥
सावित्र्याद्या नवाग्याद्या देवतास्तर्पयन्त्यथ । सानित्रीं तर्पयाम्यग्निं तर्पयामीति तर्पयेत् ॥
अथन्तस्त्वग्निमीळ दिमन्त्रैस्तर्पणमप्रकीत । ब्रह्मयज्ञाङ्गमुक्तं यत्तर्पणं स्यादिहापि तत् ॥
अत आरम्य पण्मासान्पटङ्गानि त्वधीयते । शुभे वेदास्त्वधीयोरगृह्योऽङ्गानीति
केचन ॥ कर्मद्वयमिदं कोचिद्विद्विवाप्तौ प्रयुज्यते ॥ ८ ॥ (४३७) इत्युत्सर्जनम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिष्ठस्वामिविरचितानु मयमोऽयाध्याः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

१ श्रवणाकर्म ।

श्रुवेऽथ श्रवणाकर्म सर्पबल्याह्वयकर्म च । कुर्वन्ति श्रावणे मासि पौर्णमास्यामिदं द्वयम्
 पूरयेदहि कलशं नवं यावकसक्तुमिः । निधाय तं नवे शिक्ये दधी वैकङ्कतीमपि ॥
 प्राच्यां दिशि शुद्धिं देवां चक्षुषं परिगृह्य च । यवधाना विमल्यैकं मागमभ्यज्य सर्पिषा
 आदित्येऽस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् । हविर्द्वयस्य तूर्णान् स्तो निर्वापप्रोक्षणे इह
 पुरोवदवघातादि स्याद्विमज्ज्य च तच्छुभान् । तत्रैकेन पुरोडाशमन्येन भ्रपयेच्चरम् ॥
 एकस्मिस्तु पुरोडाशं कपाले श्रपयेदिह । आज्येन सह घानानां पथ्यशिकरणं भवेत् ॥
 'आज्यस्य केवलोत्पतौ तासां त्रिः प्रोक्षणं भवेत् । x(चरुमासादयेत्पूर्वं पुरोडाशमतः परम्)
 बर्हिष्याज्यान्तरे कृत्वा पुरोडाशं निमज्जयेत् । पकाशष्टमयवा पुरोडाशं निमज्जयेत्
 अथ कृत्वाऽऽज्यमागान्तं चर्वाहुतिचतुष्टयम् । हुत्वा चतुष्टयेनाग्ने नयेति प्रत्युचं ततः ॥
 उपस्तीर्षाय सव्येन दक्षिणे प्रोक्षिते करे । सव्येनैककपालं तमोप्य कृत्स्नमखण्डितम् ॥
 उपरिष्टात्तु सव्येन कुर्याद्द्विरामिधारणम् । अच्युत्वायेति मन्त्रेण दक्षिणेन जुहोत्यथ ॥
 यस्मिन्नाज्ये निमज्जोऽयं स्रुवेणैव जुहोति तत् । उपर्येककपालस्य मानो अग्ने इति त्यक्त्वा
 अधोपस्तरणायन्यः करोति गृहिणोऽञ्जली । स तेन जुहुथादक्त्वा घानाः शं नो भवन्तिवति
 यास्तु घाना अनभ्यक्त्वा पुत्रादिभ्यो ददन्मि ताः । अथ स्विष्टकृतं हुत्वा चरुधानैकदेशतः
 परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् । इत्युक्तं श्रवणाकर्म सर्पबल्याह्वयच्यते ॥ १५ ॥

(४९१) इति श्रवणाकर्म ।

२ सर्पबलिः ।

अथ प्रपूरयेदधीं सक्तुमिः कलशास्थितैः । गृहात्प्रागुपनिष्क्रम्य शुची देवोऽहि कल्पिते
 अप आसिच्य तानोप्य सर्पदेवेति मन्त्रतः । नान्तरा बलिमारमानं भ्यषेयादिह कश्चन ॥
 व्यवस्यस्य निषेधोऽयमुक्त आपरिदानतः । ये सर्पा इति मन्त्रेण नमस्कुर्वीरकृताञ्जलिः ॥
 बलिं प्रदक्षिणं कृत्वा पश्चादस्थोपविश्य च । सर्पोऽक्षीत्यादिकं मन्त्रं ददान्पन्तं सकृद्वदेत्
 ध्रुवामुं ते परिददाभ्येतमुत्त्वा निवेदयेत् । ज्येष्ठानुश्रवतः पुत्रानप्रत्तदाहितृन्तपा ॥ १ ॥
 ततः पत्नी ध्रुवामुं त इत्याद्यावत्तेऽथ तु । वाच्यं पुत्रादिनामात्र द्वितीयान्तममुंपदे ॥

ध्रुवमात्मेति चाऽऽत्मानं ततः परिददाति सः । अन्यः कुर्वति चेदाह गृहिणो नाम मांपदे
सायं प्रातश्च मन्त्रेण तेनाप्रत्यवरोहणात् । बलिमेव हरेन्नेह नमस्कारादिरिष्यते ॥८॥
सायं प्रातश्च यावन्तः कालाः स्युस्तद्दिनादधः । तावतो वा बलींस्तस्मिन्नेवाहनि हरेदध
॥ ९ ॥ (४११) इति सर्षवाङ्किः ।

३ आश्वयुजीकर्म ।

कुर्वताऽऽश्वयुजकर्म तदिदानीं मयोच्यते । स्यादाश्वयुजमासस्य पौणमास्यां तु कर्म तत्
निवेशनमलं कुर्यात्कुड्यानां लेपनं भवेत् । उपर्याच्छादनं चैषां समां भूमिं करोत्यथ ॥
सर्वे गृह्या विशेषेण स्रान्ति शुक्लाम्बरास्तैतः । औपासने हुते प्रातरन्वाधानादि पूर्ववत्
उक्त्वा पशुपतीत्येतच्चतुर्थ्यन्तं ततः परम् । त्वा जुष्टं निर्वपामीति निर्वापप्रोक्षणे तथा
प्रोक्षामीति विशेषस्तु प्रोक्षणेऽन्यत्समं भवेत् । चरुश्रपणपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
कुर्यात्पृषातकं नाम हविरन्यच्छुच्यते । पयस्याज्ये निषिक्ते तु तत्पयः स्यात्पृषातकम्
अस्यापि च सहाऽऽज्येन पर्याग्निकरणं भवेत् । आज्यस्य केवलतोत्पत्तौ तस्य त्रिः प्रोक्षणं भवेत्
इध्मामिधारणान्तं स्यादाज्याद्युद्धासनादिकम् । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमन्वारब्धः सुतादिभिः
पशुपतये शिवाय शंकरायैति नामतः । पृषातकाय स्वाहेति मन्त्रेण जुहुयाच्चरुम् ॥
अधोपस्तरणाद्यन्यः करोति गृहिणोऽञ्जयौ । द्रवत्वतः स्रुवेणैव पृषातकमवघाति ॥१०॥
ब्रुहोत्यञ्जलिनाऽप्येतदूनं मे पूर्यतामिति । हविर्द्वयांशतः स्थिष्टकृतं हुत्वा समापयेत्
॥ ११ ॥ (४७२) इत्याश्वयुजीकर्म ।

४ आग्रयणम् ।

शरद्याग्रयणं नाम वर्षाणि स्यात्तदुच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥१॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्मणि । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमवघातादि पूर्ववत् ॥
तिस्र्यर्वाहुतीर्हुत्वा सजूरित्यादिभिस्त्रिभिः । ततः स्थिष्टकृतं हुत्वा कुर्वता प्राशनं त्विति
अरुशेषस्यैकदेशं सन्धे पाणौ निधाय च । प्रजापतादिमन्त्रेण दक्षिणेनामिमृश्य तम् ॥
भद्रां न इति तु प्रादयाऽऽचम्याधो नाभिमात्मनः । आलभेतोपविष्टस्तु तत्रैवामोऽसिमन्त्रतः
मरुपमं तु हविःशेषं पत्नी प्राश्नात्समन्त्रकम् । परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ॥
एतदाग्रयणं कुर्यात्प्रियायां स्वाहितानैलः ॥ ७ ॥ (४७९) इत्याग्रयणम् ।

५ प्रत्यवरोहणम् ॥

एवमाप्रयणं प्रोक्तं वक्ष्ये प्रत्यवरोहणम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य पौर्णमास्यां तदिष्यते ॥
पूर्वेद्युर्वा मधेत्तद्वदलंष्टस्य निवेशनम् । मानावस्तमिते कुर्यादन्वाधानादि पूर्ववत् ॥२॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं पथसि श्रपयेच्चरम् । कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तमन्वारकथः सुतादिभिः
अपश्चेतेति मन्त्रान्या जुहुयात्पायसाहुती । जपेदमयमित्यादि ईक्षमाणो हविर्मुनम् ॥
उक्त्वा शिवोन इत्यादि हेमन्तेति पदं स्मरेत् । स्वस्तरं स्वयमास्तीर्य पश्चादग्नेस्ततः परम्
तत्रोपविशति स्योनाश्रयेवीति जपेद्वचम् । एतत्प्रभृति मन्त्रज्ञा जपेयुः सूनवोऽपि च ॥
शयति तत्र सामास्यः प्राकूशिरा उदगानन । गृहिणोऽनन्तरं यो यो ज्येष्ठस्तद्वच्चर्यीत सः
यथावकाशमथवा शेरते तद्वदेव ते । उत्पायर्चमतो देवाः प्राङ्मुखाल्लिर्जपन्त्यथ ॥
ऋचोऽस्याः प्रथमं पादं जपेयुर्दक्षिणामुखाः । प्रत्यङ्मुखत्वा द्वितीयं तु तृतीयमुदगाननाः
ततोऽत्र सिष्टकृद्भ्रं होमशेषं समापयेत् । यथाशय्यं शायित्वा ते संगता उदिते रवौ
जपेयुः सूर्यसूक्तानि तद्वत्स्वस्त्ययनान्यथ । उदुत्यं नव पटु चित्रं देवानामुदगादिति ॥
नमो मित्रस्य सूक्तं च सूर्यो न इति चापरम् । उक्तं नि सौरसूक्तानि वक्ष्ये स्वस्त्ययनानि, च ॥
आ नो मद्रास्तथा स्वस्ति नो मिमीता परावतः । संस्कृतेन गृहानेन ब्राह्मणान्मोजयेदप ॥
ॐ स्वस्ति ब्रूत इत्युक्त्वा ॐ स्वस्तीति ब्रुवन्ति ते (४९३) इति प्रत्यवरोहणम् ।

६ पिण्डपितृयज्ञः ।

एकाग्रिरपि कुर्वति पितृयज्ञः स उच्यते । अथ दर्शोऽपराह्णे तु प्रज्वाल्यपौपासनं ततः ॥
प्राग्दक्षिणाप्रकैर्दर्भं, परिस्तीर्य हविर्मुजम् । कर्मसाधनमग्नें सर्वं प्राग्दक्षिणामुखम् ॥
दर्भानास्तीर्य वायव्यमैशान्या वा हविर्मुजम् । स्यात्स्याथेकैकमासाद्य स्यात्शीशूर्पे प्रगृह्य च
ग्रीहिमच्छकटं वहेर्दक्षिणस्यामवस्थितम् । आरुह्य ग्रीहिभिः पूर्णां स्थालीं शूर्पे प्रगृह्य च ॥
शकटारोहणं चेह भवेद्दक्षिणभागतः । शूर्पस्यान्तकटे प्रास्य कृष्णाग्निं उलूखले ॥
चरुस्थालीस्थितान्ग्रीहानवह्न्याद्बधुस्ततः । सकृत्फलीकृतानत्र सकृत्प्रक्षाल्य तण्डुलान्
अपवित्वोल्मुकं नीत्वा ये रूपेत्यानलीं दिशम् । अतिप्रणीत एषोऽग्निस्तं परिस्तीर्य पूर्ववत्
अर्षागस्माल्लितेत्सफ्येन लेखामपहता इति । अभ्युक्ष्य तामवस्तीर्य सकृदाच्छिन्नग्रीहिषा ॥
अनुत्पूतं विलीनाज्यं ध्रुवाया सिध्यतेऽधुना । तत्पूतं नवनीतं वाऽऽसाद्य दक्षिणतो ध्रुवाम्
अभिषार्य चरुं ग्रीवेणोदगुद्वास्थ पश्चिमे । आसाद्य चाक्षनादीनि दक्षिणस्या हविर्मुजः

प्राचीनावीत्येदानीमाधायेधं हविर्भुजि । अथावदानघर्मेण गृह्णीत्वा मेषणेन तु ॥
 सर्वाहुतिद्वयं हुत्वा सोमायेति द्वयेन वै । स्वाहाकारेण होमश्चेदुपवीती मवेदिह ॥
 मेषणानुप्रहृत्यन्तं मन्त्रयोर्यत्ययस्तथा । प्रास्थायौ मेषणं चापो निनयेत्पितृतीर्थतः ॥
 छेत्वायां पिण्डदेशेषु शुन्वन्तामिति तु त्रिभिः । तत्र पिण्डत्रयं दद्यात्प्राचीनेन पाणिना
 पित्रादित्रिभ्य एतत्ते विष्णो ये चेति मन्त्रतः । नामानि चैव जानीयात्तत्तेत्यादि षडैकमात्
 स्वाहान्तेनोक्तमन्त्रेण पिण्डो जीवाय हूयताम् । निवृतानत्र पितर इति ताननुमन्व्य तु
 अप्रदक्षिणमावृत्य षोडशप्राणान्नियम्य च । प्रत्यावृत्यानुमन्वयामीमदन्तेत्यादिमन्त्रतः ॥
 चरुशेषमवघ्राय निनयेःपूर्वञ्जलम् । अम्बुदृक्षाद्दक्षेत्रिनामादिमन्त्राभ्यां तैलमज्जनम् ॥
 दद्याद्दशामधैतद्वदिति पिण्डेष्वतः परम् । नमो व इत्युपरिषाय मनोन्वेति तृचेन च ।
 परेतनेति मन्त्रेण पिण्डास्तान्वे प्रवाहयेत् । औपासनान्तिकं गत्वा जपेदग्ने तमेष्ट्युचम्
 यदन्तरिक्षमित्येतां तस्य एव जपेद्वचम् । गार्हपत्यपदस्थेह लोपं न्यायविदो जगुः ॥
 वीरं मे दत्तमन्त्रेण पिण्डमादाय मध्यमम् । तं पिण्डं प्राशयेत्पैर्त्नीमाघतेत्यादिमन्त्रतः
 अप्सु वाऽतिप्रणीतेऽग्नावितरौ प्रक्षिपेदथ । सादितान्यथ यानीह नवयज्ञायुधानि तु ॥
 द्वे द्वे एषोऽग्नेषानि शिष्टं सार्धं तृणेन तु । २४॥ (५१७) इति पिण्डपितृवज्रः ।

७ दर्शश्राद्धम् ।

कुर्वति पार्वणश्राद्धं दर्शं तदभिधीयते । कामयोगेन वाऽन्यस्यां तिथावित्यपरेऽब्रुवन् ।
 ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्दान्ताञ्छान्तानलोलुपान् । अक्रोधनानरोर्गाश्च पालण्डकुलनिःसृष्टान्
 एवंविधद्विजामाषे सतैकेन गुणेन वा । युक्तास्त्रिमन्त्रयीतार्हानसद्गुणविषर्जितान् ॥ १ ॥
 विहितानामपिष्ठातृक्षिपिद्धानां च वर्जकान् । शुचीन्निमन्व्य दैवे द्वौ श्रीन्विप्रान्पितृकर्मणि
 दैवे विष्णेऽपवेकैकं सपिण्डीकरणं विना । सायमौपासनं हुत्वा सायं मुच्यवतो द्विजान् ॥
 उपगम्य १षयं शिष्यः सुतो वा श्रद्धयाऽन्वितः । श्राद्धं श्यो भविता तत्र मवज्जिर्दीयतां सणः
 एवं निमन्व्य नियतां मनोवाणायकर्मभिः । मोक्षतुर्मोजयितुंश्चैव ब्रह्मचर्यमतः परम् ॥
 फृतादिकः परेद्युस्ते(४) प्रविशेषाग्निवेशममु । ततः संकल्प्य विधियस्प्रारभेत्सुसमाहितः ॥
 कृतवेध्याघानपर्यन्तं पितृवज्रमथ द्विजान् । तांघ्राताःकृतपच्छौचानाघान्तानुपवेशयेत् ॥
 द्विषाधामन्ति ते विप्राः कर्त्रां प्रसाधिताह्वयः । द्वौ दैवे प्रादमुखौ विष्णवे श्रींविप्रानुदगाननान्
 घ्वापन्मते पितर इति तानुपवेशयेत् । अर्धपितृोपविष्टौ तु दैवे शृत्युच्छमार्गतः ॥
 ये पसाः कपिनाः पिण्डवज्रे जीवृतान्मति । श्राद्धेऽपि वेदितव्यास्ते पसा इत्याह पृत्तिशृत्
 प्राचीनावीत्ययो दत्त्वा पितृकर्मप्रदक्षिणम् । दुर्मान्द्रिगुणमुग्गांस्तु दत्त्वेपासासनेष्वथ ॥

अपो दस्वाऽथ दर्भेषु पात्राण्यासादयोत्क्रमात् । तैजसेऽश्ममये पात्रे मृन्मयेऽन्तर्हिते कुशीः
एकद्रव्येषु चाग्नेयीदिवसंशेषेषु च तेष्वथ । निदिच्छापोऽनुमन्त्रार्चां शं नो देवीरमिष्टये ॥

अनुमन्त्रः सकृत्कार्यस्ति लोऽस्यस्थायोपेक्षितान् । आवृत्तिः प्रतिपात्रं स्थान्मन्त्रस्योहस्तु नेप्यते
गन्धपुष्पाणि चैतेषु पात्रेषु प्रसिपेदथ । स्वघाऽर्घ्या इत्यर्घाऽर्घ्यास्ता उपर्षती निवेदयेत् ॥

अन्या आपः प्रदातव्या विप्रपाणिष्वतः परम् । ऊर्ध्वं सशोपमादाय दक्षिणेन तु पाणिना
सव्यहस्तगृहीतेन निनयेत्पितृतीर्थतः । त्रिभिः पितरिदं तेऽर्घ्यमिति पाणिष्वनुक्रमात् ॥

दस्वा दस्वा निर्नातास्ता या दिग्घास्तानु(नि)मन्व्य तु । पितृपात्रे प्रसिच्यार्धं शेषं पात्रद्वये
स्थितम् ॥ २० ॥

अनाक्ति पुत्रकामस्तेर्मुखमेकीकृतैर्जलैः । न्यग्बिलं पितृपात्रं स्यादासमाप्तेस्तु कर्मणः
उत्तानं वा तृतीयेन विहितं तत्र चालयेत् । प्राचीनाधीत्येदानां गन्धमार्यं सधूपकम्

दीपं वस्त्रं यथाशक्ति देयं वार्यन्तराऽन्तरा । पितृपञ्चचरोरन्नमुद्धृत्याम्यज्य सर्षिषा ॥
अग्नौ करिष्य इत्येतान्पृष्टोक्तः क्रियतामिति । मेसणानुग्रहन्त्यन्तं पितृयज्ञं करोत्यथ ॥

अनेषु परिविष्टेषु हुतशेषं ददात्यथ । उद्दिश्य चान्नं विश्वेभ्यः पितृभ्यः श्रद्धया ततः ॥
मुञ्जानान्प्रावयेद्विप्रान्नास्तोत्रान्पितृलिङ्गकान् । पुराणानि पवित्राणि ऋषिगीतां पितृत्वातिम्

अन्नं मोजनपर्याप्तं देयं किञ्चित्ततोऽधिकम् । तृष्टेषु श्रावयेत्सिद्धो मधुवाता ऋताप ते ॥
अक्षत्रिति च तान्निप्रान्संपन्नमिति पृच्छति । तेऽपि संपन्नमित्येवं प्रतिब्रूयुरतः परम् ॥

यद्यद्भुक्तं ततः किञ्चित्किञ्चित्पिण्डार्भुमुद्धरेत् । पितृयज्ञचरोरन्नमुद्धृतं प्रसिपेदथ ॥
अन्नं प्रकिरणार्थं च सर्वस्मादन्नमुद्धरेत् । ब्राह्मणेभ्यस्ततः शिष्टं सर्वमन्नं निवेदयेत् ॥

तेऽपि स्वीं कुर्युर्गिष्टं चेदनुजानन्ति वा पुनः । पिण्डदानमनाचान्तेष्वाचान्तेऽप्यथा भवेत् ॥
ऋभोनिनयनाद्यन्तं पितृयज्ञं समापयेत् । अन्नं प्रकिरणार्थाय तदानीय जलच्छ्रुतम् ॥

आचान्तानां समीपे तु स्वगतः प्रकिरेद्भुवि । उत्तानं प्रथमं पात्रं कृत्वा यज्ञोपवीत्यथ ॥
दस्वा च दक्षिणां शक्याया विसृजेदो स्वघोचपताम् । ॐ स्वधेति प्रतिब्रूयुर्याचेतेमान्पराग्निपुत्रू

दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निपतो वाग्यतः शुचिः , दातारो नोऽपिर्वर्षन्तां वेदाः संततिरेव भैः ॥
श्रद्धा च नो माग्वाग्ब्रह्म देयं च नोऽस्त्विति । ब्रह्मचारी भवेत्तस्यां रमन्त्यां ब्राह्मणैः सह
॥ २१ ॥ (५५४) इति दर्शशाद्धम् ।

८ पूर्वेषुश्राद्धम् ।

हेमन्तशिशिरारुधिरैः कृष्णपक्षघट्टये । अष्टमीष्वथैकस्यामष्टम्यामष्टका भवेत् ॥
प्रत्यष्टकं च पूर्वेषुः श्राद्धं कुर्यात्तदुच्यते । वार्यं यत्कर्म सप्तम्यां तत्कुर्यात्पितृपक्षवत् ॥

ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रपयोदिह । गृहसिद्धादुपादेया अपूवाञ्जुहुयाद्यदि ॥ ३ ॥
 पूर्वाहानां यथासंख्यं द्रव्याणां चेति केचन । ओदनस्तिलमिश्रस्तु कृसरः परिकीर्त्यते ॥
 तिलकस्कं विनिसिष्य शूते वा कृसरो भवेत् । कृत्वेष्वाधानपर्यन्तं पितृयज्ञविधानतः ॥
 वासःप्रदानपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । ओदनाद्यन्नमुद्धृत्य पृष्टोक्तः पूर्ववद्विनैः ॥
 सोमायेत्येतयोः स्थाने हुत्वाऽऽमिरुदीरताम् । अन्नदानादि तद्वत्स्यादुक्तः संपन्नमित्यथ
 उद्धृत्य भुक्तशेषान्नं निदधाति चरुत्रये । स्यात्प्राप्तोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्
 ॥ ८ ॥ (११२) इति सप्तमीश्राद्धम् ।

९ अष्टमीश्राद्धम् ।

पूर्वेद्युः कर्म कथितमष्टकाकर्म कथ्यते । अष्टम्यां पशुना कार्याः स्थालीपाकेन वाऽष्टकाः
 स्थालीपाकरूपयोगस्तु तत्र तावन्मथोच्यते । पूर्णपात्रनिधानान्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
 मन्त्रोक्तदेवताभ्यस्तु तूष्णीमेवाथ निर्वपेत् । चतुरश्रतुरो मुष्टिप्रोक्षणं च तथा भवेत् ॥
 सहैव श्रपयेदन्नं नास्ति व्युद्धरणं तथा । आदिष्टमन्त्रहोमेषु सर्वत्रैवं प्रतीयताम् ॥ ४ ॥
 कृत्वाऽऽज्यभागपर्यन्तं जुहुयात्सप्तभिश्चरुम् । अग्ने नयेत्यृचा पञ्च ग्रीष्म इत्यादयस्तथा
 अविज्ञातस्वरो मन्त्रः सौत्र एकश्रुतिर्भवेत् । ततः स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 अथाऽऽच्छादनपर्यन्तं श्राद्धं पार्वणवद्भवेत् । उद्धृत्य भोजनार्थान्नाद्वे द्वे हुत्वाऽथ पाणिषु
 सोमायेति तु मन्त्राम्या मेषणेन करेण वा । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्येव प्रजुहति ॥
 प्राशितेषु हुतेष्वन्नेष्वन्यदन्नं ददात्यथ । उदीच्याः प्राहुरत्रैवं न प्राश्रीयात्करे हुतम्
 निषाय तद्धृतं पात्रेष्वाम्योपविशेदिति । संपन्नवचनान्तं स्याच्छेषं पिण्डार्थमुद्धरेत् ॥
 ब्राह्मणानां सभाषे तु पिण्डनिर्वपणं भवेत् । न कार्यमग्निं प्रत्येषादित्यद्यात्र तु कर्माणि ॥
 प्राशयेन्मध्यमं पिण्डं श्राद्धशेषं समापयेत् । अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुमांसि मांसि च पार्वणम्
 चतुर्वेदप्रतिहोमः स्यात्पिण्डांश्चाग्निसभाषतः । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम्
 चतुर्वेदेषु करे होमः पिण्डदानं द्विजान्तिके । पिण्डनिर्वपणं केचिन्नेच्छन्त्यग्निश्चतुष्टये
 ॥ १४ ॥ (१७६) इत्यष्टमीश्राद्धम् ।

१० अन्वष्टक्यश्राद्धम् ।

अन्वष्टक्यं भवेत्कर्म नवम्यां पितृयज्ञवत् । दक्षिणाप्रवणे वदिं निषाय उवलयेज्जरुम् ॥
 त्रिः परिस्तीर्य तं दग्धैः समूलैरप्रदक्षिणम् । अतिप्रणीतवद्देश्यं भवेदेवं पारिस्तृतिः ॥ २ ॥
 अकम्ययजिदं कुर्यात्परिस्तरणमत्र तु । ओदनं कृसरं चैव पायसं श्रपयेत्तथा ॥ ३ ॥
 कुर्वीत दधिमन्पारुष्यं मधुमन्वारूपमेव च । श्रपयित्वा चरुनग्ना दधिमन्प्रायश्चित्तयेत् ॥

सक्तवो दधिमिश्रास्तु दधिमन्थाः प्रकीर्तिताः । मधुमन्थाः प्रकीर्त्यन्ते मधुमिश्रास्तु सक्तवः
 कुर्याद्वेले अवस्तीर्य सकृच्छिलद्वयेन ते । अभिघार्य क्रमेणैतानुद्वासयति पूर्ववत् ॥६॥
 मात्रार्घ्यं पृथक्कुर्णत्कशिपुं सोपमर्हणम् । कृत्वेन्माधानपर्यन्तं ब्राह्मणानुपवेशयेत् ॥
 कांश्चिद्विप्राप्नितृश्राद्धे स्त्रीश्राद्धे कांश्चिदेव तु । नोहेन्मात्रर्घ्यपात्रेषु तिलावापे पितृन्पदम्
 अर्घ्यप्रदानमन्त्रेषु मात्रादिपदमावपेत् । वासःप्रदानपर्यन्तं प्रावत्कृत्वोपयत्र तु ॥९॥
 मधुमन्थहविर्वर्जमुद्धृत्याजं चतुष्टयात् । अनुज्ञातो द्विभैस्तद्वज्जुहुयादाहुतिद्वयम् ॥१०॥
 हविश्चतुष्टयास्केचिदूचिरेऽष्टाहुतीरिह । संपन्नवचनान्तं स्यादन्नदानादि पूर्ववत् ॥११॥
 उद्धृत्य मुक्तशेषान्नमेकीकृत्य च पञ्चमिः । पूर्वस्वामय लेखायां पितृणां निनयेज्जलम्
 (+पश्चिमायां तु लेखायां मातृणां निनयेज्जलम्) । शुन्वन्तामत्र पित्रादी मात्रादिपदमावपेत्
 दत्त्वा पिण्डान्पितृभ्यस्तु मात्रादिभ्यो ददास्तथ । मातृपिण्डेषु निनयेत्सुरा चाऽऽवाममेव च
 ओदनाप्रद्वं प्राहुराचामं हि मनीषिणः । स्त्रीद्वित्वे वा बहुत्वे वा तेशब्दस्योह इष्यते
 निर्दिशेन्नामनी द्वित्वे नामान्यपि बहूनि चेत् । नाम द्विवचनान्तं स्यादेवं तच्चेद्वयोरपि
 नोहेथा इति येशब्दं घृत्तिकारवचो यया । जघन्तस्वामिनः शिष्या ऊहं कुर्वन्ति या इति
 द्वित्वे युवां बहुत्वे तु युष्मानिति पदं वदेत् । अनूहेनैव पिण्डानां सकृत्स्यादनुमन्त्रणम्
 अभ्यङ्गायांपदं द्वित्वे बहुत्वेऽभ्यङ्गमित्यथ । द्वित्वेऽङ्गायां पदं ब्रूयाद्बहुत्वेऽङ्ग्वंपदं वदेत्
 दद्याद्दशमनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते । अनूहेनैव षट् पिण्डान्सकृदेवोपतिष्ठते ॥
 अनूहेनोपयेयां स्याद्युगपच्च प्रवाहणम् । पिण्डदानमनूहेन मन्त्रस्याऽऽवृत्तिरिष्यते ॥
 पिण्डद्वयमनूहेन पर्या वै प्राशयेदथ । स्यात्पात्रोत्सर्गपर्यन्तं श्राद्धशेषं समापयेत्

॥ २२ ॥ (१९८) इत्यन्वष्टक्यम् ।

११ माध्यावर्षम् ।

माध्यावर्षे नमस्यस्य कृष्णाष्टम्यां विधीयते । अष्टकार्कर्मवर्कार्यं सप्तम्यादिष्वहःसु सत् ॥
 माध्यावर्षे नमस्यस्य कृष्णपक्षेति कुत्रचित् । अन्नष्टक्यवदेव स्यात्पार्ष्णं वेति केचन

॥ २ ॥ (१००) इति माध्यावर्षम् ।

१२ कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

प्रतिमासं मवेत्कृष्णपक्षे युग्मेऽहि कुत्रचित् । पितृभ्य एव तच्छ्राद्धमन्वष्टक्यविधानतः

॥ १ ॥ (१०१) इति कृष्णपक्षश्राद्धम् ।

१३ काम्यश्राद्धम् ।

पञ्चम्यां पुत्रकामस्येत्यादि काम्यं तदुच्यते । श्राद्धं यदुक्तमष्टम्यां सद्देव तदिष्यते

॥ १ ॥ (१०२) इति काम्यश्राद्धम् ।

१४ मासिमासिश्राद्धम् ।

विकल्पः पार्वणारुहस्य मासिश्राद्धस्य चेष्यते । वास्यश्राद्धे कृते नैव कार्ये मासिकपार्वणे
अष्टमीश्राद्धवत्कुर्वादाहिताग्निस्तु पार्वणम् ॥२॥ (१०४) इति मासिमासिश्राद्धम् ।

१५ नान्दीश्राद्धम् ।

स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धिपूर्तेषु कर्मसु । स्यात्पुंसवनसीमन्तचौलोपनयनेष्विह ॥ १ ॥
विवाहे चामलाधेयप्रमृतिश्रौतकर्मसु । इदं श्राद्धं प्रकुर्वीत द्विजो वृद्धिनिमित्तकम् ॥२॥
अन्यैः षोडशसंस्कारश्रावण्यादिष्वधीष्यते । वाप्याद्युद्यापनादौ तु कुर्युः पूर्तिनिमित्तकम्
प्राङ्मुखोऽत्रोपवीती स्यात्प्रचारः प्रदक्षिणम् । तिलकार्यं यवैः कुर्याद्युग्मान्विप्राग्निमन्त्र्य तु
भ्रजुदर्भान्मूलात्तु दत्त्वेयामासनेष्वथ । प्राक्संस्थपात्रेष्व्वासिच्य प्राग्वाचापो निमन्त्र्य तु
तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीति पदं वदेत् । स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥
पितृनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिति । स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दं वदेदिह ॥३॥
संनधनामरूपाणि वर्जयेदत्र कर्मणि । अतोऽन्यत्तु यथापाठमुक्त्वाऽर्घ्येष्व्वावपेद्यवान् ॥
नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति मन्त्रतः । पित्रर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥
इममेव वदेन्मन्त्रं पितामहपदान्वितम् । तदर्धमुपविष्टेभ्यः सकृदर्घ्यं निवेदयेत् ॥ १० ॥
प्रपितामहसंयुक्तं मन्त्रमुनत्नैवमेव तु । तदर्धमुपविष्टेभ्यस्तृतीयं सकृदेव तत् ॥ ११ ॥
नान्दीमुखास्तु पितर इदं वोऽर्घ्यमिति स्वथ । दत्त्वाऽर्घ्यस्यैकदेशं स्यादर्घ्यदानं प्रतिद्विजम्
आवृत्तिरपि मन्त्रस्य प्रतिब्रजगामिष्यते । प्रतिद्विजं पृथक्कुर्यान्निवीत्यर्घ्यानुमन्त्रणम् ॥
यवोऽसीत्युहमन्त्रः स्यादर्घ्य इत्यपरे जगुः । द्विर्द्विर्गन्धादि दातव्यं पाणिहोषो मवेदिह
अग्नये कस्यवाहादिमन्त्रेण प्रथमाऽऽहुतिः । सोमायेति द्वितीया स्यात्तथाऽऽग्नेयां च पाणिपु
ष्प्यामेव तु मन्त्राभ्यां द्वे द्वे हुत्वाऽऽहुती इह । एकैकामाहुतिं केचिद्विगृह्येव भ्रजुहति ॥
स्वधानमःपदस्थाने स्वाहाशब्दो मवेदिह । अथ तृप्तिपरिज्ञानपर्यन्तं पूर्ववद्भवेत् ॥१३॥
भृशुवाताहृतिस्थान उपास्ये गायता नरः । पञ्चर्चः श्रावयित्वाऽऽक्षत्रिति च श्रावयेद्य ॥
संपन्नषषणादि स्यादाचान्तेषु द्विजेषु तु । अथ भुक्ताशयात्सम्पद्यगोमयेनोपलेपयेत् ॥
तत्र प्रागग्रकान्दर्भानास्तृणाति ततः परम् । पुषदाज्यं च कुर्वीत दध्यानयति सर्षपि ॥
पुषदाज्येन संगिश्रं भुक्तशेषोद्धृतं भवेत् । एकैकस्योक्तमन्त्रेण द्वौ द्वौ पिण्डौ तु निर्वपेत्
अथानुमन्त्रणादि स्यात्तत्तु नेच्छन्ति केचन । अथो संपन्नमन्त्रेण विप्राणां स्याद्विसर्जनम्
॥ २२ ॥ (१२१) इति नान्दीश्राद्धम् ॥

१६ रथारोहणम् ।

आरोहदन्तशफटादीनि वनस्पते इति स्थरेत् । रथराविति स्थरेद्वावाग्दामोषां युगं तथा
सुत्रामाणमृषा नावमारोहेद्दत्तरक्षदीम् ॥ २ ॥ (१२८) इति रथारोहणम् ।

१७ वास्तुपरीक्षा शान्तिश्च ।

कार्या वास्तुपरीक्षाऽथ बाह्यलिङ्गैस्तथाऽऽन्तरैः । इरिणं च विवादश्च न स्तो यस्मिन्स्थले सदा
यस्मिन्नोपघयो वृक्षाः प्रभूतं कुशवारिणम् । सन्ति तत्र गृहं कुर्यात्स्वाच्चेदान्तरलक्षणम्
कण्टकिर्षारिणश्च श्युरपाभागोदयश्च ये । अन्ये च वास्तुविद्यार्था निपिद्धा येऽत्र तान्पि
उत्पाट्य सह मूढेन बहिस्त्रासयेदथ । आन्तरं लक्षणं वक्ष्ये यद्दर्शयः प्रचसते ॥
आनुमात्रं चतुष्कोणं गर्तं स्वात्कोद्धृतैस्तु तैः । पांसुभिः पूरयेद्गर्तं पांसुराशौ ततोऽधिके
प्रशस्तं पांसुराशौ तु समं गर्तं तु वृत्तिमत् । न्यूनं तु कुत्सितं विद्यात्तमात्तत्र न कारयेत्
अथास्तमित आदित्ये गर्तं तं पूरयेज्जलैः । व्युष्टायां तं परीक्षेत प्रशस्तः सज्जो यदि
आर्द्रो यदि भवेद्गर्तो वृत्तिमद्वाभु तद्भवेत् । स्याच्चेच्छुष्को गृहं तत्र न कुर्यात्कुत्सितं यतः
प्रशस्तलक्षणैरेमिर्लक्षितो यस्तमेव तु । मूभागं मधुरास्वादं सिकतानहुलं तथा ॥ ९ ॥
ततः स्वीकृत्य तं विप्रो बहुशः सीतया कृषेत् । कुर्यात्सप्तचतुष्कोणं दिक्षु सर्वास्वतः परम्
पागायतं चतुष्कोणं स्थलं तत्कुरुतेऽथवा । सर्वतश्चोन्नतं मध्ये निम्नं प्राक्प्रवर्णं भवेत्
सूक्तेन शंनइन्द्राग्नी मन्त्रान्ते त्रिः परिघ्नन् । प्रोक्षत्यग्निः शर्माशास्त्रयौदुम्बरा च शाखया
प्रार्थामारभ्य तद्वास्तु व्रजेत्प्रोक्षन्प्रदक्षिणम् । अथ तां दिशमारभ्य त्वापोहिष्ठातृचेन च
अम्बुधारां त्रिरच्छिन्नां मुञ्चन्नेव प्रदक्षिणम् । प्रोक्षणव्रजने स्यातां तृचान्तेऽन्यत्समं भवेत्
प्राच्यां विशि गृहस्थस्य शयनीयं गृहं भवेत् । ततस्तु शयनीयस्य गृहस्थोत्तरदेशतः
अपां शनैस्तु निर्गत्यै कुर्यात्स्यन्दनिकामृजम् । महानसं भवेत्तत्र यत्र स्यन्दनिका कृता
वास्तुमध्ये समां कुर्याद्यत्राऽऽस्ते त्वजनैर्वृतः । यावन्तः संभवन्त्यत्र वंशास्तत्र द्वयोर्द्वयोः
अन्तरेषु पृथक्कृत्य कुडचेनान्येन वा ततः । अवान्तरगृहाण्यत्र अत्रयेद्वाभुशास्त्रवित्
स्थूणावटेषु स्वयकां शीपालं चावघापयेत् । आसां वा मध्यमा स्थूणा तस्या गर्तं स्वतः परम्
प्रागग्रानुदगम्रांश्च कुशानुप्याभृतास्थय । आसिञ्चेदच्युतायेति तस्मिन्प्रोक्षादिमज्जदम्
गर्तंऽवघापमाना तां मध्याथूणामुपपृशन् । इहैव तिष्ठ मन्त्राम्यामनुमन्त्रयते ततः ॥
वंशमाधीयामानं तु मध्यमाया उपर्यथ । अस्तेनेत्यनुमन्त्रान्ये प्रतिवंशं वदन्ति तत् ॥
समाप्य च गृहं तस्मिन्वीनादि स्थापयेद्दृष्टे । गृहप्रवेशनं कुर्यान्मुहूर्तं शौमने ततः ॥
प्रविश्य बीजवद्रेहं चतस्रः स्थापयेच्छिष्टाः । दूर्वास्तासु निघाथात्र मणिकं स्थापयेदथ
पृष्टिव्या अधिमन्त्रेण यद्दारुकर इत्यथ । ऐतु राजेति मन्त्रेण मणिकं पूरयेज्जलैः ॥
मणिकादप आदाय त्रीहीनोप्य यवान्पि । हिरण्यं चावघाथाग्निः प्रोक्षति त्रिः परिघ्नन्
सूक्तेन शंनइन्द्राग्नी इति पूर्ववदेव तु । अनुधाराभवच्छिन्ना हरति त्रिः परिघ्नन् ॥

अर्वाहिष्टेत्यनेनैव तृषेनान्यत्तु पूर्ववत् । अन्यमात्पचनान्पूर्वं गृहमध्ये चरुं पचेत् ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेषादि पूर्ववत् । निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं मन्त्रो वास्तोष्पते प्रति ॥
 हुत्वा चतसृभिः कुर्वन्स्वाहाकारमृगन्ततः । ततः विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत्
 कन्नेन गृहसिद्धेन ब्राह्मणान्मोजयेत्ततः । शिवं वास्तु शिवं वास्विष्यथ मुक्तवतो द्विजान्
 वार्धयत्तेषु तद्वाक्यं तथा ब्रूयुः सुपूजिताः । शास्त्रान्तरेण संस्कृत्य विशीर्षी यो गृहं विशेत्
 शिवं वारिवति मन्त्रः स्याद्दीजस्थापनपूर्वकम् ॥ ३३ ॥ (६६१) इति वास्तुशान्तिः ।

१८ गृहे प्रवासप्रत्यागमनम् ।

अभयं वोऽभयं मेऽस्तु मन्त्रेणोपासनं गृही । प्रवत्स्थन्नुपतिष्ठेत् ततो ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥
 आगत्य ज्वलयित्वाऽग्निमनेनैवोपतिष्ठेत् । गृहानेत्यादिमन्त्रेण गृहानीक्षेत् वै ततः ॥ २
 गृहानहं सुमनस इत्यनेन प्रपद्यते । अपेत्रिर्वीक्षमाणस्तु शिवं धाममिति त्वथ ॥ ३ ॥
 प्रवासादेत्य पुत्रस्य परिगृह्य शिरस्ततः । अङ्गादङ्गादिति जपन्मूर्ध्नि त्रिरवजिघ्रति ॥
 प्रवासादेत्य कर्तव्यं कुमार्या अप्यमन्त्रकम् साग्निः प्रयाति चेत्याणी प्रतपेद्यात् इत्यथ ।
 निघ्नेत्याणी ततः काले व्याहृत्याऽग्निं समुच्छ्रसेत् । प्रादुष्करणकालो यः सकाल इति कीर्तितः
 कृते पाणिसमारोपे नियमांस्तु निबोधत । जलेऽनिमज्जनः स्नायान्नोपेयाद्य स्त्रियं तथा
 कृत्वा मूत्रपुरीषे तु चिरं नाऽऽसीत् चाशुचिः । समिधं प्रतपेद्वाऽग्नावयं ते योनिरित्यृचा
 अग्नौ प्रत्यवरोहेति काले तामादधात्यथ । अनेनैव च पूर्वास्मिन्पक्षेऽप्यग्निं समुच्छ्रसेत् ॥

॥ ९ ॥ (६७०) इति गृहप्रवासप्रत्यागमनम् ।

१९ शेषकर्षणादि ।

द्व्यर्धमुत्तैः प्रोष्ठपदैः शेषं प्रकर्षयेत् । रोहिण्यां वा तदिव्येत कल्गुर्नापृत्तरासु वा ॥
 स्वक्षेत्रस्यानु वा तं तु देशं गच्छेत्ससाधनः । कृत्वाऽऽज्यमागपर्यन्तमुपलेषादि पूर्ववत्
 तत एतेन सूक्तं क्षेत्रस्य पतिना वयम् । ऋगन्ततः पठन्स्वाहाकारमाज्याहुतीर्दिशेत्
 (+प्रारमेत ततः ऋष्टुं कुर्यात्स्विष्टकृदादिकम्) । एतस्सूक्तं जपित्वा वा ततः क्षेत्रं प्रकर्षयेत्

॥ ४ ॥ (६७४) इति शेषकर्षणादि ।

२० क्षेत्रे नित्यं गवानुमन्त्रणम् ।

गच्छन्तीरटर्षी गन्तुमनुमन्त्रयते श्वगाः । अन्या वा नियमो द्वाभ्यां मयोर्भूर्वात् इत्यथ
 आगच्छन्तीरिमास्तृष्ठा अनुमन्त्रयते पुनः । यासामृषन्तवा तद्वया देवेषु द्वयेन च ॥
 आगावः सूक्तमेवान्ये आगन्तीर्नां तु मन्त्रणे । अथो गुरुगवां संपान्मृतास्थेत्युपतिष्ठते ॥
 वाच्यं शं मयि जानीष्वं मन्त्रान्ते सश्रुदेव तु । कुर्यादहरहर्ष्येदं शुची देशे समाहितः

+ शंश्रुदेवमर्थं क. घ. पुस्तकद्वयेऽभिधम् ।

मध्येषु गुरुगद्यं चोक्तं वै नैतद्विद्यते ॥ ५ ॥ (६७२) इति गवानुमन्त्रणम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

====

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

१ काम्यचरुहोमः ।

अनाहिताग्निरेवेमान्कुर्यात्काम्याश्चरुमथ । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
अग्नये पुत्रिणे त्वेति पुत्रकामस्तु निर्वपेत् । अग्नये पुत्रिणे स्वाहेत्येतेन जुहुयाच्चरुम् ॥
आयुःकामादिकञ्चरुनेवमेव करोत्यथ । सूत्रोक्तदेवता ज्ञेयास्तत्र तत्र तु कर्माणि ॥ ३ ॥
(६८२) इति काम्यचरुहोमः ।

२ व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

व्याध्यादिषु निमित्तेषु षडाहुतिचरुर्भवेत् । परिषेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥१॥
निर्वापप्रोक्षणे तूष्णीं भवेतामत्र कर्माणि । मुञ्चामि त्वेति सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाच्चरुम् ॥
षष्ठं स्विष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥३॥ (६८५) इति व्याधिनिमित्तचरुहोमः ।

३ दुःस्वप्नादिपरिहारः ।

स्वप्नं दृष्ट्वाऽशुभं सूर्यमुपतिष्ठेत् सद्यमिः । अद्यान इति तु द्वाभ्यां यच्च गोप्त्विति पञ्चमिः ।
यो मे रानन्नृचा वाऽर्कमेकैवोपतिष्ठेत् ॥२॥ (६८७) इति दुःस्वप्नपरिहारः ।

४ जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

नृन्मिन्त्वा यदि वा क्षुत्वा दृष्ट्वा प्रत्यक्षमग्नियम् । पापकं गन्धमाघाय तथाऽसिस्वप्न्दनेऽथवा
(+उत्पन्ने कर्णयोः शब्दे पण्णामेकं भवेद्यदि । जपेत्तत्र इमं मन्त्रं सुचक्षा अहमित्यथ ॥
गत्वा रजस्वलां मार्यां निषिद्धदिवसेऽथवा) ।

अयाज्यं याजयित्वा आहविषादि प्रगृह्य च । अप्रतिप्राद्यपुरुषद्रव्यं वा प्रतिगृह्य च ॥
स्पृष्ट्वाऽग्निचयनार्थं च यूपं चामोज्यभोजने । पञ्चस्वेषु निमित्तेषु भवेदन्यतमं यदि ॥
पर्युष्माग्निं परिस्तौर्यं पर्युक्ष्य च ततः परम् । पुनर्मानैतुमन्त्राभ्यां जुहुयात्संस्कृतं घृतम् ॥
एताभ्यामेव मन्त्राभ्यां समिधावाद्घृणाति वा । पर्युष्नात्क्षणे स्यातामन्यक्तमंत्रं तु नेष्यते ॥
स्वाहाकारविनिर्मुक्तं श्रद्धा मन्त्रं जपेदिह । ६ ॥ (१९३) इति जृम्भादौ प्रायश्चित्तम् ।

५ निर्द्रिष्टेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

स्वपन्तं सन्तमगमदादित्योऽस्तमियाद्यादि । तिष्ठन्नेव नयेद्वाग्निरोषं धाम्यत एव सन् ॥

उदिते येन सूर्येति पश्चमिरतूपतिष्ठते । अविध्युक्तक्रियाश्रान्तमपि निद्रावशां गतम् ॥
अर्वोऽभ्युदेति चेदह्न शेषं स्थित्वा तु वाग्यतः । उदिते यस्य ते विश्वेत्पृग्भिश्चतसृमी रविम्
उपतिष्ठते विहितकर्मश्रान्तस्य नेष्यते ॥ ४ ॥ (६९७) इति निद्रितेऽस्तमने प्रायश्चित्तम् ।

६ कपोताद्युपघाते प्रायश्चित्तम् ।

रक्तपादः कपोताख्य अरण्यौका, शुक्लच्छविः । स चेच्छालां विशेच्छालासमीपं वा व्रजेद्यदि
परिवेचनपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् । देवाः कपोतसूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाद्भूतम् ॥ २ ॥
प्रष्टं स्वाहेति जुहुयात्प्रत्यृचं च बनेष्विह । इदं सूक्तं जपेद्यद्वा विकल्पो जपहोमयोः ॥ ३ ॥

(७००) इति कपोताद्युपघातप्रायश्चित्तम् ।

७ धनार्थगमने विधिः ।

गच्छन्धनार्थां सूक्तेन वयमुत्वा पथस्पते । पूर्ववत्प्रत्यृचं होमं कुर्यात्सूक्तस्य वा जपम् ॥
प्रज्ञाहीनोऽथवा नष्टं लब्धुमिच्छन्जुहोत्यथ । संपूषन्सूक्ततस्तद्वत्प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ॥
गमिष्यन्महदध्वानंमल्पं वाऽपि मयानकम् । संपूषन्नध्वसूक्तेन प्रत्यृचं यदि वा जपेत् ।
॥ ३ ॥ (७०३) इति धनार्थगमने विधिः ।

८ औपासनाग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

औपासनाग्निर्गच्छेत्चेदुपलेपादि पूर्ववत् । आहृतं श्रोत्रियागारात्प्रतिष्ठाप्य हविर्भुजम् ॥
अन्यस्माद्गोमकारास्त्रीं नाश्रीयाद्यदि वा गृही,पर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत्
अयाश्चेत्यनया हुत्वा यथापूर्वं जुहोत्यथ ॥ ३ ॥ (७०६) इत्यौपासनाग्निनाशप्रायश्चित्तम् ।

९ अन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

अन्वाधाने कृते यागात्प्राक्चेदनुगतिर्भवेत् । प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरन्वादात्प्रत्यथ ॥
अन्वाधाने कृते यागात्प्राग्गोवाऽऽरोपयेद्यदि । तुभ्यं ता इत्यृचा हुत्वा बहूनिमारोपयेत्ततः ॥
॥ २ ॥ (७०९) इत्यन्वाधानोत्तरमग्निनाशे प्रायश्चित्तम् ।

१० नित्यहोमातिशये प्रायश्चित्तम् ।

नित्यहोमे स्वतिक्रान्ते संस्कृत्याग्निं च पूर्ववत् । चतुष्कृत्वो गृहीत्वाऽऽज्यं मनस्वत्या जुहोत्यथ
आद्वादशदिनाद्येवमूर्ध्वं विच्छिद्यतेऽनलः । प्रायश्चित्तं तु मत्प्रोक्तमग्निस्यागोपपातके ॥
मनुना तत्प्रकुर्वीत तत्तत्कालानुसारतः । त्रैमासिकं गोवशोक्तं त्यक्तेऽग्नौ निष्कृतिर्भवेत् ॥
वान्द्रायणं वा होम्यस्य दानं वाऽपि समाचरेत् । अन्यत्र पुनराधानं दानमेष तथैव च ॥
उपलेपादिकं कुर्यादाधारान्तं विवाहवत् । विवाहाज्याहुतीर्हुत्वा छानहोमो भवेदिह ॥
गृहप्रवेशनायाश्च हुत्वा स्याद्भूदयाजनम् । परिणीत्यादि नास्त्यत्र छानानावपति स्वयम्
समानतन्त्रकं चेह होमद्वयमिदं भवेत् ॥ ७ ॥ (७१६) इति नित्यहोमातिशये प्रायश्चित्तम् ।

११ उभयातिक्रमे ।

उभयातिक्रमे कार्य एकः पथिकृतो भवेत् । तृतीयप्रमूर्तानां तु पर्वणामतिपातने ॥१॥
पुनराधेयमिच्छन्ति केचिद्ब्रह्मविदो द्विजाः । समारूढसमिन्नाशे पुनराधेयमिष्यते ॥२॥

(७१८) इत्युभयातिक्रममावक्षिष्यम् ।

१२ पुनराधानम् ।

कस्यामि पुनराधेयं नयन्नुक्त्वामितो मतम् । अन्वाधेयैर्यसंभारान्वयासंभवमाहरेत् ॥
उपलेपादिकं कृत्वा संभारार्क्षदधाति तान् । संभारेष्वादधात्यग्निं श्रोत्रियादिगृहाहृतम्
पर्यहनादिकं कृत्वा संस्कृत्याऽऽज्यं च पूर्ववत् । स्रुवेण जुहुयादाज्यमयाश्चेत्यनयैकया
स्पालीपाक्रेषतिक्रान्ते यद्यन्याग्नौ स्वयं यजेत् । स्वाग्नावन्यो यजेद्यद्वा कार्यः पथिकृतश्चरुः
आज्यं द्वादशकृत्वस्त्रु गृहीत्वा पूर्येत्स्रुचम् । तथा चाऽऽज्याहुतिः कार्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते
स्रुवपूर्णाहुतिर्वा स्थादित्येके याज्ञिका विदुः । प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ॥
कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ॥७॥ (७२५) इति पुनराधानविधिः ।

१३ अग्नेरायतनाद्बहिर्गमने ।

अवीक्षशायापरासात् नहिसायतनाद्गतम् । प्रायश्चित्तसमाप्त्यनन्तं समर्थो जीवितुं यदि ॥
इदं त इत्यृचा तस्य स्थानेऽग्निं प्रसिपेत्पुनः । आज्याहुतांश्च जुहुयाद्ब्रह्मचाहृत्याहृत्यैश्च पूर्ववत्
अतिक्रान्तो यदा शम्यापरासमनलो भवेत् । चरुः पथिकृतः कार्यः पूर्णाहुतिरथापि वा
॥ ३ ॥ (७२८) इत्यायतनाद्बहिर्गमने प्रायश्चित्तम् ।

१४ इध्माधानोत्तरं हविषि दुष्टे ।

इध्माधाने कृते दुष्टं प्रधानहविषि त्वय । तत्स्थाने जुहुयादाज्यमदुष्टं च जुहोत्यथ ॥
एवं समाप्य यद्दुष्टं तदप्यप्सु सिपेत्पुनः । अन्वाधानादिको यागः पुनः कर्तव्य एव तु
॥ २ ॥ (७२०) इति दुष्टे हविषि प्रायश्चित्तम् ।

१५ इध्माधानतः पूर्वदुष्टे ।

प्राग्निध्माधागतो दुष्टे प्रधानहविषि त्वय । तद्द्विः पुनरुत्पाद्य पूर्ववत्समापयेत् ॥
अज्ञानां चेद्द्विर्दुष्टं तदप्यप्सु सिपेत्पुनः । सिध्मद्विधो दोष आज्येनैव समापयेत्
॥ २ ॥ (७२२) इतीध्माधानात्पूर्वदुष्टहविःप्रायश्चित्तम् ।

१६ नखाद्यमेध्यमक्षेपे ।

प्रच्युतैः १ । नखैः । केशैः । कीटैर्वाऽमेध्यमक्षेपिभिः । वसासूक्ष्मशुक्रमज्जास्थिमूत्रविण्मेदद्विकैः
श्लेष्माद्यै रपि नीमस्तैर्दुष्टानि स्युर्हवीषि तु । पित्तानि चैव सिक्तानि दुष्टानि स्युः सिपेज्जले

॥ २॥ (७३४) इति नखाद्यमेध्यप्रक्षेपे प्रायश्चित्तम् ।
१७ सुगादिनाशे ।

स्रुवचेद्भिद्येत तर्ह्यन्यामाहव्य जुहुयाद्धविः । वानस्पत्यानि भित्तानि प्राग्दण्डान्यनिले क्षिपेत् ।

॥ १ ॥ (७३५) इति सुगादिनाशे ।

१८ अग्निसंसर्गे ।

संसृष्टो यस्य गृह्याग्निरन्यगृह्याग्निना यदि । चरुर्विनिचये कार्यो यद्वा पूर्णाहुतिर्भवेत् ॥
अग्निर्गुणी भवेदेषु विविचित्वादिर्को गुणः । चरुः क्षामाय कर्तव्यो गृहदाहेषु वै भवेत्
(७३७) इत्याग्निसंसर्गे ।

१९ शवाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

शवाग्निना तु संसर्गे कुर्वीत शुचये चरुम् । पचनाग्नेस्तु संसर्गे संसर्गाय चरुर्भवेत् ॥
वैद्युतेन तु संसर्गे कुर्यादप्सुमते चरुम् । प्रायश्चित्तचरुस्थाने पूर्णाहुतिरिहेष्यते ॥ २ ॥
पर्वण्यार्ताश्रुपातेन कुर्याद्द्रवतमृते चरुम् । समानतन्त्रं कुर्वन्ति पार्वणेन तु कर्मणा ॥
स्याच्चेत्पवित्रयोर्नाशः स्यात्पवित्रवते चरुम् ॥४॥ (७४१) इति शवाग्न्यादिसंसर्गेषु ।

२० अनादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

प्रायश्चित्तविशेषस्य यत्र नोक्तो भवेद्विधिः । होतव्याऽऽज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीह तु
स्वयं ज्वलित उद्दीप्यस्वेति द्वाभ्या समिद्धयम् । आधेयमुपघाते तु पुनस्त्वेत्यनया समित्
अकृताग्रपणोऽशीयाजवात्रं यस्तु वै ततः । वैश्वानराय कर्तव्यश्चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥
द्विषदन्नं यदा मुङ्क्ते तत्राप्येष चरुर्भवेत् ॥ ४ ॥ (७४५) इत्यानादिष्टप्रायश्चित्तम् ।

२१ कपालनाशादौ ।

कपालनाशेऽप्येष स्याच्छ्रवणाकर्मनामनि । कपालं तद्भवेद्भिन्नं प्रागेव श्रवणाद्यदि ॥१॥
तदा तत्रोक्तमन्त्रेण कपालं संदघात्यथ । अग्निशो वर्ध इत्याभ्यामप्सु तत्प्रक्षिपेद्यथ ॥
तच्चेदशुचिसंभद्रमान्भ्यामेव क्षिपेज्जले । अन्यच्चाशुचि संभद्रं मृन्मयं मिश्रमेव वा ॥
भूमिर्भूमि तु मन्त्रेण प्रक्षिपेदेव तज्जले ॥ ४ ॥ (७४८) इति कपालनाशादौ ।

२२ पुरोडाशभेदे ।

भिषेद्यदि पुरोडाश उद्गच्छेद्यथा यदि । किमुत्पतसिमन्त्रेण बर्हिष्येर्न निधाय तु ॥
अभिमन्त्रयते तं च मा हिंसीरिति मन्त्रतः । श्रूयते मृतशब्दश्चेद्यजमाने तु जीवति ॥
अग्नये सुरभिमते चरुः पूर्णाहुतिस्तु वा ॥ २ ॥ (७५१) इति पुरोडाशभेदे ।

२३ यमलजनने ।

अथ यस्य वधूर्गोर्वा जनयेच्चैद्यमी ततः । स मरुद्भयश्चरुं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥१॥
(७५२) इति यमलजनने ।

२४ आयतनाद्बहिराहुनिपतने ।

आहुर्हिष्यमाना तु बहिः स्कन्देत चेदिति । देवाङ्गनमग्न्यज्ञ इत्यनेनामिमृश्य ताम् ॥
 द्रष्टव्यं तद्वाहुतिं तां च प्रक्षिपेदन्ते पुनः । देवाङ्गनेति सर्वत्र स्कन्धं स्वामिमृशेद्विः ॥
 निमित्तानन्तरं सर्वप्रायश्चित्तं भवेदिति ॥३॥ (७-१५) इत्यायतनं बहिराहुतिपतने ।

२५ मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

प्रागेवोत्पद्यते दोष आज्यसंस्कारतो यदि । प्रायश्चित्तं भवेदाज्यसंस्कारानन्तरं ततः ॥
 व्युत्क्रमो देवतानां तु संकल्पादौ भवेद्यदि । (अपन्त्राणां व्युत्क्रमस्तद्वद्व्योमादौ तु भवेद्यदि
 मध्यात्पूर्वार्धतश्चेति व्युत्क्रमोऽप्य भवेद्यदि) । द्रव्याणां व्युत्क्रमः स्याच्चेत्तथा निर्वपणादियु
 यद्वोदेवात्सत्त्वा ब्रह्मा जुहुयात्तु स्रवाहुतिम् । यन्मुख्यं स्वगृहे द्रव्यं होमकर्त्रे ददाति तत्
 यजमानस्तु जुहुयाद्ब्रह्माभावे तु ग्राहुतिम् । कस्मैचिद्ब्रह्मगायास्मिन्पक्षे द्रव्यं ददाति तत्
 होतव्यैकाऽऽहुतिस्तत्र व्याहृत्यारूपैः समुच्चयात् । यागानां व्युत्क्रमं ज्ञात्वा इदं कृत्वा
 यजेत्ततः ॥

अविज्ञाते विपर्यासे विहिता देवताः स्मरन् । इष्टवांस्तत ऊर्ध्वं तु व्युत्क्रमेऽवगते सति
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागानाऽऽवर्तयेत्तदा । यदा त्वाविहितां देवतां स्मरन्निष्टवांस्तदा ॥
 प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा यागं त्वावर्तयेत्कृतम् ॥८॥ (७-६३) इति मन्त्रदेवतादिविपर्यासे ।

२६ अपरुहविरादौ ।

यदा हविरपकं स्यात्तेनैव हविषा यजेत् । चतुःशरावमानैस्तु पचेदग्नीहिभिरोदनम् ॥
 मोजयेत्तेन चालेन चतुरो ब्राह्मणानथ । बहुदग्धमदग्धं वा किञ्चिदेव यदा हविः ॥
 शिष्टेनेद्वा पुनर्यागः स्यादारभ्याऽऽदितस्तदा । कृत्स्नं दग्धं यदा तत्स्यात्पुनरुत्पादयेद्विः
 स एव यागः कर्तव्यः पुनर्यागस्तु नेष्यते । मन्वात्पूर्वार्धतोऽवत्तं यदि दृष्टं हविर्भवेत् ॥
 तस्यैव हविषोऽवधेन्मन्वात्पूर्वार्धतः पुनः । सभारूढसमिन्नाशे पुनरावेय इष्यते ॥९॥
 श्रौतोक्तमविरोध्यन्यमृग्यं तु घातशस्त्रिष्वदन् । बौर्वायन इदं प्राह लोपे पद्यमलेषु च ॥
 एतेभ्यः पद्ययज्ञेभ्यो यथेकोऽपि च ह्यपते । मनस्वत्याहुतिस्तत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 एवं द्वैघर्हं चहं वाऽपि प्रमादाददृष्टेषु तु । तिलस्तन्तुपतीर्हत्वा चतस्रो वारुगीर्भवेत्
 वशाहं द्वादशाहं वा निवृत्तेषु च सर्वतः । चतस्रो वारुगीर्हत्वा कार्यस्तन्तुमतश्चरुः ॥
 अकृत्या पद्यं यदा पद्यानां वाऽष्टकादिषु । उपवासेन शुद्धिः स्यात्सुमन्तोर्मतमीदृशाम्

× कंसस्या कारिका केऽधिका ।

स्नातकव्रतलोपे तु प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ १ ॥ (७७७) इत्यपक्वविरादिपायाश्चित्तम् ।
इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितासु तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

१ दाहविधिः ।

अनाहिताग्निदेहस्य संस्कारविधिरुच्यते । अग्निर्द्या दाहदेशः स्यान्नैर्ऋत्यामथवा दिशि ॥
भवेदमित आकाशः स देशो बहुलौषधिः । उन्नतो मध्यतस्तद्वत्सर्वतो निम्न एव च ॥
उद्धास्यानि समूलानि कण्टकप्रभृतीनि षट् । ऊर्ध्वबाहुनरायामं स्वातं प्राग्दक्षिणायतम् ॥
पश्चरान्निमित्तं तिर्यगधस्ताद्द्वादशाङ्गुलम् । याम्यप्रवणमाग्नेयीप्रवणं वा करोति तत् ॥
स्नापयित्वाऽप तं प्रेनं नलदेनानुलिप्य च । प्रतिमुञ्चति तन्मालामलंकुर्युः कलेवरम् ॥
जणं प्रतिनिधिं केचिद्विरे नलदस्य तु । कुर्युः प्राक्शिरसं प्रेनं यग्निज्ञेव नयन्ति तु ।
पादमात्रमवच्छिद्य मूलतोऽहतवाससः । आविष्णादं समासाद्य प्रत्यभांग्रेण वाससा ॥
अङ्गुल्यप्राङ्गवेद्यावत्पार्श्वप्रभृतिर्तस्य तु । तत्पादशब्दवाच्यं स्याज्जयन्तवचनं यथा ॥
तस्याधस्तादथ भवेदन्वद्भासस्तु लौकिकम् । तस्य पुत्रा अवच्छेदं संगृहीर्युस्ततः परमा ॥
प्रभृतं बर्हिराज्यं च कर्मण्यत्रोपकल्पयेत् । गृहे तु मरणे सम्यगजस्रं नीयते यदा ॥
गृहात्प्राच्यामुदीच्यां वा नद्यादौ नीयते तदा । जीवने च द्वा तस्य वह्निमारोपयेत्सुधीः ॥
सहैव नीयते तत्र ज्वालयेद्विधिपूर्वकम् । प्राणोत्क्रमणदेशात्तु ध्रियमाणं तु ता दिशि
औषासनं नयेत्पूर्वं बर्हिराज्यं सुखं तथा । वृष्णाग्निं च चमसं तिलानुदकमण्डलम् ॥
नयन्त्यग्निधुना वृद्धा अयुजस्तत्कच्छेधरम् । गोयुक्तशकटेनैके प्राहुः प्रेतं नयेदिति ॥ १४ ॥
अव्यवायेन नयनमेतेषामिह कर्मणि । अघःकृतोपवीतास्तु प्रविमुक्तशिरोरुहाः ॥ १५ ॥
अकृत्वोपारि वस्त्रं च गच्छन्तीह सुतादयः । यो ज्येष्ठः स स पूर्वो यः कनिष्ठः स स पृष्ठतः
एवंभूतास्तु गच्छेयुरमास्याः प्रेतपृष्ठतः । तदेशं प्राप्य तत्सर्वमर्वागैव निधाय च ॥
कर्ताऽऽचम्य शमीशालयोदकेनाप्रदाक्षिणम् । प्रोक्षत्यपेत वीतं त्रिभ्रजान्ते त्रिः पारिमजन्
केचिद्भूतोदकेनेति सूत्रमन्वदधीयते । स्वातं प्रोक्षणलं तस्य निवायोत्तरपश्चिमैः ॥ १६ ॥
प्रणयेच्चमसेनापो वह्नेरुत्तरदेशतः । तन्नं नास्त्यत्र भगवन्नारायणवचो यथा ॥ २० ॥
प्राचीनावीतिना कार्यं नौषायनवचो यथा । स्वाते हिरण्यशकलं निष्पायाऽऽस्ये तिलानपि
चिनुयाद्दहनयालमिध्मभूनां चितिं ततः । आस्तृणाति चितौ बर्हिर्ऋध्वलोमानिनं च तद्

उत्तरेणानलं हृत्वा चित्तौ संवैश्यान्ति तम् । प्रेतभ्यांत्तरतः पत्नी चित्तौ संवैश्यान्त्यथ
ता देवर उदीर्ष्वेति शिष्यो बोध्याप्येदृचा । छिद्राणि शीर्षकम्भानि सप्त प्रेतस्य संप्रतम्
हिरण्यशकलैरास्यप्रमूर्च्छापिघाय च । अवर्क्यं घृताङ्गकर्त्तव्यं तच्छान्तेतकलत्रे । २९ ॥
पात्राणां योजनं नाग्निं बौधायनवचो यथा । नेष्टं शिवष्टकृदाद्यत्र क्षीर्षं कार्यमिति स्थितिः
अधेमन्त्रे चमसं पूर्णपात्रानुष्मन्त्रम् । आज्यसरोत्पवनं तूष्णीं कुर्वन्तीह तु कर्माणि ॥
सद्यं जान्वाच्य जुहुयात्सुवेणाऽऽद्याहृत्तारिमाः । अग्नये स्वाहा कामाय स्वाहेत्यौषसने ततः
अथ लोकाय स्वाहेति तृतीयाहुतिरिष्यते । अथानुमतमे स्वाहा चतुर्थ्याहुतिरिष्यते ॥
जान्वाच्य स्वेष जुहुयात्पञ्चमीं ऋदि तस्य तु । अस्माद्धै स्वमजायेषा अय स्वदधिजगताम्
देवदत्त स्वर्गाय लाताय स्वाहेति चाऽऽहुतिम् । सिम्बानाद्यपरे कुर्युस्तथार्थप्राप्तिसञ्चितम्
ततः प्रज्वालयेदग्निं दक्षमांनानुष्मन्त्रम् । प्रेहि प्रेहीति पञ्चाना तृतीयामुद्धरेदथ ॥
पण्चममग्ने विदहः पृषावेति चतुष्टमम् । चतस्र उपसर्पेति सोम एकैभ्य इत्यृषा ॥
पञ्चायोरुणसात्रवित्येका तस्यानुष्मन्त्रेण । इमे जीवा इति जपत्कर्ता सव्यावृत्तस्तु ते
तूष्णीमिषेरऽमात्याः कर्त्वा साध्यमतः परम् । पृष्ठतोऽनीक्षमाणस्तु गच्छेयुरुदकस्थिरम्
जयन्तस्त्वाह सर्वेषामयं मन्त्रो भवेदिति । सकृन्निमज्य ते सर्व एकैकमुदकञ्जालम् ॥
स्त्रिंशद्भोदका दद्युरयुग्मा दक्षिणामुखाः । गोत्रं नाम च निर्दिश्य स्वैतत्त उदकं त्विति
उत्तीर्य परिधायान्यान्यार्द्राण्यपीडयेत्सकृत् । उदगग्राणि वासांमि शोषणाय वितन्वते
आतारकोदयात्त्र देशेऽस्मी सर्व आसते । दृश्यमानेष्वर्षेषु सूर्ये वा रश्मिर्वर्जिते ॥
कनिष्ठप्रथमा ज्येष्ठजघन्या यान्ति मन्दिरम् । अश्मानमनलं चैव गोमयं चाक्षतानथ ।
तिलश्चान् उपपृश्य प्रविशेद्युर्गहं ततः । निर्दिश्यथा न पचेदन्न क्रांताद्यत्र तु भुञ्जते ॥
नाधीपत इदं सूत्रं केचिद्रुद्धिदो द्विजाः । पत्नीमपि दहेदेवं मर्तुः पूर्वं मृता यदि ॥
अनाग्नीकां दहेदेवं कपालजर्षिर्भुजा । अग्निवर्णं कपालं तु तप्त्वा तत्र विनिसिपेत् ॥
शरीपादि ततो योऽग्निर्जातः स तु कपालजः । पुरोपनयनात्प्रेतं दहेत्सम्युक्तमार्गतः ॥
एग्निसन्देशे स्थितो बाह्विरततोऽन्ध्र मृतो यदि । चरुः पयिकृतः कार्प्यः पूर्णाहुतिरपापि वा
अन्यदायेन वस्तेन वा गौः स्तुतपयोधरा । आ शरीराहृतेऽतस्याः पयसा होम इष्यते
अन्यस्या अपि होतव्यं पयसा तदसंभवे ॥ ४७ ॥ (८२१) इति दाहविधिः ।

२ पाळाशविधिः ।

शरीराणि न विन्देरन्देकान्तरमृतस्य चेत् । पलाशपर्णवृन्तैस्तु कुर्युस्तत्प्रतिरूपकम् ॥

दद्याद्विंशत्यश्वीत्यर्धं त्रीणां तु दशैव च । उरसि त्रिंशतं दद्याद्विंशतिं जठरे तथा ॥
 बाह्वोर्द्वयोः शतं दद्याद्दश बाह्वुर्द्वयं च । द्वादशार्धं वृषणयोरष्टार्धं शिश्रु एव च ॥
 ऊर्वोर्द्वयोः शतं देयं षष्ट्यर्धं जानुजङ्घयोः । दश पादाङ्गुलीषु स्युर्गुणामूत्रेण बन्धनम्
 स्नाप्यालंकृत्य तद्रूपं कुर्यात्तस्याभिमर्शनम् । अयं स देवदत्तस्तस्यायमौपासनस्त्विति ॥
 पूर्वोक्तं प्रकारेण तद्रूपं संकरोत्यथ । कृष्णपक्षे प्रमीयेत यद्यह् । प्रातराहुतीः ॥ ९ ॥
 शेषान्तु हुजुयाद्दशपर्यन्ताः पक्षहोमवत् । तदानामेव जुहुयात्सायंकालाहुतीरपि ॥१॥
 सायं म्रियेत चैस्सायमाहुतीर्जुहुयादथ । तदानामेव जुहुयात्प्रातःकालाहुतीरपि । ७॥
 रुद्धद्रुहीतमन्त्रेण मन्त्रं तन्त्रं च होमयोः । दक्षी चापि प्रकुर्वति स्फालीपाकं तदैव तु ॥
 होमदर्शी न कर्तव्यो पुनर्यदि स जीग्नि ॥ १० ॥ (८३१) इति पाळाश्विभिः ।

३ आश्वौचमसेपः ।

म्रियेतौपवसथ्येऽहि नैवेनं याजयेत्तदा । म्रियेताधिश्चिते नित्ये होमद्रव्ये हविषु वा ॥
 यथा निःशेषदग्धानि तथा तानि दहेत्तदा । बहिष्यासादितेष्वेव हविषु म्रियते यदा ॥
 यासां परिगृहीतानि देवताना हवीषि तु । चतुर्थ्यन्तानि नामानि तावनीनां वदेदथ ॥
 स्वाहाकारेण युगपत्सर्वाणं जुहुयादथ । नेष्टं शिष्टकृदाद्यत्र शेषकार्यमिति स्थितिः ॥
 त्रिराश्रं मरणेऽमात्यास्वशास्त्रवणाशिनः । महागुरमृतौ वर्ज्यं दानमध्ययनं तथा ॥
 द्वादशाहं दशाहं वा सर्पण्डेषु मृतेष्वपि । माता पिता तथा तद्ददाचार्यश्च महागुरुः ॥
 दशाहमेव ते वर्ज्यं यद्यप्रत्ता मृताः स्त्रियः एकदेशं तु योऽधीते तस्मिन्विभ्रे मृते सति
 यः समानोदकस्तस्य मरणेऽपि तथैव च । प्रत्तानां मरणे तद्दजातदशने मृते । ८॥
 असंपूर्णमृते गर्भे त्रिराश्रं वर्जयेदथ । सहाध्यागिमृतौ चैकप्रशिष्टे श्रोत्रिये मृते ॥९॥
 एकाहं वर्जयेदन्न नाऽऽशौचं तु विधीयते । स्मृत्युक्तं तद्विजानोथाद्दशाहं शावमित्यथ ॥
 वर्ज्यमध्ययनं तेष्वेव नाऽऽशौचं यद्य वै मृतौ ॥ ११ ॥ (८३२) इत्याश्वौचसंक्षेपः ।

४ अभिसंचयनम् ।

अभिसंचयनं कृष्णदशम्या ऊर्ध्वमाचरेत् । एकादश्या त्रयोदश्यां पञ्चदश्यामंथापि वा
 कङ्गुनीद्वयमापाठोद्वयं प्रोष्टपदाद्भ्रुम पदभ्यस्त्वन्यत्र नक्षत्रे कर्माभिसंचयनं भवेत् ॥
 कृष्णपक्षे इदं भ्याच्छेत्सपिण्डीकरादिव । मृत्युक्ताले कर्तव्यमभिसंचयनं तदा
 पुंसामर्थानि चिनुयुः कुम्भे वक्षणावर्जिते । स्त्रिणामर्थानि चिनुयुः ह्यङ्गुलिभ्यामिति स्थितिः

ऋचाऽप्रदक्षिणं शीतिकेक्षीति त्रिः परिव्रजन् तत्प्रोक्षति शर्माशाखयाऽम्भोभिः क्षीरामिश्रितैः
 अयुजोऽमिधुना वृद्धाः पादतः प्रभृति क्रमात् । अङ्गुष्ठोपर्वनिष्ठाग्नां गृहीत्वैवैकमस्थि तत्
 तथा कुम्भे च दधति शठदन्तु न भवेद्यथा । शूर्पेण भस्म संशोध्य सूक्ष्मार्थान्यवधाय च
 य उक्तो दाहदेशोऽत्र तल्लक्षणवनि स्वयम् । यत्राऽऽपो नामिस्थन्द्रेन्वर्षाभ्योऽन्वास्तधाविधे
 गर्तं खात्वाऽस्थिकुम्भं तमवदध्युरुपस्थूचा । कर्ता ब्रूवादिमं मन्त्रं स एवात्रोत्तरानपि ॥
 उच्छ्वस्त्रभवेत्स्थूचा षंसूत्रस्थिपेदवटे ततः । उच्छ्वस्त्रमाना पृथिवी सुतिष्ठत्विम्यूचं जपेत्
 उत्ते स्तम्भान्स्थूचा कुम्भमपिधाय कपालतः । यथा कुम्भो न दृश्येत पांसुभिः पूरयेत्तथा
 ततोऽनवेक्षमाणस्य स्नात्वैकोद्दिष्टमाचरेत् ॥ १२ ॥ (८५४) इत्यस्थिसंचयनम् ।

५ एकोद्दिष्टम् ।

एकोद्दिष्टे भवेदेक उद्देश्यो ब्राह्मणोऽपि च । अर्धपात्रं भवेदेकं पाणोषेकाऽऽहुतिर्भवेत्
 एकः पिण्डो भवेत्तस्मिन्नहन्वेय निमन्त्रणम् । दैवं धुर च दीपं च स्वधाशब्दं च वर्जयेत्
 पितृशब्दो नमःशब्दः सूक्तादिश्रावणं न च । वशिष्पुष्यवर्हणान्तं स्याद्ब्राह्मणसमीपतः
 प्राचीनावीतिना कार्यं पच्छांघादि च पूर्ववत् । तिलोऽसिमन्त्रभ्योहः स्थातुष्पीमर्धनिवेदनम्
 अथाऽऽच्छादनदानान्मर्धदानादि पूर्ववत् । उद्देश्य भोजनार्थान्नादन्नभक्तं घृतेन तु ॥
 देवदत्ताय स्वाहेति जुहोत्येकाहुतिं करे । अम्भोनिनयने मन्त्रभ्योह इत्यादि वृत्तिकृत्
 मुत्तशेषान्नमात्रेण षण्डमेकं तु निर्वपेत् । गोत्रं नाम वदेत्प्रेतस्वयं ते पिण्डे इत्यथ
 अनुमन्त्रादि सर्वं स्यादमन्त्र मिति श्रितः । पूर्ववद्दक्षिणान्तं स्यात्संविषज्ज्यामिरम्यतांम्
 एकोद्दिष्ट नवश्राद्धवर्जितेऽयं विधिः स्मृतः । नवश्राद्धेषु सर्वं स्यादेकोद्दिष्टमन्त्रकम्
 ॥ ९ ॥ (८६३) इत्येकोद्दिष्टम् ।

६ सपिण्डीकरणम् ।

वत्सरे द्वादशाहे वा सपिण्डीकरणं भवेत् । एकः प्रेतो नियोज्योऽत्र द्वौ दैवो नियमेन तु
 त्रयो नियोज्याः प्रेतस्य त्रिषु पितृभ्यां द्विजाः । पितृमद्यादिभिः सार्धं मातरं तु सपिण्डयेत्
 कुर्वात्पावणवत्सर्वं त्र्योपस्वेप उच्यते । अर्धपात्राणि चत्वारि प्रेतस्य स्वकामिदवते ॥
 तस्मिन् सृष्टीनां तु त्रीणि पात्राणि वक्ष्येत् । उपविष्टं द्विमं प्रेतमेकोद्दिष्टवदधेत् ॥
 प्रेतपात्रं तिलात्पुष्पीं प्रक्षिपेन्मन्त्रतलिपु । चत्वार्यर्धपात्राणि गन्धमास्येस्तथाऽर्धयेत्
 समानी च ऋचा प्रेतपात्रं त्रिषु निनीय तत् । कृत्वाऽऽच्छादनदानान्तं भोजनार्थान्मुद्धरेत्
 करं पूर्ववद्भूत्वा शेषं दद्याच्च पाणिषु । शेषं पाणिषु दत्तं नाश्रीयाद्भोजनदग्धः ॥
 अम्भोनिनयनान्तं स्यादन्नानादि पूर्ववत् । प्रेतोद्देशेन पिण्डैकं त्रीन्पिण्डान्मन्त्रतस्ततः

निदध्याग्निषु पिण्डेषु प्रेतपिण्डं विभज्य च । तृचेन मधुवतीति संगच्छध्वं द्रवृषेन चा
पिण्डःसुमःऋणादि रसादीं स्वस्ताति विरुजंयेत् । यथा मृत्युक्तमार्गेण सपिण्डीकरण भवेत्
॥ १० ॥ (८८३) इति सपिण्डीकरणम् ।

७ अथ शान्तिः ।

गुरेर्धवां मृतगते वै शान्तिं कर्म प्रकुर्वते । हिरण्यशुभ्रादिर्क्षीरमाणाश्च कुर्वते ॥ १ ॥
क्रियां मन्त्रवतीं उच्यते : कुर्याद्दर्शं तद्विष्यते । उदयात्प्राकृतानानः पचनाग्निं समेखलम्
ऋत्यादमाग्निं र्धवेनाऽऽर्घ्यां याम्यां नयःत्यथ निशि मस्मान्तमनलं प्रक्षिपन्ति चतुष्पथे
रुव्यानुरूः करैः सस्यैः श्वानां अष्टदक्षिणम् । त्रि. परित्रज्य तं बह्विन्दनवेक्ष्याऽऽगताः पुनः
शान्तिं सर्वे ततः । वैशप्रभृतीन्वापयन्त्यथ । स्नातास्ते कुम्भपणिकं कमण्डलुवादिवाहवान्
वल्पयेयुस्तथा सर्वे शमीकुसुममालिनः । इधं च परिधीश्चापि वल्पयेयुः शमीमयान्
अरणी च शमीमट्ठणवनडुद्रोमयं तथा । नवनीतं तथाऽश्मान वल्पयेयुरतः परम् ॥
यावत्तयः स्युर्युवतयस्तत्र वै र्वायमन्दिरे । तावन्ति कुशपिञ्जूलान्युपवल्प्य ततः परम्
अपराह्ण इहेवायमित्यर्थवेन मन्ययेत् । स बहूनिः पचनस्तं च ज्वलयन्तः समासते ॥
वदन्तः कुलवृद्धानां कथा आशान्तरात्रतः । शान्तरात्रे गृहं प्राप्य दक्षिणद्वारपक्षतः ॥
आरम्य सिञ्चेद्वधारागोत्तरद्वारपक्षतः । तन्तुं तन्वञ्चुचा धारां तां ह्वा संततामथ ॥
प्रज्वलयौपासनं तस्य पश्चादास्तीर्य चर्म च । प्राग्गोभूर्ध्वलोम स्याद्भवेदानडुहं च तत्
आरोहतेत्युचाऽमात्यांश्चर्मण्यारोहयेदथ । आज्यसंस्कारपर्यन्तमन्वाधानादि पूर्ववत् ॥
प्रथमं परिधिं प्रत्यगिमं जीवेम्य इत्युचा । आदध्यादितरौ तूष्णीं दक्षिणोत्तरदेशतः ॥
स्थापयित्वाद्योदगश्मानमन्तर्भृत्युमिति त्वथ । मन्त्रोऽथ पादमात्र. स्यादिध्माघानादि पूर्ववत्
परं मृत्यो अनुपेरयाभिश्चतस्रभिस्ततः । जुहोत्याज्याहुतीः कुर्वन्त्वाहाकारमृगन्ततः ॥
यथाहानीत्युचाऽमास्थानीसैतेतामतः परम् । याः स्युर्युवतयस्तास्तेः कुशपिञ्जूलकैरथ ॥
नवनीतमुपादाय पाणिम्यामञ्जतेऽक्षिणी । अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामक्ष्णोर्युगपदक्षनम् ॥
पिञ्जूलान्यनवेक्षं तु ताः शिपेयुः भवृष्टतः । अक्षाना युवतीरीसैतेनानारीरिति त्वृचा ॥
अश्मन्वतीत्युचाऽश्मानं कर्ताऽमिमृशति त्वथ । पश्चादमिमृशेयुस्तं तूष्णीमवेतरे पुनः ॥
अग्निनाऽन्डुहा सार्धं गोमयेनाभुघारया । आपोहिष्ठे-यू(घा तृ)चेनाविच्छिन्नया सिच्य-

मानया ॥ २१ ॥

औपासनममास्थेषु नयन्तु परितस्तदा । कर्तेशान्यां दिशि स्थित्वा परीमे गमृचं जपेत्
अनडुान्परिणेतः पण्डितो योऽत्र वर्णतः । अथ विवक्षृतं हुत्वा होशेषं समापयेत् ॥
आच्छाधाहतपक्षेण रभ्ये तूपविशन्ति ते । अर्कोदयेऽस्वपन्तस्ते सर्वे तत्र समासते ॥

आदित्य उदिते सर्वे सौर्यादीनि जपन्ति ते । प्रकुर्वीताऽऽज्यभागान्तं संकृत्यान् जुहोत्यथ
 अप नः शोशुचेत्याभिरष्टाभि प्रस्यूचं ततः । हुत्वा ग्विष्टकृतं वाथ होमशेषं समापयेत्
 ब्राह्मणान्मोजयित्वतान्स्वस्त्युद्धृद्यादि च वाचयेत् । गौः काम्यं चाहतं वासस्त्रीणि तेभ्यो
 दशात्यथ ॥ २७ ॥ (९००) इति शान्तिकर्म ।

८ ग्रन्थोपसंहारः ।

ऋक्सशाखाध्यायिने पिप्रे तपोज्ञानक्रियान्विते । दातव्यं हितकामाय इति वेदविदो विदुः
 विलोक्य सर्वसूत्राणि नानाऋषिमतानि च । ज्ञानार्थं गङ्गिकानां तु मयाक्ता गृह्यकारिकाः
 उक्तान्यत्रैव कर्माणि शाकल्यवचनोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥ (९०३) इत्युपसंहारः ।

इत्याश्वलायनगृह्यकारिकासु भट्टकुमारिलस्वामिविरचितसु चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

समाप्ता इमा भट्टकुमारिलविरचिता आश्वलायन-
 गृह्यकारिकाः ।

अथाऽऽश्वलायनीयगृह्यसूत्रप्रतीकानामकारादिवर्णक्रमः ।

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अ.		अथ दक्षिसक्तून्	८९
अकुण्डित	१११	अथ पशुकल्पः	२९
असतधानाः	६६	अथ पार्वण	२४
असतस	११	अथ वपाधितस्य	९३
अक्षाराख्य	२२	अथ शूलगवः	१३३
अगदः सोमेन	१०३	अथ श्रोमूते	१७
अगमनीया	९३	अथ सयं पातः	४
अग्न आयेपि	१२	अथ स्वस्त्ययनं	१३
अग्नये स्वाहति	२४	अथ स्वाध्यायम	८९
अग्नि परिसमुद्य	४७	अथ स्वाध्यायवि	८४
अग्निना वा	१८	अथ अग्निमुपसमावाय	१२१
अग्निमाले	८९	अथ अग्निमुपसमावाय पश्चा	३९
अग्निमुखा वै	१२९	अथ अग्निः जुहोति	१२८
अग्निर्मे होता	९३	अथाऽऽचमनीयेनाऽऽवा	९७
अग्निन्द्रः	१०	अथाऽऽचमनीयेनाऽऽवा	९८
अग्निवेलाया अग्नि	१२०	अथातः पञ्च	८२
अग्निहोत्रदेवनाम्	४	अथातः पार्वणे	१२३
अङ्गारो वावर्षति	८०	अथानोऽध्यायो	८८
अङ्गुलीरेव	१९	अथातो वास्तु	७९
अङ्गुष्ठोपक्रमे	११९	अथानवेत्तं	११८
अर्जा वैकपर्णा	१०९	अथापरान्जिताया दिश्ववस्थाप स्व	१००
अत ऊर्ध्वं त्रिपञ्च	९२	अथापरान्जिताया दिश्ववस्थापामि	१२२
अत ऊर्ध्वमक्षर	९१	अथापि विज्ञायते	८८
अतो इन्द्रो जग्नि	९५	अथाऽऽयुष उदा	९
अथ ऋषयः	८७	अथाऽऽदानानां	१९
अथ कात्याना	९२	अथाऽऽमिन्न	८०
अथ कुरु यत्र	९	अथाऽऽयै मण्डला	३४
अथ खलुचावनाः	१९	अथाऽऽयै युग्मेन	३६

प्रतीकानि	पृष्ठम्	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अपांस्यै शिखे	१९	अन्नं ब्राह्मणेभ्यः	२२
अथैतां दिश	१०१	अन्नमन्त्रे	१३०
अथैनानि पात्राणि	१०८	अन्यद्वा कौ	७६
अथैतान्युपकर	९१	अन्वच्चं प्रेतं	१०१
अथैतैर्वाभ्यु	७८	अन्वञ्चोऽभात्याः	१०६
अथैनं सारय	१०१	अपः प्रशय	१२१
अथैनच्छपयति	८	अपरासु स्त्रीभ्यः	७२
अथैनमन्तर्ने	१०६	अपरिजाते	११४
अथैनमन्वीक्षेत	१०१	अपरिणयि	१८
अथैनान्प्रोक्षति	२६	अपरेणाग्निं	९०
अथैनामपरा	१९	अपरेद्युरन्वष्टव्यम्	७०
अथैनामुच्छ्रिय	८०	अपामञ्जली	४६
अथोदङ्ङावृत्य	११६	अप्पूर्व	१२६
अथोपविशन्ति	१२२	अप्यनडुहः	६८
अथोपेतपूर्वस्य	१२	अप्रच्छिन्नाग्रा	८
अदन्तजाते	११४	अप्रत्तासु च	११४
अधिके प्रशस्तं	७८	अप्रत्याख्यानं	१०
अधिज्यं कृत्वा	१०७	अभयं नः	६१
अध्येष्यमाणः	८९	अभित आकाशं	१०६
अनाहिताग्नेः	६३	अभिप्रवर्तमाने	७१
अनार्ताऽभ्यना	९६	अभिप्रवर्तमानेषु	॥
अनिश्चिताया	११	अभिमतं	१११
अनिरुक्तं	१२	अभिवादनियं	३९
अनिष्ट्वा वा	१०३	अभ्यनुज्ञायां	१२८
अनुदेशमि	१४	अभ्युदियाचेद	९३
अनुष्ठेपनेन	९६	अमात्वानन्ततः	१३७
अनुस्तरणी	१०१	अमात्येभ्यः	६०
अनुस्तरण्या	११०	अमा पुत्रो	१०९
अनुस्तरमनि	७६	अमुष्मे स्वाहेति	१०
अन्तर्भृग्युं	१२१	अयुग्मानित	७४

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
अयुजानि	३९	अहं वर्ष्म सजा	१६
अयुजो वा	७४	अहिरिव भोगैः	१०१
अर्थमणं	१८	अहिनस्य	१४
अरङ्गगे वावदीनि	८०	अ०	
अरणीमूर्धोः	१०९	आगाव्य	८२
अल्लसणे	११६	आच न्नेष्वेके	१३१
अलंकृत्य	१४	आचान्तोदकाय	१८
अलंकृतं	४९	आचार्यः समन्वा	१०
अवर्षीयो	११७	आचार्यः श्वशुर	१६
अवत्तं च	१७	आचार्यानुषान्	९१
अवदानैवा	३१	आजमन्नाद्यकामः	३९
अवसृष्टा	१०२	आज्यमागौ हुत्वा	८९
अवहतांश्रिः	२६	आत्मनि मन्त्रान्	९९
अविच्छिन्नया	७९	अ त्वाऽहार्पमन्तरे	१००
॥	८१	आदित्यमीश	४६
अविश्लुः स्यान्	६०	आदित्यमौशनसं	१०२
अवशधितं	९३	आदित्यस्य वा	११३
अश्मनस्तेजःसि	९६	आदित्यो मे	१२
अश्मन्वतीरीयने संरमवामिन्यर्धेन	२०	आ द्वाविंशात्	४४
अश्मन्वतीरीयते संरमध्वामिन्यर्धमानं	१२२	आर्द्रमज्जाद्य	९९
अष्टमीमिपून्	१०१	आपूर्यमाण	३९
अष्टमे वर्षे	४४	आप्लुत्य वाग्वतः	४३
अष्टौ विगडान्	१६	आम-द्वैरिन्द्र	९९
अपंदर्शने	१३४	आयतं चतुरस्रं	७९
अंवाशमि	३७	आयतीर्षासा	८२
अस्तमितेऽपां सुपूर्णा	७८	आयुष्यमिति	९७
अस्तमिते ब्रह्मोदन	१०	आवृतेन कुमार्ये	३९
अस्तमिते स्थाली	१९	"	४०
अस्तु स्वघेनि	१३२	"	४३
अस्माकमुत्तमं	७१	आवृतेन पर्यशि	३०

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
भावृतैव हृदय	११	उत्तरपश्चिमे	१०९
आशंसन्त	१०२	उत्तरपुरस्ता	११२
आश्वद्युज्या	६२	उत्तरमागेंव	२७
आ षोडशा	४४	उत्तरया घनुः	१०१
आसते स्वपन्त	१२२	उत्तरया पांसून्	११७
आसेचनवन्ति	१०९	उत्तरां वाचयेत्	१०१
आहवनीयश्चेत्	१११	उत्तरामुत्तरया	१९
आहिताग्निश्चेत्	१०२	उत्तरार्धत्	२८
इ.		उत्तरेणोत्क्रम	२०
इतरपाण्य	१२६	उत्ते स्तम्नामीति	११७
इत्यनुपेत	९२	उदग्वन आपूर्य	११
इत्येवंविद्यम	१३७	उदरे पार्त्रां	१०९
इदं वत्स्यामः	९८	उदित आदित्ये	१२२
इध्मानर्हिषोश्च	२९	उदीरतामवर	६७
इन्द्रोयेन्द्र	९	उद्धृत्य घृताकं	१२८
इमं जीविष्यः	१२१	उपनिषदि गर्भे	३३
इमा नारी	१२२	उपरतेषु	१२१
इमे जीवा	११२	उपरि सपिचं	९९
इष्टाऽन्वमुस्तुजेत्	१३८	उपश्रामय	१०२
इह पियं	२१	उपस्थे श्चुषां	१०९
उ.		उपथीमुपय	९९
उक्तं गृहप्रपदने	८१	उपयोः संनि	१९
उक्तं वृषले	१०७	उरसि ध्रुवां	१०८
उक्तानि वैना	१	ऊ.	
उच्चैरूर्ध्वं	९८	ऊर्णास्तुके	१९
उत्तरतः पत्नी	१०७	ऊर्ध्वमर्धं	१३४
उत्तरतोऽग्नेर्दर्म	१३९	ऊ.	
उत्तरतोऽग्नेः शग्नि	२९	ऊनेन स्थूणा	८०
उत्तरतोऽग्नेर्वाहि	४०	ऊत्विजो वृष्णीने	५२
		ऊत्विजो वृत्वा	९९

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
ऋषभं मा	७६	ओ.	
ऋषभो दक्षिणा	३६	ओदनं कृसरं	६७
ऋषिभ्यस्तृतीयं	५१	ॐपूर्वा न्याहृतीः	८५
ए.		ॐपूर्वा न्याहृतीः सा	९०
एककृतिकेन	९६	ओप्योऽप हैके	१८
एकबर्हि	११	ओषधिवन	७७
एकस्यां वा	६६	ओषधीनां	८८
एका.श पशोः	३१	क.	
एकदशे	४४	कण्टकिसीरिणः	१०४
एकाहं स ब्रह्म	११४	कण्टकिसीरिणस्तु	७७
एकैकरयाव	३१	कनिष्ठपथमाः	११३
एतदुत्सर्जनं	९२	कपोतश्चेदगारं	९४
एतथाऽन्यानपि	७५	कर्णयोः प्राशित्र	१०९
एस्मिन्काले	१२८	कर्णयोरुपनिषाथ	३७
एतस्मिन्नवाशौ	३१	कर्तारं यजमानः	३०
एता एव	९१	कर्ता वृषले	१०७
एता दक्षिणा	६५	कर्षूपनेके	७१
एताभ्यश्चैव	१	कलशात्सक्तूना	६०
एतेन गोदानं	४३	कल्पापमित्येके	१३४
एतेन मा.श.श.वर्ष	७४	कल्याणेषु	११
एतेन वा.श.	५१	कल्याणैः सह	५५
एतेनाग्ने	५५	कस्य ब्रह्मचार्थसि	४७
एवं श्रीन्	३४	कामं कृष्ण	११४
एवं प्रातः	९४	कामं तु श्रीहिषव	१४
एवमतिमृष्टस्य	९९	काममनाद्ये	१२५
एवमनाहिताग्निः	५५	कान्वा इतराः	१५
एवमुत्तरतः	४२	कालश्च	११
एषा मेऽष्टकेति	६८	किं पिबसि	६३
एषोऽवदान	१८	कुमारं जातं	३६
एषोऽनभृषः	२८	कुलमग्ने	१३

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
कुपुम्भकः	८९	घोषवदाद्य	१८
कृताकृतं केश	९२	च.	
कृताकृतमाज्य	९	चतसृषु	१३९
कृष्णामेके	१०९	चतुःशरावस्य	१७
केशशब्दे	४३	चतुरक्षरं वा	३८
केशश्मश्रुलोमनखान्पुदक्	,,	चतुर्थे गर्गमासे	३९
केशश्मश्रुलोमनान्पुवत्	१०४	चतुर्भिः सूक्तैः	१३९
क्रीतोपपन्नेन	११३	चतुर्वा	१९
क्षिप्तघोने	९४	चन्द्रमा मे	९३
क्षीरोदकेन	११६	चन्द्रमास्ते	९४
क्षुरतेजो	४२	चरवः	९९
क्षुत्वा जृम्भित्वा	९३	चरितघनः	२२
क्षेत्रं प्रकर्ष	८१	चरितघताय	९९
क्षेत्रस्यानु	,,	चैत्ययज्ञे	३२
क्षेत्राच्चेदुमथतः	१४	छ.	
ग.		छित्त्वा चैकं	१०९
गणानासा	८२	ज.	
गर्होपवक्त्रां	७८	जपित्वाऽग्निः	९४
गर्भाष्टमे वा	४४	जपेद्वा	९३
गाम्	१०९	जानुमानं	७८
गाः प्रतिष्ठ	८२	जायोपेये	९१
गार्हपत्यश्चेत्	१११	जिभूतस्येव	१०१
गुरवे सप्तस्य	९८	जीवं रुदन्ती	२०
गुरुणा	११७	ज्ञातौ चासपिण्डे	११४
गुरौ चासपिण्डे	११४	उशयान्	९९
गोमिथुनं	४४	स.	
ग्रहणाच्च	४९	नं चतुष्पथे	११८
ग्रामकामाः	१०२	तच्छेयोरौ	७९
घ.		तच्छमीशालया	७८
घृतोदनं	१९	तत्सपितुः	९९

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	पतीकानि	पृष्ठम् ।
तत्सहस्रस्रांतं	७८	तृष्ठाञ्ज्ञात्वा	११०
तथाऽऽज्यमागौ	९	तेजसा ह्येवाऽऽत्मानं	४८
तणोत्सर्गे	९०	तेषां दण्डाः	४९
तं दह्यमान	११२	तेषां पुरस्तात्	१२
तदाचार्याय	६०	तेषां मेखलाः	४९
तं दीपयमाना	१२०	तेजसाश्ममय	१२९
तदेवाऽभिव्यक्त	११	तैत्तिरं ब्रह्म	३९
तद्यदमौ	८३	त्रयः पाकयज्ञाः	१
तद्धो दिवो	७६	त्रिरात्रमक्षार	११३
तं वर्षयेत्	१३४	त्रिरात्रमितरेषु	११४
तस्मत्पुरषस्य	२०	त्रिर्जामद	१७
तस्मिन्बर्हि	१-७	त्वमर्थमा मसि	१२
तस्य दर्शपूर्ण	२४	द-	
तस्य पुरस्तात्	३०	दक्षिणपश्चिमे	१०९
तस्य वाससा	४८	दक्षिणपूर्व	११
तस्य मिहोत्रेण	२३	दक्षिणपूर्वा	७५
तस्याध्वंसौ	४७	दक्षिणाग्निः	११२
तस्यै तस्यै	२६	दक्षिणाप्रवणं	१०३
तस्यैतानि	९८	दक्षिणाप्रवणे	७७
तस्यैव मासस्य	७०	दक्षिणे केश	४१
तानेतान्	८३	दक्षिणे पार्श्वे	१०८
तानेव कामन्	९२	दक्षिणे हस्ते	११
ताः प्रन्मिहाह	१२६	दधन्यत्र	१०४
तामुन्धापयेत्	१०७	दधानि मध्वा	९६
तासां गृहीत्वा	४१	दधिमधु	४०
तानां पापविराग	३०	दर्पान्द्रिगुण	१२९
तां हेके	९८	दशार्हं सपिण्डेषु	११४
तुषान्कली	१२९	दुर्विज्ञेयानि	१३
तुष्णीणपारो	२६	देवताध्वोपांशु	२६
तृतीये वेपे	४८	देवगार्तर्पयाति	८७

प्रतीकानि	श्लोक ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
देवगणो	८१	नारिभं शिष्वाणु	४२
देवस्य रथा	९०	नाम चासौ	१८
देवानां प्रतिष्ठे	९९	नामासौ मधु	१९
द्वादशमंत्रं	११४	नामो चेलरी	१२
द्वादश वर्षाणि	४९	नासि ह्योः	१०९
द्वादशे वैदये	४४	नास्य नाम	१३७
द्वितीये मयि	१८	नास्य भाभीयान	"
द्वयसं प्रतिष्ठा	३८	नास्य धृगं	"
ध.		नित्यानुगृहीतं	११
धनुर्हस्तात्	१०७	नियोगात्	११७
धनुष्य सचिगाय	"	नियोगं पुन	१४
धनुस्तरिणे	११	नियोगमसं	६२
धुमस्वनी	१०	नेके ब्रह्मण	१२
धुव मां ते	६१	नेराणां राधा	१११
धुगमुं ते धुवा	६१	नेनमन्ना	६१
न.		नेनानुनयेन्	४४
नक्तं नादिः	९	नोदोत्सपमं	१२७
न तृप्ति	१८	न्यनमात्तिवज्यं	५४
नृ विवा	१८	प.	
न नक्तं	९८	पद्यमाप्ति	१११
नमः शौनकाय	१३९	पद्यर्वा हस्तेन	८८
न मासम	११	पद्येषुधि	१०१
नवरथेन	७६	पवित्राम्यामाज्य	७
नक्षत्रानु	७४	पद्मकल्पेन	६९
नृ वृत्त	९८	पद्मनामुपतापे	१३८
न सर्वे	५८	पद्माच्छामि	३०
न हापद्यः	१३८	पद्मात्कारविष्पमागः	४०
नात्र सीविष्ट	६४	पद्मात्कारविष्पमाणस्य	४१
नात्र हनीप	२८	पद्माद्गोः स्य	६९
नानुत्सृष्टः	१३८	पद्माद्गोत्सृष्ट	१५

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
परिणीय	१७	प्रदक्षिणं परीत्य	११
पवित्राभ्या	७	प्रदक्षिणमाग्नि	१६
पाकपञ्चाना	२९	प्रदक्षिणमुपचारः	७४
पाणिग्रहणादि	२३	प्रश्नारण्ये	१०१
पाश्या पलाशेन	१३५	प्रयाण उपपद्य	२०
पादयोः दूर्ध्वं	१०९	प्रवासादेत्य	६९
पादौ प्रसाद्या	५६	प्रसंरुणाय है	६२
पाशाशो ब्राह्म	४५	प्रसव्येन	१२६
पिङ्गलोऽनङ्गवान्	१२२	प्रसृष्टा अनु	१२७
पिण्डपितृयज्ञ	७१	प्रामोदग्वा	८४
पिण्डैर्वाङ्गपातं	१२५	प्रादमुखस्तिष्ठन्	९४
पिण्डचौ चैके	११०	प्राचीनावीती	८७
पीठचक्रेण	१०५	प्रानापत्यं तन्	९१
पीतं वैश्वभ्य	७८	प्रानापत्यस्य	३४
पुरातात्	४६	प्रानापानयोः	९९
पुरोदयादाग्निं	११७	प्रादुष्करण	२४
पूर्वासु पितृभ्यः	७२	प्राप्यागार	११३
पूर्वेणः पितृभ्यः	६६	प्राप्यैवं भूमि	१०६
पृषातकमङ्गलिना	६२	प्रेतानि युग	१११
पीर्णमास्या	६४	प्रोक्षणादि	१२५
प्रकीर्णान्	१२१	क्व.	
प्रसाक्षित्वादादौ	५७	वर्हिराज्य	१३८
प्रच्छिद्य	४२	वर्हिवि पूर्ण	३८
प्रच्छिनसि	४१	बहुतौपाधिकं	१०४
प्रमावर्ज्यैव	३४	बहुर्न मवति	७७
प्रतिपुरपं	८७	बनि, वती	८१
प्रतिपयं चेतु	१२	बुद्धिमते	१३
प्रसासु च	११४	बुद्धिरूप	११
प्रस भिषार्थ	१७	महापार्थसि	४८
प्रत्यक्षमुद्रा	१२८	ममणे मया	५

प्रतीकानि ।	शृङ्खल ' प्रतीकानि ।	शृङ्खल ।
ब्रह्मा च घन्वन्-रि	॥ मार्गशीर्ष्या	६१
ब्रह्माणमेव	१२ मालेति चेत्	९६
ब्रह्मा वैतानि	४१ मासि मासि	७४
ब्राह्मणान् मानयित्वा	६१ मुद्यामि त्वा	९३
ब्राह्मणान्मोजयेत्	७० मेखल मन्वय	४८
ब्राह्मणान्श्रुत	१२३ मे ज्ञां ब्राह्मणस्य	४१
ब्रह्मणा वोदद्	१८ य.	
ब्राह्मण्यस्य	३६ दक्षमगृहीतस्य	१४
ब्राह्मण्योश्च	२० यज्ञोपवीती	९४
म.	यज्ञियावां	११४
मथान् भिक्षां	१० यत्तु समानं	११
भित्त्वा भिक्षं	१०९ यत्र नाणाः	१०२
१)	॥ यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देहन्ता	७८
भोगं चर्मणा	१३६ यत्र सर्वत आगे म	७७
४.	यत्र सर्वत आपः प्रसवन्देहन्ते	१०४
मधुसर्पमा	१७ यत्रेनं पुन	९७
मन्वमधुनादाः	७९ यत्रोदक	११६
मन्वम हवादां	९१ यथातुल्यवर्म	४२
मन्वा पूर्वार्धाद्य ह	२७ यथान्नाय	९१
मन्वापपूर्वार्धाद्य	२८ यथावकाश	६१
मन्वेऽग रथ	८६ यथाशक्ति	४८
मन्वे रथेति	२७ यदस्य कर्मणो	२८
मन्वेविदो	६९ यदि तु शया	२३
मन्वेऽग रथे	४७ यदि नापीयातु	१३
मन्वागो वर्ष.	६७ यदि न ना	१६
मन्वि मेवा	४८ यदि वागि	११९
मन्वे भूने	९८ यदि वादामि	४१
मन्वा रथेऽग	१९ यदस्येऽन्दि वय अट्ट	८९
मन्वा विना	४८ यदन्तोऽन्दि वयय. वृद्धा	८९
मन्वा नो अग्ने	१० यदन्दि वाग	१०

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
यद्युमयो	९५	वयमद्येन्द्रस्य	७६
यद्यु वै विदे	३२	वयमु त्वा	९४
यद्यु वै स	२६	वयसामम	९९
यग्निन्कुश	७७	वंशमार्थय	८०
यस्या दिशो	९९	वंशान्तरेपु	७९
यावानुद्धाहुकः	१०३	वामदेवमस	७५
युगपदेमापौ	११२	वार्षिकमित्येतत्	९१
युग्मानि त्वेव	३८	वासे वासे	२१
युग्मान्वृद्धि	७४	त्रिगुलकं	१०४
युवतयः पृषक्	१२१	विज्ञायते चक्षुषी	२७
युधानस्तस्यां	७७	विज्ञायते तस्य	८८
युधा सुवासा	४७	वितस्त्यर्वाक्	१०३
युम ऋत्विजः	६२	विद्यान्ते गुरुं	९८
येन घा-ा	४२	विराजो दौहः	५७
यो मे राजन्	९३	विवाहाग्निमप्रनः	२०
र.		विवाहाग्निमुप	२१
रसोम्य इति	६	विश्वेभ्यो देवेभ्यः	९
रथमारो	७५	विष्टरः पायं	५६
रश्मीन्संमृशेत्	११	गीणामागिनौ	३६
राज्ञे च	५३	वैणुरसि	९७
रुद्राय महा	१३४	वैद्यं चरित्र	१३४
रुद्राय स्वा	१३५	वृक्षा उष्टस्य	११०
रुद्रास्तथा त्रै	५७	वृक्षापचारः	११
रोमान्ने हस्तं	१६	वृषभो दक्षिणा	३६
रु.		व्याधितस्या	५४
छोहिनं सन्नि	७८	व्याममात्रं	१०६
छौहायसं	११०	श्रीहियवमतोभिः	२९
व.		”	८०
वध्वञ्जला	१७	”	१३४
वपाश्रयणी	३०	शु.	

प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि	पृष्ठम् ।
शन्तातीयं जपन्तु	१३८	संपूपन्विदुषा	११
शन्तातीयं जपन्तु	१३९	समन्वारब्धे	४६
श नो भवन्तु	६०	समवत्तघानं	१०९
शरदि वसन्ते	१३३	समवस्त्रेव	७७
शामित्र एषः	३०	समानग्रामीये	११४
शिरस्त आम	११४	समानीव	८९
शीतोष्णानि	९६	समाप्यो प्राक्	९९
शुन्धि शिरो मुखं	४३	समावृत्तो	९०
श्रुतानि हवीषि	२६	समिधौ वा	९६
श्रमश्रुणीहो	४३	समिधं त्वाह	९९
श्रावण्यां पौर्ण	९९	समिधमेवापि	२
श्रेष्ठं स्वस्य	१३३	समुच्चयमेके	१२
श्वेतं मधुरा	७८	समोप्य वा	२६
प.		स यावन्मन्येत	८६
पद्मिर्वोत्तरैः	१३९	सर्वदेवजनेभ्यः	६१
पण्मासानधीकृत	९०	सर्विर्वा मञ्च	९६
पष्टे मास्यन्न	३५	सर्वे वा	९८
पोदशे वर्षे	४३	सर्वतोभयात्	१००
स.		सर्वरुद्रयज्ञेषु	१३६
स एवंविदा	११२	सर्वा यथाहं	११०
स एष शूल	१३८	सर्वाः सेनाः	१३७
संप्राप्ते समु	११	सर्वाणि ह वा	१३६
सन्पूर्वतुमिः	६३	सर्वाण्युच्छ्रय	१३७
संधयनमूर्ध्व	११६	सर्वा दिशो	१०२
सत्यं यद्यः श्रीः	९८	सर्वान्वा ये	९२
सदस्यं सप्त	९३	सर्वेभ्यो भूतेभ्यः	९
सदूर्वासु	८०	सर्वे वा सर्वेषां	४९
सप्तम्याऽध्यान्	१०१	सर्वमन्त्रैश्चापुर्ग	४२
संप्रसंगमिति	१३०	संप्रसरमा	४४
संपुष्यन्ध्वने	९९	संप्रसरं वैके	२१

प्रतीकानि	पृष्ठम् ।	प्रतीकानि ।	पृष्ठम् ।
संश्लेषाद्वा	१०२	सौविष्टकृतं	११
संसदमुपव्या	७१	सौविष्टकृत्य	७०
संस्थिते मुनि	१०३	स्वघा पितृभ्य	६
संहाय अतो	६९	स्वधिते मैत्रं	४१
संहाय सौर्याणि	६९	स्वप्नममनोक्षं	९२
सव्य उपभृत्	१०८	स्वयं चतुर्धा	१०१
सव्यं जन्वन्व्य	१११	स्वाहेत्यथ	९
सव्यं शूद्राय	९१	स्तुहि श्रुत्	९९
सविता ते हस्तं	४१	स्त्रीभ्यश्च सुग	७१
सव्ये बाहौ	१०६	स्थालीपाकं	१३८
स समिधमावाय	४७	स्त्रिषुरी गावौ	७९
सायं प्रातर्मिक्षेत	४९	स्नातकाथ	९९
सायंप्रातः स	७	स्मृतं निन्दा च	९७
सायमुत्तरा परा	९४	ह.	
सार्धकालमेके	११	हता मे पाप्मा	९८
सावित्रीमन्वाह	८९	हविरुच्छ्रष्टं	२९
सावित्र्या	९०	हराय मृडाय	१३५
सुश्रामाणं	७६	हुता ऋषौ	२
सुमन्तुजैमिनि	८७	हुत्वा मधुमन्व	७१
सुसंचितं संचित्य	११६	हेमन्तशिशिर	१६
स्रष्टं दत्त	१३०	होतारमेव	९६
सोदके पश	७८	हौभ्यं च	२४
सोमप्रवार्कं	९४	हृदयदेशे	४८
सोमो नो	१६	हृदये हृदयं	११०

इत्याम्बुजायनीयगृहसूत्राणामकारादिवर्णानुक्रमः समाप्तः ॥

१ प्रथमं परिशिष्टम् ।

एतद्विरं ब्रह्मचारिणमनिराकृतिनं संवत्सराबधं : चार-
यित्वा व्रतमनुयुक्त्यानुक्रोशिते प्रब्रूयादुत्तरमहः ।

पान्थेतानि महाव्रतवैज्यान्वुक्तान्तान्यहानि तानि मन्त्रब्राह्मणसूत्राध्ययनेन तदर्थ-
ज्ञानेन च विदित्वा तेषामहनामेकाहाहोनसप्तपात्रं च यो वेद स एवैतद्विद उच्यते ।
ब्रह्मचारिप्रहणं यो ब्रह्मचारी विद्यां समाप्य ज्ञानं कर्तुं न शक्नोति, द्वादश वर्षाण्य-
ध्ययनं कुर्वन्पि न किञ्चिद्ग्रहीतुं शक्नोति, तमपि ब्रह्मचारिणमनेतद्विदमप्येतानि
व्रतानि ग्राहयित्वात्वेदभाषानध्याप्याऽऽश्रमं स्वसामर्थ्यानुगुणं प्रवेष्टुं शिष्येतेत्येवमर्थम् ।
अनिराकृतिमनुस्सृष्टाध्ययनम् । एवंविधं ब्रह्मचारिणं व्रतं ग्राहयित्वा संवत्सराबधं
काळं चारयित्वा ततस्तस्मै ब्रह्मचारिणेऽनुक्रोशिते आत्मगुणयुक्तापोत्तरमहर्म्महात्रं
प्रब्रूयात्प्रथमं ब्रूयादित्यर्थः । अहराधिकारे पुनरहर्ग्रहणस्येदं प्रयोगनं तदहर्विधायकं
वेदभागमर्षावगमनपर्यन्तमनुष्ठानयोग्यं ग्राहयितव्यमिति ।

महानाम्नीरग्रे ।

महानानुचनत्पूर्वं महानाम्नीरग्रे व्रतदेशनादिश्रवणान्तं कृत्वाऽनन्तरे संवत्सरे
महात्रं ग्राहयित्वा ततोऽनन्तरे संवत्सरे उपनिषद् इति क्रमः ।

उदगयने पूर्वपक्षे श्रोत्र्यन्वहर्ग्राह्यात्स्वर्गापाकं
विद्याभिर्भ्रं अपायित्वाऽऽचार्याय वेदधीत ।

आर्षोर्षेणानुकं श्रोत्र्यन्वहर्ग्राह्याद्युदगयने आपूर्वमाणपक्षे ग्राह्याहर्ग्राह्या श्रुत्वा देवो
होत्र्यन्वर्षेण पार्वणवत्तिलविश्रं स्वर्गापाकं नवमो देवनाम्नस्तुष्ठीं निर्वर्षप्रोक्षणे कृत्वा
भ्रमयेत्, तत आचार्याय वेदधीत विज्ञापयनेत्यर्थः ।

विदित्वा व्रतसंबन्धान्पृष्ट्वा कष्टुमात्राद्येरापरका-
रिताः स्युरन्वारब्धे जुहुवाद्ग्राह्याधिकारवि प्रावि-
ष्ट ऋषीणां पुत्रो अधिराज एषा । तस्मै
जुहोमि इक्षिया घृतेन मा देवानां सोमुरह-
भा, धेय मो अस्माकं सोमुरहभागधेः स्वाहा
या तिरथी निवृत्तेऽहं विधरणी, इति । उ
स्वा घृतस्य घारया यजे संर. धनी, महं स्वाहा ।

यस्मै त्वा कामकामाय वयं सम्राड्यजामहे ।
 तमस्मभ्यं कामं दत्त्वाऽयेदं त्वं घृतं पिब
 स्वाहा । अयं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं
 मृधः पुर एतु मभिन्दन । अयं शत्रूञ्ज-
 यतु जर्हषाणोऽयं वाजं जयतु वाजसातौ
 स्वाहा । असूयन्त्यै चानुमत्यै च स्वाहा ।
 मदाग्ने स्वाहा । व्याहृतिभिश्च पृथक् ।

विदिते शृतः स्थालीपाक इत्यवगते व्रतसंशयान्नतापराधान्पृच्छेत् । ते यदि पृष्टा
 लघुमात्रात्कारणात्प्रवृत्तिनिमित्तादापस्कारिताश्चेन्न वाग्निरित्यादिभिर्जुहुयात् प्रायश्चि-
 त्तान्तरं कर्तव्यम् । + लघुमात्राश्चेदिति पाठं लघुमात्राश्चेद्भवन्ति व्रतापराधा इत्यर्थः । अथ
 चेत्कामकृता महान्तश्च व्रतापराधा] गुरुप्रमाणकं प्रवृत्तिकारणं बुद्धिपूर्वं वा करोत्यप-
 राधांस्तत्तदनु रूपं प्रायश्चित्तं कारयित्वा पुनर्व्रतमादिश्य ततः संवत्सरे पूर्ण एवं श्राव-
 येत् । विदित इति वचनं शृतः स्थालीपाक इति विदित एव व्रतसंशयप्रश्नप्रवृत्त्यर्थम् ।
 अन्वारब्धे द्रव्यवारिण्याचार्ये जुहुयादग्नावग्निरित्येवमादिमिरत्रैव पठिनैर्मन्त्रैर्वाहृति-
 भिश्च । पृथगिति समस्तव्याहृतिनिवृत्त्यर्थम् ।

हुत्वाऽऽहेतं स्थालीपाकं सर्वमशानेनि ।

हुत्वेति वचनमेतैर्मन्त्रैर्हुत्वा स्वित्कृतेऽवदाय तमहुत्वाय निषाय ब्रूयात्संपेषिनठ्यमि-
 त्येवमर्थम् । एतं स्थालीपाकं सर्वमशानेत्यत्र संपेषः । ततश्चैरुशेषं ब्रह्मचारी सर्व-
 मश्रीयात् ।

मुक्तान्नमपामञ्जलिपूर्णमादिभ्यमुत्स्यः पयेत्त्वं
 व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतं चरिष्यामि न च उ-
 वेयं तन शक्यं तन राध्यसांमिति ।

मुक्तवन्नमिति वचनं न केवद्रमशाने संप्रिय एवाशनमपि कर्तव्यमेवेत्येवमर्थम् ।
 उक्तं च । यथा उक्तं । + उक्तं च । नतो ब्रह्मचार्यद्विः
 पूजाजालमाऽऽर्चयन् मन्त्रेण तपनिष्ठेन ।

ममाप्य संपीत्य वाचं यच्छंस्काळमभिसमी-
 तमाणो यदा समधिष्यादाचार्येण ।

+ यजुर्हिन्दान्नमंतो व्रतयो य मुन्तकस्वः ।

समाप्त्यवचनमुपस्थानमन्त्रं समास्थानन्तरं समीह्य वाचं यच्छेत्त कालविशेषं कुर्या-
दित्येवमर्थम् । वाग्धपनं कुर्वन्परिमन्काल आचार्येण* सह समवायो भवेत्तं वृत्तं
मनसा ध्यायन्वाग्धपनं कुर्यात् ।

अयं स काल इत्याह—

एकरात्रमध्यायोपपादनात् ।

एकरात्रं कालमेवाऽऽसित्वाऽनन्तरं दिवस आचार्येण सह समवायं गमिष्यामीति
ध्यायेत् । कुनः । ७.ध्यायोपपादनात् । अध्यायः स्वाध्यायो महानास्त्रमन्त्र इत्यर्थः ।
तस्योपपादनात् । उपपादनमन्वयेत्य तस्याध्वयनस्य वादने शिष्यमुपादायाध्यायन-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—य एकरात्राध्वयनेन महानास्त्रीरभ्येतुं शक्नोति स एक-
रात्रं ध्यायन्वाग्धपनं कुर्यादिति ।

त्रिरात्रं वा नित्याध्यायेन ।

त्रिरात्रं चैवणासीत् यो नित्याध्यायेनाध्येतुं शक्नोति स त्रिरात्रमेवाऽऽसित्वा चतु-
र्थेऽह्न्याचार्येण समवायं गच्छेदित्यर्थः ।

तमेव कालमभिसमीक्षमाण आचार्योऽहतेन
वाससा त्रिः प्रदक्षिणं शिरोः समुखं वेष्ट-
यित्वाऽऽहृतं कालमेवंभूतोऽध्वपन्मवेति ।

तमेव कलं प्रतिपद्यमान आचार्यो यः कालो ब्रह्मचारिणा संकल्पित इत्यर्थः । अह-
तेनानिवासेन घौतेन वाससा ब्रह्मचारिणः शिरो मुखेन सहितं त्रिः प्रदक्षिणं वेष्ट-
यित्वा यथा न तद्वासः पतेत्तपोषायं कृत्वा ब्रूयादाचार्यः । एतं कालमिति संकल्पित-
प्रदर्शनार्थत्वादेकरात्रं कालमेवंभूतोऽध्वपन्मवेति त्रिरात्रं कालमिति वा ।

तं कालमस्वपन्नासीत् ।

यः संकल्पितः कालस्तस्मिन्काले सर्वदाऽस्वपन्मवेद्ब्रह्मचारी ततो गुरुः स्निष्टकृदा-
दिहोमदोषं समापयेत् ।

अनुब्रह्ममाणेऽपराजितायां दिश्यमिं मति-
ष्टास्यासिमुदकमण्डलुमश्मानमित्पुत्तरतोऽग्नेः

* ग. सह संवाह. ।

१ च. "पवाद" । २ घ. च. घ. क्ष "पवाद" । ३ घ. ट च. क्ष. "पवाद" । ४ घ. ट. च. क्ष. "पवाद" । ५ ग. घ. ह. च. क्ष. "ति" । अध्वयनमध्यायः, नित्यमध्यायः, नित्यं संतव-
मित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यो बहुभिरैवाहोभिरभ्येतुं शक्नोति स । ६ क. ग. द. च. क्ष. तत्र स्वि" ।

कृत्वा वत्सवरीं प्रत्यगुदगसंश्रवणे षट्पथा ।

आचार्याय वेदधीतेति शेषः । द्वितीये अर्चुषे वा दिवसे प्राप्ते आचार्योऽनुवर्क्षति । तस्मिन्नुवर्क्ष्यमाणे सत्यपराजितायां दिशि बहिर्मांसाच्छुभौ देश उल्लेखनादि कृत्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्य तस्योत्तरतोऽस्यादीक्षिषाय तस्यैव च प्रत्यगुदगो देशस्तस्मिन्वत्सवरीं षड्धाति । दयाऽग्निसर्वाप उच्यमानः इच्छो वत्सवरीं न सत्यवर्क्ष्यते तथा षड्धीयात् । एतावत्कर्म ब्रह्मचारिणः स्वभूतः कश्चिक्करोति । एतावति कृते आचार्याय वेदधीत ।

पश्चादमेराचार्यस्तृणेषूपविशेदपराजितां दिशमभिसमीक्षमाणः । एवं प्राग्मेव तृणेषूपविशेत् ।

ब्रह्मचारी केषाम्परिमृज्य प्रदक्षिणमग्निमा-
चार्यं च कृत्वोपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपवि-
शेत्तृणेष्वेव प्रत्यग्दक्षिणाभिसमीक्षमाणः ।

मुखगतौल्लेखार्यारोगतांश्च शोधयित्वाऽग्निमाचार्यं च प्रदक्षिणं कृत्वाऽऽचार्यं विवि-
धदुपसंगृह्य पश्चादाचार्यस्योपविशेत्तृणेष्वेव प्राग्मेव प्रत्यग्दक्षिणां दिशमभिसमीक्षमाणः ।

पृष्ठेन पृष्ठं संघाय न्यूनात्मनसा महानाग्नीर्भो ३ अनुब्रूहीति ।

पृष्ठं नाम शरीरस्य बहिःपदेशः । ब्रह्मचारी त्वपृष्ठदेशेनाऽऽचार्यस्य पृष्ठदेशं संनिधायाऽऽसिरवा मनसैव न्यूनात्महानाग्नीर्भो अनुब्रूहीति ।

पुनः पृष्ट्वाः नुफोऽग्निने समीलयेवानुब्रूयात्सपुरीषपदास्त्रिः ।

आस्मिन्नपि फांटे मनसंशयान्पृष्ट्वा पूर्ववच्छेदून्नुयात्स्वयमपि संनील्यैव ताः पुनर्नवर्षः, नव च पुरीषपदानि ताः सर्वोत्तरानुब्रूयात् । [* 'विदा मघवन् ' इत्याद्या नवर्षः । ' एवाग्नेवैवाहि ' इत्यादीनि नव पुरीषपदानि च त्रिर्ब्रूयात्] ।

अनूच्योऽमुच्योष्णीचमादित्यमीक्षयेन्मित्रस्य स्वा

चक्षुषा मतीक्षे मित्रस्य स्वा चक्षुषा समीक्षे ।

इतिकारणाकारेण सूत्रच्छेदः । सर्वत्र निष्प्रत्यययोगे ' आदित्यमुपतिष्ठस्व ' ।

' आदित्यमीक्षस्व ' ' पिण्डमज्ञान ' इत्येवमादित्येभ्यं ब्रूयात् ।

मित्रस्य ब्रह्मक्षुषाऽनुवीक्ष इति दिशः संमाराः । पुनरादित्यं मित्रस्य स्वा चक्षुषा मतिपश्यामि योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं चक्षुषोर्हेतुर्ऋच्छरिवति ।

भूमिमुपस्पृशेदम इळा नम इळा नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपठिभ्यो
सुमो वो अस्तु देवेभ्यः शिवा नः संतमा भव सुमूर्त्तीका सरस्वति । मा ते

श्वोम संदधि । भङ्गे कर्णेभिः शृणुयाम देवाः ॐ न इन्द्राग्नी भवतामशोभिः
स्तुषे जनं सुव्रतं नन्वसीभिः कया नश्चिन्न आशुबदिति तिस्रः स्योना
पृषिभि भवेति । समाप्य समानं संपारवर्जम् ।

यदिदं महानाम्बध्ययनमुक्तं तस्मत्पयोत्तरयोरपि महाव्रतोपनिषदाह्वययोर्मतम-
नुयुज्यं श्रवणान्तं महानास्त्रीव्रतेन समानरूपं कर्तव्यम् । अयमेव तयोर्विशेषः पूर्व-
स्मात् । संपारवर्जमिति । संपारो नाम ' श्योप्यन्नहिर्मात् ' इत्यारभ्य ' पुनरा-
दित्यं मित्रस्य स्वा-क्षुषा ' इत्येषमन्तं वर्जयित्वात्यर्थः । एतदुक्तं भवति—महा-
व्रतोपनिषदारूपयोर्मतमनुयुज्यं श्रवणान्तं संवत्सरादूर्ध्वमुदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्वाहर्गित्वा
श्रवणमेव कर्तव्यं नान्यद्व्योमादीनि ।

एष द्वयोः स्वाध्यायधर्मः ।

एष एव महाव्रतोपनिषदोर्वेदभागयोरध्ययनविधिः । यो महानास्त्रीनामध्ययनविधि-
रुक्तो व्रतमनुयुज्य संवत्सरावमं चारस्त्वोदगयने पूर्वपक्षे ग्रामाद्वाहर्गित्वाऽऽचार्यसका-
शाग्निः श्रुवाऽनुप्रवचनीयं कृत्वा ततोऽध्ययनं [+कर्तव्यमिति । एतदनयोरध्य-
यने] संपादनीयमित्यर्थः ।

आचार्यवदेकः ।

अयमपि विशेषो महाव्रतोपनिषदोरध्ययने भवति । यद्येकोऽधीधीते । यथाऽऽचा-
र्योपराजितां दिशममित्तमीसमाणो ब्रूयादेवमेकश्चोच्छिष्यस्तामेव दिशममित्तुलोऽधी-
धीत । यदि द्वौ बहवो वा तदा नायं नियम आदरणीयः । अत एव ज्ञायते—एको
द्वौ बहवो वाऽधीधीरिति । अध्ययन एवायं नियमः श्रावणे त्वेक एव , व्रतादे-
शानादेशानुप्रवचनीयान्तसंस्कारस्य तन्त्रसिद्धौ प्रमाणमाधात् ।

फाल्गुनाद्याश्रवणाया अनधीतपूर्वाणामध्यायः ।

एष महानाम्ब्यादीनामध्ययनकाल उच्यते । श्रवणमात्रमेवं कृत्वा पूर्वमनधीतवन्तो
ये तेषामयं कालः । फाल्गुनमासमारभ्य श्रावण्याः पौर्णमास्या यः कालः स तेषा-
मध्ययनकालः ।

तेषाद्यधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणामधीतपूर्वाणम् ॥ १४ ॥

इत्याश्वलायनश्रौतसूत्रोत्तरपट्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

येऽधीतपूर्वास्तेऽरिमन्कालेऽधीधीत् । श्रावणी पौर्णमासी पराश्विन्तेषी पौर्णमासी
पूर्वाश्विर्धस्य कालस्य स काल इति । अग्न्यासेऽऽष्टावपरिसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

+ धनुषिह्वनान्तर्गतोऽयं ग्रन्थो य. च. पुस्तकस्यः ।

१ च. 'ज्य थाव' । २ क. ग. घ. ङ. झ. 'र्वेनमि' । ३ क. 'ज्य थाव' । ४ घ. ङ. च. झ.
'द व इ' । ५ क. 'त । तयाऽऽ' ।

२ द्वितीयं परिशिष्टम् ।

आश्वलायनसूत्रस्यवृत्तिस्यविषयशब्दानामर्थकोशः ।

अग्निहोत्रम्—(१ । २ । २) अग्निहोत्रं नाम होमस्य नामधेयम् । अग्नये होमो यस्मिन्कर्मणि तदग्निहोत्रम् । व्याघकरणबहुवाहिः । द्रव्ये च ।

अतिदेशः—(१ । ३ । १ वृ०) एकत्र श्रुतस्यान्यत्र संबन्धः । ' यथा-गुरु-बद्गुरुपुत्रे ' वर्तितव्यम् । ' प्रकृतिषद्विकृतिः करणीया ' । इत्यादि । ' अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया चर्मसंहतेः । अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते ॥ ' अपवा—' प्रकृतात्कर्मणो यस्मात्तस्मानेषु कर्मसु । चर्मपवेशो येन स्यादतिदेशः स उच्यते ॥ ' (न्या० को०)

अनर्षीवः—(१ । १६ । ९) आरोग्यकारकः ।

अपवरकादि—(२ । ८ । ११) देवगृहमहानसाद्यन्तर्गृहादि । ' दीपोऽपवरकस्यान्तर्वर्तते तत्प्रमा बहिः ' ।

अपसलैः—(२ । ९ । २) अपसव्यम् । अपसलैरित्यार्षः प्रयोगः । कोशे तु ' अपसलवि ' इतिशब्दो दृश्यते । अव्ययमिदम् । अनपूर्वात्सलतेरधिप्रत्ययः । ' प्रदेशेऽन्वङ्गुष्ठयोरन्तराऽपसलवि, अपसव्यं वा तेन पितृभ्यो ददाति ' इति धाद-तृत्वे माट्टमाप्यधृतगृह्यम् । पारस्करगृह्यसूत्रे—' आसिच्छापसलवि त्रिः ' (का० ३ ल० ७) इत्यत्र वर्ततेऽयं शब्दः ।

अपार्थकम्—(१ । २ । १ वृ०) अपगतोऽर्थो यस्मात्तद्वार्थकम् । निष्प्र-योजनं स्वर्थमित्यर्थः ।

अभिनिष्ठानः—(१ । १९ । ९ वृ०) वर्णः । अत्र विसर्जनयिः । अभि-निपरस्य स्तनेर्धञ् । ' अभिनिस० ' (पा० सू० ८ । ३ । ८९) इति षत्वम् । अभिनिष्ठान इति वैदिकानां पाठः ।

अभिमारुफः—(४ । ९ । १३) नासकः ।

अभ्यात्मम्—(१ । १ । १ वृ०) आत्मनोऽभि नामाप्रत इति अभ्यात्मम् ।

अमात्स्यः—(२ । १ । ८) कर्तुः कौटुम्बिभर्गः पुत्रादिः ।

अवका—(२ । ८ । १४) शेवालम् । (श० प० ब्राह्म०) वनस्वतिवि-
शेष इति केचित् । मातृदत्तस्य ' अवका तृर्थगतीति, अनर्थान्तरमिति लिख्यते । (स०
गृ० सू० २० । १ वृ०) ।

अबभूयः—(१ । १० । २४) अबभ्रियतेऽनेनेत्वबभूयः । प्रधानं यज्ञसर्मा-
प्रयङ्गविशेषः । यज्ञाङ्गभूतं यज्ञान्तस्नानं च ।

अभिदासी—(२ । १ । ९) शाधनः, अविशुष्यत् । विदस्यति—उपक्षिणो-
तीति विदासी । तथा न मवतीत्यविदासी । दसु उपस्ये इत्यस्माद्विपूर्वकाणिनिः ।

अहीनः—(१ । २१ । १४) अहर्गणसाध्यस्त्याको यज्ञविशेषः । ' अहः
सः क्रौ ' वा० ४ । २ । ४२ पा० सू०) ।

आकूनम्—(१ । ३ । ३ वृ०) अमिषायः, हेतुः, आशयः ।

आच्य—(१ । २१ । ४ ।) ससंकोचं निपात्य । आहूर्पूर्वाद्भ्रत्यर्पेऽदञ्चते-
र्यप् । अच् ' गती याचने चेत्यस्माद्वा ।

उच्चावचः—(१ । ७ । १) उदक्च अवाक्च उच्चावचः । मयूरव्यंसकादि-
त्वात्साधुः । अनेकप्रकारकः, उत्कृष्टापकृष्टो वा । यथा मनुः—' उच्चावचेषु भूतेषु
दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः (१ । ७१) ' उत्कृष्टापकृष्टेषु देवपदवादिषु ' इति कुल्लूकः ।

उद्वाक्यमन्त्रम्—(१ । १९ । १ वृ०) उपनयनकालातिक्रमे सानि प्रायश्चित्तरूपः
कर्मविशेषः । तस्वरूपं यथा—मासद्वयं यावकणनं, मासं प्रयः, मासार्धमाभिक्षा,
उष्टरान्नं घृतं, पद्भ्यान्नमयाचिनं, त्रिरात्रमन्त्रमक्षता, अहोरात्रमुपवासः ।

उपनयेत्—उपनयनम्—(१ । १९ । १) योगरूढोऽयं शब्दः । त्रिषा हि शब्दप्रवृत्तिः ।
यौगिको रूढो योगरूढश्चति । यो हि शब्दः केवलप्रथमवार्थमनुसृत्य वर्तमाना-
र्थस्य बोधको भवति स यौगिकः शब्दः । यथा—पाचकः । शब्दोऽयं पचतीति
पाचक इत्येवमथवार्थमनुसृत्य ये ये पाककर्तारस्तेषां सर्वेषामपि वाचको भवति ।
अतः स शब्दो यौगिक इत्युच्यते । यो हि पुनः केवलं लौकिकमेवार्थं बोधयति
स रूढ इति व्याह्रियते । यथा—कुशलः । ' कुशन् लाति—छिनत्ति ' इत्यवयवार्थ-
मनुसृत्यैव लोकप्रथितं ' प्रवीणः, कृती ' इत्यर्थमवगमयति, अतः स शब्दो कुशले
रूढः । यथावयवार्थमनुसृत्य वर्तमानस्य लौकिकार्थस्य बोधको भवति स योगरूढ
इति निगद्यते । यथा—पङ्कजम् । पङ्कजाज्जातमित्यवयवार्थबोधको भूत्वाऽयं पङ्कजशब्दो
लौकिकं कमलशब्दार्थमभिधत्तेऽतः स योगरूढ इति श्लेषः । पङ्कजे तु उपनयनशब्दो
योगरूढ इति गायत्र्युपदेशार्थमाचार्यसमीपनयनमित्यर्थेनैव स वाचको भवति ।

उपनिषदि—गर्भच्छन्धनम्—(१ । ११ । १) अग्नेदमवगन्तव्यम्—वृत्तिक्रमोपनि-
षदुल्लेखो न व्यधायि । ' एतानि कस्याचिदुपनिषदाभ्यान्नातानि ' इत्यादि वृत्तिक्रमुल्लि-
खेत् वृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठ्यायां चतुर्थे ब्राह्मणेऽयं विषयो महर्षिसा विंश-
तरेण विवृतः । स तु मूलत एवाप्यभेदव्य । अन्यत्रापि विषयोऽयमुपनिषदसु दृष्टि-

पथमवतरति । येषां—एतरेयोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमे खण्डे 'ॐ पुरुषो ह वा
अपमादितो गर्भो' इत्यादिना ग्रन्थेन । मूल एव द्रष्टव्यः ।

उपस्थः—(३ । ८ । ११) उत्सङ्गः, अङ्कः । यद्यपि 'उपस्थो वक्ष्यमाणयोः'
इति नामलिङ्गानुशासनादुपस्थशब्दो वराङ्कार्थत्वेन प्रसिद्धस्तथाऽप्यस्मिन्ग्रन्थे तु स
शब्द उत्सङ्गाद्यर्थवाचक इति ज्ञेयम् । अत एव 'उपस्थे शम्याम्' (४ । १ । १२)
इत्यस्य वगल्लयाने 'ऊर्ध्वोर्ध्वप्रदेश उपस्थः' इति वृत्तिकृतोक्तम् । 'पश्चात्कारयि-
ष्यमाणो मातुरुपस्थः' इत्यस्य वृत्तावपि 'मातुरुपस्थ उत्सङ्ग इत्यर्थः कृतः ।
'सीदन्तु पुत्रा अदितेरुपस्थम् । स्तीर्णं बर्हिर्हविरथाय देवाः (तैत्ति० ब्राह्म० अ०
२ प्र० ८ अनु० २ द० २) 'उपस्थम्' इत्यस्यार्थः श्रीसायणाचार्यै समीपे स्पातुं
योग्यम्' इतिप्रकारकः कृतः । 'शोपस्थ उपाविशत्' (म० गी० १ । ४७) इत्य-
श्रोपस्थशब्द उपर्यर्थवाचकः ।

ऊर्ध्वम्—(४ । ९ । २१) उदरस्थमर्षजीर्णमच्छनम् । (बृ० मा० १ । १ । १)
'यदूर्ध्वमुदरस्यापवाति' (ऋ० सं० २ । १ । ९) इत्यत्र ऊर्ध्वपदस्य विधा-
रण्यस्वामिभिः 'ईर्षजीर्णं तृणं पुरीषमित्युक्तम् । अर्षजीर्णमन्नमपरिपक्वपुरीषशब्द-
वाच्यम् (तै० ब्रा० भाष्यम् १ । ४ । २) ।

ऊर्ध्वगोहम्—(४ । ९ । २१ बृ०) पुरीषगूहनस्यानम् । (ऐ० ब्रा० प०
२ ख० ६ 'ऊर्ध्वगोहं पार्थिवम्' इत्यत्र साधनमाप्ये ।

एकग्रतः—(१ । २१ । ७) एकसंकल्पः । एकमनस्कः ।

कक्षम्—(२ । ४ । ९ बृ०) शुष्कतृणम् ।

काश्मर्यमट्वी—(१ । ११ । ८) काश्मर्यस्य विकारो काश्मर्यमट्वी ।
काश्मर्यः 'शिवणी, 'शिवण' इत्याख्यो वृक्षः । 'श्रीपर्णा भद्रपर्णा च काश्मर्यश्वा-
प्यथ द्वयोः' इत्यमरः ।

कुञ्जसूना—(४ । ९ । २०) दमैः परिवीथ निर्मितवास्तरणम् ।

गोदानम्—(१ । १८ । १) ब्राह्मणादीनां षोडशादिवर्षेषु कर्मण्यः केशा-
स्तास्यः संस्कारविशेषः । गावो लोमानि दीपन्ते खण्डयन्तेऽस्मिन्निति गोदानम् ।
'पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्रान्पुरदिमह्यमाणलोमसु' इति केशवः ।

गौणी—(१ । ४ । १२ बृ०) लक्षणाभेदः । सादृश्यादिगुणाश्रयणा गौणी ।
यथा—अग्निर्माणवक इत्यादौ, अग्नितादृश्यादिनाऽग्नादिवदस्य गौणी वृत्तिः ।
शक्तिलक्षणाभ्यामतिरिक्तेषु गौणी शक्तिरिति भीमासकाः । सा च तदतिरिक्ता नेति
भेदापिकाः ।

घपमः--(१ । १ । १ यु०) यज्ञियपात्रविशेषः । अष्टाङ्गुलः सप्तकक्षुः ।
 'सुकृतुण्ड आसीत् सुत्र ईश नासयोरिडोदरे घमसाः कर्णरन्ध्रे' (मागव०
 ३ । १३ । ३९)

चेत्यपघ्नः--(१ । १२ । १) कस्यै विदेवतायै वितेन प्रतिज्ञातो यज्ञस्यै-
 यज्ञः । पशुस्याधीराकारिः । ' नवनेकेलेला ' इति माया । देवपूमादिर्वा ।

चौलम्--(१ । १७ । १) चूडा-डा-प्रयोजनमस्य । चूडाकरणम् । संस्कार-
 विशेषः ।

जपति--(१ । १९ । ११) ' जपानुमन्त्रणात्प्रायनोपस्थानान्युपांगु ' ' मन्त्राश्च
 कर्मकरणाः ' (आ० श्रौ० सू० १ । १ । २०-२१) इत्यत्र वृत्तिरुवा जरादीनां
 षण्णां लक्षणमुक्तं तदेवात्र लिख्यते ।

अपमुच्चारणं विद्यात्कार्थमपि तद्भवेत् ।
 अर्पतः कार्यलापश्चेदर्थ एव क्रतोर्भवेत् ॥
 मन्त्रमुच्चारयन्नेव मन्त्रार्थत्वेन संसरेत् ।
 होषिणं तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणम् ॥
 एतदेवामिमन्त्रस्य लक्षणं चेतसाधिकम् ।
 अग्निः संस्पर्शनाधिकयात्तदेवाऽऽप्यायनं स्मृतम् ॥
 उपस्थानं तदेव स्यात्प्रणतिस्थानसंयुतम् ।
 माह्यं कार्यं यदेतेषु मन्त्रकाले कियेत तत् ॥
 कर्मणः करणार्थे स्युर्विहितार्थपकाशनात् ।
 मन्त्रेण कृत्वा मन्त्रास्ते कियते कर्म येषु तु ॥
 इदं कार्यमनेनेति न कश्चिद्दृश्येत विधिः ।
 लिङ्गादेवेदमर्थत्वं येषां ते मन्त्रसंज्ञिताः ॥

जरादीनामुदाहरणानि--

- जपस्य-- शिरः परिगृह्य जपति अङ्गाद० (१ । १९ । ११)
- अनुमन्त्रणस्य--शं नो देवी० (१ । ७ । ८)
- केवलमन्त्रस्य--कस्य ब्रह्मवार्थमि--(१ । २० । ७)
- उपस्थानस्य--मयि मेवा० (१ । २१ । ४)
- अभिमन्त्रणस्य--ऋतमग्ने (१ । ५ । ९)
- कर्मकरणमन्त्रस्य--आनः प्रनां० (१ । ८ । ९)

आप्यायनस्य—चरौ श्रप्यमाणे तापादुत्सिकते तमुत्सिकतं चरुमाज्येनाऽऽप्याय-
यत्याप्याय० इति ।

ततः—(२।१।८) पिता । ‘ स होवाच पितरं तत कस्मै मा दास्यतीति ’
(कठोपनि० १।४)

‘ तत्कालाश्चैव तद्गुणाः ’ इति न्यायात्—(२।३।३ वृ०) न्यायस्वरूपं
तु तद्गुणान्तत्काला एव भवन्ति । तस्य प्रधानस्य गुणा अप्रधानाभूतकर्माणि,
तत्काला नाम तस्य प्रधानस्यैव कालो येषां ते तत्काला भवन्ति । तेषामप्रधानानां
स्वप्नः काष्ठे नास्ति । किंतु यः प्रधानकालः स एव गौणानां काल इत्यर्थः ।
प्रकृते तु अस्मिन्ने सूर्ये होमो विधीयते । तदङ्गभूतानि उपलेपनादीन्वपि अस्तमित
आदित्य एव कर्तव्यानि न तु अहनीत्यर्थः ।

तन्त्रम्—(१।१।२ वृ०) अङ्गसमुदायः । अयं भावः—यत्र प्रधानकर्मणा
युगपद्भावः (सह प्रयोगः) तत्राऽऽरादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं
भवति । नतु प्रतिप्रधानं पृथक्पृथक् । यद्वि सकृत्कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्र-
मित्यर्थः ।

तिल्वकः—(१७।९) लोघवृक्षः । ‘ तिल्वकस्तु मतो लोघो बृहत्पत्रन्तिरी-
टक ’ इति राजनिघण्टुः ।

द्रुप्तम्—(१।१७७) श्लथं दधि । दृप्यन्ति अनेनेति । दृप—हर्षमोहनयोः ।
बाहुलकात् सः ।

द्वार्याभिमर्शनवत्—(१।१९।३ वृ०) द्वार्ये यज्ञमण्डपद्वारस्य पार्श्वस्थितौ
स्तम्भौ । तयोः अभिमर्शनं स्पर्शस्तद्वत् । द्वारि मने द्वार्ये । ‘ द्वार्ये संमृश्यैवमपरानुप-
तिष्ठन्ते ’ (श्री० सू० ९।३) ‘ द्वार्ये पूर्वद्वारस्थूणे ’ इति वृत्तिः ।

पारिव्याधः—(२।७।९) ‘ पागारा ’ इत्याख्यो वृक्षः । ‘ कर्णिकारः
पारिव्याधः ’ इत्यमरः ।

पाकयज्ञः—(१।१।२) पाकसाध्यो यज्ञः । शारुपार्थिववत्समाप्तः ।
पाकयज्ञस्य स्वरूपं त्वेभ्यम्—औषासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासिश्राद्धं सर्प-
बलिरीशानबलिरिति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । औषायनोऽप्याह हुतः प्रहुत आहुतः
शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकसंस्थाः । अन्ये त्वाहुः—
अल्पयज्ञाः पाकयज्ञा इति ।

पिङ्गुत्तम्—(१।७।८) कुशवर्तिः । मृदुकुश इत्यर्थः ।

पुगेडाशः—(३ । १ । २ वृ०) पुगे दाश्यने दीयत इति पुगेडाशः ।
निपातनाहस्य टः । तण्डुलादिचूर्णनिर्दिनकूर्माकृतिहविर्विशेषः ।

पृपदाज्यम्—(४ । १ । १७) पृपद्भिर्दधिबिन्दुभिः सहितमाज्यम् । यथा
प्ररूपसूक्ते—‘तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृपदाज्यम्’ । पृपदाज्यं दधिभिश्चमाज्यमिति
माप्ये साधनः ।

प्रतिपक्षवः—(४ । ३ । ७ वृ०) प्रतिपिद्वैकदेशस्य पुनर्विधानम् । निपि-
द्वस्य पुनः प्राप्तिसंभावना ॥ यथा—‘ न मस्येदेकचरानज्ञातांश्च मृगद्विजान् ।
मध्येऽपि समुद्दिष्टानसर्वाण्यश्नन्तान् ॥ श्राविधे शल्यकं गोषां खड्गकूर्मशशा-
स्तथा । मद्यान्पञ्च खेत्वाहुरनुष्टुम्भैकतोदतः (म० मृ० ९ । १७-१८) अत्र
निपिद्वस्य सर्वपञ्चनखमासपक्षणस्यैकदेशस्य पञ्चनखमांसपक्षणस्य विधानम् । यथा
वा—स्मार्तानां मते एकादश्या निपिद्वस्य भोजनस्य एकादशीश्राद्धादौ प्राप्तिः संमा-
न्यते, इति । ‘ मक्ष्याः पञ्चनखाः सेषागोषाकच्छपशल्यकाः । शशश्च ’ (या० स्मृ०
१ । १७७) ‘ श्राविच्छल्यकशशकच्छपगोषाः ’ (वसिष्ठः) ‘ पञ्च पञ्चनखा
मक्ष्या ब्रह्मस्रक्षेण राघव । शशकः शल्यभी गोषा खड्गी कूर्मोऽप पञ्चमः (वा०
रा० कि० का० १७ । ३५) अप्रायं विशेषः—मनुमते पञ्चनखानां पदकं भवति ।
याज्ञवल्क्य—वासिष्ठ—वाल्मीकिमते तु पञ्चसंख्यैव भवति ।

प्रमायुकः—(२।७।१०) अल्पायुकः । ‘ न हास्य पियं प्रमायुकं भवति ’ ।
(वृ. १.४।८) प्रमायुकं प्रपरणशौलमिति तद्भाष्यम् ।

मासनम्—(१ ३।३ वृ.) प्रक्षेपः ।

ब्रह्माञ्जलिः—(३।१।११) ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतोऽञ्जलिर्ब्रह्माञ्जलिः ।
कृतो ब्रह्माञ्जलिर्येन स ब्रह्माञ्जलिः कृतः । ‘वाहितान्न्यादिषु’ (पा० सू० २।२।३७)
इत्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः । यथाऽऽह मनु—‘ अध्येष्यमाणस्त्वांशान्तो यथा-
शास्त्रमुदङ्मुखः । ब्रह्माञ्जलिकृतोऽयाप्यो लघुवसा जितेन्द्रियः ॥ ब्रह्मरश्मेऽवसाने
च पादौ श्राद्धौ गुणौ सदा । संहस्य हस्तावध्यैर्यं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ’ (२।
७०, ७१)

भक्तशरणम्—(२ ७।७) भक्तस्य तदुपलक्षितसूपशाकादिभक्ष्यभोज्यपदार्थमा-
तस्य शरणं गृहम् । पाकस्थानमित्यर्थः ।

भक्तिमात्रत्वाद—(१ २।२ वृ०) भक्तिरेव भक्तिमात्रम् । तस्य भावो भक्तिमा-
त्रत्वम् । भक्तिर्नाम गौणी वृत्तिरुपचारो वा । उपचारो नाम शक्यार्थस्वभागेन लक्ष-
णयाऽन्यार्थबोधनम् । यथा ऋद्धाः श्रोशन्ति, उन्निर्माणवक इत्यादौ ।

मधुपर्कः—(१.२४:१) मधुना पर्कः संपर्को यस्य सः (शुची घञ्) पूजान्त-
रित एकः प्रकारः । अरिष्वरादिपूजनेऽवश्यं प्रयोक्तव्यः । ' आज्यं दक्षिमधुमिश्रं
मधुपर्कं विदुर्बुधाः । ' (तन्त्रसारः) तद्दानं मुद्रा यथा— संयुक्तानामिकाङ्कुष्टा
तिस्रोऽग्याः संपसारिताः । मधुपर्के च सा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता । (हरि-
भक्तिविलासः) ।

मृगतोर्थसंज्ञावत्—(१।१।३ वृ.) मृगतोर्थमिति संज्ञा मृ० ती० संज्ञा । तथा
तुल्यं मृ. ती. संज्ञावत् । मृगतोर्थलक्षणं तु ' मृगतोर्थमित्येतदावक्षते ' (आ. श्रौ.
सू. अ. १ ख. ११ सू. १) इत्यत्र सूत्रकारिरेवोक्तम् । अर्थं भाव.—सवनेषु समा-
प्तेषु, अरिभ्यः स्वकीयद्विष्यस्वाऽऽर्भवेन गत्वाऽपरया द्वारा निष्कृत्योत्तमं वेदि-
शोभामिनिःसर्पन्ति । येन देशेन तेऽमिनिःसर्पन्ति स देशो मृगतोर्थमित्यर्थः ।

मेघाजननम्—(१ । २२।१८) मेधते संगच्छतेऽग्यां सा मेघा । धारणावती
मुद्रिः । सप्तमं जननं प्रादुर्भावो यस्मात्तन्मेघाजननम् । उपनीतस्य मःशर्धारणोत्पादनार्थं
क्रियमाणं कर्म । ' षष्ठमुला ' इति लोके ।

योगः—(२ । ४ । १२ वृ०) समुदाशब्दस्यावयवशक्तियोगः । विस्तर-
स्तूपनयनशब्दे द्रष्टव्यः ।

लक्षणा—(२ । ४ । १२ वृ०) शक्यसंश्लेषः । यथा—गङ्गायां घोष इत्यादौ
गङ्गापदस्य प्रवाहसमीपे तीरे लक्षणा । ' मुखार्धध्वजे तद्युक्तो यथाऽन्योऽर्थः प्रती-
यते । रुढेः प्रयोजनाद्वाऽसौ लक्षणाशक्तिरपि ' (सा० द० प० २ श्लो० १३)
इति वचनेन सा द्विधा । प्रयोजननिरपेक्षा प्रयोजनसापेक्षा चेति । तत्राऽऽथा यथा—भ्रा-
माद्यलक्षणाति । इयं प्रयोजनाभावेऽपि प्रवर्तमानत्वाद्वदलक्षणा । द्वितीया यथा—गङ्गायां
घोष इति । इयं च शक्तिरपि प्रयोजनापेक्षया प्रवर्तमानत्वात्केवललक्षणा । मुखार्धा-
नुपपत्तिलक्षणाभीमम् ।

लङ्क्या—की—(१ । ८ । १० वृ०) ' लंक ' संज्ञकं धान्वम् ।

वीरसा—(१ । ८ । ७ वृ०) क्रियागुणद्रव्यैर्युगपद्व्याप्यमिच्छा ।

वीरणम्—(२ । ७ । ४) तृणमेदा । ' काळा वाळा ' इति प्रथितः ' स्याद्वी-
रणं वीरतरम् ' इत्यमरः ।

वीरवम्—(१ । १२ । १) उभयतोऽप्यशिवयं एकःघवाद्यं काष्ठम् । ' काष्ठ ' इति भाषा ।

वृक्षः—(४ । ३ । २०) कुसिस्थो मांसगोष्ठकविशेषः । ' वार्त्मान ' इत्यस्यो
भागो वा ।

व्यञ्जनस्वम्—(१।११ १ वृ०) विशेषेण अज्यते इति व्यञ्जनम् (वि+अ-
ल+ ह्युट्) तस्य भाषो व्यञ्जनस्वम् । ओदनभोजनोपकरणं व्यञ्जनम् । यथा सू-
शाकादि ।

व्युद्धारः—(१ । १० । ११) मिलापितपात्रे ग्रहणम् ।

शय्या—(४ . १ । १२) सविरवृत्तनिर्मिता षट्त्रिंशदङ्गुला ।

शाकः—(२ । ७ । १) ' साग ' इत्याह्वयो वृत्तविशेषः ।

शामिन्नः—(१ । ११, ७) शामितुरयं शामिन्नः । पञ्चङ्गपाचकोऽग्निः । अपमसि-
र्षस्मिन्मूढपे निधीयते तं पञ्चङ्गं शामिन्नायतनमिति ब्रुवन्ति ।

शीपाद्यम्—(१ । ८ । १४) ' नीळ ' इत्याह्वयः शीवालसदृशो वस्तुविशेषः ।

' सकृदेव कृते कृतः शास्त्रार्थः ' इति न्यायात्—(२।३।२ वृ०) न्याय-
स्वरूपं त्वित्थम् । कस्मिन्नपि शास्त्रार्थे शास्त्रेण कथिते विधौ सकृदेकदैव विहिते सति
पुनस्तस्य विधानमशास्त्रीयम् । प्रकृतस्थले पौर्णमासीसाहचर्यात्पत्यधरोहणकर्माणि
प्रथमशुक्लचतुर्दश्यां कृते सति प्रभुतन्यायेन शृष्णचतुर्दश्यां वा पुनस्तत्करणमशा-
स्त्रियम् । यत्र तु वीप्सादिना कथनं तत्र पौनःपुन्येन विधानं त्वावश्यकमेव । सत्या-
मपि षूद्र्यां द्विनविशुक्लचतुर्दश्याम् ।

समवत्तधानचमसः—(४।३।११) इडापात्रम् । इडा नाम यागावशेषश्चरु-
पुगोडाशादिः । स यस्यां स्थाप्यते सा इडा । पात्रविशेषः ।

समाख्या—(३।१।२ वृ०) समाख्यायतेऽनया समाख्या । योगिकी संज्ञा । अथा-
अध्वर्युकाण्डप्रतिपादिते कर्मजाते आध्वर्यवसमाख्यावशादध्वर्योः कर्तृत्वेनाङ्गस्वम् ।
तथा—' ऐन्द्रासभेकादशकपालं निर्वपेत्प्रनाकामः ' इत्यादिषु काम्योष्टिसमाख्यायतेषु
ऐन्द्रासभेकादशकपालं निर्वपेत्प्रनाकामः इत्यादिषु काम्योष्टिसमाख्यायतेषु
' उभावापिन्द्राग्नी ' इत्यादीनां याज्यानुवाक्याख्येन विनियोगः (भा. प.)

संज्ञानाट्यम्—(१।१०।४) सम्यङ् नीयते होमार्थमिति प्रतीति संज्ञानाट्यम् ।
ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामेन्द्रं पयोऽभावास्यायामिति विहितो दधिपयोरूपो हविर्विशेषः ।
' पाट्यसंज्ञानाट्यम् ' (पा० सू० ३।१।२९) इति निपातनात्साधु ।

संख्यावहारिकम्—(१।१६।९ वृ०) व्यवहारोपयोगि । संख्यवहितेऽमे-
नेति संख्यवहारः । तेन चरतीति संख्यावहारिकम् ।

सिम्वातः—(४।४।१) सिचो वातः सिम्वानः । सिम्बन्तं निर्णवन्तं वा ।

शुक्लेवयः—(१।१७।१२) शोभनकीर्तिनाम् ।

संज्ञाः—(२।१।१) संज्ञाः । ' १५० रू ' (पा० सू० ३।३।९१) इति ।

नन् । स्वप्नस्वरूपं तु जाग्रद्दशायामदृष्टं वशादात्मा सुसुप्तदुःखमोगमुपमुद्धक्ते । तथा स्वप्नावस्थायामपि पूर्वकर्मवशादात्मा नाडीतो निर्गत्य तत्र देशे नद्यं देहं निर्माय पूर्वशरीरं तत्रैव देशे प्राणवायुना रक्षन् स्वप्नमोगान् मुद्धक्त्वा पुनरपि पूर्वशरीरे प्रविशति । तत्रार्थे वातातपी श्रुतिः ' प्राणेन रक्षन्नपरं कुलायं बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा । स ईयते अमृतो यत्र कामो हिरण्यः पुरुष एकहंसः । स्वप्नान्त उच्चावच-भीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ' ।

स्वस्तरः—(२।३।६ वृ०) शय्या ।

स्फयम्—(४।१।४) खादिरं बाहुमात्रप्रमाणकं खड्गकारं काष्ठम् ।

स्वस्त्ययनवाचनम्—(१।८।१९) स्वस्ति नाम आशीः, क्षेमं वा । तस्यायनं स्थानम् । स्वस्तीति यामु ऋक्षु ताः सर्वाः स्वस्त्ययनसंज्ञकाः । तासां वाचनं ब्राह्मणद्वारा पाठनम् । महत्स्यकर्मारम्भकालिकमग्नेोच्चारणपूर्वकं तण्डुलविकिरणम् ।

सुक्—(१।७।१३) स्रवति घृतादिकमस्या इति सुक् । होमार्थं यस्यामवदानानि गृह्यन्ते सा ।

द्वैद्विचकः—(१।८।१० वृ०) कोट्टुमंज्ञकषान्यविशेषः । ' हरीक ' इति माषा ।

इति विषमशब्दार्थकोशः ।